

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

4 (12) 12 / 2021

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Күелік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

4 (12) 12 / 2021

ШЫМКЕНТ, 2021
SHYMKENT, 2021

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі – 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РФДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі.

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс – 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование: направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal "QAZAQTANÝ" University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. "On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication".

The subscription index is 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible Department for the preparation and publication of the magazine is the project office of rukhani zhangyru of the Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect – basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 4 (12) 12 / 2021
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 4 (12) 12 / 2021
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 4 (12) 12 / 2021

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к., доцент; Сүлейменов Ұ.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ұ.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, профессоры. «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының меңгерушісі, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры. педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Зантану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдұллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Бегайдаров М.Ұ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тәрбие және жастар саясаты» департаментінің бас маманы, техн.ғ. магистрі, журналдың корректоры; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» Мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ., Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М. – Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. – ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА есей академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. -Өзб.РҒА «Тарих» институтының «Кенес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. -РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садықов Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В.- Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нк бұйрығы/.

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. – Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», руководитель научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академических наук» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Аликбек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова. Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О.- декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М. Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Коныратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог. наук, доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М. Ауэзова, кандидат педагог.н.; Бегайдаров М.У.З - главный специалист департамента «Воспитание и молодежная политика» ЮКУ им. М.Ауэзова. магистр техн.н., корректор журнала; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.ю.н., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б.- главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К.-директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. -доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д. ист.н.; Есеналиев А.Е.-заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи., к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. -доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А.-ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т.- д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д.филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алкасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алкасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы./

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2021

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION**

УДК: 9.433

Карибаев С.Ө.

тарих ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БОЛЬШЕВИКТИК МАҚТА ДАЙЫНДАУ НАУҚАНШЫЛДЫҒЫНЫҢ
БАРЫСЫ МЕН ЗАРДАПТЫ НӘТИЖЕЛЕРІ**

Түйін: Патшалы Ресейдің қазақ жерін алдымен мәжбүрлеп, соңында қарудың күшімен басып алғаннан кейін қазіргі Түркістан облысы мақта шаруашылығымен кеңірек шұғылдана бастады. Ондағы мақсат - Ресейдің шетел алдындағы мақта өнімдері бойынша тәуелділігінен құтқару болатын. Мәселен, 1885 жылы қазіргі Түркістан облысының территориясында небары 432,2 гектар мақта егілген болса, 1910 жылы 3631,6 гектар, ал 1913 жылы 20,8 мың гектар мақта егілген. Бірақ ол кезде мақта қарапайым тәсілмен өсірілді. Мақтаның шығындылығы гектарына 3-4 центнерден аспайтын еді.

Кеңес үкіметі де шетел алдындағы мақта өнімдері бойынша тәуелділігінен құтылу үшін Орта Азия мен Қазақстанның Оңтүстігінде мақта шаруашылығын дамыту жөнінде нақты шаралар белгілеп, оны қысқа мерзім ішінде репрессиялық шаралар негізінде жүзеге асырды.

Мақта дайындау науқаны барысында (1928/29 және 1929/30 жж.) РСФСР Қылмыстық кодекстің 61, 62, 73, 105, 107, 131, 168, 169, 58-8, 58-10, 58-7 баптары қолданылып, бай-кулак, орташа, кедейлер жаламен қуғын-сүргін құрбанына айналды. Ендігі мақсат - жазықсыз айыпталған азаматтар мен азаматшаларды саяси да, құқықтық жағынан толық ақтап, әділеттілікті орнату.

Кілт сөздер: Патшалы Ресей, Кеңес өкіметі, Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, ұжымдастыру, мақта шаруашылығы, мақта дайындау науқаны, репрессиялық шаралар, ақтау

Кіріспе. Мақта өндірісі көптеген елдердің, атап айтқанда Қазақстанның да ауыл шаруашылығының жетекші саласы болып табылады. Әрі елдің ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспорты бойынша астықтан кейінгі екінші орынды алады.

Мақта- әмбебап дақыл. Оны әр салада пайдаланады. Атап айтсақ, мақта талшығы тоқыма өнеркәсібі үшін шикізаттың негізгі түрі: одан барлық техникалық бұйымдар мен халық тұтынатын тауарлар жасалады. Сонымен қатар, мақта тұқымының құрамында 20% өсімдік майы бар - құнды тамақ өнімі. Мақта майы сабын, глицерин, стеарин, техникалық майлар және басқа да өнімдер жасау, ал күнжара мен қауызы малшаруашылығы үшін қолданылады. Сондықтан да, қай кезең де болсын мақта шаруашылығы ел экономикасының маңызды саласы.

Қазақстан КСРО Тоқыма өнеркәсібінің мақта шаруашылығы бойынша Әзербайжан, Кіндік Азия республикаларымен бірге негізгі мақта базасы ретінде алдында патшалы Ресейдің, кейіннен КСРО-ның тоқыма өнеркәсібінің дамуына, сыртқы тәуелділіктен арылуына зор үлес қосқанына тарих куә.

Теориялық талдау. Қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының аумағы кіретін Түркістан өлкесіндегі өнеркәсіптік мақта шаруашылығы XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап дами бастады. Ресейдің тоқыма өнеркәсібін арзан шикізатпен қамтамасыз ету мақсатында патша үкіметі Орта Азияда мақта өндірісін ұлғайту жөнінде бірқатар шаралар қабылдады. 1907 жылы Түркістан мен Шымкентке іргелес аудандарда мақта егісі пайда болды. Мақта егетін аудандарда жыл сайын шитті мақтаны сатып алу ісін өзіне толық бағындырған қаржы капиталының толқыны барған сайын күшейе түсті. Осы кезеңде Мырзашөл (*Голодная степь-К.С.*) өңірін игеруге бағытталған бірқатар әрекеттер жасалды, бірақ айтарлықтай нәтиже бермеді. Мақта өсіру техникасы, минералды тыңайтқыштар, агрономиялық кадрлармен қамтамасыз ету жұмысы өте төмен болатын.

Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейде мақта шаруашылығы жүйесі шитті мақта өндірісінің дамуына ықпал еткен жоқ. 1913 жылы Қазақстан аумағында мақта егумен 20 мың гектар ғана қамтылды. Өнімділік гектарына небәрі 3-4 центнерді ғана құрады.

Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы жылдарда елдегі азамат соғысы мен жалпы экономикалық күйзеліс салдарынан мақта өндірісінің одан әрі төмендеуі байқалды. Яғни, мақта егісі алқабының азаюы мен өнімділігі күрт төмендеді. Екіншіден, тоқыма өнеркәсібі негізінен елде өндірілген мақтаға тәуелді болатын. Бірақ отандық мақта әлі де халық шаруашылығының қажеттілігін толық қамтамасыз ете алмады. Сол себепті Кеңес елі шетелден мақта сатып алуға мәжбүр болды. Осындай күржелі жағдайдан шығу үшін Кеңес үкіметі азаматтық соғыстың аяқталуын күтпей, ауылшаруашылығының осы маңызды саласын қалпына келтіру және дамыту үшін шаралар қолдана бастады. 1918 жылдың 17 мамырында В.И. Ленин қол қойған «Түркістанда суару жұмыстарын ұйымдастыру туралы» Халық Комиссарлары Кеңесінің декретімен 500 мың десятина (654 мың га жуық) жерді суару үшін ирригациялық құрылысқа 50 млн. рубль бөлу қарастырылған болатын. Бөлінген қаржыны айлар бойынша игеру төмендегідей жоспарланды:

Мамыр - 9.770.000 рубль, оның ішінде мұнда және ұйымдастыру жұмыстарына шығындар 370.000 рубль.

Маусым - 10.000.000 руб.

Шілде -7.000.000 руб.

Тамыз -6.000.000 руб.

Қыркүйек - 6.000.000 руб.

Қазан-Желтоқсан -11.230.000 руб.[1]

1920 жылы 27 қарашада Халық Комиссарлар Кеңесі В.И. Лениннің қолы қойылған «Түркістан және Әзірбайжан Социалистік Кеңестік республикаларында мақта шаруашылығын қалпына келтіру шаралары туралы» декрет шығарды, онда елде мақта шаруашылығын көтеру бойынша жан-жақты шаралар қарастырылған. Бұл жарлықтар, атап айтқанда, мақта өсіру үшін жеңілдіктер белгіледі, мақта фермаларында ауыспалы егістерді енгізуді және бұрын болған жерлерді қалпына келтіруді, сондай-ақ жаңа тәжірибелі алқаптар мен селекциялық мекемелерді ұйымдастыруды қарастырды.

Главхлопком келісімшарт жасасу және мақта сатып алу ісін реттеуге бағытталған шаралар қабылдады, ирригациялық жүйені ретке келтіру мәселелерімен айналысты, тұқым қорын қалпына келтіру, мақтаның өнімділігін арттыру бойынша іс-шаралар өткізді. Орта Азия мен Қазақстанның суармалы жерлерінде мақта шаруашылығын қалпына келтіруде ирригация үлкен рөл атқарды. Коммунистік партия көптеген шаруаларды суару құрылысына тарту үшін үлкен жұмыс жасады.

1921 жылы 3 тамызда В. И. Ленин Еңбек және қорғаныс кеңесінің «Мелиорациялық серіктестіктер туралы» қаулысына қол қойды. Осы қаулы негізінде 1924 жылы

Қазақстанның оңтүстігінде 5 мелиоративтік серіктестік құрылды. 1925 - 1926 жылдары 55, ал 1927 жылы 130 мелиорациялық серіктестік жұмыс істеді. Олар 52.400 шаруашылықты біріктірді. Бұдан басқа, 1925 жылдың 1 қазанына қарай Қазақстанда 6072 пайшы-мүшені біріктірген 23 мақта жинайтын серіктестік жұмыс істеді.

1926 жылы қаңтарда Мәскеуде мақта өсірушілердің Бүкілодақтық кеңесі өтіп, мақта шаруашылығына кооперацияның қатысуы туралы мәселені қарастырды. Кеңес өз шешімдерінде мақта аудандарында кооперациялардың әртүрлі нысандарын, оларды ұйымдастырушылық нығайту деңгейі бойынша белгіледі. Ауыл шаруашылығы кооперациясын нығайтумен қатар, ірі мақта совхоздарын құруға кірісті. 1924 жылы КСРО-ның көптеген мақта егетін аудандарын тұқыммен қамтамасыз ететін «Пахта-Арал» совхозы құрылды. 1926 жылы Қазақстанда мақта егілетін егіс алқаптарының соғысқа дейінгі деңгейі асып түсті. Шитті мақтаның өнімділігі мен тауарлық түсімі айтарлықтай өсті. 1927 жылы мақтаның өнімділігі гектарынан 8,25 ц. құрады, ал тауарлық өнім 49,280 тоннаны құрады. Үкімет белгілеген шараларды жүзеге асыру нәтижесінде мақта шаруашылығы тез қалпына келе бастады және 1927 жылы мақта егу алаңы соғысқа дейінгі деңгейге жетті. 1928 жылы мақтаның жалпы өнімі (50 мың тоннаға) тіпті асып түсті.

КСРО тоқыма өнеркәсібі бірінші бесжылдықтың басында өндірістің соғысқа дейінгі деңгейінен айтарлықтай асып түсті. Дегенмен, ол халықтың тоқыма бұйымдарына үнемі өсіп келе жатқан сұранысын әлі де толық қанағаттандыра алмады. Кеңестік тоқыма өнеркәсібінің дамуының ең осал жері мақта өндірісі болды. Кеңес үкіметі жыл сайын шетелден мақта сатып алуға 100 миллион рубльге дейін ақша жұмсады. Кеңестік Тоқыма өнеркәсібінің одан әрі дамуы оның шикізат базасын жан-жақты кеңейту қажеттілігіне негізделді.

Кеңестік билік пен большевиктік партия басшылары бұл жағдайдың себебі елде мақта шаруашылығының одан әрі дамуына кедергі келтіретін ұсақ тауарлы ауыл шаруашылығы, сондықтан оны ұжымдастыру керек деп шешеді.

1927 жылы желтоқсанда БКП(б) XV съезінде шағын шаруа қожалықтарын ірі, артельді ұжымдық шаруашылық жолына көшіру туралы мәселе талқыланады. Партияның XV Съезі елдің ұлттық экономикасындағы жоспарлы басталудың нығаюына және қала мен ауылдың капиталистік элементтеріне қарсы социализмнің жүйелі түрде басталуын ұйымдастыру қажеттілігіне сүйене отырып, халық шаруашылығының алғашқы бес жылдық жоспарын құру туралы нұсқау берді. Осы директиваға сүйене отырып, 1929 жылы сәуірде өткен XVI партия конференциясы КСРО халық шаруашылығын дамытудың бірінші бесжылдық жоспары туралы мәселені талқылады. Съезд ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды жан-жақты дамытудың бағытын белгіледі, совхоздар мен колхоздар желісін кеңейту мен нығайту жоспарын белгіледі.

Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Орталық Комитеті 1929 жылғы 3 мамырдағы және 18 шілдедегі шешімдерінде алдағы үш жылдың ішінде мақта импортынан құтылу және КСРО-ның тоқыма өнеркәсібін одан әрі дамыту туралы міндет қойды. БКП(б) Орталық комитеті бірінші бесжылдықтың соңында кеңестік тоқыма өнеркәсібін мақта импортынан босатып қана қоймай, Кеңес Одағының тоқыма өнеркәсібін одан әрі кеңейту үшін резерв құру үшін мақта алқаптарын барынша кеңейту және мақта өнімділігін арттыру желісі бойынша мақта шаруашылығын үдемелі дамыту қажеттігін атап өтілді[2].

Бұл қаулы мақта өсіруді қамтамасыз етуге бағытталған шешімдер қабылданған мақта егетін аудандардың партиялық ұйымдарында талқыланды. БКП(б) Сыр-Дария округтік комитетінің екінші пленумы 1929 жылы өз шешімдерінде БКП(б) ОК қаулысының Қазақстанның негізгі мақта ауданы ретінде Сыр-Дария округі үшін айрықша мәні бар екенін атап өткен. Пленум мақта аудандарының барлық аудандық комитеттеріне осы қаулыны өздерінің пленумдарында, партиялық ұяшықтар жиналыстарында, қыстық кеңестерде талқылауды тапсырды.

Мақта егілетін егіс алаңын таяудағы жылдар ішінде 1 млн. гектарға, ал мақта шығымдылығын - 40 пайызға ұлғайту көзделді. Бірінші бесжылдық ішінде мақта аудандарына 15 мың трактор және 1,5 млн. түрлі ауыл шаруашылығы машиналарын жіберу көзделді. БКП(б) ОК-ті мақта шаруашылықтарына мамандар даярлау мақсатында агрономиялық курстардың кең желісін ұйымдастыруды ұсынды[3].

Машина техникасына негізделген ірі шаруашылықтар ғана мақтаның өнімділігін арттыруды қамтамасыз ете алатын еді. Сондықтан БКП(б) ОК 1929 жылғы 3 мамырда: «тоқыма өнеркәсібі үшін шикізат өндірумен айналысатын шаруашылықтарды контрактациялау және ұжымдастыру практикасын кеңейтуге және жақсартуға ерекше назар аударылуға тиіс. Тек қана кең ұжымдастыру негізінде ауыл шаруашылығымыздың төмен деңгейі мен артта қалуын, оның төмен өнімділігін еңсеруге болады»[], - деп қаулы қабылдайды.

БКП(б) ОК мақта шаруашылығының табысты дамуы шағын шаруа қожалығынан ірі ұжымдық өндіріске көшу негізінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін екенін атап өтті. БКП(б) ОК қаулысы негізінде Мәскеуден бас мақта комитеті Ташкентке ауыстырылды.

Қазақстан мен Кіндік Азия республикаларының мақташы-еңбекшілері партиялық және кеңестік ұйымдардың басшылығының пәрменіне сәйкес оны орындауға кірісіп, мақта өндірісін жылына 1929 жылғы 294 840 тонна талшықтың орнына 720 720 тонна талшыққа жеткізуді көздеп, алдағы үш жылда мақта егіс алқабын ұлғайту туралы шешім қабылдайды.

Алайда мақта бағдарламасын орындау үлкен қиындықтар туғызды. Бұл қиындықтар республиканың экономикалық даму деңгейінің, мақта өндірумен айналысатын халықтың техникалық сауаттылығының төмендігімен және жергілікті инженерлік-техникалық кадрлардың аздығымен байланысты болды.

Қазақстанның мақта алқаптарындағы көктемгі егіс науқаны 1930 жылы уақтылы аяқталды. 1930 жылға қарай Қазақстандағы мақта егілген алқаптар 1916 жылғы деңгейден 2,5 есе асып түсті. Қазақстанның мақта аудандарында ұжымдастыру табысты өтті.

1930 жылы мақта шаруашылығын дамытуға Қазақстанның үш жаңа ауданы тартылды. Республикада мақта егілген егіс алаңы 1930 жылы 1929 жылмен салыстырғанда 155,9 пайызға ұлғайды[4].

Көктемгі егіс науқанын уақтылы орындауда және бағдарламаны орындауда республикадағы колхоздарының тұрақты нығайтылған материалдық-техникалық базасы үлкен маңызға ие болды. 1930 жылы Қазақстанның колхоздары мен совхоздары, мысалы, 3 мың трактор және басқа да көптеген машиналар алды. Бұл техниканың үлкен пайызы республиканың мақта аудандарына жіберілді. 1930 жылғы көктемгі егіс науқанында тек «Пахта-Арал» совхозының егістіктерінде 100-ден астам трактор мен сепкіштер жұмыс істеді. Қазақстандағы ең ірі мақта шаруашылығы - «Пахта -Арал» совхозы 1930 жылы республикада мақта дайындау бойынша бірінші болып шықты. 1930 жылы ол жылдық өндірістік жоспарды 105 пайызға орындады[5].

1930 жылы Қазақстанның мақта тазалау зауыттары бойынша шитті мақтаны дайындау сәтті өтті. Келес мақта тазалау зауыты 1930 жылы шитті мақта дайындау жоспарын 173 пайызға, Велико-Алексеевка зауыты 157 пайызға, Түркістан зауыты 137 пайызға орындады. Қазақстанның мақта тазалау зауыттары бойынша орта есеппен 1930 жылы шитті мақта дайындау жоспары 151,8 пайызға орындалды[6].

1931 жылдың ақпанындағы мәлімет бойынша ұжымдастыру негізінен мақта өсірумен айналысатын Қазақстан шаруаларының 55,1 пайызын қамтыды. 1931 жылдың өзінде-ақ қоғамдастырылған сектор Қазақстанның мақта шаруашылығында шешуші рөл атқарды. Мақта егіс көлемінің 80,5 пайызын колхоздар, 10,6 пайызын кеңшарлар құрады. Жеке шаруа қожалықтарының үлесі 8,8 пайызға дейін төмендеді.

Республиканың барлық еңбеккерлері 1931 жылы мақта шаруашылығын дамытуда жетістіктерге жетті. Мақта егу жұмыстары аяқталып, мақта егілген егіс алқабы бойынша

жоспар 114,4 пайызға орындалды.

«Правда» газеті 1931 жылы бұдан былай КСРО-ның тоқыма өнеркәсібі мақтаның сыртқы нарығына тәуелді болмайтыны туралы жазды[7]. Республиканың мақташы-еңбеккерлерінің қажырлы еңбегі КСРО-ның мақтаға тәуелділігін жою жөніндегі тарихи міндеттің табысты орындалуын қамтамасыз етуде өзіндік орны бар деп есептейміз.

Тәжірибелік бөлім. КСРО-ның тоқыма өнеркәсібінің мақта бойынша сыртқы нарықта тәуелді болмауында Қазақстанның мақташы-еңбеккерлерінің еңбегі зор. Алайда, осы табыстарға қалай және қандай құрбандықтармен жеттік? Оған жауапты қазіргі кездегі мұрағат қорларындағы құжаттарды құпиясыздандыруға байланысты жүргізіліп жатқан жұмыстар нәтижесінде ала алдық.

«Кошчи» Одағының ұйымдарына сүйене отырып, партиялық-кеңестік органдар «байларға» кедейлердің таптық жеккөрушілігін тудырды, оны ауыл тұрғындарының ауқатты топтарына қарсы қойып, таптық қақтығыстар тудырды. Билік органдары бай-шаруаларға қарсы жазалау шараларын кеңінен қолданды. РСФСР Қылмыстық кодексінде жер учаскелерін, мүліктерді және басқа мүліктерді жасырғаны үшін үш жылға дейін бас бостандығынан айыру қарастырылды⁹⁸

Архив құжаттары көрсеткендей, ұжымдастыру кезінде орта шаруалар, қолөнершілер, ал кейбір жағдайларда тіпті кедейлер де «бай-кулак» санатына жатқызылып, оларға қарсы шаруаларға қарсы озбырлық пен зорлық-зомбылық етек алды. Әрине, мұндай саясат ауыл тұрғындарының наразылығын тудырды⁹⁹

БКП(б) ОК 1930 жылғы 5 қаңтардағы «Ұжымдастыру қарқыны және мемлекеттің колхоз құрылысына көмек көрсету шаралары туралы» қаулысында ұжымдастыруды дамыту барысында оны өткізуге қарсылық білдірген әрбір адам «заң алдында жауап береді» деп айтылған. 1930 жылы 11 қаңтарда «Правда» газетінде «Кулактарды тап ретінде жою күн тәртібіне айналды» атты алдыңғы қатарлы мақала жарияланды[8].

1930 жылы 30 қаңтарда БКП(б) ОК Саяси Бюросы «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы кулак шаруашылықтарын жою шаралары туралы» қаулысында бай-кулак шаруашылықтарын үш санатқа бөлді. Біріншісі- кеңестік мемлекет пен колхоз құрылысына қарсы шыққандар; олар қамауға алынып, сотталды және олардың отбасы республика аумағынан көшірді. Екіншісі-ең бай кулактар, байлар отбасыларымен бірге шалғай аудандарға шығарылды. Үшіншісі - қалған кулактар мен ұсақ байлар, олар ұжымдық шаруашылықтардан тыс жерлерге көшірілді, олар үшін арнайы қоныстар құрылды.

Мұндай саясат тек кулактарға ғана емес, жеке шаруалардың үлкен тобына қатысты бұрын-соңды болмаған зорлық-зомбылық болатын. Оған орта шаруалардың едәуір бөлігі де кірді.

ОАК мен ХКК-нің 1930 жылғы 1 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру және кулактарға қарсы күрес аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту жөніндегі іс-шаралар туралы» қаулысымен кулактар жерді жалға алу және басқа адамдардың еңбегін «пайдалану» мүмкіндігінен айырылды.

1930 жылы қаңтарда кулактарға қарсы күрес жөніндегі комиссия құрылды, олардың құрамына халық судьялары, прокурорлар кірді. Олар округтарға жіберілді. Осы комиссиялардың басшылығымен аудандар мен ауылдық жерлерде кедейлер, ауыл белсенділері және «Қосшы» одағының өкілдері, сондай-ақ қала жұмысшылары кіретін топтар құрылды.

БКП(б) ОК-нің 1930 жылғы 5 қаңтардағы қаулысында қазақ ауылының осы большевиктік эксперимент жүргізуге жеткіліксіз дайындығын ескере отырып, ұжымдастыруды 1933-1937 жылдары аяқтау көзделді. Алайда, Сталиннің тікелей қысымымен елдің жоғарғы саяси басшылығында бұл акцияны «зорлық-зомбылық әдістерімен» әлдеқайда ертерек аяқтауға болады деген авантюристік сенімдер басым болды.

Қазақстанның С.Садуақасов және тағы басқа кейбір басшы қызметкерлері (режимнің республикадағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды жеделдетуге арналған курсымен келіспейтіндіктерін ашық айтқаны үшін оларды оңшыл деп жариялап, соңында репрессияға ұшыратты.

Жергілікті билік құрылымдары ұжымдастырушылық және түсіндіру жұмыстарын жүргізудің орнына алдау мен зорлық-зомбылық арқылы ұжымдастыруды жиі жүргізді. Ашық зорлық-зомбылықтың осындай әдістерін кеңінен қолдану нәтижесінде науқан басталғанға дейін бірде-бір колхоз болмаған жекелеген аудандар жүз пайыздық ұжымдастыру туралы есеп берді.

Нәтижелер мен талқылау. Мақталы аймақтардағы шаруа қожалықтарын ұжымдастыруды жүзеге асыру, кулактар мен байларды жоюмен қатар жүрді. Ол өз кезегінде шаруашылықты жүргізу, ерікті ұжымдастыру принциптерінің билік тарапынан бұзылуы мақташы-еңбеккерлердің (*бай, кулак, ауқатты, орташа, кедей-К.С.*) қарсылығына тап болды. Кулактар мен байлар мүмкіндігінше жер учаскелерін сумен шайып, жарамсыз етуге тырысты, мақта егінін бүлдірді, мақта сабақтарын, мақта егілген жерлерді жыртты, тіпті жекелеген белсенді колхозшылар мен қоғамдық қызметкерлерге шабуыл жасады. Әрине, олардың қарсылығы заңды мақталы болатын.

Ұжымдастыру кезеңінде Мемлекетке мақта жеткізу жоспарлары үнемі өсіп отырды. Ауылшаруашылық дайындау жоспарларын орындау үшін зорлық-зомбылық әдістері жаппай қолданылды. Мақта дайындау науқаны барысында (1928/29 және 1929/30 жж.) РСФСР Қылмыстық кодекстің 61, 62, 73, 105, 107, 131, 168, 169, 58-8, 58-10, 58-7 баптары қолданылды. Бүкіл елді жайлаған қуғын-сүргін, зорлық-зомбылық Сырдария округіне де жаппай көрініс тапты. Оған мұрағат қорларындағы материалдар дәлел бола алады. Мысалы, Сырдария округы прокуроры Акжаровтың Қазақ АКСР Әділет Наркомына жолдаған мәліметінде 20 ақпан 1930 жылы барлық мақта ісі бойынша 703 істің 646-ы қаралып, 240 - ы сотталған. Оның ішінде орташалар мен кедейлер де бар. 1-учаскелік халық соты бойынша 18 орташа, 4 кедей, 21-учаскелік халық соты бойынша 11 орташа, 9 кедей, 4 - учаскелік халық соты бойынша 23 орташа, 18 кедей, 20 - учаскелік халық соты бойынша 8 орташа, 18-учаскелік халық соты бойынша 38 орташа, 14 кедей сотталған. Біз мұнда бес учаскелік халық сотының мәліметін беріп отырмыз. Ал округте 27 учаскелік халық соты жұмыс істеген. Сотталушылардың көптігі соншалық, халық соттары істі қарап үлгере алмайтындығын архив құжаттарынан анықтап отырмыз[9].

Кесте №1 - 1930 жылдың 1 қаңтары мен 3 ақпаны арасындағы мақта дайындау науқанына байланысты істер туралы мәліметтер[10].

	Шым-кент	Ир-жар	Келес	Түркістан	Караспан	Арыс	Жаңа-қорған	Сайрам	Бадам	Беловод	Барлығы
Түскен іс	39	42	94	32	27	60	17	32	4	5	349
Қаралғаны	39	37	94	29	27	60	18	32	4	5	342
Қалғаны	-	5	-	4	27	60	1	-	-	-	10
Сотталғаны											
3 жылдан жоғары	6	-	-	-	-	2	-	9	2	1	20
3 жылға дейін	-	-	12	23	4	14	10	10	-	11	83
2 жылға дейін	7	20	24	7	11	27	15	9	-	2	122
1 жылға дейін	21	-	14	5	12	13	22	3	-	-	120
6 айға дейін	4	-	8	4	-	1	-	3	1	-	21
Мәжбүрлі жұмыс	-	-	3	-	-	-	-	-	-	7	10
Сотталғандар-	34	37	106	38	27	57	47	32	4	21	402

дың барлығы											
Оның ішінде шартты	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Әлеуметтік жағдай бойынша											
Бай-қулақтар	25	-	25	24	33	43	12	14	1	7	188
Ауқатты	5	-	33	3	9	8	25	1		11	95
Саудагерлер	-	-	6	-	6	1	-				13
Орташалар	8	-	2	-	-	5	3			8	21
Кедейлер	-	-	8	-	-	1	2			-	11
Қызметтік	-	-	-	-	-	-	4			4	4
Басқалар	-	31	10	-	-	2				-	43
Сотталғандар	34	37	102	38	48	60	47	32	4	21	423
Тәркіленген қожалық	25	-	10	23	17	10	2	17	27	13	160

Мақта дайындаумен қатар мақтаны уақытылы мемлекетке өткізу барысында кешіктірілген жеке тұлғаға да, мақта артельдеріне де штраф салу арқылы жазалау кең етек алды. Мысалы, Түркістан ауданы 1930 жылдың 25 қаңтары мен 1 ақпан аралығында - 5989 руб. 69 коп., ал 1-5 ақпан аралығында - 2157 руб. 69 коп., Қызылқұм ауданы - 6283 руб. 75 коп., штраф төлеген[11].

Мақтаны уақытылы өткізбегені үшін 1930 жылы 9, 12, 30 қаңтарда «Қызыл Құралай», «Шақан», «Ынтымақ», «Сауыр», «Заканар» артельдері, сонымен қатар, Шерметов, Мамадиев, Бикмуратов, Ниязкулов, Назарметов, Юсупбаев, Сатымханов, Гатуров, Мералов, Ходжаев, Таировтар ісі Шымкент учаскелік халық сотына жіберіліп, жазаланды[12].

Кесте №2 - Мақта дайындау бойынша сотталғандар туралы мәліметі[13].

№	Аты-жөні	Іс номері	Қай бап бойынша сотталды	Қайда жіберілді
Түркістан ауданы бойынша 2/ХІІ. 1929- 29/ 1. 1930 жыл				
1	Бабаджан Абдусайтов	396	117,16	16 уч. халық соты
2	Досмат Абдугазиев	397	117,16	16 уч. халық соты
3	Сайдаля Агбаров	398	117,16	16 уч. халық соты
4	Бурсатов Анис	399	117,16	16 уч. халық соты
5	Койлеков Аман	400	117,16	16 уч. халық соты
6	Усманов Арықбай	401	117,16	16 уч. халық соты
7	Нуров Султанмурат	67	117,16	16 уч. халық соты
8	Баймурзаев Абдукапар	58	73,107,16	17 уч. халық соты
9	Алимбетов Бакыт	64	107,16	17 уч. халық соты
10	Акымов Джуман	65	117,16	17 уч. халық соты
11	Декамбаев Ибрагим	69	61,16	16 уч. халық соты.
12	Усманов Абдурау	70	116,111,169	17 уч. халық соты
13	Абдурахимов Дададжан	71	107,16	16 уч. халық соты
14	Турсунов Абдугали	72	117,16	16 уч. халық соты
15	Абдумазитов Калип	74	162	16 уч. халық соты
16	Баймбетов Султанбай	75	107,105,73	16 уч. халық соты
17	Изатулаев Насыр	-	107,16	17 уч. халық соты
18	Изатулаев Вали	4373	107,16	16 уч. халық соты
19	Нарсулаев Майдулла	2/323	107,16	16 уч. халық соты

1/II. - 5/II-1930 жыл				
20	Ходжаев Имам	89	61,16	16 уч. халық соты
21	Турсумметов Джакуп	90	61,131,73	16 уч. халық соты
22	Якубов Бакем	90	61,131,73	16 уч. халық соты
23	Бухарбаев	90	61,131,73	16 уч. халық соты
24	Макаев	90	61,131,73	16 уч. халық соты
25	Досымов	90	61,131,73	16 уч. халық соты
26	Кулумбетов	90	61,131,73	16 уч. халық соты
27	Култаев Джулам	90	61	17 уч. халық соты
28	Мулланазаров	92	61	17 уч. халық соты
29	Мамбетов	92	61	17 уч. халық соты
30	Гультяев Худаяр	9361,16	61	17 уч. халық соты

Бұл көрсетіп отырған архив құжаттары бір ғана ауданның әрі бір айлық мерзімдегі іске асырылған айыптау материалдары. Мұндай мәліметтер округ бойынша өте көп, біз мысал етінде ғана беріп отырмыз. Архив құжаттары бұл азаматтардың нақақтан-нақақ, жала жабылып, жазаланғандығын көрсетеді.

Қорытындылар. Кеңес үкіметі өзінің алғашқы жылдарынан бастап - ақ Орта Азияда, Закавказье аймағында және Оңтүстік Қазақстан аудандарында мақта шаруашылығын қайтадан өркендету жөнінде бір қатар нақты шараларды іске асырды. РСФСР Халық комиссарлары Советінің Түркістан мен Азербайжан мақта шаруашылығын қайтадан қалпына келтіру туралы 1920 жылға желтоқсанның шенінде В. И. Ленин қол қойған декреттері мақта шаруашылығын қалпына келтіріп өркендетуге негіз қалады.

Қазақстанның мақта шаруашылығында бірінші бес жылдық бүкіл Советтер Одағындағы сияқты елдің мақта жөніндегі тәуелсіздігі үшін күрес ұранымен өтті, өйткені бұл кезде СССР -дың тоқыма өнеркәсібі жыл сайын 50 % - ке жуығы шет елдерден әкелінген мақтамен жұмыс істейтін.

1932 жылдан бастап мақта шаруашылығы Республиканың Оңтүстік Қазақстан облысынан басқа оңтүстік - шығыс облыстарында да тарады. Мақта егісі Алматы облысының Панфилов және басқа аудандарында, Қызылорда облысының Сырдария, Шиелі және Жаңақорған аудандарында, Жамбыл облысының Шу, Талас, Луговой, Свердлов, Жамбыл және Сарысу аудандарында да егілетін болды. Нәтижесінде мақта егісінің аумағы 133,8 мың гектарға жетті. 1935 жылы шитті мақтаның жалпы өнімі 72,6 мың тонна болды.

Алайда, кейіннен жер - су жағдайы мақта өсіруге қолайсыз аудандарында бұл дақылдың егіс көлемі орынсыз ұлғайып салдарынан оның өнімі шұғыл төмендеп кетті. Сондықтан 1934 жылдан бастап республиканың мақта егуге ауа райы қолайсыз Жамбыл, Алматы және Қызылорда облыстарында мақта егісі бірте- бірте азайтылып, кейін мүлдем егілмейтін болды.

Елімізде халық шаруашылығының басты саласы өнеркәсіптің жедел дамуына байланысты шитті мақтаға деген қажет күн санап арта түсті. Осыған орай 1935 жылы наурыз айында Шымкент қаласында мақташылардың республикалық II съезі болды. Съезде озат калхозшылар көтеріңкі міндеттемелер қабылдап, облыс бойынша жоспарланған 58,7 мың тонна мақтаның орнына мемлекет қоймасына 73,0 мың тонна мақта тапсыруға серт берді.

Кеңестер Одағын шетелдік мақта өнімдеріне тәуелділігінен құтқару жолында Қазақстан мақташы- еңбеккерлері жанқиярлық еңбек етті. Алайда, оның өтемі- халықтың қалың тобының зорлық-зомбылық, қуғын-сүргін сияқты шараларды басынан өткерумен сипатталады. Жаппай ұжымдастыру, отырықшылыққа көшіру, мал-мүлікті тәркілеу, астық, мақта дайындау, егін егу, егін ору науқандары, жөн-жосықсыз түрлі салықтардың қысымы халықты ашындырып, билікке қарсы көтерілуіне алып келді. Өз кезегінде билік

те өз халқын аяусыз, басып жаншыды. Жаппай түрлі репрессиялық шараларды жүзеге асырып, ГУЛАГ жүйесіндегі түрмелерге жазықсыз жапты. Хрущевтік «жылымық», Горбачевтік «қайта құру», Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы ақтау шаралары жүргізілгенімен, қазіргідей қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау қолға алынбады.

Ендігі мақсатымыз- кеңестік билік тарапынан қуғын-сүргін көрген азаматтарымызды саяси да, құқықтық жағынан толық ақтай отырып, әділеттілікті орнату. Алдағы уақыттар да мұндай жағдайға жол бермеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Декрет Совета Народных Комиссаров. Об организации оросительных работ в Туркестане. <https://istmat.info/node/29997>

2. «Правда» за 8 мая и 28 июля 1929 г.

3. Пичугин И.Г. Шефская помощь текстильщикам республикам Советского востока в развитии хлопководства. Ученые записки. Т. XXXVIII. Серия историческая Вып. 4. Вопросы истории Казахстана. Алма-Ата, 1959. стр.30-40

4. ҚР ОММ, Қ.74, Тізбе. 3, бума 92, іс 1079, 76-77 парақ

5. ҚР ОММ, Қ.74, Тізбе. 3, бума 88, іс 1044, 22 парақ

6. «Советская степь» за 29 декабря 1930 г.

7. «Правда» за 5 января 1931 г.

8. «Правда» 11 января 1930 г.

9. ТОМА, Ф.816, тізбе1, бума 7, іс 59, 94-97 парақ

10. ТОМА, Ф.816, тізбе1, бума 7, іс 59, 145 парақ

11. ТОМА, Қ.816, тізбе 1, бума 8, іс 59, 120 парақ

12. ТОМА, Қ. 816, тізбе 1, бума 7, іс 59, 29 парақ

13. ТОМА, Қ.816, тізбе 1, бума 7, іс .59, 58 парақ

Аннотация: После захвата казахских земель царской Россией и последующей насильственного захвата нынешняя Туркестанская область была еще больше вовлечена в хлопководство. Цель заключалась в том, чтобы освободить российскую хлопковую продукцию от иностранной зависимости. Например, в 1885 году на территории нынешней Туркестанской области было засеяно только 432,2 га хлопка, в 1910 году - 3631,6 га, а в 1913 году - 20,8 тыс. га. Но тогда хлопок выращивать было просто. Урожайность хлопка не превышало 3-4 центнеров с гектара. Советское правительство чтобы избавиться от иностранной зависимости также определило конкретные меры по развитию хлопковой промышленности в Средней Азии и Южном Казахстане, которые оно реализовало в короткие сроки на основе репрессивных мер.

Во время хлопковой кампании (1928/29 и 1929/30) применялись статьи 61, 62, 73, 105, 107, 131, 168, 169, 58-8, 58-10, 58-7 Уголовного кодекса РСФСР. Кулаки, средний класс и беднота стали жертвами клеветы и репрессий. На данном этапе основная цель - установление справедливости, а также добиться полного оправдания невинно обвиненных граждан как политически, так и юридически.

Ключевые слова: царская Россия, советская власть, Казахстан, Южный Казахстан, коллективизация, хлопководство, хлопковая кампания, репрессивные меры, реабилитация.

Abstract: After the seizure of the Kazakh lands by tsarist Russia and the subsequent forcible seizure, the current Turkestan region was even more involved in cotton growing. The goal was to free Russian cotton products from foreign dependence. For example, in 1885, only 432.2 hectares of cotton were sown on the territory of the present Turkestan region, in 1910 - 3631.6 hectares, and in 1913 - 20.8 thousand hectares. But then it was easy to grow cotton. The yield of cotton did not exceed 3-4 quintals per hectare.

In order to get rid of foreign dependence, the Soviet government also identified specific measures for the development of the cotton industry in Central Asia and Southern Kazakhstan, which it implemented in a short time on the basis of repressive measures.

During the cotton campaign (1928/29 and 1929/30), articles were applied 61, 62, 73, 105, 107, 131, 168, 169, 58-8, 58-10, 58-7 The Criminal Code of the RSFSR. The Kulaks, the middle class and the poor became victims of slander and repression. At this stage, the main goal is to establish justice, as well as to

achieve the full acquittal of innocent accused citizens both politically and legally.

Key words: tsarist Russia, Soviet power, Kazakhstan, South Kazakhstan, collectivization, cotton growing, cotton campaign, repressive measures, rehabilitation.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен «XX ғасырдың 20-50-ші жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘӘЖ: 94(574)06/07

¹Жүнісбаев А.Ә., ²Қоңыратбаев О.М.

¹ ғылыми қызметкер, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дің

Еуразиялық ғылыми-зерттеу институты. Алматы, Қазақстан

² тарих ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ТҰТАСТАНУ ТАРИХЫ

Түйін. Мақалада Қазақстан, Ресей және Өзбекстан архивтерінің қорларында анықталған тың, бұрын ғылыми айналымға енген тарихи деректер мен құжаттардың негізінде 1924 жылы Орта Азияда жүзеге асырылған ұлттық-мемлекеттік межелеу және оның қорытындысында қазақ жерінің бір республиканың құрамында тұтастану тарихы қарастырылған. Межелеу мәселесін талқылауға салған мәжілістердің стенографиялық есептерін саралай отырып, авторлар Түркістан жауапты қайраткерлері арасында ұлттық-аумақтық межелеуге, ұлттық принциптің негізінде жана әкімшілік-аумақтық бірліктерді құру жобаларына қатысты ойлары мен көзқарастары, өзара пікірталастары, межелеу идеясын жоғарыдан жүзеге асырудағы РК(б)П Орталық Азия бюросының қызметі жан-жақты талдауға алынған. Авторлар Түркістан АКСР-нің құрамындағы қазақ облыстарының болашағы мен Ташкент қаласы төңірегіндегі қазақ және өзбек қайраткерлері арасында орын алған саяси тартысты баяндауға арнайы көңіл бөлген.

Кілт сөз: Орта Азия, Түркістан, Бұқара, Хорезм, ұлттық-мемлекеттік межелеу, мемлекеттік құрылыс, ұлт мәселесі, Ташкент.

Кіріспе. Бір ғасыр бұрын Орталық Азияның түркі-мұсылман халықтарының саяси-әкімшілік, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани дамуына түбегейлі өзгеріс алып келген айтулы тарихи оқиғалардың қатарына 1924 жылы күзде жүзеге асырылған ұлттық-мемлекеттік межелеу кіреді. Большевиктік биліктің тікелей бақылауымен жүргізілген бұл ауқымды шараның қорытындысында Түркістан, Бұқара және Хорезм кеңес республикалары өмір сүруін тоқтатып, олардың орнына Өзбек және Түрікмен одақтас республикалары, Қырғыз (РКФСР-дің құрамында), Тәжік автономиялы республикасы (Өзбек КСР-нің құрамында) және Қарақалпақ автономиялы облыстары (Қазақ АКСР-нің құрамында) құрылды.

Ұлттық-мемлекеттік межелеу қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтіруге бағытталған қадамдардың бірі болды. Оның нәтижесінде жарты ғасырдан астам уақыт бойы алдымен Түркістан генерал-губернаторлығының, артынан Түркістан АКСР-нің құрамында (1918 жылдан бастап) болып келген екі қазақ облысы – Сырдария және Жетісу Қазақ АКСР-ның құрамына өтті. Межелеудің қорытындысында Қазақ АКСР-нің территориясы 700 мың шаршы километрге кеңейіп, халық саны 1 468 мың адамға артты [1; 357].

Ұлттық-мемлекеттік межелеу сынды ішкі мазмұны жағынан алғанда күрделі, мерзімі жағынан алып қарағанда біраз уақытқа (межелеудің соңғы қорытындылары ресми түрде тек 1927-1928 жылдары жасалды) созылған тарихи үдеріс бүкіл қазақ халқының болашақ тағдырына айтарлықтай ықпал етті. Межелеуге дейін патша отарлау саясатының салдары ретінде қазақ жері әкімшілік-аумақтық, қазақ халқы идеологиялық-саяси және рухани тұрғыдан алғанда біртұтас болмады. 1867-1868 жылдары іс жүзіне асырылған саяси-әкімшілік реформаға сәйкес бүкіл қазақ жері үш бірдей генерал-губернаторлықтың (Батыс-Сібір, Орынбор және Түркістан) қарауына өткен болса, 1882 жылғы реформаның нәтижесінде қазақ жері Дала және Түркістан генерал-губернаторлықтарының арасында бөлінді. Соның кесірінен қазақ халқының этникалық бірігу және біртұтас ұлтқа айналу үдерісіне тосқауыл қойылып, оның болашақтағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени және табиғи дамуына айтарлықтай кедергі келтірді. Бұл тарихи жағдайды өзгерту үшін қазақ жерін бір Қазақ республикасының шекарасында жинау үлкен саяси маңызға ие болды.

Материалдар мен әдістер. Отандық және шетелдік тарихнамада ұлттық-мемлекеттік межелеудің тарихы мен оның жекелеген мәселелері біршама зерттелген. Кеңес заманындағы еңбектерде бұл тарихи үдеріс көбіне біржақты позитивті тұрғыдан ғана сипатталып, Орталық Азиядағы ұлт мәселесін шешудегі Лениннің көрегендігі мен большевиктік саясаттың жетістігіретінде көрсетілді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, құпиясы алынған тың архив деректерінің негізінде кешенді зерттеуді талап еткен межелеу тарихы ғылыми мәселеден гөрі саяси мәселеге айналды.

Нәтижелер мен талқылау. 1924 жылдың басына қарай Орта Азия республикаларында ұлттық негізінде межелеуді жүзеге асырудың қажетті тарихи алғышарттары қалыптасты. 1924 жылы 31 қаңтарда РК(б)П ОК Ұйымдастыру бюросының мәжілісінде Түркістан, Бұқара және Хорезм республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі туралы мәселе қаралып, Я.Рудзутакқа Түркістанға іссапар кезінде осы республикалардың жауапты қызметкерлерімен алдын ала талқылаудан өткізу арқылы оны іс жүзіне асырудың мүмкіндігін қарастыру тапсырмасы жүктелді [2; 323-324].

1924 жылы қаңтарда Ташкентте өткен Түркістан Кеңестерінің XII съезі республикада қызмет еткен қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және тәжік қайраткерлерінің өз ішіндегі саяси арасалмақтың өзгеруіне де айтарлықтай әсер етті. 1924 жылдың 9 қаңтарында съездің коммунистік фракциясының мәжілісінде Түрікаткомның жаңа құрамына А.Рақымбаев, Н.Айтақов, С.Қожанов, Н.Паскуцкий, С.Асфендиаров, П. Абдурахманов, О.Карклин, Р.Исламов, Ғ.Мұратбаев, Р.Берзин, Махмұдов, Р.Құдайқұлов, Мамаев, Шутемов, Розенблюм, Стрельцов, Қожыбаев, Ғазиев, Әлімов кандидатуралары алға тартылды. Съезде Түрікаткомның төрағасы ретінде Н. Айтақов, оның орынбасарлары болып С.Қожанов пен А.Рақымбаев, ал ХКК-нің төрағасы Р.Исламов, орынбасарлары А.Серғазиев пен Н.Паскуцкий бекітілді [3; 40]. Бұқара және Хорезм республикаларының жетекшілерімен бірге жоғарыда көрсетілген түркістандық қайраткерлер Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межелеуін талқылау жұмыстарына белсене араласып, оны жүзеге асыру жолында еңбек етті.

1924 жылдың көктемінде межелеуге қатысты Қазақ, Түркістан, Бұқара мен Хиуа республикаларында орын алған алғашқы талқылаулар негізінде Орта Азияның мемлекеттік межеленуін жүргізу қажеттілігін мойындағанымен, оны іске асырудың түрліше жобалары алға тартылды. Пікірлердің алшақтығы тек Орта Азия республикаларының жетекшілері мен осы мәселені талқылаудан өткізу ісіне жауапты болған РК(б)П ОК Орта Азия бюросының арасында ғана емес, сонымен қатар жергілікті ұлт қызметкерлері арасында да айқын байқала бастады. Мысал ретінде ТКП ОК-нің мүшелері мен кандидаттары, РК(б)П ОК Орта Азия бюросының және Түрікаткомтөралқа мүшелерінің Ташкент қаласы жауапты қызметкерлерімен бірігіп өткізген 1924 жылғы 10 наурыздағы кеңесті келтіруге болады [4; 8-46].

Кеңесте «Түркістанның ұлттық-аумақтық межелеуі туралы» баяндама жасаған ТКП ОК-нің хатшысы А. Рақымбаев межелеудің қажеттілігін баяндай отырып, басты назарды өлкеде орын алып отырған ұлтаралық және әлеуметтік шиеленіске аударды: «Біздің партияның пікірі бойынша бұл ұйымдастырудың тиімділігі мынада: егер өзбек кедейі өзбек кулағымен, түркімен кедейі түркімен кулағымен, ал қазақ кедейі қазақ кулағымен күресетін болса, онда біздегі таптық күрес ұлттық тұстардың жамылғысын кимес еді» [5; 12].

А.Рақымбаевтың баяндамасынан кейін кеңесте қызу өрбіген жарыссөзде қатысушылар бір ортақ шешімге келе алмады. Кейбір жауапты қызметкерлер, олардың ішінде Түрікатком төрағасы Н. Айтақов пен орынбасары С. Қожанов, Қазақ АКСР-ның Түрікатком жанындағы өкілетті өкілі Т. Жүргенов және т.б. қайраткерлер өзге әкімшілік бірліктермен қатар Қарақалпақ автономиялы облысын да құру қажет деп санады. Кеңесте межелеуге қарсылық танытқан қайраткерлер де кездесті. Мысалы, Түркістан Экономикалық кеңесінің төрағасы Н.Паскуцкий, ТКП ОК Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі А.Цехер, Түрікатком мүшесі С.Қожанов және т.б. межелеудің тиісті экономикалық негізін құрып алған соң, Түркістанның, Бұқара мен Хорезмнің Күнгей Кавказ Федеративті Республиканың үлгісімен ортақ республикаға айналу идеясына қолдау білдірді. Ал жекелеген өзбек жауапты қайраткерлерінің ұлтшыл сипаттағы көзқарастарын А. Рақымбаев жеткізді. Ол Қазақ АКСР ауқымының тым ұлғайып кететіндігіне қарсылық білдіріп, Түркістанның құрамындағы қазақ облыстарын Қазақстанға қосу ұсыныстарына ашық наразылық танытты.

Кеңестің барлық материалдары мәселені одан ары талқылау мақсатында ТКП ОК-нің Атқару бюросына тапсырылып, 1924 жылдың 23-24 наурызында өтуі жоспарланған ТКП ОК-нің пленумына даярлық жүргізу кезінде пайдаланылды. Межелеу мәселесін жан-жақты қарастырып, оның өткізілу қажеттілігін мойындату үшін ТКП ОК-нің Атқару бюросы арнайы комиссия құрды. Оның жасап шығарған негізгі ұсыныстары ТКП ОК-нің пленумында талқыға салынып, О. Ишанқожаев арнайы баяндама жасады. Баяндамадан кейінгі жарыссөзде пленумға қатысушылар ұлттық-аумақтық межелеуді өткізудің қажеттілігін мойындағанмен, пленум қабылдаған қарарларда қарама-қайшылықтар орын алды. Мысалы, пленум межелеуді Түркістан республикасының территориясымен ғана шектеп, оны тарату қорытындысында Өзбек, Түрікмен және Қазақ Республикаларын құруды, яғни Сырдария және Жетісу облыстары Қазақ АКСР-не қосылмай, өз алдына жеке оқшауланған Қазақ Республикасын құруды көздеді. Сонымен қатар, пленум ТКП-нің Орталық Комитетіне Бұқара және Хорезм республикаларының партиялық органдарымен байланыс орнатып, Орта Азиядағы ұлттық межелеу мәселесі бойынша ортақ позицияны тұжырымдауды тапсырды [6; 156-157].

ТКП ОК пленумының шешімдерін және межелеуді жүзеге асыруға бағытталған шаралардың кешенін белгілеу үшін арнайы комиссия құрады. Бұл комиссия Хорезмдегі саяси жағдайды білу міндеті жүктелген Г. Бройдо жетекшілігіндегі РК(б)П ОК комиссиясымен бірлесіп, 1924 жылы наурыздың аяғында Хиуаға аттанды. Оның мүшесі С. Асфендиаровқа Хорезм республикасы саяси басшылығының межелеуге қатысты көзқарастарын анықтау тапсырмасы берілді. Г. Бройдо, С. Асфендиаров, Седов және осы уақытта Хиуада іссапармен жүрген РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мүшесі О. Карклин 1 сәуірде Хиуадағы II Бүкілхорезмдік партиялық конференцияға қатысады. Онда ХКП ОК хатшысы К. Адинаев партиялық құрылыстың міндеттері туралы баяндама жасаса, Г. Бройдо «Хорезмнің қазіргі жағдайы және Коммунистік партияның негізгі міндеттері» тақырыбында сөз сөйледі [7; 209]. Бір аптаға жуық комиссия мүшелері жергілікті билік органдарымен байланыс орнатып, өзге маңызды мәселелердің қатарында межелеу бойынша да бірнеше мәжілісөткізді [8; 50].

Қысқа уақыт ішінде, дәлірек айтқанда 1924 жылы ақпан-наурызда РК(б)П ОК Орта Азия бюросы мүшелерінің күш салуымен Түркістан, Бұқара және Хорезм

республикаларының коммунистік партияларының жетекшіліктері ұлттық-мемлекеттік межелеуді жүргізудің қажеттігін мойындап, өзкелісін берді. Межелееу бойынша жасалған алғашқы ұйымдастыру жұмыстарының қорытындылары туралы А. Рақымбаев РК(б)П ОК Саяси бюросының 1924 жылдың 5 сәуірдегі мәжілісінде көлемді баяндама жасады [9; 287]. Онда бұл мәселе бойынша ақырғы шешім қабылданбағанымен ұлттық-мемлекеттік межелеуді жүзеге асыру ұсыныстарына қолдау көрсетілді.

1924 жылы 27 сәуірде өткен РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мәжілісінде Г. Бройдо РК(б)П ОК комиссиясының Хорезмге жасаған іссапардың қорытындылары туралы баяндама жасады. Мәжіліс комиссияның атқарып шыққан жұмысына оң баға бере отырып, оның негізінде жасалынған барлық тәжірибелік мәнге ие болған ұсыныстарды О. Карклин, А. Рақымбаев, С. Асфендиаров, Қ. Атабаев және Р. Берзин кірген комиссияға тапсыру туралы қаулы шығарды [10; 165]. Артынан өкілдікті ұлғайту мақсатында бұл комиссия С. Қожанов, К. Адинаев, А. Мұхитдинов, М. Рыкунов, Т. Әбдірахманов, И. Межлаук сынды жауапты қызметкерлермен толықтырылды [11; 97].

Бұл жалпы комиссиямен қатар, ұлттық қосалқы комиссиялар (қазақ, өзбек, түрікмен) да құрылып, олардың алғашқы мәжілістері 1924 жылы мамыр айында өтті. Бұл комиссиялар болашақ жаңа республикалар мен облыстардың шекараларын анықтау, олардың саяси-экономикалық, шаруашылық, мәдени орталықтарын ұйымдастыру сынды межелеудің тәжірибелік маңызы бар мәселелерін шешу ісін қолға алды. Түркістанның белді қайраткерлері тартылған осы комиссиялардың жұмысы барысында жаңа мемлекеттік құрылымдардың құрылысын жүргізудің сипаты мен ұстанымдары туралы қызу пікірталастар өрбіді.

Межелееу бойынша қазақ-қырғыз ұлттық комиссиясының алғашқы мәжілісі 1924 жылы 5 мамырда С.Қожановтың төрағалығымен өтіп, оған С. Асфендиаров, Р. Құдайқұлов, И. Арабаев, К. Адинаев және Ю. Әбдірахманов (хатшы) қатысты. Мәжілісте Орта Азия федерациясы құрылып және оған Қазақ Республикасы қосылған жағдайда ғана қазақтар үшін ұлттық межелеу тиісті мән-мағынаға ие бола алады деген пікір орнықты. Комиссияның қаулысына сәйкес бұл федерация Қазақ, Өзбек және Түрікмен автономиялық республикалардан, федерацияға республика құқығында кіретін Тәжік және Қырғыз автономиялық облыстардан құралып, Қазақ АКСР-не Сырдария облысы толығымен және Жетісу облысының қазақ уездері (Лепсі, Талдықорған, Жаркент және Алматы) кіріп, оның орталығы ретінде Ташкент болып бекітілуі тиіс еді. Сонымен қатар, біртұтас Өзбек Республикасын ұйымдастыру кезінде Бұқара Республикасының құрамындағы 2 қазақ округін (Шығыс және Нұрата) құру және олардың орталығы етіп Бұқара қаласын бекіту, сондай-ақ Хорезм Республикасындағы қазақ-қырғыз облысын күшейту мақсатында, оған Адай округін және Әмудария бөлімін қосу, ал Ташкент бүкіл федерацияның орталығы міндетін атқару қажет екендігі басты шарт ретінде қабылданды [12; 55].

Межелеуге қолдау білдірген көптеген ұлттық қызметкерлерімен, ең алдымен өзбек қайраткерлерінің тобымен орын алған қызу пікірталаста С. Қожанов пен С. Асфендиаров 1922 жылдың өзінде Орта Азия және Түркістан Экономикалық кеңесінің тапсырмасы бойынша Түркістанды, Бұқараны және Хорезмді Орта Азиялық экономикалық ауданға біріктіру мәселесін зерттеумен айналысқан ғалымдар тобының даярлаған көлемді есептері мен материалдарына арқа сүйеді. Белгілі ғалым-зерттеушілер Ю.И. Пославскийдің және Г.Н. Черданцевтің редакциясымен 1922 жылы Ташкентте жарық көрген «Средне-Азиатский экономический район: Очерки по экономике Средней Азии» атты еңбекте ғалымдар Орта Азияда мекен еткен халықтардың отырықшы және көшпелі өмір салтындағы ерекшеліктерді ескергенімен, шаруашылықты жүргізудің бұл екі түрі бір-бірін толықтырып қана қоймай, кей кездері бірін-бірі алмастырып отырғандығына, соның нәтижесі ретінде біркелкі табиғат жағдайларында бірыңғай шаруашылық, ортақ рухани және материалдық мәдениет қалыптасқан деген тұжырымды алға тартты [13]. Осы

еңбекке алғы сөз жазып, оның мазмұнымен етене таныс болған Түркістан Экономикалық кеңесінің төрағасы Н. Паскуцкий де қазақ қайраткерлері сияқты тиісті даярлықсыз Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік межелеудің жүзеге асырылуы ең алдымен жергілікті халықтың шаруашылық өміріне айтарлықтай нұқсан келтіруі мүмкін деп санады [14; 645].

Межелеу мәселесі көтеріліп, талқыға салынған кезден бастап жауапты ұлт қызметкерлері арасында Ташкент қаласы бойынша көп пікірталас туындады. Ташкентті қазақ халқының қолында ұстап қалуға ұмтылған қазақ қайраткерлері тобының позициясын РК(б)П Орта Азия бюросының мүшесі С. Қожанов өзінің 1924 жылы 2 маусымда РКП (б) ОК-ға жазған баяндамасында ашық білдірді: «Ташкент, интернационалды қала ретінде автономия құқығына ие болып, федерацияның орталығына айналуы тиіс. Сонымен қатар, Ташкент қазіргі Түркістанның қазақ бөлігінің орталығы және бір уақытта, негізінен қазақтар қоныстанған Сырдария облысының (облыста 70% және Ташкент уезінде 51%) орталығы ретінде Қазақ Республикасы орталық мекемелерінің шоғырланған жеріне айналуы керек.

Ташкентті өзбек қаласы ретінде қарастыру төмендегідей себептерге байланысты өзіне көңіл аудартауы қажет: 1) соңғы уақытқа дейін ескі қалада 130 мың, ал жаңа қалада 250 мың адам тұрады; 2) Сырдария және Жетісу облыстарындағы барлық қалалар қазақтардыкі емес, негізінен алғанда өзбектердікі (Шымкент, Түркістан, Әулиеата, Меркі және т.б.) немесе орыстардікі (Пішпек, Алма-Ата және т.б.), сондықтан да, Лениннің қалалардың ұлттық қатыстылық белгілері туралы идеясы орынды болып тұр; 3) Ташкент қаласы ең алдымен Сырдария және Жетісу облыстарының қойма орталығы болып табылып, Ферғана, Самарқанд және Бұқара үшін тек транзиттік темір жол станциясы міндетін атқарады.

Ташкент Қазақ Республикасы үшін басты саяси, экономикалық маңызды тірек пункт, сондықтан да Қазақ Республикасы үшін Ташкенттен бас тарту бүкіл Сырдария облысынан бас тартумен тең болып, Жетісу облысының экономикалық өмірін реттеу мүмкіндігінен айырады. Егер Қазақ Республикасы тұтас Сырдария облысына иелік ете алмаған жағдайда, болашақта бытыраңқы жансыз республика ретінде қалып қою қаупі алдында тұр» [15; 40-41].

Ташкентке қатысты қазақ қайраткерлерінің талаптарына түрікмен қызметкерлері де өз тарапынан қолдау көрсетті. «Қалалар ұлттық белгісі бойынша қарастырылмау қажет, яғни: кім ол қалада өмір сүреді және кім ол қалада саудамен айналысады, өйткені қазақтар мен түрікмендер қоныстанған қалалар Орта Азияда мүлдем жоқ, сондықтан да осы жерде қала кімге қызмет етеді және кімнің нарығы болып табылатындығы туралы ережені ұстану қажет... Ташкент қаласы таза қазақ нарығы... Сырдария облысының қазақтарына Ташкентсіз өмір сүру қиын болады, оның үстіне Ташкентке көршілес орналасқан уездерде қазақтар тұрғындардың басым көпшілігін құрайды. Қала тұрғындары жалпы санының 1/3 бөлігін Ташкенттің ескі қаласында өмір сүретін өзбектер құрайды, осы себептен мәселе тек Ташкенттің ескі қаласы жөнінде болу мүмкін... Ташкент қаласы қазақтардың қолдарында қалуы тиіс» [15; 40-41], – деп түрікмен қайраткерлерінің ортақ пікірін Түріккомның төрағасы Нәдір Айтақов білдірді.

Жалпы комиссияның және ұлттық қосалқы комиссиялардың құрастырып шыққан жобалары мен ұсыныстары 1924 жылы 10 мамырда Орта Азия республикаларының ұлттық-аумақтық межеленуі бойынша РК(б)П ОК Орта Азия бюросы комиссиясының мәжілісін жан-жақты талқыға салынып, межелеудің нақты жоспары бекітілді. Ол бойынша тікелей КСРО-ға кіретін Өзбек және Түрікмен республикаларын, Өзбек республикасының құрамында Тәжік автономиялы облысын және Қара-Қырғыз автономиялы облысын құру ұйғарылды. Соңғысы қай республиканың құрамына кіретіндігі туралы мәселе ашық күйінде қалды. Сонымен қатар, Түркістаннан қазақ аудандарын Қазақ республикасына қосу шешімі де қабылданды. Мәжіліс межелеу жобалары ішінде көптеген пікірталас тудырған Ташкент мәселесі бойынша да тиісті

шешім шығарды. Қазақ қайраткерлерінің барлық қарсылықтарына қарамастан, РК(б)П ОК Орта Азия бюросы комиссиясының шешіміне сәйкес Ташкент құрылуы жобаланып отырған Өзбек Республикасының қарауына өтуі тиіс еді [16; 5-6].

1924 жылдың наурыз-мамырында РК(б)П ОК Орта Азия бюросының тікелей қадағалауымен Түркістан, Бұқара және Хорезм коммунистік ұйымдарының ұлттық-мемлекеттік межелеуді іс жүзіне асыруға қатысты құрастырып шыққан барлық жобалары мен ортақ жоспары, сондай-ақ межелеу мәселесі бойынша О. Карклиннің және Г. Бройдоның баяндамалары 1924 жылы 4 маусымда өткен РК(б)П ОК Ұйымдастыру бюросының мәжілісінде талқыланды. Оған Орта Азия республикаларының атынан Түрікатком төрағасы Р. Исламов, Түркістан АКСР-нің Орталық бақылау комиссиясының төрағасы Д. Манжара, ТКП ОК-нің 3-хатшысы және Түркістан үкіметі төрағасының орынбасары С. Қожанов, ТКП ОК хатшылары А.Рақымбаев пен И. Варейкис, РК(б)П ОК Орта Азия бюросы төрағасының орынбасары О.Карклин, БХР Нәзірлер Кеңесінің төрағасы Ф. Қожаев және оның орынбасары Қ. Атабаев, «Ақжол» газетінің редакторы И. Тоқтыбаев, Түрікаткомның жауапты хатшысы Т.Әбдірахманов, Қазатком төрағасы С. Меңдешев, Түрікаткомдағы Қазақ АКСР-нің өкілетті өкілі Т. Жүргенов, РК(б)П ОК Қазақ обкомының жауапты хатшысы Г.Коростелев, Қазақ АКСР-нің Әлеуметтік қамсыздандыру комиссары және Қазатком мүшесі Ә. Жангелдин, Хорезм Республикасының Мәскеудегі өкілетті өкілі Н. Әбдусалымов қатысты [17; 42-43]. Мәжіліс РК(б)П ОК Орта Азия бюросының межелеуге қатысты ұсыныстарын негізге ала отырып, мәселені бекіту үшін РК(б)П ОК Саяси бюросына енгізу туралы қаулы қабылдады [18; 3].

1924 жылы 12 маусымда РК(б)П ОК Саяси бюросы Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуі бойынша Я. Рудзутактың жасаған баяндамасының негізінде қаулы шығарып [19; 299], оған сәйкес КСРО құрамына тәуелсіз республика құқығында кіретін Өзбек және Түрікмен Республикалары құрылса, Түркістанның қазақ облыстары Қазақ АКСР-не қосылды, сондай-ақ жеке бөлініп шыққан Қырғыз автономиялы облысы РКФСР қарауына өтті. Сонымен бірге ағымдағы шаруашылық қызметке нұқсан келтірмеу үшін Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуі және жаңадан ұйымдастырылып отырған республикалардың жариялануы бюджеттік жылдың соңына қарай, яғни қыркүйек-қазан айларына қалдырылды [20; 29-30]. РК(б)П ОК Саяси бюросы атышулы «Ташкент мәселесі» бойынша қазақ қызметкерлерінің орын алып отырған наразылықтарын елемей, қаланы Өзбек Республикасының құрамына қосуды шешті.

«Ташкент мәселесінде» РК(б)П ОК Саяси бюросы өзбек қайраткерлеріне қолдау көрсеткенімен, қазақ қайраткерлері бұрынғысынша Ташкентті Қазақ АКСР-нің құрамында қалдыру үмітінен қол үзбеді. Бұған дәлел ретінде Мәскеуден іссапардан оралған С. Қожановтың 1924 жылы 19 шілдеде С.Асфендиаровқа жолдаған жеделхатынан көруге болады. Онда С. Қожанов Жер шаруашылығы комиссариатының тапсырмасымен Жетісу облысында іссапарда жүрген С. Асфендиаровты РК(б)П ОК Саяси бюросының ұлттық-мемлекеттік межелеу бойынша 1924 жылы 12 маусымда шығарған шешімдерімен қысқаша таныстырып, Ташкент мәселесі «ашық» қалдырылғандығы жайлы хабарлайды. С. Қожанов өзге қазақ қайраткерлері сияқты Ташкент мәселесін Түрікаткомның кезектен тыс сессиясында қайтадан көтеруге және оны қайта қарастыруға ұмтылыс танытты. Сонымен қатар, қазақ қайраткерлері Ташкент мәселесінің өз пайдасына шешілуін қамтамасыз ету үшін қырғыз қызметкерлері тарапынан қолдау іздеді. Осы мақсатта С. Қожанов өз жеделхатында С.Асфендиаровты Р. Құдайқұловпен және И. Айдарбековпен біріге отырып, қырғыз қайраткерлері арасында орын алып отырған топшылдық таластартысты тоқтатуға шақырды [21; 8].

1924 жылы 12 маусымда РК(б)П ОК Саяси бюросының шығарған қаулысы Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуінің даярлық процесін шешуші кезеңге аяқ басты. Жаңадан құрылып отырған республикалар мен облыстардың шекараларын және мемлекеттік мүліктерін анықтау ісі 15 тең құқылы мүшеден (әр ұлттан

3 өкілден) құралған Орталық аумақтық комиссияға жүктелді. Оған қазақ қайраткерлері ішінен С.Қожанов, С.Меңдешев және С.Есқараев кірді. Бұл комиссияның жанынан қазақ, өзбек, түрікмен және қырғыз ұлттық комиссиялары, сондай-ақ тәжік және қарақалпақ қосалқы комиссиялары ұйымдастырылды [22; 195-196].

1924 жылы 9 шілдеде Қазатком Түркістан АКСР-нен Қазақ АКСР-нің құрамына өткен қазақ аудандарын басқару мақсатында С. Меңдешевтің төрағалығындағы ревком құрады. Оған төраға орынбасары ретінде С.Есқараев, мүшелері болып Ә. Әлібеков, Н. Сырғабеков және Т. Жүргенов, ал кандидаттары ретінде С. Қожанов, Ж. Мыңбаев және Ізбасаров сайланды [23; 235].

1924 жылдың жазында қазақ ұлттық комиссиясының мүшелігіне Түркістаннан С.Асфендияров, С.Қожанов, С.Есқараев, А.Серғазиев, Г.Каучуковский, Ізбасаров және Қазақстаннан С.Меңдешев пен Ә.Әлібеков кіріп [24; 239], өзге ұлттық комиссиялардың өкілдерімен бірге аумақтық мәселелерді шешу, құрылатын республикалардың шекаралары мен халық санын анықтау, олардың келісім-шарттары мен декларацияларын, партиялық ұйымдардың жарғыларын даярлау, мемлекеттік аппаратты ұйымдастыру, республикалар халық шаруашылығының бюджеттері мен жоспарларын құрастыру сынды қауырт жұмыстармен айналысты.

Осы маңызды мәселелерді жан-жақты талқылау барысында ұлттық комиссиялар арасында бұрынғысынша ортақ әрі нақты позицияның болмауы салдарынан өткір пікірталастар мен келіспеушіліктер орын алды. РК(б)П ОК Орта Азия бюросы Аумақтық комиссиясының жұмысына араласқан жауапты қызметкерлер межелеу мәселелерінің жеткілікті дәрежеде даярланбағандығын және ғылыми тұрғыдан зерттелмегендігін, оларды шешу кезінде бірізділіктің болмағандығын мойындап, қосымша материалдарды, статистикалық, экономикалық және этнографиялық мәліметтерді, нақты географиялық карталарды қолдану, білікті мамандардың пікірлеріне жүгіну қажеттілігін алға тартты. Сондықтан да, жаңа мемлекеттік құрылымдардың шекараларын анықтау сынды өзекті де маңызды мәселе болашақта мүмкін болатын жанжалдардан сақтану үшін кейінгі қалдырылды. Орта Азия халықтарының тағдырына түбегейлі өзгеріс алып келген межелеуге қатысты шешімдер кешенді ғылыми зерттеулердің негізінде емес, көбіне оны орындауға жауапты болған жергілікті кеңес және партия жетекшілерінің «өз халқының өмірін білу мен жеке тәжірибенің» негізінде іс жүзіне асырылды. Соның дәлелі ретінде Аумақтық комиссияның жұмысына Орта Азия аймағының тарихымен, экономикасымен, тұрмыс-салтымен етене таныс болған бірде-бір ғалым-зерттеушінің тартылмағандығын келтіруге болады.

Аумақтық комиссия қызметінің нәтижелері алдымен РК(б)П ОК Орта Азия бюросында және Орта Азия коммунистік ұйымдарының жетекші органдарында талқыланды. 1924 жылы 14 қыркүйекте өткен ТКП ОК-нің, ТКП Орталық бақылау және тексеру комиссияларының біріккен пленумында Аумақтық комиссияның қызметі туралы оның төрағасы және ТКП ОК-ның жауапты хатшысы И. Варейкис баяндама жасады [25; 656]. Ол өз сөзінде небәрі екі апта жұмыс жасаған Аумақтық комиссияның қызметінде орын алған қайшылықтар мен түрлі пікірлердің алшақтығына назар аударғанымен, оларға селсоқ қарады. Орта Азиядағы жаңа мемлекеттік құрылымдардың шекараларын анықтауда большевиктік билік айтарлықтай қиыншылықтарға тап болды. Аймақта мекен еткен түрлі халықтардың ғасырлар бойы аралас қоныстануы, олардың шаруашылық байланыстары мен өмір салтындағы ерекшеліктері ең алдымен ұлттық факторларды ғана емес, сонымен қатар осы халықтардың тарихи даму процестерін терең зерттеп білу, бөлініске ұшырап отырған территориялардың экономикалық және мәдени тұтастығын есепке алу қажеттілігін көрсетті.

Межелеу процесіне тікелей ықпал еткен Аумақтық комиссияның атқарып шыққан жұмысындағы көптеген кемшіліктер Орталық биліктің өкілдері тарапынан да мойындалды. РК(б)П ОК Орта Азия бюросының төрағасы И. Зеленский баяндамаларының

бірінде: «Біздің жасаған алғашқы қадамдарымыздың бірі – ол ұлттық межелеу, ұлттық республикаларды құру бойынша атқарып шыққан жұмысымыз. Біз оны долбар күйінде жасадық, мұнда аяқталмаған іс әлі көп, бұл жұмыс дәрежі атқарылды» [26; 41], – деп пікір білдірді.

1924 жылы қыркүйекте И. Варейкис және И. Зеленскийдің жергілікті халықты межелеу процесінің мән-мазмұнымен, оның жүргізілу барысымен және атқарылған іс-шаралардың алғашқы қорытындыларымен таныстыру мақсатында өз ойларын біршама жүйелендіріп, «Национально-государственное размежевание Средней Азии» атты шағын кітапшада [27] жариялады. Жоғарғы партия басшылығымен Орта Азияға қызметке аттандырылып, аймақтың өзіне тән ерекшеліктерімен таныс емес ТКП ОК және Орта Азия бюросының жетекшілері межелеу сынды күрделі мәселенің көбіне теориялық жағына ғана назар аударды.

Аумақтық комиссияның жұмысындағы айтарлықтай кемшіліктерге қарамастан біріккен пленум Орта Азия республикаларының ұлттық межеленуінің жоспарын мақұлдап, оны бекіту үшін Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясын шақыру туралы шешім қабылдайды [28; 5]. 1924 жылы 15 қыркүйекте ашылған Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясының күн тәртібіне тек бір мәселе – ұлттық-мемлекеттік межелеу қойылды. Сессияда Түркістан Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Р. Исламов өз баяндамасында осыған дейін межелеуге қатысты орын алған идеялар мен ұсыныстарды қайталап шықты. Алайда Р. Исламовтың баяндамасында тұңғыш рет ұлттық-мемлекеттік межелеу Орта Азия халықтарының ортақ ерік танытуы болып табылатындығы айтылды [29].

Сессияға қатысқан қазақ қайраткерлерінің (С.Асфендияров, С.Есқараев, Б.Аралбаев 30; 1-2] атынан сөйлеген С.Қожанов өз сөзінде ұлттық-мемлекеттік межелеу Орта Азия халықтарының өмірінде орын алып отырған маңызды тарихи оқиға екенін айта келіп, Түркістанның қазақ аудандарын қосып алуға даярланып жатқан Қазақ АКСР-нің соңғы төрт жылда мемлекеттік құрылыс пен халық шаруашылығы салаларында айтарлықтай табыстарға қол жеткізе алмағанына қысқаша тоқталып өтті [31; 31-34].

С.Қожановтың бұл сөзі бір жағынан қазақ зиялыларының межелеу барысында Орта Азия федерациясын құру, Ташкент қаласын оның саяси орталығына айналдыру жайлы ұмтылыстары нәтижесіз аяқталғандығын мәжбүрлі мойындағанын білдірсе, екінші жағынан қазақ қайраткерлерінің Түркістан АКСР-нің таратылуына байланысты Қазақстанға қызметке ауысуға айтарлықтай ерік танытпағандығын көрсетеді. Ташкент қаласын Қазақ АКСР-не қоспау туралы алдымен РК(б)П ОК Орта Азия бюросы Аумақтық комиссиясының, артынан Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясының шешімдеріне 1924 жылы қыркүйекте Ташкент қаласында орын алған қазақ тұрғындарының бұқаралық наразылық шерулері де өз ықпалын тигізе алмады [32; 24].

Жалпы алғанда, Түрікаткомның кезектен тыс III сессиясы РКП (б) ОК Орта Азия бюросының Аумақтық комиссиясы құрастырып шыққан жоспарды еш өзгеріссіз қабылдап [33; 24-27], межелеу мәселесінің шешілуін РКФСР БОАК-тің кезекті сессиясына бекітуге ұсынды. 1924 жылы 28 қыркүйекте Қазаткомның III сессиясы Т. Жүргеновтың «Түркістанның қазақ облыстарын Қазақ АКСР-не қосу туралы» баяндамасын тыңдап, бір ауыздан Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеуді және қазақ жерлерінің біртұтас республикаға бірігуін қолдады [34; 749].

1924 жылы 14 қазанда өткен РКФСР БОАК-тің II сессиясы Түрікаткомның ұлттық-мемлекеттік межелеуге қатысты қаулысын бірқатар өзгерістермен бекітті [35; 350]. 1924 жылы 27 қазанда КСРО ОАК-тің II сессиясы Бұқара, Хорезм және Түркістан республикаларының, сондай-ақ РКФСР-дің жоғарғы кеңес органдарымен қабылданған қаулылар туралы баяндаманы тыңдай келіп, «еңбекші халықтың ерік білдіруі жоғарғы заң» болып табылатындығын мақұлдай отырып, «КСРО Орталық Атқару Комитетінің

Төралқасына Орта Азияда құрылып жатқан республикалар кеңестер съездеріне сәйкес құрылуын» жүзеге асыруды тапсырады [36; 67-68].

Осылайша, 1924 жылы қыркүйек-қазан айларында ұлттық-территориялық межелеу Орта Азия республикаларының, РКФСР және КСРО мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының қаулыларында заңнамалық негізде бекітілді. РКФСР БОАК-тің II сессиясының қаулыларынан кейін қысқа уақыт ішінде жаңадан ұйымдастырылып отырған мемлекеттік құрылымдардың құрылуы жүзеге асырылды.

1924 жылы 15 қарашада РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мәжілісінде мемлекеттік аппаратты қайта құру және шаруашылық мүлікті бөліске салу мақсатында КСРО Еңбек және Қорғаныс кеңесінің өкілетті өкілі жетекшілік жүргізетін Орта Азия Тарату комитетін (Ликвидком), сондай-ақ республикалар бойынша Тарату комиссияларын құру туралы шешім қабылданды [37; 16]. Осы шешімге сәйкес Тарату комитетінің құрамына И. Шелехес (төраға), Өзбек КСР-нен Ф. Қожаев, Қазақ АКСР-нен С. Асфендиаров, Түрікмен КСР-нен И. Межлаук, Тәжік АКСР-нен Ш. Имамов, Қырғыз автономиялы облысынан И. Айдарбеков мүше ретінде, ал Р. Исламов, Н. Паскуцкий, М. Янгулатов, С. Қожанов және Додабаев кандидат болып бекітілді [38; 16-17]. Сонымен қатар, осы мәжілісте Түркістан АКСР бойынша Тарату комитеті құрылды [39; 7].

1924 жылы 18 қарашада Түрікаткомның IV Төтенше сессиясы Түрікаткомның, Халық Комиссарлар Кеңесі мен Экономикалық кеңесінің қызметін тоқтатып, республика аумағындағы барлық билікті жаңадан құрылған республикалар мен автономиялы облыстардың революциялық комитеттеріне тапсыру туралы қаулы қабылдады [40; 5].

Қорытынды. 1924 жылы іске асырылған Орта Азия республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі – большевиктер билігі ұстанған ұлттық-таптық саясаттың заңды қорытындысы. Межелеудің қысқа уақыт ішінде, Орта Азия халықтарының әлеуметтік-экономикалық байланыстары менғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылығы мен тұрмыс-салтын, қоныстануын тиісті ғылыми деңгейде зерттемей жүргізілуі бұл тарихи үдерістің ең алдымен Мәскеуде алдын ала қабылданған саяси шешім болғандығын көрсетеді. Большевиктер билігі сырт көзге Түркістан, Бұқара мен Хиуаның жауапты қызметкерлеріне межелеу мәселесі бойынша өз пікірлерін ашық білдіруге ерік бергенімен, болашақта құрылатын жаңа әкімшілік-аумақтық бірліктерге қатысты Орталықтың жобасы іске асты. Десек те, межелеудің қайшылықты сипатына қарамастан, ол қазақ халқына бір республиканың құрамында бірігуіне және қазақ жерінің тұтастануына мүмкіндік берді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. В 5 т. (Гл. ред. колл.: А.Н. Нусупбеков и др.). Т. 4. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и строительство социализма. Алма-Ата: «Наука», 1977. 640 с.
2. Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1971. 367 с.
3. Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ӨР ОМА). Р-17-қ. 1-т. 101-іс.
4. Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік архиві (РӘСТМА). 62-қ. 2-т. 101-іс.
5. РӘСТМА. 62-қ. 2-т. 101-іс.
6. История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1967. 778 с.
7. Погорельский И.В. История Хивинской революции Хорезмской народной советской республики 1917-1924 гг. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. 228 с.
8. РӘСТМА. 62-қ. 1-т. 20-іс.
9. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б). Повестки дня заседаний. 1919-1952: Каталог / Т. I. 1919-1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с..

10. РӨСТМА. 62-қ. 1-т. 20-іс.
11. Назаров С.А. Из истории деятельности СредАзбюро ЦК РКП (б). (1922-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1965. 120 с.
12. РӨСТМА. 62-қ. 2-т. 101-іс. 55-55 а.п.
13. Средне-Азиатский экономический район: Очерки по экономике Средней Азии / Под редакцией: Ю.И. Пославского, Г.Н. Черданцева. Ташкент: Издательство ТЭС, 1922. 128 с.
14. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авторов: Р.М. Абдуллаев, С.С. Агзамходжаев, И.А. Алимов и др. Ташкент: Шарк, 2000. 672 с.
15. РӨСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
16. ӨР ОМА. Р-25-қ. 1-т. 1531-іс.
17. РӨСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
18. РӨСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
19. Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б). Повестки дня заседаний. 1919-1952: Каталог / Т. I. 1919-1929. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 832 с.
20. РӨСТМА. 17-қ. 112-т. 566-іс.
21. ӨР ОМА. Р-25-қ. 1-т. 1575-іс.
22. Назаров С.А. Руководство ЦК РКП (б) партийным строительством в Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1972. 369 с.
23. Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. 920 с.
24. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. / Составители Л.С. Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. М.: РОССПЭН, 2005. 784.
25. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авторов: Р.М. Абдуллаев, С.С. Агзамходжаев, И.А. Алимов и др. Ташкент: Шарк, 2000. 672 с.
26. РӨСТМА. 62-қ. 2-т. 177-іс.
27. Варейкис И., Зеленский И. Национально-государственное размежевание Средней Азии. Ташкент: Среднеазиатское Государственное Издательство, 1924. 86 с.
28. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 137-іс.
29. Туркестанская правда. 1924. 17 сентября. № 207 (484).
30. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 141-іс.
31. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 138-іс.
32. РӨСТМА. 17-қ. 112-т. 603-іс.
33. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 139-іс.
34. История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1967. 778 с.
35. Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 гг.). Ташкент: Узбекистан, 1971. 367.
36. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов в трех томах. 1917-1936 гг. Т. III. 1922-1936 гг. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 399 с.
37. РӨСТМА. 62-қ. 1-т. 11-іс.
38. РӨСТМА. 62-қ. 1-т. 11-іс.
39. РӨСТМА. 62-қ. 1-т. 16-іс.
40. ӨР ОМА. Р-17-қ. 1-т. 372-іс.

Аннотация. В статье на основе новых, ранее не введенных в научный оборот исторических документов и источников, выявленных в фондах центральных архивов Казахстана, России и Узбекистана разносторонне рассматривается сложный и противоречивый процесс национально-

государственного размежевания республик Средней Азии 1924 года, а также процесс объединения казахских земель в границах Казахской АССР. Подробно разбираются идеи, взгляды, мнения ответственных работников Туркестана, их дискуссии и прения в отношении размежевания и создание в будущем новых административно-территориальных единиц по национальному признаку, зафиксированные в стенографических отчетах и других материалах по вопросу размежевания. Авторы постарались осветить споры и разногласия между казахскими и узбекскими партийно-государственными деятелями, разгоревшиеся вокруг города Ташкенте и будущего казахских областей Туркестанской АССР.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, Бухара, Хива, национально-государственное размежевание, государственное строительство, национальный вопрос, Ташкент.

Abstract. On the basis of new, previously not introduced into scientific circulation, historical documents and sources identified in the funds of the central archives of Kazakhstan, Russia and Uzbekistan, the complex and contradictory process of the national-state demarcation of the Central Asian republics of 1924, as well as the process of unification of the Kazakh lands into borders of the Kazakh ASSR. The ideas, views, opinions of the responsible officials of Turkestan, their discussions and debates regarding the demarcation and the creation in the future of new administrative-territorial units on a national basis, recorded in verbatim records and other materials on the issue of delimitation, are analyzed in detail. The authors tried to highlight the disputes and disagreements between the Kazakh and Uzbek party and state leaders that flared up around the city of Tashkent and the future of the Kazakh regions of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic.

Key words: Central Asia, Turkestan, Bukhara, Khiva, national-state demarcation, state building, national question, Tashkent.

ӨОЖ: 94/574

¹Алдаберген М.Н., ²Калиев Ж.Н., ¹Орынбасарова Г.Ж.

¹тарих ғ.к, доцент. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

²педагогика ғ.к, доцент. Мемлекет тарих институты. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

¹тарих ғ.к, аға оқытушы. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚОҚАН ХАНДЫҒЫ МЕН ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. мақала мазмұнында XVIII ғ. басы мен XIX ғ. бірінші жартысындағы Орта Азия мен Қазақстан территориясындағы жоңғарлар шабуылынан кейінгі Хиуа, Бұхара, Қоқан мен Ташкент уалаятымен көршілес қазақтар мен қырғыздардың арасындағы қалыптасқан тарихи мәселелері қарастырылады. Қазақстанның Оңтүстік өңірі, Талас аңғарындағы қырғыздардың тарихи тағдырлары орта азиялық хандықтарының агрессиясымен, саяси басқыншылығымен, өркениет байланыстылығымен байланысты өрбіді. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қоқан хандығының қоластында қазақтардың оңтүстігі аумағындағы Түркістан, Шымкент, Әулиеата қалалары мен қырғыздардың Шу, Ыстықкөл, Нарын аймағы болды. Сондықтан Орта Азиялық хандықтардың қоғамдық-саяси өмірінде қазақтар мен қырғыздар елеулі орынға ие болды. Сонымен бірге тақырыпқа сәйкес тарихнамалық зерттеу деректері қолданылады. Зерттеуші Ш. Уалихановтың еңбектерінде қазақтар мен қырғыздардың азаттық қозғалысында бірқатар ру-тайпалардың атап айтқанда қырғыздардың адыгене, найман, Ұлы жүздің Ташкент маңында көшіп-қонып жүрген шанышқылы, қаңлы, қатаған руларының белсенді роль атқарғанын айтады. Қырғыздық зерттеушілері Д. Б. Сапаралиевтің, К. Молдоқасымовтың да пікір ойларына да мән берілді.

Кілт сөздер: Қоқан хандығы, Хиуа хандығы, Бухара хандығы, Талас аңғары қырғыздары, Оңтүстік Қазақстан қазақтары, Ташкент мемлекеті, Нарбота би, Жүнісқожа, Алимхан, Омерхан, Ұлы жүз, Түркістан.

Кіріспе. Қазақстанның оңтүстік өңірінің Орталық Азия хандықтарымен шектесуі олардың көрші жатқан қазақ ауылдарына үздіксіз шапқыншылықтар жасап тұруына жағдай жасады. Ал ол шапқыншылықтардың сәтті болуына көптеген жағдайлар әсер етті.

Оның біріншісі, солтүстіктен Ресей империясы, солтүстік батысында қалмақтар, шығысынан Қытай, оңтүстігінен Хиуа, Қоқан хандықтары мен Бұқара әмірлігінің жан-жақты қыспағына түскендіктен қазақ билеушілері өзара ынтымақтастығын сақтай алмаса, екіншіден, барған сайын күшін әлсіретіп, қарсыластарына төтеп беру мүмкіндіктерінен айрыла бастады, үшіншіден, жарты ғасырдай өткенімен жоңғарлардың ауыр шабуылдарынан кейін бастан кешкен ауыр жағдайлар көпке дейін түзеліп кете қоймады.

Теориялық бөлім. Оңтүстік қазақтарына Орталық Азия хандықтарының шапқыншылықтары күшейді. Соның ішінде ірісі Зеравшан өзенінің бассейніндегі Бұхара хандығы болып, халқы үш миллионға жетсе, екінші орында Ферғана ойпатында орналасқан, халқы бір миллионнан асатын Қоқан хандығы болса, одан кейінгі орынды Амударияның төменгі ағысындағы, халқының саны 500 мыңдай болатын Хиуа хандығы мен Ташкент жазирасындағы 500 мың адам тұратын жаңа құрылған Ташкент мемлекеті болды. [1]

Оңтүстік өңіріндегі қазақтарға қаншама жылдар бойына қысым көрсеткен Қоқан хандығының пайда болу тарихына келсек, 1808 жылы Қоқан билеушісі Әлім енді «хан» деген титулын алды. Содан бастап хандық аталды. [2]

XIX ғасырдың бірінші онжылдығында Қоқан хандығының күшейгені сонша, онымен Бұхара, Хиуа түгіл, тіпті Ресей мен Қытай сияқты ірі империялардың өздері есептесетін жағдайға жетті.

1709-1876 жылдары өмір сүрген Қоқан хандығының қалыптасу кезеңі 1709-1804 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде қазақ, қырғыз және тағы басқа халықтардың қоныстануы есебінен Ферғана өлкесінің экономикалық жағдайы нығая түсіп, тәуелсіз Қоқан иелігі пайда болды. Қазақтар мен қырғыздар Қоқан иелігін басқарушылар Әбдікерім бимен, Ердана бимен, Нарбота бимен тең одақ құрып, жоңғар басқыншыларына қарсы тұрып, өздерін сыртқы жаулардың жеке-жеке талқандауына жол бермеуге ұмтылды. Алайда Қоқан тағында ең көп уақыт отырған билеуші Нарбота би (1770-1799) өзінің ықпалын қазақтар мен қырғыздар арасына арттыра түсуді ойлап, Кетпентөбе, одан әрі Ыстықкөлге қарай жорықтар жасауға әрекет жасады.

Жүнісқожа және оның мұрагерлері басқарған, дербес Ташкент уалаяты (Ташкент иелігі) 1784-1808 жылдары өмір сүрді. Ташкентке жақын орналасқан Құрама, Шымкент, Сайрам, Әулиеата, Түркістан, Ақмешіт және Сыр бойының біраз бөлігі Ташкент иелігі құрамына кірді. Жүнісқожаның қарамағында Ташкент төңірегіндегі қырғыздар да болды. Ташкент иелігі оңтүстікте-Құрама тауларына, солтүстігінде - Шымкентке дейін, шығысында - Бискан тауларына, батысында Сырдарияға дейінгі жерді алып жатты. Ұлы жүз қазақтарын және қырғыздарды Жүнісқожа өзі таңдап алған ақсүйектер арқылы басқарды. Олардың ішкі істерін басқаруды билерге тапсырды, бірақ өз ықпалын күшейте түсу үшін беделді адамдарды кепілдікке ұстады. Жүнісқожа қарамағындағы қазақтар мен қырғыздардан зекет жинап отырды. [3]

Жүнісқожаның әскері Ә. Диваевтың көрсетуіне қарағанда, қазақ, қырғыз жігіттерінен құралды. Ташкент уезі Ақжар болысының қаңлы руының қазағы Молда Көбей Тоқболатовтың қолжазбасына сүйене отырып, Ә. Диваев Жүнісқожа әскерін басқарған Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздардан шыққан батырлардың аты-жөнін көрсетеді. Олардың қатарында қаңлының омыртқасынан: Қожамсейіт, Қарақұм, Найзақұлақ, Барлыбай, Сейітқожа, Ғайыпмырза, Бөлек, Қалып батырлар, ал қаңлының шоқпарынан-Есенбай, Қайдарбек батырлар, Есқұлыдан - Құнан, шанышқылының саңғырауынан-Тоқсан, Жабғы батырлар, қырық садақтан - Ырымқұл, Тортқа батырлар, жаныстан-Қазыбек, Құлықбай батырлар болса, ал қырғыздардан, бағыш руынан-Айқынбай, Мыңжасар, Рысбек батырлар және Кіші жүздің рамадан руынан Жұман мен Есенгелді батырлар есімі аталады. [4]

1807 жылы Қоқан билеушісі Әлімбек бауыры Омарды 12 мың әскермен Ташкентке қарсы аттандырады. Нәтижесінде Ташкент төңірегі басып алынды. Әлімбек 1808 жылы Ташкентті біржола басып алды. Алайда Ташкент үшін қазақ, қырғыз және өзбек

билеушілері арасында күрес одан әрі өрши түсті. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қоқан хандығы ірі мемлекетке айналды. Қоқан хандығының гүлденген тұсы 1800-1842 жылдар аралығы болып табылады. Хандықтың шекарасының кеңейіп, саяси жағынан күшеюіне Әлім хан (1799-1810), Омар хан (1810-1822) және Мәделі хан (1822-1842) көп еңбек сіңірді. Омар мен Мәделі ханның тұсында Ұлы жүздің негізгі бөлігі, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, секілді қалалары, қырғыздың Шу, Ыстықкөл, Нарын аймағы Қоқан хандығының құрамына қосылды. Қазақтар мен қырғыздардың Қоқан хандығы құрамына қосылуы қарсылықсыз да болған жоқ. Қоқандықтардың жорықтарына қарсы көтерілген қазақ, қырғыздың біріккен қолына 1821 жылы Рүстем төре Асфендиярұлы (Тентек төре) басшылық жасады. Көтерілісшілердің қатарын Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі қазақ рулары мен таластық қырғыздар құрады. Қазақ, қырғыз арасында қоқандықтардың беделін күрт өсірген олардың бүкіл түркі жұрты үшін қасиетті саналатын Түркістан қаласына иелік етуі еді. Түркістан шаһарының XIX ғасыр басында қоқандықтар қолына өтуі олардың қазақ, қырғыз арасындағы діни-саяси беделін күрт өсірді. Халық арасында «Әзірет сұлтан қаласы», я болмаса «Әзіреті Түркістан» деп ардақталған бұл қала XIX ғасырда да түрік жұртының иман бірлігінің символы ретіндегі рөлімен ерекшеленді, сондықтан да Түркістанға билік жүргізу бүкіл түркі жұртын ықпалында ұстау және халықаралық беделге ие болудың белгісі іспеттес еді. [5]

Қырғызстандық зерттеуші К. Молдокасымов Қоқан хандығына қырғыз тарихшыларының көзқарасы жөнінде былай деп пікір білдіреді: «Қазіргі кезде Қоқан хандығының тарихы жаңа бағытта зерттеле бастады. Оның қырғыз еліне де қатыстылығы, қырғыздардың жекелеген тұлғалары хандықты басқаруға белсенді араласқандығы айтылып, қоқандықтар кезінде қырғыздардың отар ел қатары бас көтергісіз жағдайда өмір сүргендігі туралы тұжырымдар дұрыс емес деп дәлелденуде». [6]

Өздерінің экономикалық жағдайын нығайта түскен Ферғана өңіріндегі қыпшақ ақсүйектері хандықтағы жоғары лауазымдарды иеленіп, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатын жүргізуге зор ықпал жасады. Қоқан хандары қырғыз, қазақ қыздарына үйленіп, олармен тығыз туыстық қатынас орнатты. Қырғыздың тарихшы ғалымы Д. Б. Сапаралиев Қоқан хандығын конфедеративті мемлекет болған деп дұрыс бағалайды. Қоқан хандарының қазақ, қырғызды жерінен қумағандығы осындай ойға жетелейді.

Ш. Уәлиханов қырғыздар мен қазақтарды Қоқан хандығының билігін толық мойындап, оның құрамында жасағандар және оны мойындағандар деп екіге бөліп, біріншілер Қоқан хандығында өзбектермен бірдей құқыққа ие болғанын, хандықтың қызметіне кіріп, әскери және азаматтық билік орындарын иеленгендігін, екіншілері зекет салығын төлеп, керек кезде ғана әскерге адам беруге міндеттенгенін жазған болатын. Ш. Уәлиханов Алай таулары мен Ферғана аңғарындағы қырғыздардың адыгене, ішкілік, найман руларын және Ұлы жүздің Ташкент маңында көшіп-қонатын шанышқылы, қатаған, қаңлы руларын жатқызады. Шанышқылылар мен қатағандар Ташкент бегі әскерінің негізін құрады деп көрсетеді. [7]

Нәтижелерді талқылау. Жалпы алғанда, қазақтар мен қырғыздар Қоқан хандығының негізгі халқын құрады және оның құрылуы мен саяси жағынан нығая түсуіне де тікелей араласты. Қоқан хандығы әкімшілік-территориялық жағынан уәлаяттарға бөлініп басқарылғаны белгілі. XIX ғасырдың басында уәлаяттың шекарасы жерге салық жинау аумағымен айқындалды. Уақыт өте келе хандық құрамына көшпелі аудандардың қосылуы және хан билігінің орталықтандырылуы нәтижесінде уәлаяттар ірі қала аттарымен байланыстырыла аталады. Себебі, уәлаяттар ірі қалалар маңындағы аудандарды қамтыған еді. Мысалы, ең үлкен уәлаяттар қатарында Әндіжан, Балықшы, Марғилан, Ташкент, Төрөқорған, Түркістан, Ұратөбе, Ходжент, Шымкент, Шуст саналды.

Қорытынды. XIX ғасырдың орта шенінде Сырдарияның орта ағысынан Ақмешітке дейінгі және Ташкенттен Жетісуға дейінгі бір бөлігі Қоқан хандығының езгісінде болды. Қоқан ханы Хиуа ханы сияқты қазақ пен қырғыз халқының арасында қатал саясат

жүргізді. Қоқан хандығының қоғамдық-саяси өмірінде қырғыздар мен қазақтар елеулі орынға ие болды. Әсіресе, Ферғана өңіріне топталған қазақ, қырғыз рулары билік үшін күресте аса ықпалды рөл атқарды. Жергілікті халық қоқандықтарға түркі-мұсылман жұртын біріктіруші, сыртқы жаулардан қорғаушы ретінде қарады. Сондықтан қоқандықтар жетекшілігімен болған азаттық жолындағы күрестерден, жалпы мұсылмандық қозғалыстардан тыс қалмады. Алайда Қоқан хандарының, жергілікті шенеуніктерінің саясаты өздерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына қайшы келер болса (мысалы, шамадан тыс салықтар), бас көтеріп, қарсылық білдірді. Жалпы алғанда, Қоқан хандығы қазақтар мен қырғыздардың азаттық жолындағы күрес тарихында, мәдени-экономикалық дамуында өзіндік орын алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). Москва: Наука. 1974. 11-б
2. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. Москва: Наука. 1979. 64,
3. Поездка Бурнашева и Пospelова в Ташкент в 1800 г. // ВРГО.-СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1851. Ч. 1. Кн. 1. с. 22.
4. Диваев А. Предания о возникновении азиатского города Ташкента // ТС.-1907.-Т. 440. С. 63-64.
5. Айткүл Махаева. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы. (XVIII ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың бас кезі). Алматы. 2007 ж. 86б.
6. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. Бишкек: Илим, 1999. 144 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Записка о Коканском ханстве // Собр. соя.: в 5 т.-Алма-Ата: Қазақ Совет энциклопедиясы, 1985. Т. 3. С. 314-315 бб.

Аннотация. В содержании статьи рассматривается историческое взаимоотношения казахов и киргиз проживающих в пределах Средней Азии и Казахстана с соседними ханствами Хивы, Бухары, Коканда после джунгарских нашествий в эпоху XVIII и первой половине XIX веков. Ибо исторические судьбы казахов южного края Казахстана и киргизов Таласской долины взаимосвязаны в политическом и культурными отношениями. В первой половине XIX века под игой Кокандского ханства находились южные земли казахов также города как Шымкент, Аулиеата, Туркестан а также земли киргизов долины Шу, Нарын, Ыстыккул. Поэтому в общественно-политической истории Средне Азиатских ханств особенную роль сыграли казахи и киргизы. В исследовании используется данные историографического характера исследователя Ш.Ш. Валиханова где упоминается активное участие киргизских род и племен таких как найманов, адыгене казахских родов шанышкылы, канлы, катаган в освободительных движениях. А также учтены мысли киргизских ученых Д.Б. Сапаралиев, К. Молдокасымова.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Хивинское ханство, Бухарское ханство, Киргизы Таласской долины, казахи Южного Казахстана, Ташкентское государство, Нарбота би, Юнусходжа, Алимхан, Омархан, старший жуз, Туркестан.

Abstract: The content of the article examines the historical relationship of Kazakhs and Kyrgyz living within Central Asia and Kazakhstan with the neighboring khanates of Khiva, Bukhara, Kokand after the Dzungarian invasions in the epoch of the XVIII and the first half of the XIX centuries, because the historical destinies of the Kazakhs of the southern edge of Kazakhstan and the Kyrgys of the Talas Valley are interconnected in political and cultural relations. In the first half of the XIX century, the southern lands were found under the yoke of the Kokand Khanate Kazakhs also cities like Shymkent, Aulieata, Turkestan and the lands of the Kyrgys valley Shu, Naryn, Ystykkul. Therefore, Kazakhs and Kyrgyz played a special role in the socio-political Central Asia of such khans. The study uses data of the historiographic nature of the researcher Sh. Valikhanov, where the active participation of Kyrgyz tribal tribes such as Naimans, Adygen Kazakh clans of shanyshkyl, Kanly, Katagan in liberation movements is mentioned. The thoughts of Kyrgyz scientists D. B. Sapargaliev, K. Moldokasymov are also taken into account.

Keywords: Kokand Khanate, Khiva Khanate, Bukhara Khanate, Kyrgyz of Talas valley, Kazakhs of Southern Kazakhstan, Tashkent state, Narbota bi, Yunuskhaja, Alimkhan, Omarkhan, senior zhuz, Turkestan.

ӘӨЖ: 94 (574)

Батырбекқызы Г., Құлбай Б.С., Боташев Е.Т.

доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛА ТҰЛҒАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада ұлт қайраткерлерін зерттеудің теориялық-әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Отан тарихының мазмұнында тарихи тұлғатану мәселесі ерекше орын алады. Кеңестік билік жүйесіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығын зерттеу мен оқыту Ұлы дала тұлғаларын дәріптеуде маңызды болып саналады. Қазіргі таңда тарихи сана қалыптастыру мақсатында тарихи тұлғатану бағыты Қазақстанның қазіргі заман тарихы пәнінің мазмұнында оқытылады. Кезінде жазықсыз жазаланған белгілі халқымыздың ұлдарының өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады, өйткені тарихты тұлғалар жасайды. Қазақстанның қазіргі заман тарихындағы ұлы тұлғалардың өмірлік қызметінің тарихы қазақстандық отаншылдықты қалыптастыру факторларының бірі болып табылады. Өз заманындағы ұлы тұлғалардың өмірі мен қызметін зерделеу мәселесі ерекше мәнге ие болмақ. Бұл тұлғалар тек тарихты жасап қана қоймай, сонымен бірге сол қоғамның мәдени құндылықтарын, адамгершілік принциптері мен дәстүрлерін бойында сақтап, оның жетекшісі бола білген.

Кілт сөздер: Кеңестік билік, тарихи тұлғатану, қазақ зиялылары, Отан тарихы, тарихнама, әдіснама, тәуелсіздік.

Кіріспе. Тәуелсіздік жылдары Отан тарихының мазмұны тақырыптық жағынан да, теориялық-әдіснамалық жағынан да жаңа мазмұнмен байытылды. Тұтастай тарихи кезеңдердің тарихы мазмұндық жағынан толықтырылды немесе жаңа теориялық-әдіснамалық бағалауға ие болды. Отандық тарих ғылымының бұл жетістіктері еліміздің тәуелсіздік жағдайында тарихи сана қалыптастыруда ұстанған саясатының нәтижесінде ғана мүмкін болды.

Соңғы жылдары отандық тарихта жаңа мазмұн алған саланың бірі – тарихи тұлғатану деп білеміз. Тұлғатану ғылыми бағытының бүгінгі таңда әдіснамалық негіздері дамып келеді. Осы бағыттың негіздерінің бірі ретінде жеке тұлғалар арқылы танылатын мәдени, саяси, ұлттық, рухани құндылықтардан туындаған көзқарастардың тұтас болмысы қарама-қарсылықтардың бірлігі заңдылығы бойынша зерттеліп, ол құбылыстарды тұлғаландыру арқылы сипатталуында. Осылайша, қоғамдық-саяси қайшылықтардың сырын ашуда ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі біздің жұмысымыздың нысаны болуы орынды [1].

Теориялық талдау. Кеңестік биліктің жоғары эшелонында қызмет жасаған қазақ зиялыларының қызметтері тарих үшін де, бүгінгі замандастар үшін де шынайы болуы тиіс. Тарихи тұлғатану – аса күрделі сала болып саналады. Сол заманның қайраткерлері тарихи қалыптасқан өз қағидалары мен ұстанымдары бар тұлғалар. Интеллектуалдық тарих осы қағидалар мен ұстанымның қатаң сақталуын талап етеді [2, б.21].

Сонымен, тарихи тұлғатанудың басты шарты оның деректік негізінің болуы. Егер де деректік негіз болмаса кез келген қайраткерді тарихи оқиғалар мен құбылыстардың әрекеттесуінде тұлғаландыру мүмкін емес. Ал тарихтың дерексіз жазылмайтындығы сияқты тұлға да тарихи деректерсіз тарих мазмұнынан өз орнын таба алмайды.

Еліміздің тәуелсіздік жылдарында тұлғатанудың әдіснамалық мәселелеріне байланысты, әсіресе деректанулық тұрғыда едәуір ғылыми-зерттеу жұмыстар жасалды. Осылардың барлығы осы қайраткерлердің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін айғақтайтын деректік базаның ғылыми қалпына келтіруіне және ғылыми айналымға ұсынудың мүмкіндігінің негізі болды.

Ал кеңестік тарихнамада таптық-партиялық ұстанымдар мен коммунистік идеология мақсаттарына сай жып-жылмағай етіп тұлғаландырылған қайраткерлердің қан-сөлсіз бейнелеріне де жаңадан ғылыми айналымға ұсынылған деректердің көмегімен «жан бітіріп», олар да тарихи танымның толыққанды нысанына айнала бастады [3].

Кеңестік құрылыстың жоғары сатысына көтерілген ұлт қайраткерлерінің шынайы түрде тұлғалануы егемендік алғаннан кейін салыстырмалы түрде жақында ғана қолға алынды деп айта аламыз. Өйткені, кеңестік тарихнамада осы қазақ зиялыларының тарихи үдерістегі атқарған рөлі мен тарих сахнасындағы алатын орны тиісті деңгейде қарастырылмаған еді. Аталған мәселенің объективті және субъективті себептері тарихта орын алды. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың басындағы ұлт қайраткерлерінің өздерінің идеялас жолдастарымен бірге «Үлкен террордың» құрбанына айналуы. Сол себептен, олар құқықтық тұрғыда 1956-1958 жж. ақталғанымен саяси тұрғыда ақталмағандары ғылыми олардың тұлғалануларын кешіктірді.

Кеңестік құрылыстың жоғары сатысына көтерілген қайраткерлердің зерттелмеуінің екінші бір себебі, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне қатысты деректердің басқа елдің архивтерінде, тіпті көпшілігі жабық архивтерде жинақталуына байланысты отандық зерттеушілерге қолжетімді болмауы еді. Әсіресе, Мәскеуде қызметте болған қайраткерлерге қатысты деректер негізінен олардың қызметіне байланысты шетелдік архивтердің қорларында жинақталған.

Қазақ зиялыларының Түркістан өлкесінде кеңестік биліктің жоғары сатысына көтерілуі объективті және субъективті факторларға байланысты өрбіді. Түркістандағы этнос аралық және конфессиялық тұрғыда қазақ этносының арасынан Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төреқұлов сынды Мәскеуде білім алған еуропалық үлгіде, осындай тұлғалардың саясатқа келуіне қаншама факторларлардың ықпал етуінен болды.

Тарихи тұлғатанудың қағидаларына нақтылық беру үшін большевиктер көсемі В.И.Лениннің өзіне тән категориялықпен: «Пролетариатқа саяси қайраткерлердің тірісі және өлісі туралы да шындық керек, өйткені саяси қайраткер атына шын мәнінде лайық болғандардың тәні бақилық болса да олар саясат үшін өлмейді» [4] – деген тұжырымын ондай шындық тек партиялық номенклатураның қолындағы көзсіз қаруға айналған пролетариат үшін ғана емес, жалпы тарихи таным үшін де қажет деген түзетулермен қуаттауға болады.

Қайраткерлердің өмірбаян парақтарын ақтара отырып, олардың дүниеге келуі мен азамат болып қалыптасуының динамикасында оларға ықпал еткен екі факторды атап өтуге болады. Біріншіден; кеңестік билікке тартылғанымен бұл қайраткерлерге ислам дінінің құндылықтары бейім болып, дәстүрлі қоғамның мәдени-шаруашылық тұрпатын заманауи нарықтық қатынастармен ұштастырғанында, сол әлеуметтік ортаның өнегесімен қалыптасқанында. Екіншіден; қоғамдық-саяси реформалар дәуірінде саналы қызметтерін ұлттық-демократиялық «Алаш» қозғалысына араласудан бастап дәстүрлі қоғам салтымен өмір сүрген ұлттарды апатты жолмен болса да, қазіргі заманғы өркениетке жеткізген коммунистік идеяға қызмет етумен ұштастырды. Осы екі фактор ұлттық элитаның бүкіл қоғамдық-саяси қызметтері мен ғылыми-педагогикалық шығармашылықтары өне бойларын өрлеп, одақтық деңгейде танылған тұлғалық болмыстарын айқындады.

Ендігі кезекте осы қайраткерлердің өмірбаянына шешуші ықпал еткен факторға тоқталамыз. Осыған байланысты басын ашып айтатын ақиқат – алаштық және коммунистік идеялар, Алашорда мен кеңестік билік бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар болғандығы. Алаштық идеяның өзегі – бүкіл қазақ халқын тұтас ұлт ретінде қабылдаған,

ал коммунистік идеология таптық белгілерге басымдық берген болатын. Демек, мазмұны мен мақсаты бір-бірімен тоғыспайтын осы екі ағымның өкілдерін бір ғана тәсілмен бағалауға болмайды және олардың қызметін біржақты қарастыру шынайы тарихтың өлшемдеріне сыймайды. Оның нәтижесі тарихи танымды шатастыруға қызмет жасайды. Тарих өз сөзін қашанда ақиқатқа негіздеп айтады. Осыған байланысты М.Қойгелдиевтің «Кеңестік билікке альтернатива бар еді. Ол Алашорда үкіметі болатын» [5] - деген тұжырымы, зерттеушілердің әдіснамалық тұрғыда барынша сергек болу қажеттігін еске салады. Соңғы жылдары ғылыми айналымға ұсынылған Алаш қозғалысының деректері мен құжаттарына жасалған талдаулар кеңестік биліктің жоғарғы эшелонында қызмет жасаған бірқатар тарихи тұлғаларымыздың саяси қызметін Алаш қозғалысымен байланыстырғанын құжаттық деректер негізінде ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Большевиктік биік лауазымдарда қызмет жасағанымен ұлттық құндылықтарды алға салған, алаштық демократиялық идеялардан алыстамаған, кеңестік саясатты ұлттық мүддемен ұштастыруға әрекет еткен кеңестік билікпен ымыраға келген тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін талдау таным теориясы тұрғысында күрделі мазмұн алады.

Ақпан революциясынан кейінгі ұлт зиялыларының саяси қызметтегі алғашқы қадамдары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов есімдерімен байланысты. Ұлттық элитаның көшбасшысы Ә.Бөкейханов бастаған бір топ ұлт зиялылары 1917 жылғы ақпан төңкерісінің ізін ала қазақ даласына қалыптасқан жағдайдың мән-жайын баяндап Минск қаласынан елдегі игі-жақсыларға жеделхат жолдаған. Жол таба алмай абдыраған ұлт-азаттық қозғалысқа тың бағыт сілтеген Минскідегі майданның қара жұмысына алынғандар арасында Ә.Бөкейхановтың басшылығымен қызмет істеген жеделхатқа қол қоюшылардың барлығы да 1917 жылы құрылған Алаш партиясының мүшелеріне айналды [6].

Ә.Бөкейхановтың өз төңірегіне пікірлестерін топтастырып, мүдделестер тобын құрып, қатардағы көп міндеттерден ең бастысын ажыратып алатын көсемге тән саяси көрегендігін бөліп атаймыз. Соған сай Әлихан мен Нәзір, Мыржақып пен Сұлтанбек, Әлихан мен Тұрар, Тұрар мен Сұлтанбек, Тұрар мен Санжар, Санжар мен Нәзір қатынастарына ерекше назар аударуға болады. Олардың 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыстан кейін түйіскен тағдырлары ұлттық мүддеге құрылған саяси қызметтеріндегі ынтымақтастыққа ұласты. Бұл ағалы-інілі сыйластық кейінде өз жалғасын тапты. Мәскеуде басшылық қызметте жүрген Т.Рысқұлов пен С.Асфендиаров Орталық биліктің ұлт саясатының кейбір мәселелеріне жігерлі қарсылық көрсетті.

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді», –дей келіп, оның екі қырын атап көрсетеді. «Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» [7] деген тұжырымы болашағынан үлкен үміт күткен ұлт зиялыларының екі тобы: біріншісі Алаш қайраткерлері, екіншісі кеңестік үлгідегі қайраткерлер еліміздің тәуелсіз ел атануына аянбай еңбек еткендерін бүгінгі ұрпаққа насихаттау қажет. Оның мәні – ұлттың рухани жаңғыруы деп білеміз.

Отандық тұлғатануда кеңестік үлгідегі қайраткерлерді зерттеу бағытының дамуына кең ғылыми және саяси мүмкіндіктерге жол ашылды. Қазіргі кезде мемлекеттік дамудың бағдарына алынған рухани жаңғыру үдерісі тарихи жадымызды жаңғыртумен тікелей байланысты. Өтпелі тарихи кезеңдердегі қоғам өміріндегі өзгерістер билік басындағы жеке тұлғалардың қызметімен тығыз байланыста қаралатындығы белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, ұлт зиялылары тұтас тарихының аса жауапты да шешуші кезеңінде саяси билікпен бірге саяси жауапкершілікті өз мойнына алды. Үлкен жауапкершілікпен мемлекет құруға араласып, осы мақсат үшін тер төгіп күресіп келді. Міне, осылай бұл тарихи мақсат тәуелсіздікке жеткеннен кейін өмірлік шындыққа айналды.

Тәуелсіздік жағдайында қоғамдық ойдың құрылымындағы түбірлі өзгерістер көп мәселелерге жаңаша қарауды талап етеді. Осыған байланысты «Постмодерн жағдайында кәсіптік тарихнама мен бұқаралық тарихи сананың өзара ықпалдастық сипатына ой жүгірткенде мынаған баса назар аудару керек; біріншіден, өткен мәдени кезеңнің ерекшелігіне, екіншіден, жаңа жағдайдағы кәсіптік тарихнаманың өзекті міндеттеріне»[8], – деген мәселелер отандық тарихшылар үшін де жат емес деп білеміз. Әрине, бұл аталған факторлардың өзара ықпалдастығын жоққа шығару қиын. Содан да посткеңестік кезеңдегі Қазақстан үшін ерекше қызығушылық туғызған тарих ғылымының алдында тұрған міндеттердің бірі – халықтың тарихи өмірін зерттеу, нақтырақ айтқанда ұлттық сәйкестікті қалыптастыру. Бұл міндеттердің де іске асырылуының өзіндік қиындықтары бар.

Соңғы жылдары Отан тарихында батыл концептуалдық зерттеулер жасалынууда. Соның арқасында жекелеген субъективті, кәсіби ұсыныстармен бірге жалпыадамзаттық құндылықтарға сай ғылыми мектептер қалыптасуда.

Көптеген тұлғалардың қызметі белгілі бір адамдар тобының, сословиенің, таптың, партияның мүддесін танытуға арналуына байланысты «жеке тұлға кімдердің мүддесін, неге олардың мүддесін және қандай тәсілдермен қорғады?» деген сұраққа жауап іздестірілуі қажет. Көп жағдайда тарихи тұлғаның есімі ғана, онда да даңқы мен дақпырты аталып, тарихи мазмұн біржақты сипат алады. Тарихта кейбір тұлғалар бір идеяның немесе бір қоғамдық-саяси құрылыстың ғана жолын қуумен шектелмеуі күрделі мәселеге айналады.

Тұлғатанудың басты мәселесі тұлғаларды жан-жақты бағалау. Біржақты мақтау немесе біржақты қаралау – тарихтың мазмұнын ашуға кедергі болмақ. Демек, кеңестік үлгідегі ұлт зиялыларының оның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығының тарихы шынайы тарихи деректермен қалпына келтірілгенде Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төрқұлов сынды қайраткерлердің тарихи дамудағы атқарған рөлі мен тарих мазмұнынан алатын орны ақиқат болып, тарихи танымда орнығады.

1920 жылдың екінші жартысы мен 1930 жылдарда басқару ісіндегі саяси диктатураның күшеюі тарихи зерттеулердің ақсауына әкелді. Тәуелсіздікті алуға атсалысқан қайраткерлерге қарсы кеңестік идеология ашық сенімсіздік жариялады. Осы кезде Алаш қозғалысының «объективті-революциялық рөлі» жайында Ақпан революциясынан кейін оның «контрреволюциялық қайта тууы» деген тезис қалыптасты. ХХ ғасырдың 30-жылдары Қазақстанда үстемдік алған жаппай қуғын-сүргін саясатының шеңгеліне ұлттық интеллигенция алдымен ілінді. Ал ресми өкімет органдарының ХХ ғасыр басындағы ұлттық мәселелерді жабық деп табуы бұл кезеңді зерттеуге 80-жылдардың соңына дейін мүмкіндік бермеді. 1933 жылы Қазақ марксизм және ленинизм ғылыми-зерттеу институтында қазақ халқының тарихындағы Алашорданың контрреволюциялық қызметінің жағымсыз рөлі туралы айтыс-тартыс жинақ болып басылып шықты.

1935 жылы С.Брайнин мен Ш.Шафионың [9] еңбегінде аймақтағы ұлт-азаттық қозғалыс тарихында таптық әдісі көрінетінін баяндайды. 1940 жылдардан және 1980 жылдың екінші жартысына дейін бұл мәселе жайындағы көзқарас, дерек базасының кеңеюіне қарамастан, зерттеушілер бұрынғы берілген баға мен шешімдерге сүйенді. Ал, 1970-1980 жылдардағы зерттеушілердің бұл кезеңдегі «социалистік реализм» тұрғысынан маркстік-лениндік әдістемесімен жазылған монографияларында негізінен Қазан төңкерісін дәріптеу, Қазақстанда кеңес өкімет құрылуы, азамат соғысы кезіндегі большевиктердің ұлттық аймақтардағы жетекшілік рөлі және т.б. ерекше сипатталды.

Сонымен қатар, Алаш қозғалысының лидерлері мен өкілдерінің 1920-жылдары басылған еңбектерінің ерекшелігін атап өту керек. Олар партиялық билік үстемдігі нәтижесінде өз еңбектерінде ұлт-азаттық қозғалыс туралы бар шындықты көрсете алмады. Өйткені, билеуші өкіметке қарсы тұру керек еді.

Соңғы кездері тұлғатану мәселелері туралы ғылыми әдебиеттердің көптеп басылуы, тарихи ойдың, зерттеудің одан әрі дамуына жағдай жасады. Зерттеудің мақсаты – қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметі, қос төңкеріс пен азаматтық қарсыласу жылдарындағы саяси күштердің тоғысуы жайлы еңбектер арқылы жауап іздеу. Кеңес кезеңіндегі және тәуелсіз кезеңдегі пікірлердің әртүрлілігі және қайшылығы қызығушылық тудырады. Тақырыпта зерттеу міндеттері тарихнамалық талдауы жүзеге асыру болып табылады.

Кеңестік үлгіде қызмет жасаған қайраткерлер Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет болып жабысқанын жан-жүрегімен сезеді [10]. Кеңес Одағының ыдырауына негіз қалаған «қайта құру» жылдарынан бастап қазақ халқының XX ғасыр басындағы саяси лидерлерінің Отан тарихындағы орны мен рөлін айқындауға деген қызығушылық басталды. Бұл дегеніміз Кеңес өкіметінің құлдырауынан кейін, қазақ халқының қайраткері ұлттық тәуелсіздік үшін күрескен Түркістан қазақ элитасын зерттеуге мүмкіндік пайда болды. Қазақ қоғамының өзінің ұлттық бірегейлігі мен мүддесін қорғауға саяси бастаушы күштің әзір екендігі, және осы топпен кеңестік билік есептесуге мәжбүр болды.

Нәтижелерді талқылау. Тарихи тұлғатану бағытында жүргізілген зерттеулерде түркістандық этноэлита өкілдері деректік негізде зерттелгенімен, Н.Төрехұловтың қоғамдық-саяси қызметінің Мәскеулік кезеңі қамтылмады. Қазақстанның қазіргі заман тарихында тұлғаландырудың теориялық-әдіснамалық басты бағыты және сыннан өтуі бағалау өлшемдерінің болмағандығынан тарихи тұлғаны түбегейлі болмысымен емес, дара, жалпы мақсатта жұмыс жасайтын кішкентай танымдық танытумен ғана шектеледі. Осы жағдай көбінесе оқырман жұртшылығына тұлғаның өзі таңдаған сипатын ұсынып, тарихи шындықтан алшақтап кетеді.

Компартияның тарихи мектептерінен шыққан тарихшылардың көбісі бостандық аумағында тұлғатанудың мәселесі таптық-партиялық ұстанымдардан қайта алмады. Тәуелсіз тарихи сананы қалыптастыру, онымен қоса рухани жаңғыруды, ерекше атап айтқан ғалым академик М.Қозыбаев [11].

Ол Отан тарихында тарихи қайраткерлерді тұлға ретінде қарастыру жеткілікті зерттелмеген мәселе деп бірнеше рет айтқан. Осы күнге дейін дара тұлға мен бұқара халық арасында қарым-қатынас әлі де толықтай ашылған жоқ. Қоғам және мемлекет қайраткері дегеніміз – қатардағы қызметкердің атақ, данқына дейін кішірейген болатын. Олар өз мүддесін халық мүддесімен қабыстырып, жоқтан бар жасаушы шығармашылық жасампаз адам, ол өзінің елінің өркендеуіне барынша ат салысқан тұлға. Қазақстанның тарихы әртүрлі кездейсоқ тұлғалармен толы, ал тарихи жасампаз тұлғаларды өз дәрежесінде зерттеу керек. Тәуелсіз мемлекет тұғырында ұлт тарихының мазмұнын жаңарту тұрғысында осы көзқарас көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлеріне тікелей қатысты деп ойлаймыз.

Тарихи тұлғатануда қазақ зиялыларының XX ғасырда өз деңгейінде зерттелмеуінің сыры олардың ұлтшылдығы еді, бұл қасиеттері олардың қиын да қатерлі тағдырында ізін қалдырған қасіретке айналды. Партиялық мүддені ұлттық мүддеден жоғары қойған елжандылығы аталған қайраткерлерді, Алаш зиялыларын саяси қуғын-сүргінге түсірді, ал қазіргі тәуелсіз тарихи сана осы тұлғаларды жоғары деңгейде ұлықтауға негіз болуда.

Бұл мәселеге қатысты тарихи тұлғатануға нақты ғылыми баға берудің объективті өлшемдерге сүйеніп XX ғасыр басындағы кеңестік үлгідегі қайраткерлердің ұлттық мүддеге, өз ұлтына қарсы әрекеттер жасады ма? деген сауалға қолымызда бар ғылыми айналымда жүрген немесе енді ұсынылып жатқан деректерді талдау арқылы жауап беруге болады.

Бұл қайраткерлер өздерінің деректерінде кеңестік билікке ыңғайланып, жасырын қалдырған кейбір мәселелері бар. Кеңестік билікке араласқан қайраткерлердің барлығы өз қолдарымен толтырған жеке парақтарында өмірі мен қызметінің кейбір тұстарын

жасырын қалдырған, немесе аздап өзгертіп берген. Осы жерде атап айтатын мәселе ол Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Асфендиаров, Н.Төреқұловтардың Алаш қайраткерлеріне жақын болғандықтарын жасырғаны. Кеңестік биліктің жоғары сатыларында қызмет істеген жас ұлт зиялылары Алаш қозғалысының қатысушыларын өз қамқорлықтарына алды және алаштық идеяларын кеңестік билік тұсында ары қарай жалғастырды [12].

Тоталитарлық билік дәстүрлі қоғамның әкімшілік институттары мағынасын мойындамады. Билік органдар, билеу элитасы жергілікті және Орталық басқару орындары бастықтарының ең үлкен бөлігі билік басқарушыларының дәстүрлерін жалғастырды. Жаңа қоғам мағыналық жаңғыруды бастан кешті. Тоталитарлық билік қоғамында басқарушы органдардың басын құрған бұл шенеуніктердің ең маңызды рөлі екі қоғамның арасын байланыстырушылығы [13].

Бұл тарихи миссияларды орындаушылар кеңестік қоғамдағы ұлттық элита өкілдері болды. Міне осылардың қатарында М.Тынышпаев, С.Асфендиаров, С.Сәдуақасов, Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Қожанов және т.б. көптеген қайраткерлер кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылды. Олардың барлығы Түркістан өлкесінің жоғарғы басқару органдарында түрлі қызметтер жасап, жаңа қоғамның, қазақ халқының құндылықтарын қалыптастыруға ықпал жасады. Осылар партиялық билікті ұлт идеясына қызмет жасауға пайдалануға ықпал еткен дара тұлғалар.

Қорытынды. Отандық тұлғатануда кеңестік биліктің жоғары эшелонда саяси қызметтің жоғары сатысына көтерілген қайраткерлердің қоғамдық-саяси тарихын зерттеуде кең ғылыми және саяси мүмкіндіктерге жол ашылды. Қазіргі кезде мемлекеттік дамудың бағдарына алынған рухани жаңғыру үдерісі тарихи сананы жаңғыртумен тікелей байланысты. Кеңестік билік жүйесіндегі елжанды, мемлекетшіл тұлғалардың саяси қызметі мен мәдени шығармашылық өнегесі елдің игілігіне айналып, тарихи жадынан берік орын алуы тиіс. Қазіргі таңда бұрын зерттеуге тыйым салынған ұлттық тарихтың құндылықтары терең талдау арқылы ой елегінен өткізіліп, өзінің лайықты бағасын алуда. Осы шындықты халқымыз тек тәуелсіздігін алған сәттен бастап оқып, білуге мүмкіншілік алды. Бүгінде өз тарихымызды жан-жақты білу және зерделеу, тәлімінен үйрену, одан сабақ алудың болашақ үшін маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Блок М. Аполлогия истории (или ремесло историка) / пер. с фр. Таллин: Ээсти раамат, 1983. 184 с.
2. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы: Жалын баспасы, 2004. 400 б.
3. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. Алматы: Өнер, 2003. 552 б.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. изд. 5-е. М.: Политиздат, 1973. Т. 20. С. 8-9.
5. Қойгелді М. Азаттықтың бізге берген ең үлкен сыйы-еркін ойлау // https://www.inform.kz/kz/mambet-koygeldi-azattykty-n-bizge-bergen-en-ulken-syuu-erkin-oylau_a3084054
6. Батырбекқызы Г. Назир Торекулов и национальная интеллигенция в период освободительного движения 1916 года // Ә.Бөкейхан және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері. Алматы, 2016. Б. 73-77.
7. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2017, сәуір 12.
8. Коллигвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / пер. Ю.А. Асеева. М.: Наука, 1980. 488 с.
9. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. 1935.
10. Konuralp Ercilasun. Tarihten Gunumuze Dogu Turkistan. Ankara Milli Dusunce

Merkezi, 2013. 15 p.

11. Қозыбаев М. Шығармалары. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. Т. 6. 328 б.
12. Абжанов Х.М. Россия в судьбах казахской интеллигенции // Алаш-АЛЖИР. Астана: Сарыарка, 2011. Т.1. С. 48.
13. Исмаилов А. Из истории южных областей Казахстана. Шымкент, 2006. 240 с.

Аннотация: В статье рассмотрены теоретико-методологические проблемы исследования национальных деятелей. Особое место в содержании отечественной истории занимает проблема исторической персоналии. Изучение и преподавание общественно-политической деятельности и творчества казахской интеллигенции в системе советской власти является важным для популяризации персоналии в Великой степи. В настоящее время для формирования исторического сознания курс исторической персоналии изучается в содержании предмета современной истории Казахстана. Изучение жизни и деятельности великих личностей известного народа, которые в свое время были невинно наказаны, является одной из главных целей в истории, так как историю делают личности. История жизни и деятельности великих личностей в современной истории Казахстана является одним из факторов формирования казахстанского патриотизма. Особое значение приобретает вопрос изучения жизни и деятельности великих личностей ушедшего времени. Эти лица не только создавали историю, но и сохранили культурные ценности, нравственные принципы и традиции казахского общества, став его лидерами.

Ключевые слова: Советская власть, историческая личность, казахская интеллигенция, отечественная история, историография, методология, независимость.

Abstract: The article deals with theoretical and methodological problems of research of national figures. A special place in the content of national history is occupied by the problem of historical personality. The study and teaching of social and political activities and creativity of the Kazakh intelligentsia in the Soviet system is important for popularizing the personality of the great steppe. The article deals with the origin of the Kazakh genera of the Senior Zhuz: saryuysun, Dulat, Alban, Suan, ysty, Shapyrashty, Oshakty, Sirgely The study of the lives and activities of the sons of a famous people who were innocently punished at one time is one of the main goals for history, since history is formed by individuals. The history of the life activity of great personalities in the modern history of Kazakhstan is one of the factors of formation of Kazakhstan patriotism. Of particular importance is the question of studying the life and work of great personalities of their time. These individuals not only created history, but also preserved the cultural values, moral principles and traditions of this society, becoming its leader.

Key words: Soviet power, historical figure, Kazakhintelligentsia, history of the motherland, historiography, methodology, independence.

ТҮРКІТАНУ ТҮРКОЛОГИЯ TURKOLOGY

УДК: 94(574)303·446·4

¹Тажмуханова Н.Е., ²Ерметов А.

¹к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

²д.ист.н., и.о.профессора НУУз им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ТҮРКОВ ПЕРИОДА РЕНЕССАНСА (IX-XII вв.)

Аннотация: В представленной статье анализируются письменные источники тюркских народов периода «Мусульманского Ренессанса» IX-XII вв. Они представляют литературные памятники, являющиеся духовным наследием тюркских народов. В X-XII вв. возникли благоприятные условия для развития тюркского литературного языка. Самые известные литературные произведения средних веков – «Благодатное знание», «Подарок истины», «Словарь тюркских наречий» – написаны на тюркском языке. Тюрки есть генетически кровнородственное сообщество племен, располагающие четкой родословной, подтверждающей единство происхождения. Поэтому слово «тюрк» не может быть политическим и искусственным термином. Генетические и этнические носители всегда существовали и существуют. Ведь в настоящее время 114 миллионов 612 тысяч человек в мире представляют тюркоязычные народы.

Ключевые слова: тюркология, источники, духовная культура, тюрки, религия, литература

Введение. За последние годы в Республике Казахстан большое внимание уделяется вопросам истории и культуры тюркских народов, а казахи являются частью тюркского мира. Познать свои корни, изучить духовную культуру и жизнь предков – наша прямая обязанность. Ведь, тюркские племена с раннего средневековья до настоящего времени остаются родственными народами, имеющие родственное древо происхождения. Если сейчас посмотреть политическую и демографическую карту, то мы уверенно можем сказать, что в мире проживает 114 миллионов 612 тысяч людей, говорящих на тюркском языке [1]. На дальнейшее исследование нацеливает и государственная программа «Духовное возрождение» и «Семь граней Великой степи», призывающие к всестороннему изучению духовного наследия тюркских народов, написанных на камнях, оставленном в прикладном искусстве, отразившемся в фольклоре и, сохранившееся в письменных источниках, соответствующая периоду творческих достижений и расцвету тюркской культуры.

Мы знаем, что народы Европы проходили период возрождения, который в истории называют «Ренессансом». Этот же термин можно использовать в развитии культуры народов стран Азии и Африки. Например, востоковед А. Мец в своих исследованиях применил слово «мусульманский» [2, с. 280], отсюда можно сказать, что все народы и культуры имеют период наивысшего расцвета, для которого применимо понятие «Ренессанс» в данном случае «Мусульманский Ренессанс». Подтверждением этому является духовное наследие представителей мусульманского мира, которые на различных языках того времени, то есть на фарси, персидском, арабском, старотюркском, старокипчакском языке написали свои произведения. Можно добавить, что труды авторов того времени было престижно написать на вышеназванных языках. Можно назвать аль-Фараби, Йгнаки, Бакыргани и других, оставившие след в литературе, поэзии, философии, языкознании тюрков.

Теоретическая часть. Одним из представителей этого времени был М.Кашгари, являвшийся автором «Диван лугатат-турк». Работа данного автора не является философским трудом, но ценный труд по языкознанию. В переводе на русский язык

называется «Словарь тюркских наречий». Безусловно, Махмуд Кашгари средневековый и, наверно, первый тюрколог, составивший словарь на тюркском языке. Автору для того, чтобы написать эту работу напряжений долгого времени изучал и жил в тюркоязычной среде, что в будущем автору позволило глубоко изучить устное народное творчество, образ жизни, обычаи, традиции, язык и происхождение народа, давшие неоценимый материал для исследования.

«Словарь тюркских наречий» М.Кашгари – кропотливый поиск, в котором даны взгляды, грамматические указания и консультации по основным проблемам языкознания. Именно «Словарь» позволил расшифровать, изучить древние письменные тюркские памятники. После изучения данного труда ученые смогли понять, прочесть, обработать и перевести другое произведение – «Благодатного знания» Ю. Баласагуни. Словарь не дошел до нас в подлиннике. Переписанная рукопись «Дивана» была найдена в начале XX в. Один из вариантов переписанной рукописи подлинника хранится в библиотеке Фатих в Стамбуле. Впервые «Словарь» в трех томах был опубликован в Стамбуле в 1915-1917 гг.

Большой вклад в исследование внесли советские и зарубежные исследователи. Видный тюрколог А.Н.Самойлович назвал М.Кашгари «Радловым XI века», а А.Н. Баскаков считал М.Кашгари «пионером в изучении сравнительного изучения тюркских языков». Данные авторы однозначно высоко оценили научное значение произведения М.Кашгари.

Рассматривая литературные особенности, тюрколог К.Броккельман в работе «Образцы тюркского фольклора» (1923), определил форму стиха как беиты и рубаи. М. Хартман в работе «Методика поэзии «Кудатку билик» (1902 г.), находит народный стиль как в поэзии «Құттыбілік». П.Пелио пишет, что форма стиха «Диуанилұғатат-түрік» создана для аллитерации. По мнению А.Бомбачи, стихи близки к огуз-туркменскому языку, получившей совершенство в XIII в. [4, с. 203-205]. А.Фитрат в работе «Еңескітүрікәдебиетініңнамуналары» (Самарканд, 1927), изучая «Диуанилұғатат-түрік», выявил арабо-персидское влияние в самой поэзии, а не в лексике. И.В. Стеблова в книге «Развитие тюркских поэтических форм в XI веке» (1971) пишет, что форма стиха сложена в форме аруза. Вышеназванные исследователи неодинаково подходят к изучению художественного стиля и формы стиха, тем самым вызывая индивидуальный научный интерес.

А.К.Боровков, В.Решетов, Х.Суюншалиев подготовили перевод и издание словарей. К. Бекетов, Н. Баскаков, А.Ибатов изучали морфологические, лексические особенности языка, содержание. Академик А.Н.Кононов, А.Конратбаев считают «Диуани лұғатат-түрік» произведением, которое дает сведения о жизни и духовной культуре средневековых тюрков. Следовательно, через него можно получить представление: 1) о языковой базе тюркских народов; 2) исторические данные о расселении, проживающих племен; 3) изучить классификацию тюркских языков; 4) определить особенности формирования фонетики и грамматики тюркских языков данного периода; 5) а также получить информацию об истории, географии, этнографии, поэзии и фольклоре тюрков.

На наш взгляд, М. Кашгари и его труд надо переводить с комментариями и сделать доступным не только для научных работников, но и для широкого круга с целью познания и популяризации творчества средневекового ученого их тюркской среды.

Один их представителей средневекового тюркского мира Юсуф Баласагуни, который проживал в XI веке. Его называют известным философом Азии, человеком с энциклопедическими знаниями. Он исследовал различные отрасли знаний, но мы имеем возможность наслаждаться только одноименного произведением – «Благодатное знание» («Кутадгубилиг» – «Благодатное знание»), написанное им в 1070 году [5].

Ю.Баласагуни отмечает в своей поэме, что до него было написано много книг на арабском, персидском языках, но именно он впервые в Караханидском государстве создал подобное произведение на тюркском языке. В названии книги «Кутадгубилиг» содержится

большой философский смысл. Древнетюркское слово «билиг» имеет два значения. Первое – знание, второе – управление, правление, а слово «кут» означает счастье, достоинство. Поэтому ученые, изучавшие поэму, по-разному подошли к переводу заглавия. Например, В.В.Бартольд предложил перевод заглавия как «Знание дарующее счастье», «Знание, образующее царей». С.Е. Малов дал свой вариант перевода – «Книга счастья», «Осчастливливающее управление». Наиболее удачно выражает основную идею произведения перевод заглавия поэмы, сделанный С.Н. Ивановым, автором первого полного русского поэтического перевода «Кутадгу билиг» – «Благодатное знание».

В настоящее время имеются три варианта работы «Благодатного знания» Ю. Баласагуни. Первоначальный был назван «венский» или еще говорится «гератским», который находится в главной, Королевской библиотеке города Вены. «Гератским» его называют потому, что рукопись была найдена и первый вариант был обнаружен в Герате в 1439 году и он написан уйгурским алфавитом.

Следующий был найден в Каире на арабском языке. В конце 19 века, то есть в 1896 году он был найден Б.Морицем (ученый из Германии) в редком фонде среди книг одной из каирских библиотек. Данная работа вызвала интерес тюркологов и всеми известными учеными России. В.Радлов попросил подготовить ему копию этой рукописи (для дальнейшего использования в Азиатском музее Санкт-Петербургской Академии наук.

И, наконец, последний вариант был найден в Намангане, написанный на арабском. Этот вариант считается самым содержательным и полным «Кутадгу билиг». В начале XX века, точнее в 1913 году обнаружил ученый З.Валиди в городе Наманган. В настоящее время данный вариант находится в Институте Востоковедения им. Абу Райхан Бируни АН Республики Узбекистан.

Западный мир познал поэмус научного интереса востоковеда фон Хаммера – Пургшталея (Австрия). Средневековая поэма в 1796 году в Турции (Стамбуле) через Хаммера была преподнесена в дар центральной библиотеке города Вены. Впервые на немецкий язык перевод подготовил ученый-востоковед Г.В. Вамбери. Радлов в 1891-1900 годах, полный текст с комментариями ввел наряду с немецким переводом. В России на русский язык частично с необходимыми разделами перевел С. Малов.

Свободная интерпретация была дана как «Наука быть счастливым» в подготовке Н. Гребнева в 1971 году. В 1947 году научно-достоверное содержание в трех вариантах было представлено Р. Аратом. Далее полный текст на русском языке вышел в переводе С. Иванов в 1983 году г. Москве. На академическом уровне издана поэма А.Н. Кононова и С. Иванова по разному, изучив язык источника, но издали поэму на академическом уровне.

Исследователи разносторонне изучали поэму, например, С.Е.Малов, изучив язык произведения отнес его к древнеуйгурскому, а А.М. Щербак полагает, что поэма написана на накарлукомском языке. Языковед и филолог Г.Благова считает, что работа написана на карлуко-кипчакском языке, тюрколог А. Валиди утверждает наличие караханидского. Тюрколог Э.Н.Наджиш пишет, что поэма «Құдатғу білік» написана карлуко-уйгурским языке. По данному вопросу ученые не пришли к единному мнению, следовательно, мы можем предположить, что поэма, при наличии широкого применения в обществе древнеуйгурского литературного языка вполне возможно, говорить об использовании карлуко-уйгурского литературного языка. Казахский профессор Р.Сыздыкова утверждает, что «Құдатғубілік» является первым трудом, написанным на тюркском литературном языке. Поиски А.Егеубаева натолкнули на мнение, что прослеживается взаимосвязь текста поэмы с устным народным творчеством казахского народа, то есть как крылатые слова, поговорки, пословицы, переданные в духе фольклорной традиции.

Данные исследователи изучали литературные особенности произведения. Вместе с тем исследованием творчества Баласагуни успешно занимались выдающиеся тюркологи, у которых научный интерес к произведению мыслителя проявлялся преимущественно в историко-филологическом плане, хотя подчеркивалось, что «значение этого памятника в

лингвистическом, литературоведческом, историческом и культурно-историческом отношениях весьма велико, а потому крайне необходимо обеспечить расширение масштабов и углубления его исследования.

IV Всесоюзная тюркологическая конференция, проходившая в 1976 году была посвящена «Кутадгубилик», подвела итоги изучения поэмы и в дальнейшем рекомендовала системно и целенаправленно изучение. Сначала изучали исторические аспекты средневекового времени: письменные, культурные, научные достижения и взаимосвязь автора со своим периодом: например, появления политической системы халифата. Эту концепцию высказал немецкий ученый О. Альбертсу.

По его мнению, связь во взглядах Авиацены и Баласагуни исходит от преемственности в культуре своего времени. Далее он сравнивает Аристотеля и Юсуфа в формировании их эпических взглядов. А исследователь Р.Деверо предлагал книгу Юсуфа Баласагуни почитать международникам, так как отдельные разделы полезны в решении дипломатических отношений.

Тюркологи России А.Кононов и С.Иванов в своих выводах отмечают, что в произведении имеет место в более выраженной форме мусульманская философия и идеология и остается доминирующей, написанной на разновидности тюркского языка. [5]. А казахстанский ученый А.Касымжанов утверждает, что в период выхода поэзии общество являлось тюркским, поэтому в содержании прослеживается религия, духовность и традиция, впитанная через психологию, философию и образ жизни своего народа, то есть автор является носителем культуры этой атмосферы [6, с. 29-32].

Из вышеизложенного можно констатировать в процессе анализа изучаемого средневекового периода необходимо знать не только методику конкретного источника, но, и чтобы понять произведение надо быть и историком, и культурологом, и философом, и политиком. Ведь духовная традиция опирается и состоит из разных направлений очень взаимосвязанных между собой и для того чтобы понять поэта нужно знать историческое, тюркское общество с его разносторонней идеологией и взглядами на эту жизненную парадигму, ибо только во взаимосвязи единной духовной традиции можно прочувствовать смысл переданного. Современный человек должен объективно оценивать и понимать дух литературного, поэтического смысла поэмы через призму познания мира средневекового человека и формирования его мировоззрения взглядов, имеющего полноценную оценку только в комплексном изучении. Чем глубже будем понимать Ю.Баласагуни и его эпоху, тем ярче мы изучим содержание эстетического произведения, являющегося одним из разделов духовно-литературной традиции тюрков, тем самым поймем эволюцию поэтической культуры мусульманского возрождения!

Надеюсь, что данное произведение и дальше будет привлекать молодых исследователей к поиску и размышлению, ведь, изучение хронологического времени, подход к поэме как источнику духовному, а не как литературному даст новые ростки в познании философии Ю. Баласагуни как духовное наследие представителей Центральной Азии и тем самым определит произведение как вклад человечества мировую культуру!

Абид Ахмад ибн Югнаки – выдающийся поэт, живший в конце XII – начале XIII вв. Он был крупным ученым своего времени и поэтому его называли «Абид Ахмад». Родился поэт недалеко от города Туркестана и от рождения был слепым.

«Подарок истин» Ахмад Югнаки написал на тюркском языке средневекового периода, хотя заглавие дал на арабском «Хибатулхакайк». До нас дошли три варианта рукописи этой книги. Первый – обнаружил в 1906 году турецкий ученый НаджипАсим. Этот вариант хранится сейчас в библиотеке Стамбула. Позднее был найден другой вариант «Подарка истин», переписанный в 1480 году каллиграфом Шейх-задеАбдразаком, который сейчас хранится в отделе редких книг в городской библиотеке Берлина.

В 1916 году НаджипАсим издал отдельной книгой данный вариант рукописи, снабдив его переводом на турецком языке. Турецкий ученый Рашид Арат Рахмат, тщательно изучив

все варианты рукописи, подготовил научно обоснованный полный текст книги Ахмада Югнаки и в 1951 году издал его на основе латинской графики. Е.Э. Бертельс, Ж. Дени, В.В. Радлов, С.Е. Малов изучали языковые особенности, занимались переводом книги на русский, немецкий, французский языки. Литературные достоинства ее были изучены А. Курышжановым. Б. Сагиндыков перевел книгу на казахский язык.

На наш взгляд, значение книги А. Югнаки велико: мудрые наставления, этические нормы, заложенные в ее основе, стали правилами человеческого общежития, прочно вошли в сознание носителей языка. Поэтому как этико-моральный трактат надо включить в программы всех учебных заведений и школ с целью познания и пропаганды.

Ахмад Яссауи является представителем из тюркоязычной среды, известный мыслитель исламского мира, один из основоположников суфистической литературы. "Книга изречений" или "Книга мудрости" Ахмада Яссауи – литературный памятник тюркоязычных народов, сохранившийся с XII в. Подлинник «Книги изречений» до нашего времени не дошел. Сегодня мы имеем копию, переписанную в XV в. арабской графикой. Данная рукопись издавалась несколько раз – в Казани (1887 г., 1901 г.), в Стамбуле (1901 г.), Ташкенте (1902 г., 1911 г.). Наиболее полным считаются казанские издания, которые содержат 149 хикматов (назиданий).

Данная работа [7] в литературном аспекте была изучена в Турции тюркологом М. Кепрюлю-заде в книге «Первые суфии в тюркской литературе», выпущенной в 1918 году в Турции, где автор раскрывает жизнь и творчество Яссауи. Долгие годы многие ученые опирались на эту книгу. В столице Турции в начале XX (1928 г.) века впервые была напечатана первоначальная рукопись книги. Интерес к Яссауи в Турции обоснован тем, что турецкое общество приняло суфизм, а Яссауи как родоначальник этого направления являлся основой и турецкого суфизма на протяжении нескольких столетий, то есть это можно назвать как приверженность к суфизму на основе религиозных корней. В Турции явлению суфизма проявляют много внимания как часть турецкой культуры. За последние четверть века по данной проблеме написано около 200 научных публикации, много издано тематических книг, часто эта тема освещается в средствах массовой информации, а также проведены несколько научных конференций с выпуском научных сборников.

В исследовании духовно-нравственного наследия Яссауи активное участие принимают ясавиеды Европы и Америки, такие, как И. Меликофф, Анне-Марие Шиммель, Бодроглиетти и Девин Де Вис. Язык и его грамматические особенности изучали Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Г.Ф.Благова, А.Наджип. Ученые по-разному подходят к языку произведения. Например, по мнению А.К. Боровкова, язык литературного памятника огузо-кипчакский. По мнению А. Наджипа, всесторонне исследовавшего язык литературных памятников XI-XIV вв. – кипчако-огузский, т.е. в большей степени кипчакский и имеющий влияние огузского. В дальнейшем автор, дополняя свое мнение в статье «Теренмамырлар» («Жулдуз», 1992, № 4, 54 б.) пишет, что с наследием Х.А. Яссауи заложена основа казахского литературного языка.

Казахстанские ученые как Н. Сауранбаев в своей статье в газете («Қазақәдебиеті», 1970, 5 маусым), во взглядах Н. Келимбетова [8, с. 166] и выводах тюрколога А. Конратбаева [9, с. 92-93], «Диуани Хикмет» является произведением предшественника тюркского народа и древнетюркского языка. Авторы исследования едины во мнении, что данный памятник является наследием тюрков. Конечно, какой бы автор не написал данное произведение, но работа принадлежит к духовной культуре тюркоязычного народа, чего нельзя отрицать и что вызывает гордость.

Большой вклад в литературное исследование внесли В.И. Зохидов, Н.М. Маллаев, Э.Р. Рустамов. В советское время в период доминирования марксистско-ленинской философии другие взгляды и исследования игнорировались, так как ничего кроме атеизма не разрешалось изучать. Следовательно, эстетическо-религиозные труды средневековых авторов не были актуальны и ученые занимающиеся исследованием духовного наследия

тюркского народа не поощрялось и даже преследовалось партией. В этих условиях критике и гонениям был подвергнут узбекский ученый Э.Р. Рустамов за желание объективно изучать средневековую культуру своего народа. Среди работ этого периода весьма показательна книга «Тень средневековья» Ю.Г. Петраш, в котором ясавизм тенденциозно объявлялся реакционным и антинародным учением. Таким образом, целый пласт тюркской культуры был вычеркнут из истории культуры тюрков.

Результаты и обсуждение. На наш взгляд, изучать историю и культуру тюркского народа той эпохи вне рамок суфийского исламского контекста было бы несостоятельным. А учет этого контекста возможен только в комплексе достижений результатов исследований ученых гуманитарных наук соседних центральноазиатских республик, которые сейчас свободны от идеологических штампов прошлого, имеющие научное желание и чувство патриотизма изучения духовно-культурной истории своего народа.

В Казахстане Х.А. Яссауи посвящены статьи Б. Бабаджанова, Р. Бердыбаева, А. Дербисалиева, М. Мырзахметова, Х. Суюншалиева и др.

Философские аспекты мировоззрения Х.А. Яссауи рассматривались в работах Ж.А. Алиева, К.У. Альжанова, И.Е. Ергалиева, Г.Е. Есимова, А.Н. Нысанбаева, С.Е. Нурмуратова, К.Ш. Нурлановой, К.Х. Таджиковой и др. В историческом аспекте изучала Н.Д. Нуртазина. На казахский язык перевели М. Жармухаметов, С. Даутов. Как считает профессор А. Муминов, на сегодняшний день имеются около семидесяти вариантов хикметов, но до сих пор существуют вольные переводы, искажающие смысл произведения. Значит, необходим научный перевод.

По творчеству Х.А. Яссауи в последнее время защищены две кандидатские диссертации: М.М. Ишмухамедовой в Ташкенте и А.К. Ахметбековой в Алматы. Первая – рукопись «Диванихикмет» – посвящена выявлению критического текста, сборника стихов на основе анализа более ста сборников. Во второй – «Творчество Ходжа Ахмета Ясауи» – в основном анализируется поэтический облик Х.А. Яссауи. В 1997 году А.П. Абуов защитил докторскую диссертацию на тему: «Мировоззрение Х.А. Яссауи и его место в истории казахской философии», где автор провел анализ суфийской концепции в произведении «Диванихикмет». Автор раскрыл мировоззрение и духовно-нравственные проблемы учения Х.А. Яссауи и сопоставил их с исламской религиозной доктриной, а также дал сравнительно-сопоставительное исследование учения Х.А. Яссауи с взглядами других средневековых мыслителей. А.П. Абуов проанализировал философские основания концепции совершенствования человека, определил степень влияния суфизма на дальнейшее развитие этой концепции в «Книге мудрости» Х.А. Яссауи, показал роль учения Х.А. Яссауи в синтезе мусульманской и тюркской культур в контексте казахского мировосприятия.

Заключение. Автор данной статьи полагает, что по каждой вышеподнятой проблеме еще будут специальные исследования и публикации и возможно, по каждому вопросу необходим индивидуальный, а также комплексный подход в изучении [10]. То есть свою лепту еще внесут специалисты гуманитарного направления и смежных профессий, определяя наследие Яссауи как вклад в мировую культуру!

Резюмируя, данную статью можно добавить, что духовная культура тюркских народов изучалась зарубежными авторами и представителями тюркских народов. Для нас интерес представляют выходы средневекового тюркского общества, потому что они писали то, что видели глазами, познавали, что происходило вокруг и, их сведения носили локальный характер. Следовательно, тюркские источники обладают более достоверными сведениями о религии, культуре, этнических процессах, имеющих место в тюркском мире.

Список литературы:

1. Население мира // Демографический справочник. М.: Мысль, 1989. С.391-392.
2. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966. 332 с.

3. Кашгарский М. Диван лугат-ат-турк. Ташкент, 1960. Т. 1. 489 с.; Махмуд Кашгари. Түбібіртүркітілі. ("Диуанилұғатат-түрк"). Алматы, 1993. 192 б.
4. Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль // Зарубежная тюркология. 1986. Вып. 3. С. 203-205.
5. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе Баласагуне и его поэме «Кутадгу билик» // Советская тюркология. 1970. № 4. С. 11-12.
6. Касымжанов А.Х. Портреты. Алматы, 1995. 127 с.
7. Қожа Ахмет Иасауи. Диуанихикмет (Ақылкітабы). Алматы, 1993. 272 б.
8. Келімбетов Н. Қазақәдебиетінінежелгідәуірі. Алма-Ата, 1988. 255 б.
9. Қоныратбаев Ә., Қоныратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991. 400 б.
10. Тажмуханова Н.Е. Научные взгляды тюркологов в изучение духовно-культурных проблем истории древнего и средневекового Казахстана. Алматы, 2018, 240 с.

Түйін: Аталған мақалада түркі халықтарының «Мұсылман Ренессанс», яғни IX-XII ғасырлардағы жазба деректері боп табылады?. IX-XII ғасырларда түркі әдеби тілінің ерекше дамуына жайлы жағдай туындады?. Орта ғасырлық ренессанс кезеңде жарық көрген мұраларды еске түсіретін болсақ аль-Фараби, Йғнаки, Ахмет Баласағұн, Яссауи, Махмут қашғари еске келеді. Бұл әдеби шығармалар ескі түркі тілінде жазылған. Бүгінде рухани мұраларды мақтаным тұтып түркі халықтарының қалдырған мұралары деп білеміз? Біздікі және кәзірде түркі тілдес бауырлар тусқан бір бағыттан тараған қандастар деп білеміз?. Өйткені түркілер бүгінде өздерінің бір үлкен түркі тайпадан тарағаның біледі және дәлелдейді?. Сол себептен, «түрік» деген сөздің мағнасы саяси және қолдан шығарған термин емес. Генеологиялық және этникалық бірлестігі бомаса халықы болса оның болашағы дәлел? Казіргі таңда 126 миллион адам алтай тілдерінде сөйлейді, соның 114 млн. 612 мың адам түрі тілдес халықтар болады.

Кілт сөздер: түркітану, деректер, рухани мәдениет, түркілер, дін, әдебиет

Abstract: The article analyzes the written sources of the Turkic peoples during the "Muslim Renaissance" of the IX-XII centuries. They represent literary monuments that are the spiritual heritage of the Turkic peoples. In the X-XII centuries, favorable conditions for the development of the Turkic literary language appeared. The most famous literary works of the Middle Ages – "Blessed Knowledge", "Gift of Truth", "Dictionary of Turkic dialects" - are written in the Turkic language. The Turks were and are a single, genetically blood-related community of tribes with a clear pedigree that confirms the unity of origin. Therefore, the word "Turk" cannot be a political and artificial term. Genetic and ethnic carriers have always existed and still exist. After all, currently more than 126 million people in the world speak Altaic languages, of which 114 million 612 thousand are Turkic-speaking peoples.

Keywords: turkology, sources, spiritual culture, Turks, religion, literature

ӘОЖ: 89947

Боранбаев С.Р., Тулебаев Қ.Т., Құлтай Ж.Б.

филология ф.д., доцент. «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар»

ғылыми-зерттеу институтының директоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов ат. ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛІКТЕРДІ САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін: Бүгінгі күні тілді қатынас құралы ретінде ғана емес, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы мен, сондай-ақ дүниетанымы мен байланыстыра қарап, ғылыми түрде зерттеудің белең алып отырғаны белгілі. Бұл мәселе айналасындағы зертеу жұмыстарындағы белсенділік тек тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары сезіле бастады. Тіл тарихында салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды байланыстыра зерттеу проблемалы мәселелердің қатарына еніп отыр. Кез-келген тілдің тарихы сол халықтың тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, бір немесе тілдер тобының плоттогенезін анықтау үшін, оның этногенез мәселесімен терең байланыста екендігін ұмытпағанымыз жөн. Қандай бір этнос болмасын оның дүниетанымы мен мәдениеті міндетті түрде тілден көрініс беруі заңды құбылыс. Мұндай өзекті мәселелерді синхрондық тұрғыдан шешуге талпынғанымызбен, мағынасы күңгірттеніп, қолданыстан шығып қалған сөз тіркестерін қалпына келтіруде жазба ескерткіштердің орны ерекше. Тілдік деректерге сүйене отырып, қазіргі туыстас тілдердің төркіндестігі мен этномәдени ортақтығы мен тарихи сабақтастығын анықтаудың маңызы ерекше болмақ.

Кілт сөздер: Этногенез, қыпшақ антропонимдері, тілдік қатынас, тарихи сабақтастық.

Кіріспе. Ескі қыпшақ тіліне қатысты ескерткіштер корпусындағы лексикалық бірліктердің құрамы мен құрылымы тарихи лексикологиялық тұрғыдан қарастырылып, олардың қазақ тілімен ортақтық және сабақтастық ерекшеліктерін айқындау мәселесі қазіргі ғалымдар алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі. Ортағасырлық ескі қыпшақ тілінің батыс тобына қатысты ескерткіштердің тілі мен қазақ тілін өзара салыстыру арқылы фонетикалық құбылыстардың болу себептерін, грамматикалық категориялардың табиғаты мен салыстырылып отырған тілдердің ара қатынасы: ортақтығы мен айырмашылығы анықталып, сөздердің лексикалық мағыналарының кеңею немесе тарылу құбылысы салыстырмалы түрде дәлелдеуді қажет етеді. Қазіргі түркология ғылымының жетістіктерін пайдалана отырып, жазба ескерткіштер тілінде қолданылған кісі аттарының мағынасы мен тұлғалық жағы қазіргі қыпшақ тілдеріндегі сол тектес атаулардың қаншалықты өзгеріске түскендігі анықталады.

Сондықтан ескі қыпшақ тіліндегі ономастикалық жүйенің этимологиясын анықтау арқылы қазақ ономастикасының антропонимдер, этнонимдер мен этнотопонимдерге қатысты мәселелерді шешуде ортағасырлық жәдігерліктердің орны ерекше екендігі ғылымда дәлелденген.

Теориялық талдау. Тілдің лексика саласы тез өзгертіндіктен, лексикадағы сәйкестік барлық кезде де туысқандықтың белгісі бола бермейді. Демек тілдің лексика саласының екі жағы бар: бірі – ертеден келе жатқан төл сөздер де, екіншісі – кірме сөздер. Біз мақаламызда түркі тілдеріндегі төл түркі сөздері де, салыстырылып отырған тілдердің сөздік құрамындағы өзге тілдерден енген кейбір кірме сөздер де қамтылды. Ондағы мақсатымыз қазіргі түркі тілдері лексикасындағы ортақтық пен ерекшеліктерді айқындау болды.

Сыртқы факторлар лингвистикалық жүйені толық өзгерте алмағанымен этностың қалыптасу процесінде, оның тілінің қалыптасуына негіз болған туыс тілдердің немесе диалектілердің ерекше белгілерін білдіретін дыбыстық өзгешеліктердің тілдік заңдылыққа айналуына арқау болады. Өзге халық тілдері сияқты түркі халықтары тілдері де ұзақ әрі күрделі тарихи даму жолынан өтті. Негіз тілдің ғасырлар бойы үздіксіз дамуының

нәтижесінде түрлі фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, өз құрамындағы этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен тығыз қарым-қатынаста болуы, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерімен, ішкі заңдылықтарымен, өзіне ғана тән болмыспен қалыптасуына алып келеді. Өткен ғасырлардағы ата-бабаларымыздың дүниетанымы мен салт-дәстүрі, өмір сүрудегі нанымдары қазіргі тілімізде қолданыста жүрген сөздердің төркінін анықтауда құнды дерекөз екендігін мойындауымыз керек.

Жалпы кез-келген лексеманың түбірін анықтау барысында негізінен тарихи-этимологиялық талдау мен салыстырмалы-тарихи, сондай-ақ этимологиялық зерттеуде қолданылатын ғылыми индукция мен дедукция әдістерінің де ықпалы зор.

Қазіргі уақытта тілді тек қатынас құралы ретінде, оның деңгейлерінің құрылымын сипаттау сияқты классикалық лингвистикадан басқа тілді сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы, мәдениеті және дүниетанымымен сабақтастыра отырып, кешенді түрде зерттеу ғылыми сипатқа ие болып келеді. Бұл мәселе, әсіресе кеңестік кезеңнің идеологиялық құрсауынан босағаннан кейін белсенді түрде қолға алына басталды. Қазіргі тіл білімінде тарихи-салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды ұштастыра отырып зерттеу көкейкесті мәселелердің біріне айналып отыр. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, белгілі бір тілдің немесе тілдер тобының глоттогенезін анықтау этногенез мәселелерімен қабысып жатады. Этностың дүниетанымы, мәдениеті, шаруашылығы т.б. өз кезегінде тілінен көрініс тауып отырады. Бұл өзекті мәселені қазіргі заман заман тұрғысынан синхрондық аяда шешуге тырысқанымызбен, мағынасы күңгірттенген, тіпті халық жадынан жоғалтып алған атауларды қалпына келтіруде жазба мұралардың орны ерекше. Ал сол қыпшақтық негізді тілдік деректерге сүйене отырып, яғни ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобындағы тілдердің төркіндестігін, олардың этномәдени ортақтығын қарастыру барысында қазіргі қазақ мәдениеті мен тарихымыздың өткен кезеңдеріне тарихи экскурс жасаймыз.

XIII–XVII ғғ. араб, көне готика, әліпбилерімен хатқа түсіп жеткен, бес ғасырды қамтитын қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі лексика, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастықта қарастырыла отырып, өзіндік ортақтықтары мен ерекшеліктерін анықтау қажет. Түрлі кезеңдерде, түрлі мәдени-әлеуметтік ортада жазылған мұралар тілінің лексикасы түркологияда мұндай аспектіде әлі қаралған жоқ. Түркі тілдерінің лексикасы жекелеген ғалымдардың зерттеу нысаны ғана болып отыр, тарихи жазба ескерткіштерде көрініс тапқан тілдік материалдардың қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы, тілдік-танымдық тұрғыдан ізденіс нысанына айналуы қажет.

Орта ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тіліндегі жүйесін қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы, тілдік-танымдық аспектіде қарастыру, сөздік құрамына қарай қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ тілдеріне тән делініп жүрген орта ғасырлық жазба мұралар тіліндегі арнайы лексика-семантикалық топтарды тарихи-салыстырмалы аяда жан-жақты қарастыру, ол ескерткіш-терге қазіргі түркі тілдерінің қатыстылық деңгейін кешенді түрде арнайы зерттеу нысаны етілгені жөн.

Ортағасырлық түркілердің салт-дәстүрі, дүниетанымдық көзқарасы, нанымы қазіргі қазақ тіліндегі көптеген антропонимдердің түп төркінін анықтауға өзіндік септігін тигізеді. Ескі қыпшақ тіліндегі ономастикалық жүйенің этимологиясын анықтау арқылы қазақ ономастикасының антропонимдер, этнонимдер мен этнотопонимдерге қатысты мәселелер өз шешімін табады.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі қазақ тілі әбден қалыптасқан түркі тілдерінің бірі, мұндай тұтастық алғашқы арнасы Орхон ескерткіштерінен (VI-VIII ғғ.) алады. Сол дәуірден баз-баяғы қалпын өзгертпей, тілімізде қолданыста жүрген лексика көнелік сөздік қордың құрымынаналынды деудің өзіндік себептері де жоқ емес. Олар: көк, күн, түн, ай, торы, бөз, аз, көп, ел, іні, біл, мен, сен, ол, он, бол, бөрі, ілгері, т. б. Ал XI ғасырда жазылған М. Қашқари сөздігінде қазіргі қазақ тіліне тән көптеген сөздер бар: ой, атыз,

ұтыс, ыдыс, алыс, ұрық, азу, ішік, шыбыш, елік, аш, ұя, ерлік, ерке, сыбызғы, қызғыш, қысыр, бұтақ, бұра, қыс, қаша, т. б. XIII ғасырда дүниеге келген «Кодекс Куманикус», «Китаб-и меджму-уа терджуман тюрки ве аджеми ве моголи ве фарси» т. б. ескерткіштерде қазақ тілі мен ортақ, дәлме-дәл сөздер қаншама [1, 15]

Ескі қыпшақ тіліндегі ономастикалық жүйенің этимологиясын анықтау арқылы қазақ ономастикасының антропонимдер, этнонимдер мен этнотопонимдерге қатысты мәселелерді шешу үшін жазба деректерге қайта-қайта оралған жөн.

Ол үшi мынадай мәселелердi басты назарға алуымыз қажет:

- ортағасырлық ескі қыпшақ тілінің батыс тобына қатысты ескерткіштер тілін қазақ тілімен өзара салыстырыла отырып, кешенді зерттеу жүргізуді;

жазба ескерткіштерде қамтылған жалпы сөздік қор құрамындағы қыпшақи сөздерді анықтау, жүйелеу мәселелерін нақтылауды;

ескі қыпшақ тіліне қатысты ескерткіштер корпусындағы лексикалық бірліктердің құрамы мен құрылымы тарихи лексикологиялық тұрғыдан қарастырылып, олардың қазақ тілімен ортақтық және сабақтастық ерекшеліктерін айқындауды;

- ортағасырлық қыпшақ тіліне тән диалектілік ерекшеліктердің таралу аймақтарын, ареалдық өзгешеліктерін, даму жолдарын айқындауға және оларды қазіргі қазақ тіліне тән диалектологиялық, сөйленістік ерекшеліктермен байланыстыра отырып, алдағы уақытта зерттеу ісіне септігі тиер алғышарттар жүйесінің негізін анықтауды;

- ортағасырлық қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тіліне ортақ дәстүрлі фонетикалық құбылыстар мен фонологиялық заңдылықтар жүйесінің өзара ортақтығын дәлелдеу.

Әрине мұндай мәселелер жақын арада шешімін таба қоймас. Дегенмен келешекте арнайы, кең ауқымда зерттеуді қажет етіп, ортағасырлардың өзінде-ақ қыпшақ тілі деп танылған түркі тілдерінің үлкен бір тобына қатысты мәселелердің ара-жігін айқындау барысындағы мүдделі қажеттіліктерді айқындауда тер төгіп, көп ізденісті талап етері айдан анық. Түркі тілдеріндегі сингармониялық варианттар мен параллельдер тіл дамуының жемісі. Бұлар тілдік қордың толығына, молаюына, жетілуіне өзінің әсерін тигізіп отырады

Халықтың өткен тарихын зерттеп білмейінше болашағын болжауға болмайды. Халықтың тарихы тек материалдық мәдени мұраларында ғана сақталмайды, сол кезеңдерде хатқа түсіп, бүгінге жеткен мұралар тілінде халықтық, ұлттық мәдени-рухани қазынасына қойылатын атаулар мен ұғымдардың сақталып жететіні бүгінгі күні дәлелденіп отыр.

Белгілі ғалым Э. Н. Наджип былай дейді: «Без изучения памятников этого периода невозможно изучить историю языка ряда тюркских языков, в первую очередь узбекского. Если узбекские племена, населявшие восточную часть государства, в дальнейшем своем продвижении оказались в очень благоприятных условиях и успешно могли развивать литературу, то иначе сложилась судьба тех племен, которые в дальнейшем вошли в состав современного казахского народа. Эти племена, населявшие в тот период огромную территорию Золотой Орды, и предки которых не могли не принимать участия в создании этой культуры и литературного языка, по ряду исторических причин в течение нескольких веков были бесписьменными и вели кочевой образ жизни, сохранив лишь устную литературу – фольклор. После разрушения культурных центров племена, впоследствии вошедшие в состав казахского народа, оторвались от литературного языка, общего для всех тюркоязычных племен, населявших территорию Золотой Орды, сохранив лишь свои племенные языки» [2, 90].

М.Әлімбаев ескі қыпшақ тіліндегі антропонимдердің шығу тарихын алғаш рет қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерттеп, ономастикалық және этимологиялық аспектіде кешенді түрде қарастырды. Сондай-ақ, түркі қағанаты кезінде мемлекеттік басқаруды өз қолында ұстаған тайпа, қыпшақтар дәуірінде «бөрі тотемді тайпа» немесе «бөрі елі» аталып, билеуші ру дәрежесінде болды,- дейді [3, 157].

Қандай да бір халық болмасын оның бүгінгі қолданыстағы тілі өткен тарихпен тығыз байланысты болатындығы белгілі, тілдің кейбір ішкі даму заңдылықтарын, мәселен, фонетикалық, сондай-ақ грамматикалық формалардың даму заңдылығын тек тарихи тұрғыдан қарастырып, сонымен ғана байланыстырып шешу дұрыс болмаса керек. Халық тарихының өзіндік, тілдің даму тарихының өзіндік қырлары, қағидалары, заңдылықтары бар.

Барлық сыртқы лингвистикалық факторларды қоршаған ортаға-географиялық жағдайға қатысты қарастырған Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканың өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала отырып: «...поскольку географический фактор тесно связан с существованием языка, и все же в действительности географический фактор не затрагивает внутреннего организма самого языка» дейді [4, 24].

Сол себепті, ата-бабалар тілінде қолданыста болған көптеген лексикалық бірліктердің бүгінгі тілімізде өз ізін сақтайтындығы тіл білімінде дәлелденген мәселе, барлығы да негіз тілдің белгілі бір дәрежедегі мұрагері болып табылатындығы даусыз. Бұл жөнінде белгілі түркітанушы-ғалым А.М. Щербак былай дейді: "Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует праязыковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений" [5, 22].

Қорытынды. қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын, тарихи фонетика тұрғысынан – жекелеген фонемалардың дыбыстық өзгеріске ұшырау процесі мен дыбыстардың жүйеленуін, фонетикалық заңдылықтардың тарихи қалыптасуын анықтап, грамматикалық тұрғыдан – түркі тілдеріндегі грамматикалық категориялар мен формалардың тарихи дамуы мен қалыптасуын дәлелдеуде сөзжасамдық жүйенің, түбірлердің тарихи және семантикалық құрылымын айқындап алу дұрыс. Сонымен қатар сөздік қор мен сөздік құрамның тарихи дамуын, осы аталған тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындауда көне, ортатүркі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректердің орны мен рөлінің ерекше екендігін ханологиялық тұрғыдан анықтап беру де бұл саладағы жұмыстарды жеңілдетендігі рас.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Мұрат Сабыр. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. Монография «Libeg» баспасы Алматы, 2021
- 2 Наджип Э.Н. Кыпчакского-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века: Автореф. дис. д-ра филол. наук. М., 1965. 92 с.
- 3 Дешті Қыпшақ даласындағы тотем атаулардың негізінде пайда болған кісі аттары // К.Қарасаев атындағы Бішкек Гуманитарлық Университетінің Жаршысы. Бішкек, 2009. №1(14). 157-158 бб.
- 4 Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики // Введение в языковедение. Хрестоматия. М., 2000.
- 5 Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Аннотация: На сегодняшний день известно, что язык является не только средством общения, но и научным исследованием истории и мировоззрения народа, говорящего на этом языке. Активность в исследовательской работе вокруг этого вопроса стала ощущаться только в годы после обретения независимости. В истории языка изучение сравнительной и антропоцентрической парадигм входит в число проблемных вопросов. Поскольку история любого языка неразрывно связана с историей одного и того же народа, важно помнить, что он глубоко соприкасается с проблемой этногенеза, чтобы определить глоттогенез той или иной группы языков. Какой бы этнос ни был, его мировоззрение и культура обязательно должны отражаться в

языке. Несмотря на попытки синхронно решить такие насущные проблемы, писательские памятники занимают особое место в восстановлении пропущенных фраз с затемненным смыслом. Исходя из языковых данных, особое значение приобретает установление этнокультурной общности и исторической преемственности современных родственных языков.

Ключевые слова: Этногенез, кыпчакские антропонимы, языковые отношения, историческая преемственность.

ӘОЖ: 94(574)31

Әлімбаев М.Е., Құлтай Ж.Б., Демесинова Л.С.

филология.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов ат. атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Түйін: Соңғы жылдары бұл мәселеге ерекше көңіл бөлініп, белгілі бір тілдің тарихи қалыптасу жүйесіне тікелей қатысты көне мұралар мен орта ғасырлық жазба ескерткіштердің тілдік мәліметтерін қазіргі тілдердің күнделікті қолданылып жүрген материалдарымен салыстыра зерттеу қолға алынуда. Жекелеп ыдыраған әрбір түркі тілі өзіндік ерекшеліктерімен, ішкі заңдылықтарымен, өзіне ғана тән сипат-болмыспен қалыптаса бастады. Сондықтан да бұл тілдер қаншалықты өзгерістерге ұшыраса да, көне тілдің элементтерін, қалыптасуына негіз болған тілдің қасиетін бойында сақтайды. Осыған сәйкес мақаламызда осы әдісті қолдана отырып, қазақ тілінің тарихына тікелей қатысты орта ғасырлық жазба мұралардың қазіргі қазақ тілімен жалғастығын айқындап көрсетуді мақаламызға арқау етіп отырмыз.

Кілт сөздер: антропонимдер тарихы, половец есімдері, дыбыс сәйкестіктері, қыпшақ тілі, тіл тарихы.

Кіріспе. Қазіргі таңда отандық және әлемдік түркологияның зерттеу нысанына айналған антропонимдер тарихын анықтау түркі ономастикасына қосылатын сүбелі еңбек болатындағына шүбә келтіруге болмайды. Бұған дейінгі антропонимдерге қатысты зерттеулердің басым бөлігі шетелдік ғалымдардың үлесінде екендігі белгілі. Бірақ ұлттық таным, салт-дәстүр, тіл мәселесіне келгенде, отандық ғалымдардың зерттеу еңбектері әлдеқайда ғылыми тұрғыдан дәлді болып шығатындығына сеніміміз мол. Өйткені орта ғасырларда өмір сүрген қыпшақтардың тікелей тілдік, ділдік мұрагері екендігі ғылымда өз бағасын алған.

Теориялық талдау. Ескі қыпшақ тіліндегі кісі есімдерінің төркіндерін анықтау үшін, әуелі олардың зерттелу тарихымен танысып шығу қажет. Түркі тілдеріндегі, соның ішінде ескі қыпшақ тіліндегі кісі есімдерінің мағынасы туралы алғашқы зерттеу ХІ ғасырдағы М.Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі болып табылады. Аталмыш сөздікте барлығы 73 кісі есімі берілген. Бұл кісі атауларының кейбірін автор жай ғана ерлердің есімі десе, ал кейбірін хандардың, нағыз батырдың, белгілі ақынның есімі, сондай-ақ күндерге қойылатын атау деп түсінік береді [1, 108].

ХІХ ғасырдан бастап куман-половец антропонимдерінің этимологиясымен бірқатар түркітанушылар мен шығыстанушылар айналысқан. Ескі қыпшақ тіліндегі есімдердің төркіндерін зерттеумен алғашқылардың бірі болып айналыса бастаған түркітанушы Л.З. Будагов болды. Л. Будагов өзінің «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» дейтін еңбегінде бірқатар куман-половец есімдерінің төркіндеріне талдау жасаған. Ол, половецтердің Айдар есімінің «баланың төбесіндегі бір шөкім шаш» және «хайдар-арыстан» дейтін екі төркінін, сондай-ақ *Алақ*, *Барақ*, *Кобяк-Кобек* есімдерінің төркіндерін берумен шектелген [2, 37].

Половец есімдерінің төркіндерімен алғашқылардың бірі болып айналыса бастаған

келесі бір түркітанушы – В.В. Радлов. В. Радлов, өзінің «Опыт словаря тюркских наречий» атты 4 томдық зерттеуінде бірнеше половец есімдерінің төркіндерін берген. Ол половецтердің *Емяк* есімінің төркінін, «мейірбан» мағынасын білдіретін «имак», Кобан есімінің төркінін, шағатай тілінде «ұлы, биік, жеңімпаз, үлкен, денелі» мағыналарын білдіретін «копан» және «батыр» мағынасын білдіретін қабан, Самогур есімінің төркінін «бұлғын» мағынасындағы самгур-самур, Тугортак-Тугоркан есімінің төркінін, тоқылдақ мағынасын білдіретін «тогуртак» атауларымен байланыстырған [3, 159].

В.Радловтың өзі половец есімдерінің төркіндеріне талдау жасаумен тікелей айналыспаса да оның аталмыш сөздікте берілген түркі сөздерінің төркіндерін басқа түркітанушылар половец есімдерінің төркіндері ретінде берген.

Бұрынғы Кеңес Одағының түркітанушылары мен қыпшақтанушылары орта ғасыр қыпшақтарының ономастикасын, олардың дүниетанымдық көзқарасымен, этнопсихологиясымен, ментальдық ерекшелігімен байланыста қарастырып зерттемеген.

Ескі қыпшақ тіліндегі есімдердің негізінде қазіргі қазақ тіліндегі көптеген антропонимдердің пайда болғандығын дәлелдеп, көне және ортағасырлық түркі есімдерінің төркіндерін тек лексика-семантикалық талдау арқылы анықтаудың мүмкін еместігіне, есімдердің этимологиясы этногенезбен байланыста қарастырылу қажеттігі туындап отыр.

Тұлғалық жағына адам танымастай болып өзгерген сөздерді тарих қойнауына індете зерттегенде ежелде қандай түрде болғанын, қазір қандай тұлғада екенін дыбыс сәйкестіктеріне сүйеніп анықтай аламыз. Тіл білімінде фонетикалық құбылыстарды анықтайтын дыбыс сәйкестіктері терминімен қатар дыбыс алмасуы, дыбыстық өзгерістер деген сияқты сөздер де бар [4. 48]

Түркілік қабат антропонимдерінің пайда болу себебін түсіндіру үшін, зерттеуімізге әлеуметтік фактор – половец қоғамын құраған этностар мен басқа да әлеуметтік топтарды қатыстыра отырып, половец есімдерінің басым көпшілігі этнонимдер мен тотем және лақап атаулар негізінде пайда болғандығын дәлелдеу көзделді. Осы әлеуметтік фактор негізінде, половец антропонимдерінің этимологиясын, олардың пайда болу және кейінгі түркілік дәуірде даму ерекшеліктерін дәйектеу келешек көтеген зерттеу жұмыстарына арқау болары анық.

Бабалар тілін зерделеу барысында олардың құрған тұрмысы мен тіршілігінде, тілі мен ділінде ортақтық бар екендігі анықталып жатады. Қ. Мұсаев осыған орай былай дейді: «Когда говорят, что язык представляет собою кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа. Ни фонетика, ни грамматика языка не может показать нам условия жизни народа так полно, как лексика».

Халық ұрпақтан-ұрпаққа қоғамдық және әлеуметтік тәжірибесін, рухани байлығын аға ұрпақ өзінен кейінгілерге мұра ретінде қалдырып отырады, сонысымен қоғамның материалдық және рухани мәдениетін жасайды. Осылайша сабақтастық жалғасып жаңа буын адамзат баласының басынан өткерген тарихынан ең таңдаулыларды өз бойына сіңіреді және ең озық үлгілерін дамыта беруге, қоғамның рухани құндылығының сан тіршілігін жаңа жағдайда байыта түсуге мүмкіндіктер туады. Қандай да бір халықтың қалып-салтын, мінез байлықтарын, салт-дәстүрлерін, эстетикалық талғамын және психологиясын осы халықтың өткен дәуірлердегі хатқа түскен жазба мұралар тілінен танып білуімізден де болады.

Ескі қыпшақ тілі өз дәуірінде түркі бірлестіктерінің қарым-қатынас, ресми іс-қағаздар, халықаралық қатынас тілі ретінде қолданылған және сол кездің өзінде - ақ «қыпшақ тілі» деп танылған, аумақтық таралым өрісі кең, түрлі тарихи - әлеуметтік құбылыстарды басынан өткерген, қазіргі дәуірде өлі тілдер санатына кірген ескі қыпшақ тілі –қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, құмық, қарашай секілді қазіргі күнде қыпшақ тілдері тобына жатқызылып жүрген тілдердің ұлт тілі дәрежесінде қалыптасуына

ұйытқы болғандығы белгілі.

Түріктанушы ғалым К.М. Мусаев: «Тілдің, оны ұстанушы халықтың тарихының қоймасы ретінде айтқанда, ең алдымен, тіл лексикасы назарға алынады. Халық өміріндегі барлық өзгерістер ең алдымен осы тіл лексикасында көрініс табады. Халық өмірінің жайын тіл лексикасындай тілдің фонетикасыда, грамматикасы да көрсете алмайды. Белгілі бір тілдің лексикасының тарихын зерттеудің ең сенімді жолы лексиканы тақырыптық топтары бойынша қарастыру болып көрінеді. Бұл орайда, зерттеуші өз мақсатын сол халықтың өмір сүрген табиғи ортасын, негізгі кәсібін, шаруашылығының ерекшеліктерін, тұрғын жайын, қоғамдық-саяси құрылысын және көне наным-сенімдерін анықтауға бағыттауы керек. Өйткені осының бәрі халық өмірінің аталған жағдайларына қатысты заттар мен құбылыстардың атауларында көрініс тапқан» деген пікір білдірген [5, 12].

Қалай дегенде де орта ғасырда қолданыста болған антропонимдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу әдеби тілдің қалыптасу тарихы, тіл тарихы – тарихи фонетика, тарихи грамматика, тарихи синтаксис, тарихи лексикология салаларының қалыптасуын және дамуын анықтаудың түркология ғылыми үшін де маңызы зор екені аян.

Біздің осы кезеңге дейін Еуразия елдерінде түркологияның жекелеген аспектілеріне қатысты сөз болып жүрген қыпшақ тобындағы тілдердің материалы бойынша ортағасырлық қыпшақ антропонимдерін салыстырмалы тұрғыдан зерделеу мәселесі қыпшақ тілдеріне қатысты түркі тілдері материалдары негізінде күмәнді болып жүрген антропонимдер өзінің ғылыми анықтамалығын алуы үшін кең көлемде тарихи-салыстырмалы жұмыстар жасуымыз қажет. Туыстас қыпшақ тобындағы тілдердің антропонимдері салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазіргі қыпшақ тілдері, ішінара көне түркі тілдері, қазіргі заманғы түркі тілдері материалдарымен синхронды сипаттау тұрғысында әрі тарихи диахронды бағытта саралау арқылы қарастырған жөн. Солар арқылы және қазіргі түркі филологиясының соңғы теориялық, әдістемелік жетістіктерін пайдалана отырып, қыпшақ тілдеріне қатысты этимологиялық және этнолингвистикалық сабақтастық мәселелерінің тілдік қатпарлары анықтай аламыз.

Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы түркілік қабат түбір және тарихи сөздерден тұрады. Олардың ата түркі дәуіріндегі жалпытүркілік ежелгі түрін салыстырмалы-тарихи негізде жаңғырту арқылы байырғы қалпына келтіруге болады [241, 24].

Нәтижелер мен талқылау. Жалпы ғылыми нәтижелер салалық, мәселен қазақ тілінің тарихы, тарихи лексикологиясы, сонымен қатар салааралық, мысалы түркітану мәселелерімен тығыз байланыста қаралғаны дұрыс. Осы сала бойынша жазылған зерттеу жұмы-

сына қосымша болған туыстас қыпшақ тобындағы тілдерден пайдаланған материалдар, салыстырмалы жүйеде жасалынған лингвистикалық түсініктемелер дәстүрлі түркологияның талаптарына сай қарастырылып, сол талаптардың толық орындалуына және осындай жұмыстарға қойылатын қазіргі заман сұраныстары мен талаптарының ескерілуіне байланысты тиянақты түрде зерттелуін талап ету қажет.

Қорытынды. Жалпы бір негізден тараған тілдердің негіз тілдің белгілерін бірдей дәрежеде сақтай алмауы түрлі ішкі, сыртқы факторларға тәуелді лингвоэволюцияның заңдылығы. Ал қазіргі қыпшақ тобына енетін тілдердің бір бөлігінің негізінде оғыздық сипаты бар көне бұлғар тілінің жатуы, қыпшақтану үдерісінен кейінде басқа туыстас тілдермен, мәселен, қазіргі оғыз тілдерімен (қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырым татары тілдерінің әзірбайжан тілдерімен қарым-қатынасы), бұлғар тілдерімен (татар, башқұрт тілдерінің чуваш тілімен қарым-қатынасы) тілдік қарым-қатынасқа қолайлы географиялық аумақта таралуы, негізін көне қыпшақ тілінен алатын (көне қыпшақ тілінде де оғыздық элементтердің сақталғаны белгілі) қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі тілдерінің қарлұқ тілдерімен (ұйғыр, өзбек), ноғай тілінің оғыз тілдерімен (чуваш) қатынаста болуы олардың лексикалық қорындағы қыпшақтық қабаттың өзгерістерге түсуіне алып келді. Мұндай өзгерістернегізінен сөз тұлғаларындағы дыбыс

сәйкестіктері арқылы айқындалады, - дейді профессор М. Ескеева [6].

Туыстас түркі халықтарының тарихи даму ерекшеліктерін өз бойында сақтап отырған осындай сөз маржандарын құрылымдық, танымдық жағынан салыстыра зерттеу түркі дүниетанымындағы, мәдениеті мен болмысындағы, рухани әлемін- дегі, тіліндегі түрлі өзгерулердің табиғатын зерделеу, қыпшақ тобындағы туыстас халықтардың тілдеріндегі антропонимдерді сол халықтардың этностық ерекшеліктерін ескере отырып, тарихи даму жолымен байланыста қарастыру барысында жасалған түйіндеулер мен тың тұжырымдарға жетелейтін қорытынды ойлар жинақтағанмыз абзал.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлімбаев М. Ескі қыпшақ тіліндегі лақап атаулар // И. Арабаев атындағы Қырғыз Ұлттық университетінің Жаршысы. Бішкек, 2010. №3. 107-111 бб.

2. Әлімбаев М. Қыпшақ антропонимдерінің грамматикалық ерекшеліктері // Қазақстанның ғылыми әлемі. Шымкент, 2011. №3. 36-38 бб.

3. Әлімбаев М. Шығыс Дешті Қыпшақ антропонимдерінің төркіні // К. Қарасаев атындағы Бішкек Гуманитарлық Университетінің Жаршысы. Бішкек, 2009. №1(14). 159-160 бб.

4. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. Монография «Liber» баспасы Алматы, 2021

5. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 228 с.

6. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. 360 б.

Аннотация: В последние годы этому вопросу уделяется особое внимание и проводится изучение языковых данных древнего наследия и средневековых письменных памятников, имеющих непосредственное отношение к системе исторического становления того или иного языка, по сравнению с повседневно используемыми материалами современных языков. Каждый тюркский язык, распадаясь в отдельности, начал формироваться со своими особенностями, внутренними закономерностями, присущими только ему. Поэтому эти языки, как бы они ни претерпевали изменения, сохраняют в себе элементы древнего языка, свойства языка, послужившие основой для его формирования. В соответствии с этим в нашей статье мы стремимся подчеркнуть связь средневекового письменного наследия с современным казахским языком, который непосредственно относится к истории казахского языка, используя этот метод.

Ключевые слова: история антропонимов, половецкие имена, звуковые совпадения, кыпчакский язык, история

Abstract: in recent years, special attention has been paid to this issue, which is directly related to the system of historical formation of a particular language, the study of the linguistic data of ancient heritage and written monuments of the Middle Ages is carried out in comparison with the everyday materials of modern languages. Each Turkic language, which disintegrated separately, began to be formed with its own peculiarities, internal laws, and unique character-being. Therefore, no matter how these languages undergo changes, they retain the elements of the ancient language, the properties of the language that became the basis for its formation. In accordance with this, we use this method in our article to determine the continuity of medieval written heritage with the modern Kazakh language, which is directly related to the history of the Kazakh language.

Keywords: history of anthroponyms, Polovets names, sound identities, Kipchak language, history of language.

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

ӘОЖ: 94"19/"

¹Батырбекқызы Г., ¹Жуманова Қ.Т., ²Айтеке К.А.

¹PhD доктор, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²магистр, аға оқытушы Мирас университеті. Шымкент, Қазақстан

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР

Түйін: Мақалада 1941-1945 жылдарда өткен Ұлы Отан соғысы тарихының бірғана бөлшегі – майдандағы қазақ тілінде жарық көрген газеттер туралы. Яғни, сол сұрапыл соғыстағы қазақ жауынгерлерінің, қазақстандық халықтардың ержүрек ұлдары мен қыздарының, КСРО мемлекеті азаматтарының отты шайқастардағы ерлігі мен тылдағы ерен еңбектерінің шежіресі. Сол кездегі қазақ журналистикасының ең кең тараған, әрі жан-жақты дамыған саласы - күнделікті басылымдар, газеттер, барша жаңалықтарды қоғамға, оқырмандарға үзбей жеткізіп тұрды. Егер шындығында, бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) ел алдындағы, Жаратушы алдындағы, қоғам үшін ең басты парызы мен міндеті - ақиқатты мүлтіксіз тарату арқылы барша азаматтардың сана сезімін оң бағытқа баулап, қоғамның дамуын қамтамасыз ету болса, соғыс жылдары БАҚ қызметкерлері өз борыштарын толығымен іске асырды, орындады, Отанды қорғаудың үлгілі жолдарын баяндады, тарихи мұра ретінде ұрпақтарға табыс етті. Бұл біздер үшін, біздердің болашақ ұрпақтарымыз үшін мәні мен құны мәңгілік тарихи деректер.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, газет, журнал, баспасөз, редактор, 1941-145 жж., КСРО, БАҚ.

Кіріспе. Соғыс жылдарында қалыптасқан аса құнды дәстүрлердің бірі - тыл майдан арасындағы үзіліссіз байланыстар. Газет беттеріндегі материалдарда жауынгерлердің соғыстағы ерлігі туралы, тылдағы еңбеккерлердің майданға деген, жауды жоюға деген қажымас қайратты істері мен барша жасөспірімдердің ұмытылмас жәрдемдерін оқуға болады. Қазақ халқының ұл-қыздарының майдандағы қаһармандығы, тылдағы мыңдаған жұмысшылар мен қызметкерлердің ерен еңбегі ана тіліміздегі газеттерде том-томымен қоймаларда сақталуда, сол басылымдар бүгінгі және ертеңгі ұрпақтарымыз үшін үлгі-өнеге емес пе?

Мыңдаған совет азаматтарының өз еркімен майданға аттанғаны, әсіресе сол замандағы жастардың жауға қарсы шайқасқа ұмтылғаны туралы Шымкенттегі Тұрысов Еркінбек - ағаның шығармаларында жазылған. Облыстың Шаян ауданынан (бүгінгі Бәйдібек) бір топ жігіттер армияға алынғанда, жасы толмаған Бердібек Бекназаров өзін сол сарбаздар қатарына алуды өтінеді: «Толмаса, енді толам. Алдырасыз, алады», деп ағасынан өтінген, - мен сізден қалмаймын, көке! Берлинге дейін барып, Гитлердің қортышқанныңтұмсығындай істеген мұрнын бұзып, герой болып қайтамын». 17-жастағы жеткіншек майданға аттанған [1]. Бердібектің бейнесі - соғыс жылдарындағы жастардың өзі.

Шаяндық жасөспірім Б.Бекназаров қан майданда Воронеж үшін соғыста қаза тапты. Оның есімі сол қаланың орталығындағы бауырлар мемориалында алтын әріппен жазылған.

Соғыс жылдарындағы адам шығындары туралы мәселеге де 80 жылдан астам уақыт өтті. Бұл тақырыпты зерттеуші Борис Соколов: «1941 жылдың 1-ші қаңтарында КСРО-да 196,6 млн адам болып, 1946 жылдың басында халық саны 167 млн-ға түскен. Яғни, 29,6 млн шығын болған». Соғыс басталғанда, 1-ші шілдеде Қызыл Армия қатарында 5,8 млн, жылдың соңында 7,2 млн. Сонымен, 1941 жылдың соңында армия саны 10,1 млн-ға жеткен [2].

Талқылау. Соғыс шығыны туралы көп тараған мәліметтер Кеңес әкімшілігінде (Берлиндегі) істеген полковник Калинов Кирилл Дмитриевичтен алынған. Ол 1949 жылы батысқа өтіп кеткен, сондықтан Германияда жарияланған оның кітабы «сатқындікі», дұрыс емес [3] деп тараған. К.Д.Даниловтың қолында құпия құжаттар болған - мыс, Қызыл Армияның бас военврачы генерал Е.И.Смирновтың, ГУК-тың, Н.А.Вознесенский, т.б. лауазымды адамдар 1946 жылы қаңтарда И.В.Сталинге берген анықтама болған (ол құжат бүгінге дейін табылмаған). Сол құжат арқылы Калинов кітап жазған, кітап итальян және француз тілдерінде де шыққан. Калиновтың жазғаны бойынша: 8,5 млн адам шығыны, 37 млн жау тұтқында өлгендер, 2,5 млн жарақат пен аурудан қаза тапқандар. Қызыл Армияның барша шығыны - 14,7 млн адам [3, 11 б.]. Бұл мәлімет 60-шы жылдарда айтылғаны рас.

Ұлы Жеңістің 75-жылдығы қарсаңында жарияланған мәліметтерде [4]:

- Жаудың оккупациялаған территориясында қырылған бейбіт адамдар саны 7 млн 420 мың 379 адам, олардың ішінде 216 мың 431 балалар;
- Германияға күштеп жетілгендер 5 млн 269 мың 513 адам, олардың 2 млн 654 мың 513-і соғыстан соң кері қайтқандар;
- Эмиграцияда (шет елдерде қалғандар) саны 451 мың адамды құрады;
- Санитарлық шығындар (жарақаттанған, контузия алған, суыққа және өртке ұшыраған, ауруға шалдыққандар) саны 18 млн 344 мың 148 адам;
- Хабар-ошарсыз кеткендер мен пленге түскендер саны 5 млн 59 адам;
- Штрафные рота мен батальондарда болғандар 427910 адам, олардың 170298 шайқастарда қаза тапты.

Бұл мәліметтерден өзгеше цифрлар туралы (Германиялық авторлар, ресейлік Б.Соколов, И.Курганов, А.Осокин сияқты зерттеушілер еңбектерінен алынған – Анвар Исмаиловтың деректерінен) көлемді мақалада [4]: КСРО-ның адам шығыны 43-44 млн болды, соғыс алдында халық саны 156 млн болып, халықтың үштен біріне жуығы қырылған – деген де тұжырымдама бар.

1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысына қатысқандар туралы, жаппай мобилизацияның қорытынды сандары мен майданда қайтыс болған, жарақаттанған және хабарсыз кеткендер туралы деректер аз емес. Көрсетілген адам шығыны туралы мәліметтер де молынан болғанымен, ондағы цифрлар да әртүрлі, кейде – қарама-қайшы [6].

Әдістер. Мақаланы жазуда салыстырмалы-талдау, сыни көзқарас таныту ғылыми тәсілдері басшылыққа алынды. Қазақстандық және шетелдік деректерге сыни көзқарас таныту және жүйелеу мәселелері жіті ұқыптылықты талап етті.

Нәтижесі. Кеңес дәуіріндегі кітапта: Екінші дүниежүзілік соғыста 56 млн адам өлтірілген, ал 90 млн адам жарақаттанған, 28 млн – сол соғыста мүгедек болды, аштық пен эпидемия кездерінде 12 млн қырылған [7]. Ал Ұлы Отан соғысы жылдарында 29 млн 574,9 мың адам армияға алынды [8]. Қазақстаннан Германия мен Японияға қарсы соғысқа 1 млн 366 мың 164 қазақстандықтар қатысты, яғни бұл республика тұрғындарының 21,1 пайызын құраған еді. Барша адам шығыны КСРО бойынша 27 млн шамасында, олардың 8 млн 668 мың 400-і әскери адамдар. Соғыс майданында 601 мың 11 қазақстандық қаза тапты, яғни әскерге алынғандардың 44-пайызы, олардың 350 мыңы қазақтар [9]. Қазақстандық «боздақтар» кітабында осы мәліметті келтірген, бірақ «бұл соңғы қорытынды емес», - «эта цифра не окончательная» - деген тұжырымға келген [10]. Бүкіл Совет Одағы бойынша 1941-1945 жж. адам шығыны 26 млн 600 мың деген хабар берілген [11].

Соңғы 50 жылдай уақытта 1941-1945 жж. соғыс туралы мәліметтер бірнеше рет зерттелу мен сараптамаға салынды. Ресми түрде жарияланған [12] мәліметтер жинағы мынадай көрсетілген.

Ұлы Отан соғысы алдында КСРО-да 196,7 млн адам болған. 1941 ж. 22-маусымы қарсаңында Армия мен Флот қатарында тізімі бойынша 4 млн 826 мың 907 адам. Бұлардан

басқа Қорғаныс Халық комиссариатындағы қамтамада (бөлек мемлекеттік ведомстволар есебінде) 75 мыңға жақын әскери адамдар болған. Соғыс қарсаңында армиядағы дайындықта 850 мың әскери борышын өтіп жатқан. Соғыс жылдарында шақырылғандар саны – 34 млн 476 мың 700 адам. Бұлардың үлесі: Ресей үшін – 19,2 пайыз; Беларусь үшін – 11,7 пайыз; Украина үшін – 12,2 пайыз. Ал Закавказье, Орта Азия және Қазақстан үшін – әрқайсысына 18 пайыз деп берілген [13]. Россиядан барлығы 21 млн 187 мың 600 адам алынған. Қарулы күштер қатарында 490 мың 235 әйел заты болғаны анықталған.

1945 жылдың 1-ші шілдесінде КСРО Қарулы Күштерінде 12 млн 839 мың 800 адам еді. Соғыс жылдарындағы жалпы адам шығыны 8 млн 668 мың 400. Оның 6 млн 537 мыңы Ресейден, яғни жалпы адам шығынының 71,3 пайызы.

Инвалидтердің жалпы саны – 2 млн 576 мың. Сотталғандар – 994,3 мың, қашқындар саны – 212,4 мың.

Республикамыздың майданға қосқан үлесі туралы Қазақстан Республикасы Ардагерлер ұйымы төрағасы, белгілі тарихшы-ғалым профессор Өмірзақ Озғанбай: «Жауға атылған әрбір он оқтың тоғызы Қазақстан қорғасынынан құйылды. КСРО-да шоғырланған марганец пен молибденнің 60 пайызы біздің республикада өндірілді. Балқаш, Қарсақпай кен орындары соғыс жылдары өндірілген қара мыстың жартысынан астамын берді. Республика дихандары мемлекетке 360 млн пұт астық тапсырды. 4 жыл ішінде Қазақстан еңбекшілері майдан мұқтажына 94 млрд 500 млн сом жарна өткізді» [14].

Қызылордалықтардың соғыс майданындағы ерлік пен тылдағы ерен еңбектерін атап өту орынды. Облыс тұрғындары 1942-1944 жылдарда КСРО Қорғаныс Комитетінің (ГКО) алғыс айтылған жеделхатын 11 рет алғаны бар, ал майдан үшін сол жылдары 53600 центнер ет, 2800 центнер май, 3870 центнер жүк және 254800 дана мал терісін қорғаныс қорына тапсырып, 1944 жылы Одақтық ауыспалы Қызыл Туын иеленгені бар [15]. Бұл патриоттық табыстар тылдағы газеттердің көшбасшысы – қазақ тіліндегі «Социалистік Қазақстан», орыс тіліндегі «Казахстанская правда», мысалы, Донбасс көмір ошағы уақытша жау қолында қалғанда Қарағанды бассейні соғыс жылдары аса жоғары орынға шықты. Бұл басты газеттер «Қарағандауголь» бассейнінде өз тілшілерін орнықтырды. КСРО-ның бас газеті «Правда» Қарағандыда көшпелі редакция ұйымдастырды. Бұл редакция жеті айдан астам уақытта, 1942 жылдың 19-қарашасынан 1943 жылдың 17-шілдесіне дейін, көп тиражды «Барлығы майдан үшін» (Всediaфронта) газетінің 120 мыңдық 230 номерін шығарды. Сол Мәскеулік «Правда» газетінде «Отанды қорғаудағы шахтерлердің үлесі» атты арнайы бас мақалада Қарағанды көміршілерінің Магнитогорск, Поволжье кәсіпорындарын, темір жол транспортын қамтамасыз етудегі теңіз ролін көрсетті.

Сыр елінің мәңгі мақтанышы. Соғыс басталған жылы Облыс Отанға 178,8 мың центнер астық тапсырды, ал 1942 жылы астықтың мөлшері өткен жылға қарағанда 2 млн пұт асты. Шиелі ауданындағы «Авангард» колхозының күрішші диқаны Ким Ман Сан әр гектардан 160 центнер өнім алды. Оның әріптесі Ыбырай Жақаев өнімді 170 центнер жеткізді [15, 144 б.].

Қызыл-Орда облысының соғыс жылдарындағы тарихында есімдері алтын әріпті Қуаныш Баймағамбетов, Шоқатай Қоянов, Қашақбай Пірімов, Керейтбай Дүйсенбаев, Қорысбай Ділімбетов, игілі істерімен республикаға, бүкіл одаққа белгілі Ыбырай Жақаев пен Ким Ман Сам атты тұлғалар бар. Олар майданға көмектесу патриоттық бастамалардың алғы шебінде болды, әрқайсысы майдан қорына 100-мыңнан 325 мың сомға дейінгі өз қаржыларын өткізді [15, 145 б.].

Қазалы ауданындағы «Қызыл Ту» кеңшарының бригадирі Қашақбай Пірімов соғыс жылдары сол шаруашылық ұжымын басқарды, 1937 жылдан КСРО жоғарғы Кеңесінің депутаты болған [15, 137 б.]. Бұл ұлы оқиғалар Облыс тарихында, халық жадында мәңгі орын алып, Қызыл-Орда тарихы туралы қызықты әрі өте тартымды жазылған кітапта

орын алғанын тағы да атап өткенді жөн санадық.

Украинаның Біріккен университеті (Киев және Харьков университеттері) соғыс жылдарында Қызыл-Ордада орналысты [15, 135 б.]. Қалада Москваның агротехникалық және Қырымның медицина институты тұрақтанды.

Қазақстан Республикасының жеке облыстарының тарихы мен өмірін баяндайтын кітаптар ішінде Ақтөбе облысына арналған басылымның аса құнды орнын байқамай өткен дұрыс болмас. Ақтөбе әйелдерінің тарихында ұрпақтарға үлгі болар ерлік те қаншама айтсақ та орынды. Қызыл Армия қатарына алынған 47757 ақтөбеліктердің 3113-і қыздар мен әйелдер болған. Тек қана Ақтөбедегі ферросплав зауытында соғыс басталысымен 33 әйел металлург мамандығын игерген, майданға аттанған ерлердің орнына 80-і метал қорытушы болып, еңбек вахтасында еңбектенген [15, 143 б.]. Мұндай патриоттық ел тарихында болмаған.

Дарынды журналист, өмірдің бейнесін шеберлікпен өрнектеген Юрий Криничияновәдемді «айналып өткен» тарихы мен рухани қуатты шексіз сурет туралы жазғаны бар [16]. Қазақ баспасөзінің майдандағы атқарған ролі туралы кеңінен қамтылған Москваны қорғау үшін соғыста, Сталинград және Ленинград эпопеясы туралы, сол шайқастарда ерлік көрсеткен қазақ совет жауынгерлеріне арналған мақала мен очерктер бүгін де құнды тарихи деректер. Бұл тақырыптар Қ.Бекхожиннің кітабында 34-тей бетті қамтыған. Ал, «Қазақ тіліндегі майдандық газеттер» атты кітаптың үш беті шолу ретінде 1942 жылы қараша айынан шыға бастаған газеттерге арналған. Қазақ тіліндегі майдандық газеттер 15 болған. Олар толығымен қамтылмағанмен, автордың: «Барлық майдандық қазақ газеттерінде ерлік істердің шежіресі жазылды», дегені аса маңызды тұжырым. Сол газеттерде Нүркен Әбдіровтың, АқәділСұқанбаев пен Сұлтан Баймағанбетовтің майдандағы ерліктерін барша совет жауынгерлеріне, әсіресе қазақ солдаттары мен офицерлеріне, ана тілімізде жеткізді.

Белгілі жазушы Илья Эренбургтың қазақ жауынгері туралы мақаласы, мысалға алсақ, бүкілодақтық газеттерде, біздің республикалық басылымдарда, майдандағы газеттерде кеңінен таралды. Илья Григорьевич Эренбург - былай жазды: «Қазақтар кең далада атқа мініп шабуға дағдыланған адамдар, ал егер керек болса, ол еңбектейді де, жүгіріп те кетеді, тырбаланып тау-тасқа да шығады. Олар сазға батпайды, оларды еш нәрсе де тоқтата алмайды. Тұтқынға алынған бір фашист офицері былай деп мәлімдеген: «Бізге қарсы сондай бір қорқынышты, ғажайып солдаттар соғысты. Оларды ешқандай оқ тоқтата алмады. Олар бізге қарсы дүрсе қоя берді. Кейіннен маған бұлар қазақтар деседі. Мен бұрын мұндай халықтың бар екенін білмеуші едім».

Қ.Бекхожиннің кітабында Волхов, Прибалтика, Оңтүстік майдандарында қазақ тілінде шыққан «Майдан правдасы», «Жауға қарсы аттан», т.б. да газеттердегі мақалалардан үзінділер келтірілген. Автордың қорытындысы: «Майдан газеттері - совет жауынгерлері мен тылда еңбек еткен халқымыздың өшпес ерлігінің жарқын шежіресі. Қазақ тілінде шығарылған майдандық газеттер қазақ баспасөзінің тарихынан елеулі, орын алды. Бұл газеттерді шығару ісіне Ахмет Елшібеков, Үмітбай Балқашев, Қасым Шәріпов, Әбу Сәрсенбаев, Қалмахан Әбдіқадыров, Жұбан Молдағалиев, ӘнуарИпмағанбетов, Құрманбек Сағындықов, Мұса Дінішев, Төлеутай Ақшолақов, Сағынғали Сейітов, Жекен Жұмақанов, Зейнолла Тұрарбеков, Әбдірашит Бектемісов, Мұзафар Әлімбаев, Қалижан Бекхожин сияқты жауынгер журналистер мен жазушылар редактор, газет қызметкерлері, тілшілер болып қатысты. Міне, осылай үлкен жазушыларымызбен қатар қазақ баспасөзінің тарихында тұңғыш рет әскери очерк жанрын қалыптастырды, орнықтырды. Олар жалынды сөздерімен жауынгерлердің жүрегіне жол тапты».

Яғни, сұрапыл соғыс жылдарында қазақ тіліндегі майдандық газеттер Совет Армиясының әлеуетін нығайтуға көлемді қызметін қосты, елімізді жаудан құтқаруға барша халықты жұмылдырды.

1941 жылдың 21 маусымының, яғни соғыс басталғаннан бір апта арасындағы

оқиғалар туралы майдангер-офицердің естелігін жариялады. Ол 6-атқыштар дивизиясының 204-Гаубица артиллериясы полкында Брест қамалында жаудың бірінші күнгі шабуылына қарсы тұрған қазақстандық солдаттар туралы баяндаған Жұматов Ғаббас. Суреттегі бір аяғынан шайқаста айрылған майдангер Фурсов Владимир Иванович, бүгінгі Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, биология ғылымдарының докторы. 1941 ж. олар, - Ғаббас Жұматов пен В.И.Фурсов сол артполкта әскери қызметте еді. Ғаббас – аға да университетте бар өмірін оқытушы болып өткерді. Жауға қарсы жорығын Брест қамалынан бастап, Мәскеуге дейін Гомель қаласынан шегініп, 537-ші артиллериялық полкта (Бас командованиенің резервіндегі) Венгрия арқылы Австрия астанасы Вена қаласында Жеңіс күнін қарсы алған. 1941 ж. 7-қарашадаға Қызыл алаңда өткен тарихи шеруге (парадқа) қатысқан.

Әбдірашит Бектемісов өз кітабында Ленинград қаласының он жеті айға созылған жау қоршауын бұзуға Волхов майданының жауынгерлерінің ерлік пен батылдыққа толы шабуылдарын мақтанышпен, жүректен шыққан қуанышпен жеткізген. Сол айбында қызыләскерлер қатарында қандыбалық неміс-фашистерін аяусыз тал қандауға шақырған, үлгі болған қазақтың ақын-жазушыларын да бүгінгі ұрпаққа жеткізген. «Жас офицер жер бауырлап жылжып келеді. Қолында автомат, белінде граната. Кезінде – ышқындаған ыза жалыны, кеудесінде - қайнаған кек. Алдыңғы шептен жаңбырдай жауған оққа да қарайтын емес, аспаннан ұли түсіп, құлақ тұндыра жарылған снарядтарды да елең етпейді. Омырауымен жер сызып, алға қарай өршелене ұмтылады. Ол айналасын қоршаған, жасыл жапырақ жамылған орманға да назар салмайды. Автоматтан оқ, жаудырып, граната лақтырады. Жау өліспейберіспек емес. Оларда оқты жаңбырдай боратуда. Әне, тағы да бір майдандас досы оққа ұшты... Кенет сол қолы тыз ете қалғандай болды. Артынша қаруы икемге келмей, жерге сылқ етті. Қолынан қан сорғалап тұр екен. Ол бар күшін жинап, қаруын көтерді. Күллі салмақ оң қолына түсті. - Отан үшін алға! Даусы қатты шықты. Артынша бұл сөзді «ұралаған» жолдастарының даусы басып кетті. Ол әлі оқ боратып келеді. Бұл жас офицер - жиырма бір жасар жігіт, қазақтың белгілі ақыны Сырбай Мәуленов еді.

Синявино операциясы 1943 жылдың қысында аяқталды. Волхов және Ленинград майдандарының айбынды әскерлері жеті күндік қан төгіс ұрыстарының нәтижесінде, сол жылғы 18-ші қаңтарда бір-бірімен қосылып, жау қоршауын бұзып шықты. Сол 1943 жылы 8 қараша күні жауынгерлер үшін «Даңқ» ордені тағайындалды.

Командирлер, саяси жұмыс жетекшілері, газет қызметкерлері осы орден иегерлерін, олардың ерліктерін үлгі еткен. Волхов майданында «Даңқ» орденімен бірінші болып наградталғандар қатардағы жауынгер Красильников Григорий Алексеевич болғанын маршал Мерецков еске алған. 1,5 ай шамасында мерген (снайпер) Красильников 2) гитлершілердің қазасын берген. Батальон командирі аға лейтенант Ф.Рыбаков солдаттың еліне, Ақмола облысына Грийгорийдің ерлігін баяндап хат жіберген.

Қазақ Совет поэзиясы Совет Армиясының жауынгерлік сапында болып, Ұлы асулардан бірге өтті. Ұлы Армиямыздың құдіреттей қуатын, жауынгерлік жорықтарын шабытпен алғырлықпен жырлады. Талай кітап беттерінде өлмейтіндей елең жолдары қалды. Ол жолдар сол бір күндерге соғылған ескерткіш, орнатылған мұнара сияқты жылдар сайын биіктен көріне береді. Әскери тақырып – көнермейтін әр уақыт көтере беретін жаңа тақырып. Біз соңғы жылдары әскери өмірге арнап шығармаларды аз жазып жүрміз. Бейбіт күннің солдаттары алдында зор борыштымыз. Жеңіс күніне жете алмай қаһармандықпен қаза тапқан ерлерді де еске алайық. Олардың ерлік өмірлерін бейнелейтін жаңадан жырлар жазайық. Әр уақыт өзімізді солдат сапындамыз деп ұғынайық.

Сыр елінің асылы Ілиясов Нағи туралы мәліметтер мен арнайы шығармалар Қызыл-Орда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында жазылған [17]. Облыс Орталығы Шымкент қаласындағы Жеңістің 65 жылдығы қарсаңында орнатылған «Даңқ мемориалында» (Облыс әкімі А.И.Мырзахметовтің бастамасы арқылы салынған) оңтүстік

өлкелік Кеңес Одағының Батырлары қатарында Нағи Илиясовтың есімі алтын әріптермен жазылған. Ал оның туған жері Теренөзек ауданындағы «Қызыл коммуна» деген колхоз. Совет Армиясы қатарында жауға қарсы шайқастарда көрсеткен ерлігі арқылы 1945 жылы 24-наурыздағы Указбен Кеңес Одағының Батыры атағы берілген. Сол жылғы 24 маусымда Мәскеудің Қызыл алаңында өткен Жеңіс Парадына қатысқан.

Сержант Құрмантай Құлтасов бір ұрыста дұшпанның дзотын қиратып, бөлімшенің алға басыын қамтамасыз етті. Сол жолы, «Қызыл Жұлдыз» орденімен наградталды. Аға сержант Сабыр Сәбитов те осы орденге қол жеткізгені - атака кезінде взвод командирі ауыр жараланып, қатардан шықты. Взводты басқаруды өз қолына алған Сабыр гитлершілердің ту желкесіне шығып оларға өлтіре соққы берді. Сержант Аман Ижанов мергендікпен бүкіл әскери құрамаға белгі еді, омырауында «Қызыл Жұлдыз» жарқыраған.

Ержүрек командирдің бірі лейтенант А.Қалиев сол орденмен наградталып, суреті «Отын үшін ұрысқа» газетінің 1944 ж. 12-сентябрьдегі номерінің 1-ші бетінде басылды. Қызыләскер Абілханов ұрыстардағы ерлігі үшін «Қызыл Ту» орденімен наградталған. Офицер Гавриленко басқарған госпитальда Қазақ қызы медицина қызметінің капитаны Гүлнұр Сейдалина Алматы медициналық институтының түлегі, әскери дәрігер капитан Бәсен Омаров жүздеген жауынгерлерді ажалдан алып қалды. Олардың суреті майдандық газеттің бетінде берілген еді. «Даңқ» орденді, ер жігіт аға сержант Аухади Қайырбаев Қиыр Солтүстікте шайқасты, жараланды да, емделіп өз бөліміне қайта оралып жүрді. Суреті қазақ тіліндегі газетіміздің 1944 ж. 7 ноябрьдегі ақырғы - 63-ші номерінде басылып шықты.

Пулеметші Жапар Исаевтың ерлігі де баршамызға үлгі. Атқыштар бөлімі бір ғана ұрыста жаудың жүзге жуық офицерлері мен солдаттарын жайратты, бірнеше фашистерді тұтқындады. Сол ұрыстағы ерлігі мен мергендігін бағалаған командирование Жапарды «Қызыл Ту» орденімен наградтады. Бұл награда қазақ солдаттына медсанбатта (медико-санитарный батальон) командир табыс етті.

Советтік Заполярьеде соғыс дабыла басылды. Ерлік көрсетіп, оны төсін төсеп қорғағандарға арналып «Советтік Заполярьені қорғағаны үшін» медалі шықты. Совет елінде мереке мерекеге ұласып жатты. Батыста соғыс өрті сөнді. Бірақ Шығыста милитаристік Жапонияны талқандау - 1945 ж. тамыз айында басталды.

«Біздер, дейді журналист Ә.Бектемісов, шабуылдаулармен бірге, Маньчжурия жеріне кіріп, тау-тасты өрмелеп, үлкен айқастардың айғағы болып, көрген-білгендерімізді редакциямызға хабарлағанша асығамыз».

Бірінші Қиыр Шығыс майданында «Сталиндік жауынгер» газеті қазақ және татар тілдерінде шыға бастады. Қазақ тілді редакцияға капитан Рахым Айтжанов, Қабікен Қорабаев және Әбдібек Нұрмағамбетов жау жерінде тілші болып, Совет жауынгерлерінің ерліктер газет бетінде баяндап, Жапон басқыншыларын талқандауға шақырды. Мысалы, гвардия старшинасы Махмет Ахметов жауынгерлік жорығын Ұлы Отан соғысының алғашқы кезеңінен бастап, жау дүбірі басылғанға дейін жұлқысты. «Қызыл Ту», екі рет «Қызыл Жұлдыз» ордендері, ерлік күәсі медальдары Махметтің майдандағы батыл қимылдарының айғағы. Ол әуелі зеңбірекші, кейін зеңбірек командирі болды. Алғашқы айқасты Ленинград түбінде бастап, ақырғы жорығын Қиыр Шығыста аяқтады. Көп шайқасты, финмен де, фашистпен де, жапонмен де айқасты. Соғыстың қаншама қыл көпірінен өтті, суға түсті, отқа күйді, ұрыстың боранын да, дауылын да көрді. Мұратына жетті, жеңіс туын көтерісті.

Масқара боп қираған жапон армиясы 1945 ж. 2-сентябрьде тізе бүккенін мойындап актіге қол қойды. Соғыс аяқталды.

Жұбан Молдағалиев туралы әдебиеттік Батыс Қазақстан облысы, Тайпақ ауданынан. Алғашқы өлеңдері 1939 жылдан, яғни Ұлы Отан соғысынан бұрын, баспадан шыға бастаған. Ақынның өз сөзімен айтқанда: «оқуым - жеті жылдық мектеп, техникум, әскери-саяси курстар. Ал жалпы алғанда ғұмыр бойы оқып-үйреніп келе жатырмын деуге

болады, өмір мен кітаптан, аға мен ініден, ақылды мен ақымақтан үйреніп келем. 1942 жылдан бері коммунистердің ұлы армиясының қарапайым жауынгерімін. «Армия» деген сөзді ауызға алған соң өз өмірімнің өзім үшін ең бір жарқын жылдары - 1940 жылдан 1947 жылға дейін совет қарулы күштерінің қатарында болған уақытты айта кетуім керек. Бұл жылдар ішінде мен энциклопедияда қысқа ғана мәлімет берілген: «Жұбан Молдағалиев (1920-1988) -1942-1952 жылдарда майдандарда қазақ тілінде шығып тұрған «Отан үшін», «Майдан үшін», «Майдан шындығы», «Жеңіс жалауы» газеттерінің редакциясында түрлі қызметтер атқарды. Оңтүстік облыстың оны «иемденуінің» де негізі жоқ емес. 1928-1936 жылдары жастық шағында Нағи Арыс және Ташкент қалаларындағы жетім балалар үйлерінде тәрбиеленген. Кейіннен Орта Азиялық мемлекеттік университетте оқып, Өзбекстанның Жоғары Шыршық ауданында (орталығы Жаңабазар селосы) екі жылдай мұғалімдік жұмыста болған. 1941 жылы Ұлы Отан соғысына аттанған. Соғыстан соң Партия Комитетінің хатшысы, Облыстық Партия Комитетінде, Шымкентте, бөлім меңгерушісі болғаны да Облыстық сол Аллеяға есімін орнатуға себеп болғаны мүмкін. 1956 жылдан Нағи өз елі Тереңөзекте қызметке өткен. 1987 жылы 6-мамыр күні Қызыл-Ордада өмірден өтті.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ тіліндегі басылымдар, ұлттық әдебиет пен өнер туралы шығармалар орыс тілді оқырмандарға да таныс. Соңғы жылдары баспадан шыққан орыс тіліндегі оқу құралдарындағы мәліметтерде қазақ ақын-жазушыларының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жауынгерлерді ерлікке шақырған жалынды өлең жолдары орын алғанын атап өткен жөн. Алып ақын Жамбылдың Ленинград тұрғындарына арнаған өлеңі (Ленинградцы, детимой), Қасым Аманжоловтың аудармасы бастаушы және орта кәсіби оқу орындары оқушыларына арналған оқулық-хрестоматияда берілген [18].

Майдангер ақынның шығармаларының бір бөлігі 2-томдық көлемде орыс тілінде жарық көрді. Бұл Қазақстандық және басқа шет елдердегі оқырмандарға арналған орынды тарту деп санаймыз. Т.Асхановтың «Қақарлы күндер» романы «Грозныегоды» деген аудармада 1-томда басылған [19].

Әскери баспасөз тақырыбына арналған көлемді кітаптар мен ғылыми ізденістер[20]. Бүкілодақтық деңгейде, республикалық ғалымдар еңбектерінде кандидаттық және докторлық диссертацияда да орын алды [21]. Ұлы Отан соғысы тарихына байланысты көптомды басылымдарда идеологиялық мәселелер шеңберінде советтік бұқара ақпараттық құралдарының ролі мен орнына арнайы мән берілді [22].

Ғылыми еңбектер ретінде баспасөз тарихына арналған ресейлік ғалым-педагог Широкоград Ирина Ивановнаның докторлық диссертациясын атап өткен орында. Диссертацияда 1941-1945 жылдардағы орталықтық [23] газеттер мен журналдардың тарихнамасы берілген.

Олардың саяси насихат пен патриоттық тәрбие жұмыстары туралы, экономика мен өнеркәсіпті соғысты (майданды) қамтамасыз етудегі, халықты жаппай жауға қарсы мобилизациялаудағы ролі кеңінен анықталған. Майдан мен тыл өмірінің біріккен бағыттары зерттелген.

Қазақстандық авторлардан М.Серикбаеваның кандидаттық диссертациясы [24] соғыс жылдарынан бастап тәуелсіздік дәуірін қамтыған. Бұл ғылыми ізденісте 1941-1945 жж. қазақ тіліндегі майдандық газеттерге де шолу-сараптама берілген. Диссертанттың еңбегінде Ұлы Отан соғысы жылдарында жауынгерлерге, тыл еңбеккерлеріне күш-қуат берген Жамбылдың, Жұбанның жалынды өлеңдері мен М.Ғабдуллиннің, Д.Снегиннің, П.Кузнецовтың, Б.Момышұлының публицистикасына мән берген.

Соғыс жылдарындағы баспасөз тарихы тақырыбы өткен 70 жылдық кезеңде толығымен зерттелмеген. 1942 жылдан бастап армия саяси басқармасы, корпус пен дивизия саяси бөлімдері өз газеттерін мыңдаған тираждармен шығарып отырған. 1943 жылдан бастап әуе қорғау күштері (ПВО), атап айтсақ, Баку и Ленинград, Забайкалье және Приморье армияларында, газеттер шыға бастаған. Артиллериялық және танк

құрамаларының да газеттері өз зерттеуін күтуде екені де шындық. Дивизия мен бригада газеттерінің саны 1941 ж. – 400, 1942 ж. – 600, 1943 ж. – 635, 1944-1945 жж. – 600 болса, әскери теңіз флотында – 117 газет шыққан.

Әскери құрамалар мен барша майдан көлеміндегі орыс емес ұлт өкілдерінің (представителинерусскихнациональностей) санына байланысты, олардың тілдеріндегі газеттерде де өзгерістер болған. Бірақ солдаттар мен сержанттар үшін бір газет бірлесуіне «нормаланса», сол газеттер редакциясында қызметте алты адам болған: жауапты редактордың ұлттық газеттік орынбасары, екі аудармашы, корректор және екі наборщик. 1943 жылы КСРО халықтарының тілінде 55 газет болса, 1944 жылы олардың саны 110-ға жетті. Сонымен қатар, округтік газеттерде ұлт тілдерінде арнайы редакция құрамы жұмыс істеген. Орта Азия әскери округінің газеті «Фрунзевец» өзбек, қазақ, қырғыз, тәжік, түркмен тілдерінде материалдарды үздіксіз шығарып отырған. Онда осы аймақты мекендеген халықтардың жауынгерлік тарихынан мәліметтер, Ұлы Отан соғысындағы олардың ерліктері мен тылдағы майдан үшін істеліп жатқан қыруар жетістіктер баяндалған.

Соғыста кейбір ақындарымыз жаумен батырларша айқасып, қаһармандықпен қаза тапты. Жұмағалиев Абдолла мен Бұлқышев Баубектің балғын жас өмірі ұрыс даласында үзілді. Өлеңдері жеке кітап болып басылмағанымен, орталық, облыстық газеттерде шығып жүретін жас ақын, ұшқыш Нұртазин Асқар аспаннан алаулап түсті.

Сырбай Мәуленов: «Ол жылдары ұлы оқиғалардан қалыс қалған, майдан дабылына үн қоспаған бір де бір қазақ ақыны жоқ. Әркім өз қадірінше жауды жеңуге жалынды жырларымен үлес қосты». Тағы да Сырбай Мәуленов сөзімен: «Майданның ыстық-суығын өз басынан өткерген солдаттардың аты көпке танылып үлгермеген жас ақындардың ұрыс даласында туған талай-талай туындылары әлі жиналай келеді. Тарихи кезеңнің өшпес айғағы боларлық сол жырларды қалың жұртшылық қолына жеткізу - баспа орындарының әлі өтемеген парызы емес пе?»

Ұлы Отан соғысының бастапқы кезеңінде бірнеше ауыр шайқастардың ортасында өткен поэзия мен проза тарландарының белгісі өкілі - Сәуірбек Бақберген (1920-1997). Ол Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданынан Түркістан қаласындағы жетімдер үйінде тәрбиеленіп, соғыс басталғанда Қызыл Армия қатарында жауға қарсы атталған алғашқы әскери жасақтарда болған азамат. Баршамызға әйгілі Панфилов атындағы гвардиялық дивизияда взвод командирі Мәскеуді фашистерден қорғауда алдыңғы саптағы жаужүрек лейтенант еді. Ол Солтүстік-Батыс майданында Ресейдің Новгород, Псков, Калинин (қазіргі Тверь), ВеликиеЛуки, Холм қалаларын жаудан азат етуге қатысқан. Әдеби шығармаларында Ұлы шайқастардың қаһармандары Бауыржан Момышұлы, Рамазан Елебаев, Талғат Бигелдинов, Бақтияр Меңдіғазин, Темірбек Көкебаев бейнелерін оқырманға танытқан. Роман - повестері орыс, белорус, татар, армян, башқұрт т.б. тілдерде жарық көрді.

Соғыс жылдарының тарихына байланысты әлі де қаншама сыры ашылмаған шындық, ақтандық беттердің бары да даусыз. Өмірдің бірден-бір қызықты жолы – тарихты қаншама жасанды жасағанмен, күндердің күнінде ақиқат-шындық ашылады. Сондықтан, өткен заманның болсын, бүгінгі күндердің болсын оқиғаларын дәлме-дәл жазып, қатесіз теріп толығымен баяндаған орынды. Келер ұрпаққа тек қана таза шындықты аманат ету тарих алдындағы басты мақсатымыз, азаматтық борышымыз. Дегенмен, мына бір абзацқа зер қойсақ «Рахымжан Қошқарбаев, посвидетельствунекоторыхочевидцев, был в числетех, ктопервымводрузилзнамя Победы надкуполонмрейхстага. Однако по какому-то особым политическим соображениям Героями в истории остались грузин Кантария и славянин Егоров. Кошкарбаев не могперенестиэтой обиды. Говорят, напараде Победы в Москве 9 мая 1985 года он взорвал символическое. Знамя Победы из рук также шагнувшего в строю Кантарии и понесего сам. Кантария не стало спаривать его право хотябы в мирное время в парадном строю пронести Знамя Победы. В отличие от Момышулы Кошкарбаев даже

посмертно не удостоился звания Героя» [25].

Рахымжан Қошқарбаевқа арналған «Ту тіккен» атты материалдар, тағы басқа да мәліметтер жарияланды. Дегенмен, менің өз пікірімше, редакция алқасының, жеке авторлардың кейбір мақалаларында, естелік жазбаларында немесе ой бөліскенде: 1941-1945 жылдарындағы Ұлы Отан соғысының 1939-1945 жылдарды қамтыған Екінші дүниежүзілік соғыспен алмасқаны байқалып тұрады. «Фашизмнің күлін көкке ұшырған» совет жауынгерлері, солардың қатарында фашизм әскерлерімен жанталаса алысқан мыңдаған қазақстандықтар. Ал «адамзатқа алапат қайғы алып келген» - Гитлер және оның фашистік Германиядағы, мүмкін, барша Европадағы жақтастары. Батыс майданында болсын, КСРО территориясында болсын халықты аямай таптаған фашистер. Орыс, белорус, қазақ, украин басқа да КСРО халықтары сол «алапат қайғыға» және қаза тапқан адамдар шығыны жағынан бірнеше есе көптен қырғынға ұшырады. Бұл соғыс статистикасынан да белгілі. Қазақстанның соғыс алдындағы жылдарда Ресей Советтік Федерациясы, КСРО мемлекеті құрамында болғаны анық. Соғыс жылдарындағы тарих - сол кезеңдегі одақтас республикалар үшін ортақ тарих. Советтік Отанға өкпелеп, немесе, наразы болып, сол жылдардың тарихынан безуге, болған жетістіктерді де, кемшіліктерді бұрмалауға болмас. Ащы болсын не тұщы болсын ол бәрібір өз тарихымыз. Оны бұрмалауға болмас, шындықтан алшақтасақ алдағы ғасырлар алдында Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарын терең зерттеген П.С.Белан соңғы бір сұхбатында «Синоним истории – правда» деген асыл пікірін білдірген еді. Яғни, «Тарихтың дәлме-дәлі - шындық». Осыны ұмытпағанымыз міндет пен адами парыз 1941-1945 жылдарда барлық баспасөз саны 1377-ге жетіп, олардың бір дүркін тиражы 8 млн 216 мың дана болды. Төрт журналистке – С.Борзенко, М.Джалил, Я.Чапичев, В.Омельнюк, - Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [26].

Соңғы жылдардағы монографиялық көлемді еңбектерде 1941-1945 жылдардағы ұлттық журналистика мен әскери корреспонденттер туралы, шағын ғана мәліметтер жазылған, белгілі жазушылар мен журналистердің майдандық газеттердегі қыруар қызметтері қысқаша баяндалған [27, 286-225 бб.]. Бұл тақырыптарға бағытталған ғылыми-ізденіс жұмыстары Қазақстанда да жалғасуда. Соғыс жылдарында Армия мен Флот қатарында 943 жазушылар болған, олардың 225-і соғыс даласында қаза тапқан, 300-і орден және медальдармен марапатталған [27, 286 б.]. Бір ғана Илья Эренбургтың сол жылдарда 1,5 мың мақалалары мен памфлеттері газеттерде жарияланған, олардың көлемі төрт томға жеткен [27, 297 б.].

Қорытынды. Кеңес өкіметінің 75 жылдай тарихында халықтар достығы, совет халықтары арасындағы қарым-қатынастар және өзара жәрдемдесу тақырыптары ол көпұлтты мемлекет үшін аса зор маңызды саясат болғаны даусыз. Әрине, бұл мәселелерді кіршіксіз шешілген деп отырғанымыз жоқ. Бір мемлекет шеңберінде орналасқан сол 100-ден астам ұлт пен ұлыстардың арасындағы достастық, менің өз пікірімше, тарихта бұрын - соңды болған емес. Бұл фактордың Ұлы Отан соғысында неміс-фашистерін талқандауда, нацистік Германияны жермен жексен етуде ролі, қалай да сынағанмен, аса күрделі болғаны анық. Совет баспасөзінде барша халықтар үшін достық пен ағайындық рухында тәрбиелік – ең құнды тақырып болған.

Иә, 1945 жылдан бері көп оқиға болды. Бірнеше ұрпақ ауысты. Елімізде түрлі күрделі оқиғалар болды. Әлемнің саяси картасында Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті берік орын тепті. Кеңес жауынгерлерін өз туының астына топтастырған коммунистік идеология мұрағатқа кетті. Соғыстың қорытындысында қалыптасқан социалистік лагерь, әлем саяси дамуының бағытын анықтаған Ялта бейбітшілік шарты, Варшава шарты ыдырады. Кеңес халқының Ұлы Отан соғысындағы ерлігі әлемді таңқалдырып, мойындатты. Оған қазақстандықтар мен қазақтар қосқан қасиетті де қаһармандық ерлік үлес – ерлікті біз мақтан тұтамыз. Аға ұрпақтың ерлігі мен әскери даңқы жас ұрпақты Отанымыздың

болашағы үшін азаматтық жауапкершілікке, елін қорғауға әзір болу рухын сіңіреді. Олардың ерлігі алдында тағзым етіп бас ию тірілерге қажет.

Ұлы Жеңіс әкелген құндылықтар туралы айтқанда ойға ең алдымен сол бір қантөгіс, жиһангерлік соғыстан аман қайтқан ағаларымыз бен апаларымыздың соғыстан кейінгі қоғамдық өмірдің әр саласында атқарған адамгершілік, тәрбиелік, отансүйгіштік, жас ұрпаққа қамқорлық, әділеттілік пен тазалықтық қорғаушысы болған ерекше миссиясы туралы айту парыз. Иә, майдангерлер қай салада да үлгіболды.

Ер есімі - ел есінде мәңгі сақталады. Ешкім де, ештеңе де ұмытылмақ емес. Тәуелсіз Қазақстан елі өз боздақтарын қастерлеп, қасиеттейді! Біз өз аталарымыздымақтан тұтамыз өйткені, олар біз үшін Отан үшінқасық қандары қалғаншакүресіп, бізгежеңіс сыйлады. Бұл жеңістің басты себебі, әрине, халқымыздың Отанға деген сүйіспеншілігі, қайтпас қайсар ерлігі, сын сағаттағы отаншылдық қасиеті. Екіншіден, ортақ жауғақарсы күрестегі көп ұлтты КСРО халықтарының ынтымағы мен достығы еді.

Бұл соғыста Кеңес Одағын мекендеген барлық халық бір жеңнен қол, бір жеңнен бас шығарыпотанын қорғады.«Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар» - дей келе Ұлы Отан соғысының 75 жылдығына орайата-бабаларымыздың рухына тағзым ретінде олардыңерен ерліктерін, жер, Отан, біздердің жарқын болашағымыз үшін жасаған ерліктерін мәңгілікке есте сақтап, жадымызда ұстаймыз. Қанша жылдар өтседе,бұл соғыста ерлікпен қаза тапқан әрбір батырларымыздың тарих төрінен орын алатыны және ұрпақтарымәңгі жеңіс алауын сөндірмей, Отан үшін от кешкендерді әрқашанда жүрек түпкірімізде ұстаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұрысов Е. Аяқталмаған арман жол// Оңтүстік Қазақстан. 2013 жыл. 24-тамыз. 3-б.
2. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. Т. 1. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 415 с.
3. Итоги Второй мировой войны. Выводы победённых. СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998, 600 с.
4. Исмаилов А.И. Война и победа: (из истории Казахстана в 1941-1945 годах). Шымкент: Экспресс печать, 2010. 180 с.
5. Жақсыбай Самрат. Айтылмағанақиқат (Ұлы Отан соғысының кейбір құпиялары). Егемен Қазақстан. 2014жыл. 29-қаңтар. 5-б.
6. Гареев М.А. Неоднозначные страницы войны: Очерки о проблемных вопросах истории Великой Отечественной войны. М.1995. 320 с.
7. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. М.: Высшаяшкола. 1985. 279 с.
8. Бездействовал ли Сталин в первые дни войны? // Военно-исторический журнал. 1994. N 6. С.27-30.
9. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия / Политический портрет И.В. Сталина. В 2-х книгах. Кн. II. 4.1. М.: Изд-во АПН, 1989. 432 с.
10. Великая Отечественная война в оценке молодых: Сб. ст. студентов, аспирантов, молодых ученых / Отв. ред. Кирсанов Н.А. М.:РГГУ, 1997. 163 с.
11. Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция. Каталог. Берлин: Argon Cop, 1992. 287 с.
12. Начальный период войны: развитие промышленной базы на востоке страны (Публ.подг. Рубин И.А.)// Советские архивы. 1991. № 5. С.43-49.
13. На роковом пороге (из архивных материалов 1939 го да). Вступительная статья и примечания Л.А. Безыменского // Вопросы истории. 1989. №11.
14. Өмірзақ Озғанбаев. Ерлік ескірмейді // Егемен Қазақстан. 2013. 8 мамыр. 4-б.
15. Сыр өңірі тарихы: Көне заманнан бүгінге дейін / Құраст. Қ. Маханбетов. - Алматы: Атамұра, 1998. - 288 б.
16. Мауленов С. Избранное. М.: Художественнаялитература. 1979. 267 с.
17. Сыр елі. Қызылорда облысы: Энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. Алматы: Қазақ

энциклопедиясы. 2005. 54466.

18. Назарова О., Литвиненко В.В. Казахская литература. Учебник-хрестоматия. Часть 1. 3-ое издание. Астана. 2010. 400 с.
19. Ахтанов Т. Избранное, Алма-Ата: Жазушы, 1978. Т.1. 440 с.
20. Кузнецов И.В. История отечественной журналистики (1917–2000). 4-е изд., стер. М.: Флинта, 2012. 640 с.
21. Рожков, А.В. Тенденции развития военной печати Республики Казахстан: диссертация ... кандидата филологических наук : 10.01.10. Алматы, 1998. 208 с.
22. Кульбаев Т.С. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по руководству профсоюзами в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941-1945 гг.): диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. М., 1984. 199 с.
23. Россия и СССР в войнах XX века. Статистические исследования. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 608 с.
24. Серикбаева М.Р. Роль партийно-советской печати Казахстана в мобилизации трудящихся на помощь фронту: диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. М., 1971. 204 с.
25. Абылай Ноян. Героиминувшихдней// «Известия – Казахстан». 8 мая 2002 г. С.9.
26. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история. 3-е изд., испр. и доп. М.: Воениздат, 1984. - 560 с.
27. Кузнецов И.В. На судьбу я не в обиде. М.:Флинта, Наука. 2010. 240 с.

Аннотация: В статье рассматриваются периодические издания на казахском языке, которые выходили в период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Это летопись храбрости казахских воинов, отважных сыновей и дочерей казахского народа, граждан Советского Союза в огненных сражениях и подвиги тылового фронта. Самая распространенная и развитая отрасль казахской журналистики того времени - ежедневные издания, газеты, которые постоянно передавали новости публике и читателям. Если на самом деле главная обязанность и ответственность СМИ перед страной и обществом состояла в том, чтобы направлять положительные эмоции всех граждан путем правильного распространения правды и обеспечения развития общества, то в то время - в годы войны, СМИ полностью выполняли общественно-политический долг, описывали образцовые способы защиты Родины, передавали потомкам историческое наследие. Это вечная историческая ценность для нас и для наших будущих поколений.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, газеты, журналы, пресса, редактор, 1941-1945 гг., СССР, СМИ.

Abstract: The article is a part of the history of the Great Patriotic War of 1941-1945 - newspapers in the Kazakh language on the front. It is a chronicle of the bravery of the Kazakh warriors, the brave sons and daughters of the Kazakh people, the citizens of the Soviet Union in fiery battles, and the feat of home front. The most widespread and developed branch of the Kazakh journalism of that time - daily editions, newspapers, constantly transmitting the news to the public and readers. If in fact, the main duty and responsibility of the media (media) before the country, the Creator, for society was to guide the positive emotions of all citizens by the right distribution of truth and to ensure the development of society, then during the war years the media had fully fulfilled their duty, performed, described exemplary ways to defend the Motherland, passed on to the descendants as a historical heritage. This is an eternal historical value and value for us and for our future generations.

Keywords: World War II, newspapers, magazines, press, editor, 1941-1945, USSR, media.

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

УДК: 518.65.65.756

Торгаутова Ш.А., Косанбаев С.К.

магистр истории, начальник Научного центра «История и этнология»

ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент кафедры «История Казахстана»

ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УКЛАДА И ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ
КАЗАХОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ РОССИЙСКИХ ЭТНОГРАФОВ
ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА - К.К.АБАЗА И В.Д.ТРОНОВА**

Аннотация: В статье исследуются этнические особенности в развитии социально-экономического уклада и духовной жизни казахов по исследованиям российских ученых дореволюционного периода – К.К.Абаза и В.Д. Тронова. Основной целью при подготовке данного статьи было показать некоторые особенности обычаев и обрядов в культуре, социально-экономическом укладе, культурном и общественно-политическом устройстве казахов. Все более углубленно изучать казахский этнос как самобытную культуру, уникальные традиции, которые составили нашу национальную идентичность. В статье дан источниковедческий и историографический обзор, дана попытка проанализировать письменные источники изучаемого периода. На основании историографического и источниковедческого анализа дать наиболее объективную характеристику социально-экономического и этнико-культурного уклада казахов исследуемого периода и региона. Одним из данных исторических источников, который вызвал интерес мировой общественности стал «Туркестанский сборник» многотомный источник, включивший в себя труды российских исследователей дореволюционного колониального периода.

Ключевые слова: этнос, казахи, российские исследователи, К.К. Абаза, В.Д.Тронов, религиозные воззрения, кочевники, хозяйство, быт, нравы, обычаи и обряды

Введение. Независимый Казахстан устремленный в будущее уверенно продвигается вперед на пути общественного прогресса и духовного обновления. В условиях суверенного развития особую актуальность приобретают вопросы культурного и духовного возрождения, национального самосознания тюркских этносов, изучения особенностей религиозных воззрений, психологического склада ума и повседневной жизни кочевых казахов. При этом безусловно особое внимание уделяется проблеме возрождения исторической памяти, глубинных исторических корней и прошлого казахского народа.

Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев: в своей статье «Независимость превыше всего», опубликованной 5 января 2021 года отмечает: «...в этом году исполняется 30 лет нашей Независимости. Эта важная веха, знаменующая собой возрождение казахской государственности и обретения свободы, мечты о которой лелеяли многие поколения наших предков. По меркам истории 30 лет – это всего лишь мгновение. Однако для многих народов этот период вместил в себя целую эпоху, наполненную трудностями и победами, кризисами и достижениями. Оставаясь частью мирового сообщества, мы должны трепетно относиться к своим корням. Нельзя отрываться от своей самобытной культуры и уникальных традиций, которые составили нашу национальную идентичность» [1].

Оценка Президента страны Касым Жомарта Кемеловича Токаева вполне правдива и объективна с научной точки зрения, так как вся многовековая история становления государственности казахского народа насыщена важными историческими событиями и

фактами, самобытного развития этноса и богатой уникальной материальной и духовной культурой, борьбой за свободу территории, сохранение независимости и целостности государства.

24 ноября 2021 года, в ходе встречи обсуждено обращение Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Нурсултана Назарбаева на расширенном заседании Политического совета партии «Nur Otan», от 23 ноября 2021 года, где слова Елбасы доказали свою актуальность и важность сохранения Независимости, укрепления государственности и главного принципа «Семь столпов государственности» миссии, возлагаемой на подрастающее поколение стало реализация научных проектов касательно историко-культурного возрождения страны, формирование устойчивого понимания необходимости развития и рационального подхода к культурно-историческому укладу. Именно в этом направлении поставлены задачи: -патриотизм пропагандировать не только как показатель духовной ценности, но и как мощный фундамент, связывающий высокий моральный дух народа, общества, историческую память, культурное наследие, традиции и обычаи своей земли, -культурная самобытность народа должна стать мощной и созидательной силой, способной обеспечить эффективное развитие общества, - необходимость формирования в настоящее время новой социокультурной среды, опирающейся на базовые принципы и ценности патриотизма, осознание роли региональной истории и культуры и требование современного подхода, - обратить особое внимание на реализацию работы по созданию и развитию личного имиджа «Малой Родины», пропаганде любви к родному краю, пробуждению и развитию интереса и уважения к традициям, истории, культуре народа, опираясь на его духовные ценности. Такими ценностными ориентациями становится, все больше глубокого понимания и изучения истории своего народа.

Казахский народ и населяющие национальные меньшинства Казахстана, не должны забывать свои исторические корни, прошлое и богатейшее историко-культурное наследие, оставленное нам кропотливой и взвешенной политикой нашими предыдущими поколениями. Принципиально важно результативно работать над сохранением и обогащением истории и культуры страны, через глубокие исследования, вводить в научный, образовательный процесс обучения и способствовать культурному росту нынешнего и будущего поколения.

Целью данного исследования является – выявить наиболее важные этнографическое описание быта, хозяйственной, общественно-экономической деятельности коренного населения Туркестана – казахов в дореволюционный период, на основании исторических источников того периода российских исследователей К.К.Абаза и В.Д.Тронова.

В ходе исследования **поставлены задачи:**

- изучить исторический источник - К.К.Абаза - «Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев» изданное в Санкт-Петербурге в 1902 году и труд В.Д. Тронова – «Материалы по антропологии и этнологии киргиз» изданного в Санкт-Петербурге в 1891 году;

- провести историографический обзор по исследуемой теме;

- на основании историографического и источниковедческого анализа дать наиболее объективную характеристику социально-экономического и этнико-культурного уклада казахов исследуемого периода и региона.

Теоретическая часть. Источниковедческий обзор. В годы Независимости в казахстанской исторической науке произошли большие достижения по исследованию казахского этноса. Многие материалы, которые были неизвестны до этого времени, стали более доступными. Одним из данных исторических источников, который вызвал интерес мировой общественности стал «Туркестанский сборник» многотомный источник, включивший в себя труды российских исследователей дореволюционного колониального

периода. «Туркестанский сборник» хранится в единственном экземпляре в национальной библиотеки имени А.Навои в г.Ташкент. ценность данного труда состоит в том, что здесь содержатся интересные и ценные историко-этнографические данные о народах Центральной Азии. Одной из части «Туркестанского сборника» являются историко-этнографические исследования К.К.Абаза и В.Д.Тронова.

После завоевания территории Туркестанского края царской Россией в второй половине XIX века представителями российских исследователей дореволюционного периода началось планомерное и систематическое исследование края. Подавляющая часть российской интеллигенции, которые занимаясь исследованиями, непосредственно жив рядом долгое время с кореными этносом - казахами, высказывались дружелюбно и корректно относительно истории, быта и культуры населения. По многим источникам того времени, ощутимо сопереживание за судьбу и будущее казахского народа, мечты о том, чтобы «...этот добродушный и гостеприимный народ занял определенное место в мировом сообществе» [3].

Одним из ярких представителей российской научной элиты начала XX века были известные дореволюционные российские исследователи - Константин Константинович Абаза (1841-1905), русский военный историк, писатель, педагог, автор популярных исторических очерков, в своем интересном и содержательном труде - Завоевание Туркестана. Санкт-Петербург, выпущенного в 1902 году [4] обстоятельно изложил историю, природу, флору, фауну, климат, традиции, обычаи и нравы местных коренных насельников Туркестанского края. Работа обогащена иллюстрациями, картами, схемами, а также рисунками.

Работа К.К.Абаза - «Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев», является весьма ценным письменным историческим источником, в котором в развернутом плане представлена историческая панорама той сложной и противоречивой эпохи, когда местные коренные насельники края оказались под непосредственным воздействием и влиянием царской колониальной администрации.

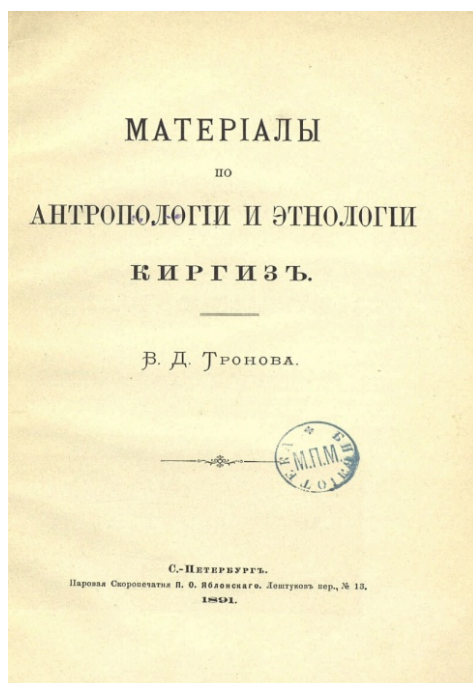

Рисунок 1. В.Д.Тронов. Материалы по антропологии и этнологии киргиз. Санкт-Петербург, 1891

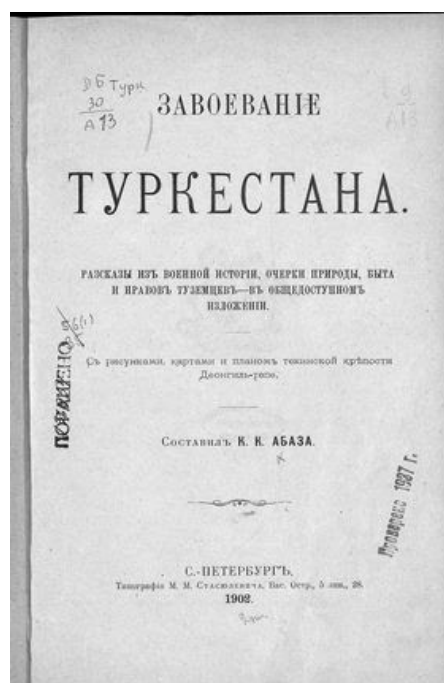

Рисунок 2. К.К.Абаза. Завоевание Туркестана. Санкт-Петербург, 1902

Работа Владимира Дмитриевича Тронова (1851–1920) - врача, путешественника, исследователя Алтая, интересовавшегося географией, этнографией, поддерживал связь с Российским географическим обществом (РГО), – «Материалы по антропологии и этнологии киргиз» выпущенного в Санкт-Петербурге в 1891 году [5], в изданиях которого он и публиковался. В издании приведены данные антропометрических измерений и сведения из быта народности называемой в конце XIX века киргизами. По материалам двух российских исследователей имеются ценные этнографические данные, которые представили социально-экономический и этнико-культурный уклад казахов исследуемого периода.

Историографический обзор. Этнографические данные о народах Туркестанского края занимались многие исследователи, которые приводили даннообщего характер о завоеванных народах, не особо углубляясь в их быт, обычаи и обряды, специфический вид хозяйственной деятельности. Одними из первых изучавших территорию, этносостав, природные богатства, материальную и духовную культуру стали А.И.Левшин, научные сведения о казахском народе содержатся почти во всех трудах А.Н. Татищева [6].

Значительный вклад внесли по исследованию этногенеза и этнической истории казахского народа, антропологии, развития материальной и духовной культуры народов Туркестана Назаров Ф., в своем труде «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» СПб., 1821, Спасский Г.И. «Киргиз-кайсаки Большой, Малой и Средней Орды» Сибирский вестник, 1820, Валиханов Ш.Ш. Собрание сочинений в 5-ти томах Алма-Ата 1985, Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника Москва 1989 [7], хотя труды имели большую информацию о исторических событиях и фактах исследуемого периода, имеется характер общеколониального взгляда на завоеванные народы, который требует критического переосмысления и оценки изучаемого объекта.

В дооктябрьское время вопросы взаимоотношений казахов с соседними народами Туркестана затрагиваются в публикациях Н.И.Веселовского, Л.Мейера, А.И.Макшеева, Н.И.Гродекова [8], и др., которые пытались дать наиболее важные моменты духовного мира тюркских этносов, в частности коренного населения Туркестанского края – о казахах.

Особое место в историографии по исследованию этнографии казахов является труд Э.А.Масанова «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» [9]. Автор впервые сделал попытку дать в хронологическом порядке обобщающий анализ истории и этногенеза казахского народа российских исследователей. Работа Э.А. Масанова не была завершена, но ее вклад в развитие национальной этнологической школы является бесценным.

Джунусбаев С.М., в своей работе «Социально – экономическое положение Казахстана в конце XIX – начале XX вв, опубликованного в 2005 году, представил интересные факты о хозяйственных занятиях населения, в том числе упомянув Туркестанский регион, в частности Сырдарьинской области [10]. Ведет перечисление видов хозяйств сельское, лесное хозяйство, обрабатывающая и горная промышленность, передвижение и пути сообщения, торговля, вооруженные силы и административную деятельность. Хотя также делает акцент на предпочтительное занятие коренного населения – скотоводство и земледелие.

По исследованию данного направления также провели казахстанские историки Бегалиева А.К., Косанбаев К. в Алматы 2019 году вышла монография «История изучения этнографии народов Туркестана в трудах дореволюционных российских исследователей в XVIII - начала XX вв» [11]., где авторами собраны также историк-этнографические данные и проведена работа по истории взаимоотношений народов Туркестана, в частности казахи, узбеки, кыргызы, каракалпаки, таджики. Однако в описании не найдены труды Абаза К.К. и Тронова В.Д.

По исследованию к.филолог.н., доцента ЮКУ им. М.О.Ауэзова **Исенгалиевой А.Г.** «Этнографические сведения о казахах по наблюдениям В.В. Радлова, М.Михайлова, Д.Львовича, Л.Ф.Костенко и А.Абаза» опубликованной в журнале «Исторические и социально-политические науки» Т.2. № 65 (2020): Серия /Политическая и социальная история/, и проанализировавшей труды известных дореволюционных российских исследователей колониального периода, дается четкая характеристика источников, где автор отметила, что в трудах наиболее рельефно отразились обычаи и обряды, хозяйство и быт, образ жизни, культура, верования, домашние промыслы и ремесла, занятия казахов. Описания российских исследователей вызывает у представителей научной и мировой общественности глубокий познавательный интерес, ввиду того, что на ее страницах содержатся весьма содержательные и ценные историко-этнографические сведения о народах Центральной Азии[12].

К.К.Абаза описывая духовную жизнь казахов и их особенности, отмечал, что киргизы, то есть казахи исповедовали религию ислам, однако также отметил и низкую грамотность среди в мусульманском вероисповедании населения, так как следы языческой культуры еще оставались. Население до сих пор верило в злые духи, заклятия, различие плохих и хороших примет. В обычаях народа, было замечено, обязательную остановку при виде особого могильного кургана, зачастую это были курганы с воткнутыми пиками, начиненных конским хвостом и гривой, поклонение ему, символизовавших о воинственном покойнике, возможно знатном батыре. Одним из обычаев было оставить немного денег или продовольствия родственникам покойного, слагать песни о былой славе. [13].

Анализируя источник, необходимо заметить, что утверждения автора не совсем верны, так как казахи, как и другие тюркские народы на протяжении всей сознательной жизни придерживались канонов ислама, соблюдали посты, приносили обильные жертвоприношения на могилах умерших своих предков. Хотя, казахский ислам не представлен в чистом идеальном виде, в нем переплелись смесь элементов домусульманских религиозных верований с мусульманскими. Пережитки религиозных воззрений в форме анимизма, магии, тотемизма, шаманизма, тегрианства сохранились вплоть до настоящего времени.

В кочевом быту номадов особое место занимал ритуал и обряд по покинувшему сородичу. Символика о смерти отражалась и на жилище – юрте. Юрта в которой кто-либо умер легко было отличить по внешнему виду - ее выделял среди других юрт – черный траурный флаг.

К.К.Абаза приводит описание траурной юрты и годовичных поминок по усопшему, приводя достаточно интересные факты. Киргизы – казахи держали поминальный период по усопшему целый год, не проводя в этот год праздного - свадьбы, не говорили об усопшем плохого, так как его душа не будет иметь покоя, пока его не простят и не помиряться с его душой. Отмечая годовщину, юрту усопшего переставляли на видное место, украшали коврами, оружием и вещами, а вокруг жилища выставлялись верблюды и лошади хозяина. На это мероприятие приглашали всех близких и дальних родственников, закалывали животных, раздавали кумыс, мулла читал молитву и снимался флаг с шеста, шест бросали с флагом в огонь. Также устраивали конные игры и состязания, у более богатого покойного сородичи составлялись призы в количестве 9 видов - 50 лошадей/верблюдов или 1000 баранов, последний приз – 1 лошадь или 25 баранов. Тот, кто разводил костер, получал в награду его лучший халат покойного. Так проходили поминки у богатых киргизов - казахов, у бедняков обходится проще, но это один из самых торжественных праздников в быту кочевника и после чего сородичи переходили на обыденный образ жизни. [14].

Исследователь совершенно верно указал, что в общественной жизни кочевых казахов важное место занимает тризна - годовичные поминки по усопшим кочевников, на

который съезжались родственники со всех аулов, чтобы упомянуть душу покойного. После окончания траурной церемонии, в ауле умершего покойника устраивают различные конноспортивные состязания, победителям вручали ценные призы и подарки. После завершения мероприятий траурный флаг, развевавшийся в юрте покойника, разламывали пополам, и это означало, что овдовевшая вдова покойника становилась свободной и могла самостоятельно распорядиться своей судьбой.

В.Д.Тронов также уделил внимание описанию траурным церемониям кочевников. Из труда исследователя внимательно отслеживается свое описание ритуальных обрядов казахов того времени. «...память об умерших особенно чтятся у киргиз. После смерти какого-нибудь члена семьи, а тем более главы семьи, хозяина, вдова ее должна определенное время оплакивать умершего. Это делается при появлении в юрте или зимовке каждого проезжего гостя. Как только вошел гость, сейчас же хозяйка начинает плакать и перечислять достоинства покойного. После смерти богатого киргиза рассылаются повсюду гонцы, быстро стекаются киргизы со всех сторон, чтобы выразить соболезнование по поводу смерти покойника. Кроме того, после смерти богатого киргиза устраивается байга – скачки, колется масса скота, все проезжающие без различия угощаются, устраиваются скачки на призы, причем призы ставятся из имущества умершего» [15]. верно, отражены особенности траурных церемоний кочевых казахов в условиях господства номадической цивилизации.

В указанном источнике дается **описание традиционной одежды кочевников** «Главную одежду киргиза составляет халат – бумажный или полупелуховый. Они любят русский ситец, расписанный разными цветами, богатые носят под халатом длинную рубашку до пят, на бритой голове тюбетейка, а на ней шапка – летом войлочная, зимой меховая, на кожаном поясе подвешены мешочки, сумочки с ножом, огнивом и кремнем. Киргизки одеваются так же, как и мужчины, только покрывают голову белым покрывалом» [16].

Типы народов. Группа киргизов. С фот. 1901. Талер, грав. Барбье.

Рисунок 3. Вид одежды казахов XIX века.

В данной работе автор описывает внимательно традиционное жилище кочевников. По его свидетельству: «Жилищем киргиза служит юрта, округленная палатка, основой которой служат деревянные решетки, прикрытые войлоками, с отверстием наверху. Знатные и богатые киргизы употребляют белый войлок, а у некоторых султанов юрты бывают, обтянуты красным сукном и подбиты шелковыми тканями, земля устлана коврами или же войлоками. Тут же стоят большие чашки, котлы, деревянные изголовья для

подушек и особые ящики для хранения мешков с кумысом» [17].

К.К.Абаза приводит **любопытные сведения об охоте**, где особо отмечает, что ловля зверей при помощи специально обученных птиц – беркута, скола или ястреба, было одним из любимых развлечений киргиза – казаха. «Птица, закрытая чехлом, сидит у киргиза на седле, когда охотник снимает чехол, беркут летит и впивается когтями в добычу, будь то заяц, лисица, дикая коза, даже волк до тех пор, пока подойдет хозяин и докончит зверя плетью или своим копьём. На маленьких зверей выпускают соколов, ястребов»[18]. В труде же В.Д.Тронова встречаются интересные сведения о жизни, быта и культуры казахов, где автор раскрывает природную сметливость кочевников. «...что же касается непосредственной наблюдательности природы, знания животной жизни, то киргиз в этом отношении стоит несравненно выше русского. В длинные зимние ночи звезды служат ему маяками, малейший след, малейшая примета быстро им замечаются и верно комбинируются с другими такими же приметами. Все чувства киргиза изощрены до тонкости. Когда человек с обыкновенным нормальным зрением, видит только какое – то неясное очертание движущегося предмета, киргиз может объяснить, кто это едет, и на какой лошади и объяснит почти всегда верно. По малейшему запаху дыма киргиз в темную ночь разыщет аул» [19]. Такие заметки, так называемая - природная сметливость, дальновзоркость, умение ориентироваться в своей родной местности, были присущи не только казахам, но и другим тюркским народам в условиях кочевого образа хозяйственной деятельности.

В исследованиях Абаза К.К., была представлено **описание подготовки к перекочевки казахского аула**. Как проанализировал автор перекочевка – было лучшим временем для населения, которое имело более праздный характер. Мужчины, женщины, девушки, дети ехали верхом на лошади, на которых также перевозились домашняя утварь. Выючные животные обвешивались бухарскими коврами, войлоком, красочными лентами, бубенцами, что поосбеенному радовало молодое поколение. «...Все радуются в ожидании полакомиться жирной бараниной. Женщины и девушки наряжаются в лучшие одежды, замужние женщины прикрепляют сзади пояса разноцветные попоны, прикрывающие у лошадей крупы, мужчины подпоясываются кушаками в серебряной оправе, в руках дорогие нагайки, щегольские уздечки и седла сплошь покрыты золотом, серебром и драгоценными камнями. Поход открывают старшины, знакомые с местом перекочевки, за ними гонят стада баранов, рогатого скота, табуны лошадей и верблюдов, сзади все мужское население, женщины и выючные животные, в хвосте каравана – работники. В какой-нибудь час, два веселый и нарядный караван превращается в аул, то есть подвижное селение, состоящее из одного или двух десятков юрт, поставленных полукругом» [20].

Рисунок 4. Фрагмент из перекочевки казахов

Касательно передвижения кочевых казахов с одного места на другое, исследователь К.К.Абаза вполне правдиво осветил живописную картину которая, безусловно, считалась великим праздником для номадов. Необходимо дополнить, что кочевое скотоводство у казахов второй половины XIX—начала XX в., еще носило экстенсивный характер, и основывалось на пастбищной системе, т.е. круглогодичном содержании скота на подножном корму. Это, в свою очередь, требовало наличия разных по своим качествам и, как правило, довольно обширных по площади сезонных пастбищ: зимних, весенних, летних и осенних. Кочевники регулярно совершали перекочевки с одного сезонного пастбища на другое. Следует отметить, что кочевое скотоводство имело и характер общественно-экономического развития, территориального единства родов, дипломатических отношений, сохраняющиеся многими веками, и как правило играющих немаловажную роль в развитии добрососедских отношений среди населения страны. Помимо этого, в данной работе весьма подробно дается ряд интересных и содержательных сведений, касающиеся хозяйственной деятельности кочевников, а также сведения о торговых и экономических связях казахов с соседними народами.

В исследованиях В.Д.Тронова, в вопросе о быте киргизов-казахов существенно отличаются взгляды от К.К.Абазы. Автор дал свое видение по деятельности кочевых казахов, быта и культуры, возможно имеющее субъективное, поверхностные и неполные сведения о жизни коренного населения. Так например, очень своеобразно освещается жизнь, быт и культуру казахов «...Весь ум киргиза направлен на самые обыденные явления, на интриги в общественной жизни, к отвлеченному же мышлению киргиз малоспособен. Весь ум киргиза направлен на удовлетворение его чисто животных потребностей, наестся до отвала баранины, напиться кумысу до отупения - это весь интерес, вся цель жизни киргиза. Мозг его, не имея импульсов к духовной жизни дремлет. Киргиз прежде всего лживый, льстивый – обман в той или иной мере считается похвальным, обмануть - это по-киргизски значит проявить свой ум. Чувство собственного достоинства ему не известно. Воровство у киргизов также считается похвальным качеством, своего рода подвигом. Как и всякие восточные народы, киргиз, прежде всего деспот над своей женой, и над своим ближним, если есть к тому случай, и в то же самое время раб перед каждым стоящим выше по богатству или общественному положению» [21].

Так как работа В.Д.Тронова имела еще ранний период выпуска, заметно, что исследователь дает свою точку зрения на коренное население, имея несколько колонизаторский и немного надменный взгляд, где в целом разделял точку зрения российских колонизаторов. Отличительное исследование К.К.Абазы, опытного писателя и уже, конечно выпущенный им труд, имея равноценно 10 лет разницу характеризуется во взглядах и описаниях, где имеет более лояльное отношение к коренному населению. Как известно в казахской степи любые противоправные действия и поступки строго пресекались судьями, выходцами и избранниками народа. Воровство, сутяжничество, лесть, коварство строго наказывалось у тюркских народов. Что касается положения казахских женщин, то в отличие от женщин оседлых народов, они пользовались относительной свободой. Женщина не являлась рабыней своих мужей, а наоборот совместно со своими мужьями трудились не покладая рук с утра и до позднего вечера.

Однако В.Д.Троновым, при уделении внимания семейно-брачным отношениям описывается, весьма спокойный и взвешенный анализ на **порядок сватовства и свадьбы у кочевых казахов**: «...Киргиз, желающий женить своего сына на дочери другого киргиза, посылает к нему из своего аула уважаемого человека сватом просить руки его дочери, для своего сына, посланный по приезду к киргизу заявляет что такой – то желает взять за сына его дочь. На это заявление отец девушки отвечает согласием, либо отказом. В том случае, когда он соглашается, отдать замуж свою дочь, то угощает гостя не делая никаких

подарков и затем для заключения условий брака приглашает к себе сватов со стороны жениха, причем назначает день их приезда. Тогда отец жениха с родственниками едет к отцу невесты, где его радушно принимают, на следующий день по приезду отец жениха делает предложение родителям невесты и договаривается с ним относительно калыма. После этого, отец невесты угощает бараниной и печенкой с курдючным салом приезжих и объявляет им об условии калыма. Угощение заканчивается батой» [22].

Следует отметить, что сватовство и свадьба в жизни любого народа, и конечно же кочевника играли весьма важную роль, так как эти акты рассматривались не только как простая женитьба двух молодых людей, или продажа невесты за калым, а очень часто, как важное средство укрепления узами родства и дружбы между двумя семействами.

К.К.Абаза в разделе **«Туркестанский край и попутные города»** подробно описал историю зарождения ряда казахстанских городов, расположенных на территории Великого Шелкового пути. В частности, **описывает город Туркестан и духовную святыню мавзолеем Х.А.Ясауи.** «Туркестан – первый туземный город по пути в Среднюю Азию. Как и все мусульманские города, он обнесен стеной, имеет цитадель и большую мечеть Азрета. Мечеть стоит на этом месте 500 лет, построенная еще Тимуром в честь святого Азрета – Яссави, которого могила находится тут же» [23].

Предавая описанию немного таинственности, исследователь дает сведения о предании, содержащееся на устах народа, что: «у грозного завоевателя – Тимура, скончалась в юных годах его прелестная правнучка Рабига-бегим, которую Тимур любил до безумия. Желая почтить память ее, он приказал над могилой Азрета воздвигнуть вековечный храм и возле святого положить тело покойницы» [24], действительно в работе над строительством храма приняли участие известные мастера и сторители того времени, которые спешили закончить строительство до смерти Эмира Тимура. «...Мечеть сделана из отличного жженного кирпича, сложенного на алебастре, верхи украшены лепной работой, а снаружи вся мечеть покрыта прекрасной изразцевой мозаикой» [25]. Кроме Рабиги-бегим, здесь погребены представители духовенства, знатные султаны и ханы казахского государства. Мечеть Х.А.Ясауи и по сей день, остается одним из самых бесценных исторических памятников культуры и архитектуры Казахстана и Центральной Азии. По словам исследователя: «Туркестан весь окружен садами, что придает ему чрезвычайно привлекательный вид» [26].

Также упоминается **краткая информация о г.Шымкент.** «...Еще более чем Туркестан, славится своими садами Чимкент - «Зеленый город», в 150 верстах от Туркестана. Он расположен кругом горы, по склонам которой растут сады, а вершина увенчана цитаделью. Каждый сад обнесен глиняной стеной, вдоль нее для защиты от ветра стоят рядом и тополь, карагач или тальник. В середине сада обыкновенно большой пруд, от него в разные стороны расходятся арыки, по берегам которых и произрастают фруктовые деревья: яблоки, гранаты, груши, сливы, персики, виноград» [27].

Выводы и заключение. Таким образом, хотелось бы отметить, что одни из дореволюционных российских исследователей Туркестанского края - К.К.Абаза и В.Д.Тронов имеют особую роль и заслугу:

- в изучении и исследовании быта, семейно-брачных отношений, религиозных верований, развития хозяйственной деятельности, церемониальных, ритуальных обрядов, описания градостроительства, торгово-экономических и правовых отношений среди сородичей, и в целом казахского народа и общества того времени;

- исследователи внесли весьма существенный вклад в развитии истории этнографических исследований о казахском этносе.

- несмотря на некоторые неточности и небольшие субъективные взгляды, все же следует признать тот факт, что им обоим удалось осветить наиболее точно на нравственно-эстетическое и социально-экономическое развитие региона.

- труды, как источники изучаемого периода, являются ценным историческим

документом по изучению этнографии казахского народа, в частности могут быть использованы в изучении культуры и быта, хозяйства, религиозных верований, семейно-брачных отношений и т.д. изучаемой эпохи.

- оставленное авторами труда богатейшее наследие, безусловно, нуждается в дальнейшем глубоком изучении, которое даст также и множество материала как исторического, так и источником для географических, общественно-политических, международных, экономических, культурных отношений, как со стороны представителей научной общественности, так и со стороны культурологов, социологов и т.д.

Список литературы:

1. Токаев Касым Жомарт Кемелович Независимость превыше всего // Казахстанская правда 6.01.2021.
2. Семь столпов государственности. Акорда. 24.11.2021
3. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. СПб., 1902.
4. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. СПб., 1902. С.39
5. Тронов В.Д. Материалы по антропологии и этнологии киргиз. СПб., 1891.
6. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. Татищев А.Н. Введение к историческому и географическому описанию Великороссийской империи. СПб. 1744-1745.
7. Назаров Ф., в своем труде «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» СПб., 1821, Спасский Г.И. «Киргиз-кайсаки Большой, Малой и Средней Орды» Сибирский вестник, 1820, Валиханов Ш.Ш. Собрание сочинений в 5-ти томах Алма-Ата 1985, Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника Москва 1989
8. Веселовский Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве до настоящего времени. СПб., 1877; Мейер Л.Ф. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1876; Макшеев А.И. Путешествие по киргизским степям Туркестанского края. СПб., 1896; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент, 1889.
9. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: Наука, 1966
10. Джунусбаев С.М. Социально-экономическое положение Казахстана в конце XIX – начале XX вв // Поиск № 1 (2) Алматы, 2005. С.198.
11. Бегалиева А.К., Косанбаев К. История изучения этнографии народов Туркестана в трудах дореволюционных российских исследователей в XVIII - начала XX вв. Алматы. 2019.
12. Исенгалиева А.Г. Этнографические сведения о казахах по наблюдениям В.В. Радлова, М.Михайлова, Д.Львовича, Л.Ф. Костенко и А.Абаза» Журнал «Исторические и социально-политические науки» Т.2. № 65 (2020): Серия /Политическая и социальная история/
13. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. СПб., 1902. С. 42.
14. Там же. С. 52.
15. Тронов В.Д. Материалы по антропологии и этнологии киргиз. СПб., 1891. С.23
16. Там же. С. 26.
17. Там же. С. 28.
18. Там же. С. 50.
19. Там же. С. 55-56.
20. Там же. С. 60.
21. Тронов В.Д. Материалы по антропологии и этнологии киргиз. СПб., 1891. С.28
22. Там же. С. 28.
23. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. СПб., 1902. Там же. С. 60.
24. Там же. С. 60.

25. Там же. С. 78.
26. Там же. С. 82.
27. Там же. С. 82.

Түйін: Мақалада революцияға дейінгі кезеңдегі орыс ғалымдары - К.К. Абаза және В. Д. Троновтың зерттеулері бойынша қазақтардың әлеуметтік – экономикалық өмір салты мен рухани өмірінің дамуындағы этникалық ерекшеліктер зерттеледі. мақаланы дайындаудағы негізгі мақсаты қазақтардың мәдениеті, Әлеуметтік-экономикалық салты, мәдени және қоғамдық-саяси құрылымы бойынша салт-дәстүрлердің кейбір ерекшеліктерін көрсету болды. Қазақ этносын ұлттық бірегейлігімізді құрған төл мәдениет, бірегей дәстүрлер ретінде тереңінен зерделеу. Мақалада деректанулық және тарихнамалық шолу берілген, зерттелетін кезеңнің жазбаша көздерін талдауға әрекет жасады. Тарихнамалық және деректанулық талдау негізінде зерттелетін кезең мен өңірдегі қазақтардың әлеуметтік-экономикалық және этнико-мәдени салтына барынша объективті сипаттама беру. Революцияға дейінгі отарлық кезеңдегі Ресей зерттеушілерінің еңбектерін қамтыған көп томдық дереккөз «Түркістан жинағы» әлемдік қоғамдастықтың қызығушылығын тудырған тарихи дереккөздердің бірі болды

Кілт сөздер: этнос, қазақтар, ресейлік зерттеушілер, К.К.Абаза, В.Д.Тронов, діни көзқарастар, көшпенділер, шаруашылық, тұрмыс, салт-дәстүрлер

Abstract: The article examines ethnic features in the development of the socio-economic way of life and spiritual life of Kazakhs according to the research of Russian scientists of the pre-revolutionary period - K.K.Abaza and V.D. Tronov. The main purpose in preparing this article was to show some features of customs and rituals in the culture, socio-economic structure, cultural and socio-political structure of the Kazakhs. To study the Kazakh ethnic group in more and more depth as an original culture, unique traditions that made up our national identity. The article provides a source and historiographical review, an attempt is made to analyze the written sources of the studied period. On the basis of historiographical and source analysis, to give the most objective characteristic of the socio-economic and ethnico-cultural way of life of the Kazakhs of the studied period and region. One of these historical sources that aroused the interest of the world community was the "Turkestan Collection", a multi-volume source that included the works of Russian researchers of the pre-revolutionary colonial period.

Keywords: ethnos, Kazakhs, Russian researchers, K.K. Abaza, V.D.Tronov, religious beliefs, nomads, economy, life, customs, customs and rituals

ӨОЖ: 637.072

¹Көбжасарова З.И., ¹Касымова М.Қ., ²Ветохин С.С.

¹техн.ғ.к., доцент.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹химия ғ.к., профессор.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²физ-мат.ғ.к., доцент БГТУ, Минск, Беларусь

ЖЕНТ ҚАЗАҚТЫҢ ЕРЕКШЕ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМЫ

Түйін: Бұл мақалада қазақ халқының сүйікті асы женттің құрамын шоколадпен байыту келтірілген. Жент құрамын байытып сапалы өнім алу қарастырылды. Жент құрамын шоколадпен байытып, өнімнің құндылығын арттыру келтірілген.

Жент-қазақ аспаздары әзірлегенді ұнататын ұлттық тәттілердің бір түрі. Ол мейіз қосылған тары, қант және майдан жасалады. Жент қантпен бірге сары майды тары ұнына салынып, мұқият араластырып жасалады.

Женттің физика-химиялық қасиеттеріне шоколадтың әсері зерттелді. Жент өнімінің құндылығын арттыруға әсер ететін қоспаның оңтайлы мөлшері негізделді. Жент дәрумендер мен минералдарға бай: А дәрумені - 11,1%, В₁ дәрумені - 20,3%, В₆ дәрумені - 11,6%, РР дәрумені - 17,8%, кремний - 74,5%, магний - 16,5%, фосфор - 24,1%, темір - 12,7%, кобальт - 24,6%, марганец - 54,3 %.

Кілт сөздер: шоколад, тары, талқан, дәрумен, өнім

Кіріспе. Мемлекет Басшысының "Рухани жаңғыру" бағдарламасы 2017 жылғы 12 сәуірде жарияланған "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" мақаласының ережелері негізінде әзірленді. Онда ұлттың жаңа тарихи кезеңдегі негізгі мақсаты белгіленген: рухани және мәдени құндылықтарды сақтау және арттыру, әлемнің дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру. Бағдарлама осы мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған бірнеше жобаларды көздейді.

Қазақтың ұлттық асханасында халықтың жаны, оның тарихы, салт-дәстүрлері айнадағыдай көрініс тапқан. Талқан-біздің ата-бабаларымызды аштық, құрғақшылық кезінде құтқарған қарапайым ұлттық тағам. Бұл ұнтақталған бидай, тары дәндерінен жасалады [1].

Кондитерлік өнеркәсіп-тамақ өнеркәсібінің дамып келе жатқан салаларының бірі. Шоколад, кондитерлік өнімдердің ең жарқын өкілі, ұзақ уақыт бойы күнделікті тұтыну өнімі болып саналды. Шоколадқа деген көзқарас әлі күнге дейін сақталған, шоколадтың тұтынушылық қасиеттері жылтыр бетімен, күшті және нәзік "шоколад" хош иісімен және дәмді ащы дәмімен бағаланады. Сондықтан келіп түсетін шикізаттың сапасын бақылау жүйесін және өндіріс технологиясын жетілдіру қажет. Технологиялық шешімдер шоколадтың қажетті сапасын қамтамасыз етуі керек [2,3].

Теориялық талдау. Талқан-тары дәнінен жасалған ұсақ жарма. Талқанның пайдалы қасиеттері, құрамында көптеген дәрумендер, микроэлементтер, талшықтар бар. Жент-көшпелі халықтың бірнеше тәттілерінің бірі. Жент қазақ десерті консистенциясы бойынша халваға ұқсайды, бірақ дәмі мүлдем басқа. Талқан өнімі оның құрамына кіретін тары дәндерінің арқасында керемет дәмдік сипаттамаларға ие [4].

Жент өзінің таза түрінде пайдалы болса да, керемет дәмімен ерекшеленбейтін өнім болып табылады. Функционалды тамақ өнімдерін өндіру үшін талқан бидайдың, қара бидайдың, тарының, арпаның және басқа да дәнді дақылдардың тартылмаған дәндерін пайдаланады, органолептикалық қасиеттерін жақсарту және өнімді биологиялық белсенді заттармен байыту үшін талқанға кептірілген құлпынай, долана, қызыл тау күлі және басқа да жеміс-жидек дақылдары қосылады. Көптеген зерттеулер барысында ғалымдар талқанның қартаюу процестеріне кедергі келтіретін және иммунитетті арттыратын шынымен құнды өнім екенін анықтады.

Тәжірибелік бөлім. Жент-қазақша шыққан десерт. Мұнда қатаң әрекеттер тізбегі маңызды. Егер дұрыс жасалмаса, десерт жақсы шықпайды: ол тым құрғақ болады немесе пішінін сақтай алмайды. Негізгі ингредиент-сары май мен қантпен араластырылған қуырылған және ұсақталған тары немесе "талқан". Дайындау сипаттамасы: жентті дайындау қиын болмайды. Заманауи техниканың көмегімен тары бірнеше минут ішінде ұсақталады. Қалған өнімдерді араластырып, жақсы салқындату ғана қалады. Соңғы процесс өте маңызды. Себебі десерт жеткіліксіз салқындаған кезде үгітіліп кетуі мүмкін.

Сурет 1. Студенттер зерттеу жұмыстарын жүргізуде

Қажетті ингредиенттерді дайындап,тарыны табаға құйып, үнемі араластыра отырып, аздап қоңырға дейін қуырады. Жағымды жаңғақ иісі пайда болуы керек. Дайын болған тары талқанынатөмен температурада сары майды қантпен ерітіп қосады. Алынған массаны жақсылап араластыру керек. Десертті қалыптастыру үшін алынатын немесе терең тікбұрышты пішінді алып,алынған массаны қалыпқа салып, жақсылап нығыздалады. Ерітілген шоколад массасына батырылып, жентті салқын жерге қойып, қатырады.

Нәтижелер мен талқылау. Дайын өнімнің жарамдылық мерзімін және ұзақ уақыт сақталатын дәрумендер мен микроэлементтердің арқасында жент өте пайдалы өнімге айналады. Шоколадтағы жентке тары талқанын компонент ретінде пайдалану өнімнің емдік-профилактикалық қасиеттерін арттыруға мүмкіндік береді. Жент өнімінің сапалық көрсеткіштері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Жент өнімінің сапалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Сипаттамасы	
	Нормасы бойынша талаптар (СТРК 1104-2002ЖЕНТ)	Құрамы шоколадпен байытылған жент
Сыртқы түрі және консистенциясы	Біртекті, орташа қатты, ұнтақталған бидай дәндері бар.	Біртекті ұнтақталған сусымалы ұнтақ
Түсі	Түсі ашық қоңыр, біркелкі барлық массаға.	Түсі ашық сарыдан қараға дейін қоңыр
Дәмі мен иісі	Дәмі мен иісі таза, бөтен дәмі жоқ және иісі, орташа тәтті.	Жағымды тәтті және шоколад дәмі бар

Жент ұлттық өнім тез әрі дәмді дайындалатын өнімболып табылады.Оларды дайындау үшін тары талқаны, қант және май қолданылады. Барлық ингредиенттер араласады, алынған массадан кішкентай шарлар пайда болады. Жент үлгісін дегустациялық бағалау нәтижелері қуырылған тары талқаны қанағаттанарлық, өнім біркелкі түсімен және консистенциясымен сипатталады.

Кесте 2 - Жент өнімінің физика-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Сипаттамасы	
	Нормасы бойынша талаптар (СТРК 1104-2002ЖЕНТ)	Құрамы шоколадпен байытылған жент
Майдың массалық үлесі, %	20-25,0	23
Қант құрамы, %,	25- 25,6	25
Ылғал құрамы,%,	14	14

Қорытынды. Органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштер бойынша шоколадтағы жент классикалық шоколадқа дәміне жақын. Бұл дәстүрлі брендтермен салыстырғанда тәжірибелі шоколад үлгісінің рецептурасына қосуға болады.Көптеген жылдар бойы ұмытылған біздің ұлттық тағамдарымызды жандардыруға ат салысуымыз керек. Шоколадпен байытылған жент дәмді, қоректік және пайдалы тамақ өнімі, ол адамға қысқа уақыт ішінде өзінің күшін, жұмыс қабілеттілігін, дене бітімін тиімді қалпына келтіруге, сондай-ақ денсаулығын нығайтуға мүмкіндік береді.Осылайша, шоколадтағы жент пайдалы, қоректік, дәмді тағам болып табылады, сонымен қатар ол қарапайым және

қолдануға ыңғайлы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Горбатов, Л.В. Национальные традиции хакасов в сфере питания / Л.В. Горбатов // Успехи современной науки. 2016. № 4. С. 62-65.
2. Иунихина В.С. Из истории национальных крупяных продуктов/ В.С. Иунихина//Хлебопродукты. 2012. №11. С. 66-67.
3. Жаркеев М.К. Совершенствование линии для производства зерновых продуктов / М.К. Жаркеев //Хлебопродукты. 2011. № 5.С. 46-47.
4. Көбжасарова З.И., Орымбетова Г.Э. Ұмытылған ұлттық тағам талқанның тағамдық құндылығын жоғарлату/Республикалық ғылыми журнал//QAZAQTANY. Шымкент № 1 (3) 2021. С. 93-97

Аннотация. В этой статье представлены обогащения любимого казахстанцами блюда - жента шоколадом. Планируется обогатить состав жента и получить качественную продукцию.

Жент-один из видов национальных сладостей, приготовленный казахскими народами. Сделан из талкана с изюмом, сахара и масла. Вымытую талкана обжаривают на котле, тщательно перемешиваются с сахаром и маслом.

Изучено влияние шоколада на физико-химические свойства жента. Обосновано оптимальное количество добавок, влияющий на ценность продукции. Жент богат минералами: витамин А - 11,1%, витамин В1 - 20,3%, витамин В6 - 11,6%, витамин РР - 17,8%, кремний - 74,5%, магний - 16,5%, фосфор - 24,1%, железо - 12,7%, кобальт-24,6%, марганец-54,3%.

Ключевые слова:шоколад, просо, талкан, витамин, продукт

Abstract:This article presents the enrichment of a favorite dish of Kazakhstanis - a jent with chocolate. It is planned to enrich the composition of jent and get a quality product.

A jent from one of the species of national sweets, prepared by the Kazakh people. It made from talkan with raisins, sugar and butter. It washed cereal is fried in a boiler, thoroughly mixed with sugar and butter.

The influence of chocolate on the physico-chemical properties of jent has been studied. It based on the optimal number of additives that affect the value of the product. It is rich in minerals: vitamin A - 11.1%, vitamin B1 - 20.3%, vitamin B6 - 11.6%, vitamin PP - 17.8%, silicon - 74.5%, magnesium - 16.5%, phosphorus - 24.1%, iron - 12.7%, cobalt-24.6%, manganese-54.3%.

Keywords: chocolate, millet, talkan, vitamin, product

ӘОЖ: 81-13

¹Булекбаева Л.А., ²Нежати Демир

¹PhD докторант, Қазақ ҰҚПУ университеті. Алматы, Қазақстан

²доктор, профессор, Гази университеті. Анкара, Түркия

«ҚАЗАҚЫ ДАСТАРХАН» - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ ӨЗЕГІ

Түйін: Қазіргі кезеңде бұл мәселені зерттеуге деген қызығушылықтың арту себебі «дискурс» түсініктемесінің әртүрлілігімен байланысты». Осыған орай, дискурстың: *әскери дикурс, педагогикалық дикурс, гастрономиялық дикурс, іскери дикурс, ғылыми дикурс, спорттық дикурс, саяси дикурс* т.б. көптеген түрі аталып келеді. *Гастрономиялық* дикурс - мәдени дикурстың бір саласы. «Гастроном» сөзі - «асқазан-ас пен мәдениет арасындағы байланыс» деген ұғымды білдіреді. Гастрономиялық дикурс- тамақтану үдерісіне қатысты мәтін немесе сөйлем ретінде қызмет ете алады. Тамақтану- әлем халықтары мәдениеттерінің маңызды компоненттерінің бірі. Тамақ - адам өмірінің негізін құрайды және сол арқылы адамның дүниетанымы мен іс-әрекеті қалыптасады. Қазақ гастрономиялық дикурсының негізгі ұғымы «дастархан» болып табылады. Дастархан - ас-су, тағам, жалпы, дәм байлығы мен берекесінің бейнесі символы. Дастархан қазақ танымында *қазақ, қазан-ошақ, от* тәрізді қасиетті де қастерлі ұғымдар қатарына еніп, этномәдени лексиканың өзегін құрайды. Этномәдени бірліктер парадигмасының көлемдісі - *ас-су, тамақтануға* байланысты бірліктер, өйткені тағам, оның түрлері, тамақтану дәстүрі халық мәдениетінің құрамдас бөлігі саналады. Осы дәстүрлі мәдениеттің ұлттық бояу, нақышын танытатын - *Дастархан* этномәдени бірлігі мазмұнындағы ақпарат. Мақалада ұлттық құндылық өзегі - *дастархан* жаю мен оның түрлері, тамақтану дәстүрінің ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрдегі дастархан ұғымының көрінісі туралы сөз болады.

Кілт сөздер: дастархан, гастрономиялық дикурс; тамақтану дәстүрі; салт-дәстүр; этномәдени бірлік

Кіріспе. *Гастрономиялық дикурс* - ұлттық-мәдени дикурстың бір саласы. Гастрономиялық дикурс- тамақтану үдерісіне қатысты мәтін немесе сөйлем ретінде қызмет ете алады. Тамақтану - әлем халықтары мәдениетінің маңызды компоненттерінің бірі. Осыған орай, тамақ, тамақтануға қатысты мәселелер материалдық мәдениет дерегі ретінде этнографиялық зерттеулердің де маңызды нысаны болып келеді. С.А. Арутюнов пен Т. А. Воронина «Праздничная и обрядовая пища народов мира» аталатын еңбегінің алғы сөзінде: «Однако предмет, лежащий в основе подобных трудов, всегда имеет не только культурное, но и витальное, прикладное, техническое значение...» [1,5-б.], - деп, осыған байланысты бұл нысандардың архитектура, дизайн, кулинария технологиясы т.б. ғылымдардың нысаны болатынын көрсетеді. Ғалымдардың пайымдауынша, мәдени этнография үшін заттық мәдениет нысандарының прагматикалық, қолданбалық қызметінен гөрі алдымен көзге түсетін таңбалық мазмұны маңызды саналады. Өйткені мәдениеттің өзегі заттың өзі емес, оның мән-мазмұны арқылы адамның затты қабылдап барып, бағалауынан пайда болған бейнелі мәнді көзқарасы. Екінші жағынан алғанда, мәдениеттің заттық негізі болмай, адам өзінен-өзі қуанышты, мұнды эмоцияға беріле болмайды. «Люди не бесплотные духи, они телесные по своей природе, что не мешает им быть сколь угодно духовными существами [1,5-6-бб.]».

С. Мұқанов мәдениеттің қай түрі де сансыз адамның «табан ақы маңдай терімен» жасалғаны мәлім дейді. *Тән азығы* - материалдық, *жан азығы* - рухани мәдениет. «Табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол не тіл өнері арқылы көріктендіріп жіберу, сондықтан ұлы Абай оны жан азығы санаған. Жан азығының халықтық түрлеріне: фольклор, халықтық ән-би, т.б. өнер, халықтық білім жүйесі, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып жатқызылады» [3:8;126-б.].

Сөйтіп, адам баласына *тән азығы* да, *жан азығы* да, салттық, жерлеу, ас беру рәсіміне арналған тамақ та, мерекелік, көрсетілімдік т.б. тамақтану рәсімдерінің бәрі

детән. Ас-сусыз өмірдегі тойды да, әдет-салттық жағдайларды атап өту, өмірдің қуанышты сәттері мен мұнды кездерін де сезіну мүмкін емес [1,5-6-бб.]... Әні-міне дегенше Торғын да дастархан жасап, қолда бар тәтті-дәмдісін тізіп үлгірген. Бұрынғыдай аста-төк молшылық болмағанымен, бұл жаққа ашаршылықтың аяғы әлі жете қоймаған секілді. Бірақ қанша бөгелер дейсің; ақырын жылжып жетеді ғой бір күні... Естай сыпайыгершілікті былай жинап қойып, алдына келген тамаққа өлермендене кірісті. Көптен бері көзден бұл-бұл ұшқаныстық қуырдақ пен ақ нандықарбыта асап, сүтқатқан күрең шайды терлеп-тепшіп рахаттана тартып отыр. Бұрын тамақты уайымдап кім көріпті?! Бүйірің шыға бір тоюды арман етіп кім көріпті?! Сөйтсе, өзегі қуыс пенденің бірінші қажеті тамақ екен ғой. «Арпа бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» дегенді баяғыда бір ақылды қазақ айтқан болар. Дүниеде сөз ескірмейді. Қанша ескіріп, ұмытылайын десе де өмірдің өзі жаңғыртып, еске салып отырады (Қ.Жұмаділов). Көрнекті жазушы Қабдеш Жұмаділовтың «Соңғы көш» романынан алынған үзіндіден адам өмірі үшін ас-сутамаққа деген қажеттілік айқын сезіледі. Ең бастысы - жақындап келе жатқан ашаршылық! Елдің амандығын, отбасының ризығын, жылылығын, көңіл тоқтығын танытатын Дастархан берекесі. Қазақтың «Асы бар аяқ - әдемі» дейтіні сондықтан болар.

Негізгі бөлім. Тамақ - адам өмірінің негізін құрайды және сол арқылы адамның дүниетанымы мен іс-әрекеті қалыптасады, сондықтан қазақ «тағам, тамақтануды» дәм-тұз,-ас-су қатарларымен толықтырып, оны киелі ұғымдар қатарына қосады. «Су ішерлігі бар», «Дәм-тұз бұйырды» - әлі де өмір сүруге денсаулығы жарайды, мүмкіншілігі бар дегенді білдірсе, «Дәм-тұзы таусылды» адам өмірден өтті мағынасында қоданылады.

Тағам - адамзаттың өсіп, өркендеуінің негізі болатын экологиялық маңызды факторлардың бірі. Қазақ халқы ас-судың қадір-қасиетін: «Ас - адамның арқауы» мәтелімен білдіреді, өйткені ас-су, тамақ, алдымен, адам тәніне нәр береді, тәні нәрленген адамның санасы анық болады. Дұрыс тамақтану - денсаулық кепілі, ал «Аштың ақылы - астан әрі аспайды», «Аштық ас талғатпайды» дегенде, тамаққа қажеттілік өмірдің басқа сәттері туралы ойлауға да мұрша бермейді, сондықтан астың қадірін «Арпа, бидай ас екен, алтын күміс тас екен» деген пәсапамен білдірсе, «Ас тасты да жібітеді» мақалы қарны тоқ, денсаулығы мықты адамның өмір сүру, тіршілік ету үдерісіндегі мүмкіндігін көрсетеді [4].

Қазақ халқының «Жалғыздығың ас ішкенде білінер, жарлылығың ел көшкенде білінер» мақалы тамақтану үдерісінің дискурстық сипатын анықтайды. Ал қазақтың дәстүрлі мәдениетінде мұның бәрінің өзегін «дастархан» ұғымы құрайды. Н. Оңдасыновтың түсіндіруінше, *дастар*+*хан* аталымы парсы тілінде «тамақ жеу үшін жаятын орамал, тағам жаймасы», оның түбірі - *даст*, «қол» деген мағынада. *Дастар/дастар*-тұлғасында *дәсорамал*- «қол сүртегін орамал» [5,107-б.] дегенді білдіреді. Қазақ тіліндегі *дастарханның* - «үстіне ас-тағам қою үшін жайылатын қалың мата» (Әйгерім бұл уақытта Абай алдында тұрған дөңгелек үстелге шашақты жаңа *дастархан* жайды (М.Әуезов) дейтін түсіндірмесі де аталымның бастапқы мағынасынан алшақ емес. Қазақ үшін *дастарханның* қандай материалдан жасалатынынан гөрі «ішіп-жем, ризық, дәулет» мағынасы маңызды. Бұл мағынадан «отбасы, әулет, береке, ынтымақ, молшылық» мағыналары тарайды. Бұл *дастарханға* қатысты туынды аталымдардан көрінеді:

Дастархан+дай- сын есім, көлемі үлкен дегенді білдіреді, *көлдей* дастархан деп те қолданылады;

дастархан+ды - дастарханы бай, мол, берекелі, үйінен қонақ үзілмейтін отбасы дегенді білдіреді;

дастархан+дас - дәмдес, табақтас. Осы топтың ішінде Қаракесектен келген Абайға көптен таныс, сан рет мәжілістес, *дастархандас* болған қаланың бір шешен қазағы Қали болатын (М.Әуезов);

дастархан+дас - бірге отырып ас ішу, дәмдес болу [6,57-б.],

дастархан аттау - дәм-тұзды аттау, опасыздық, арамдық жасау, жақсылықты білмеу;

«Дастархан аттаған оңбас» - бұл қарғас мәнінде айтылады, алайда оны ескерту, сақтандыру деп түсінуге болады. Ас-су, тағам, дәм-тұз - киелі ұғым оны кемсітуге қорлауға болмайды «Асты қорлама құстырады» деп пайымдайды;

дастархан үсті - ант орнына айтылады, мұнда *дәм-тұз* куә етіледі. Оны бұзған жағдайда «Дәм-тұзым ұрсын» дейді. Дастархан үстінде жағымсыз сөз айтылмайды, дөрекілік көрсетімейді. Әр мәдениеттің өзіндік қалыбы, үлгісі бар. *Дастархан үсті* қазақтың дәстүрлі мәдениетінде отбасылық, этнопеддагогикалық, шешендік т.б. ән, өнер дискурсы десе болады.

Нәтижелер мен талқылау. *Қазақы дастархан асқа бата беріліп, дастархан ас қайырумен өнеркелеледі. Дастарханыңнан ас кетпесін! Дастарханың ортаймасын! Дастарханың жақсылыққа жайылсын! Дастарханың жиылмасын! Дастархан байлығын берсін!* [7,189-б.] тәрізді тілек мәнді тіркестер дастарханның қатысымдық функциясын көрсетеді.

... *Нұрғазы көген басынан бір ақ сарбас ісекті сүйреп әкелді де, есік алдында тұрған қонақтардан бата сұрады.*

-Аумин!

Жиналғандар осы ауылдың жасы үлкені Төлеубай шала қараған. Ол «батаны асығыс жасап қоймайын» дегендей, Балжанға қарайлай берді.

-Ал бата беріңіз, ақсақал,- деді Балжан қолын жайып. Кеңшілік заман болса, балалардың келуіне **той жасамас па едік. Бір жағы тілеу болсын, бата істеңіз!**

Төлеубай батып бара жатқан күнге қарап жүгініп отыра қалды да:

-О-о, тәңірім! Біз сияқты пендеңді пәле-жалаңнан, қайғы-қасіретіңнен сақта! Ауыру-сырқаудан, дер-дербезеден әмісе аман қыл! Ажалға сабыр, ауруға шипа бер! Басқа байлық, денге саулық бер, аумин! - деп бетін сипады.

Дала мал сойылып, қазан асылып, кәдімгі бейбіт күнгідей ауыл тірлігі қайта жандана бастады (Қ. Жұмаділов. «Соңғы Көш»). Бұл - «көңіл сұрау» дастарханы, ұзақ ауырып жатқан адамның көңілін сұрау, оған алыстан арнайы келу аса құрмет, қимастықты білдіреді. Бұл үзіндіде отағасының ұлы мен осы елге қадірлі, сыйлас адам келіп отыр. Саяси, соған сәйкес қоғамдық, әлеуметтік жағдай жайсыз. Ол Балжанның сөзінен сезіледі. Қазақ қашан да дастарханының тойға, жақсылыққа жайылғанын армандайды

Дастархан бірлігінің бастапқы мағынасы тамақты таза ұстау ұғымынан туған. С. Мұқанов ертедегі көшпелі қазақтардың ас ішетін ыдыстарының біразы теріден жасалған дейді. Бұл қатарға *саба, сүйретпе, мес* жатқызылады. Саба «киелі» ыдыс саналған. «Ішінде қымызы тұрса да немесе бос болса да, оған аяқ тигізбеген» [3:104-105-бб.]. *Дастархан да* кез келген жерге жайылмаған. Дастарханға аяқ тигізу, байқаусыз аттап кетуге мүлде болмайды салынған, тыйым салынған ұғымдар қатарына жатқызылады. Қазақ баласы әлемнің қай түпкірінде жүрсе де дастарханды қадірлейді. Б.Кәмалашұлының тұжырымдауынша, дастархан кең ұғым, адамдар күнделікті өмірде ішетін ас-тағамын да «дастархан» деп атайды. Дастарханнан дәм татысуды сыйластық, құрмет санайды. Той жасау, мереке-мейрам, қонақ шақыру, қонақ күту тәрізді жайттардың бәрі дастархан арқылы үйлестіріледі. Дастарханға асыл бұлдар (мата) қолданылады, оның түсі көбіне ақ болады, сондықтан «ақ дастархан» деп аталады [8:115-116-бб.].

Ақ дастархан - адалдық, тазалық символы. Дастархан - ұлттық құндылықтар жүйесіне енеді. Әр мәдениет өзіне тән құндылықтар жүйесінен құралады.

Құндылық - адами мәдениет көрсеткіші, мәдениеттің адам болмысындағы әртүрлі формаларына көзқарасын танытушы. Құндылық - адамның өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, өткеннің өнегелі тұжырымдарына, отбасы, қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынасқа, адам өмірінің мән-мағынасына деген бағалау мәнді көзқарас деп пайымдалады. Құндылықты сезіну - адамның жақсылық, әділет, әсемдік тәрізді құрылымнан тұратын материалдық және рухани қажетін өтеу үдерісіндегі жағымды бағалауға ие болған сәттері, себебі құндылық шынайы өмірді жүйелеп реттейді, байыпты

бағалауға негіз болады, адам баласының тіршілігіне мән-маңыз үстейді [9,138-б.].

Т. Ғабитовтың пайымдауынша, мәдениет тұрақты және өзгермелі компоненттерден тұрады. Мәдениеттегі тұрақтылық *дәстүр* саналады. Дәстүрде мәдени мұрагерлік элементтері-идеялары, құндылықтар, салт-дәстүрлер, дүниетану тәсілдері сақталып ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Дәстүрлер рухани мәдениеттің барлық формаларында болады. Соның арқасында қоғам дамиды, өйткені жас ұрпақ велосипедті ойлап табумен айналыспайды, адамның қол жеткізген тәжірибесін, мәдениет нормасын игереді [10:11-12-бб.]. Мәдениет нормалары: нақты үлгілер, мінез-құлық пен әрекет ережелері. Нормадан ауытқу әлеуметтік қоғамда қабылданбайды, керісінше теріске шығарылады. Қазақ гастрономиялық дискурсының негізгі ұғымы болып табылатын «дастархан» ұғымы осы *дәстүрлі құндылық* нормаларын сақтап, жинақтайды. Оны жоғарыда аталған фразеологизм, мақал-мәтел, бата-тілек тәрізді тіл бірліктері семантикасынан көрінеді.

Қорытынды. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып заттық мәдениеттің де, рухани мәдениеттің де бастауы, халықтың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын өмір сүру ережесі, нормасы. Осыған орай, қазақы дастархан күнделікті отбасылық дастарханнан басқа: «той дастарханы», «салттық ас дастарханы» болып бөлінеді. Оның қай түрінің де өзіндік әдет, ырым, салт тәрізді амал-тәсілдері бар. Дастархан - ас-су, тағам, жалпы, дәм байлығы мен берекесінің бейнесі символы. *Дастархан* қазақ танымында *қазан-ошақ, от, дәм-тұз* тәрізді қасиетті де қастерлі ұғымдар қатарына еніп, этномәдени лексиканың өзегін құрайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арутюнов С.А., Воронина Т.А. Предисловие//Праздничная и обрядовая пища народов мира. М.:Наука, 2017. С.5-20.
2. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974. 236 б.
3. Булекбаева Л.А. Қазақ гастрономиялық дискурсының салт-дәстүрлердегі көрінісі//Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. «Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 08.04.2021
4. Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Білім, 2003. 320 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-том. Алматы: Ғылым, 1978. 735 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 968 б.
7. Кәмәләшұлы Б. Қазақтың байырғы салт-дәстүрлері. Алматы: Өнер, 2006. 152 б.
8. Гуревич П.С. Культурология. Москва: Проект, 2003. 336 с.
9. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. Алматы: Раритет, 2013. 400 б.

Аннотация: На современном этапе причина повышенного интереса к изучению данной проблемы связана с многообразием трактовки «дискурса». В связи с этим отмечается много видов дискурса: военный дискурс, педагогический дискурс, гастрономический дискурс, деловой дискурс, научный дискурс, спортивный дискурс, политический дискурс и др. Гастрономический дискурс-отрасль культурного дискурса. Слово "Гастроном" - означает понятие "желудок - связь между кухней и культурой". Гастрономический дискурс- может служить текстом или предложением, относящимся к процессу питания. Питание-одна из важнейших составляющих культур народов мира. Пища - основа жизни человека и тем самым формируется мировоззрение и деятельность человека. Основным понятием казахского гастрономического дискурса является "дастархан". Дастархан-символ воды, еды, общего, вкусового богатства и благополучия. Дастархан входит в число наиболее почитаемых в казахском познании понятий, таких как казак, казан-очаг, огонь, образует ядро этнокультурной лексики. Объем парадигмы этнокультурных единиц-ас-вода, единицы, связанные с питанием, поскольку пища, ее виды, традиции питания являются составной частью народной культуры. Информация в содержании этнокультурного единства Дастархан, отражающая национальный колорит, колорит этой традиционной культуры. В статье речь пойдет о ядре национальной ценности - скатерти и ее разновидностях, о проявлении понятия скатерти в национальных традициях, обычаях и традициях питания.

Ключевые слова: дастархан, гастрономический дискурс; традиции питания; традиции; этнокультурное единство

Abstract: However, the concept of "discourse" is not a "new" world for mankind, but a concept associated with the concept of "Language - the most important tool of human communication", which appeared with the human language. The reason for the growing interest in the study of this issue at the present time is due to the diversity of interpretations of "discourse". In this regard, the discourse: military discourse, pedagogical discourse, gastronomic discourse, business discourse, scientific discourse, sports discourse, political discourse, etc. many species are mentioned. Gastronomic discourse is a branch of cultural discourse. The word "gastronomy" means "the connection between food and culture." Gastronomic discourse can serve as a text or sentence related to the process of nutrition. Nutrition is one of the most important components of the cultures of the peoples of the world. Food is the basis of human life, and through it a person's worldview and actions are formed. The main concept of the Kazakh gastronomic discourse is "dastarkhan". Dastarkhan is a symbol of food, water, food in general, the richness of taste and prosperity. Dastarkhan is one of the most sacred and revered concepts in Kazakh cognition, such as Kazakh, cauldron, fire, and forms the basis of ethnocultural vocabulary. The scope of the paradigm of ethnocultural units is the food-related units, as food, its types, food traditions are an integral part of folk culture. Information on the content of Dastarkhan ethnocultural unity, which reflects the national color and style of this traditional culture. The article deals with the basis of national values - the laying the table and its types, the manifestation of the concept of the dastarkhan in the national customs and traditions of food. According to the results of ethnographic research, the material culture of clothing, housing, etc. Unlike species, food, food traditions are characterized by stability in terms of ethnic, cultural and everyday characteristics.

Keywords: dastarkhan, gastronomic discourse; food traditions; traditions; ethnocultural unity

UDK: 39.308

Tleukeev J.A., Esenova A.E., Arapova K.M.

candidate of Historical Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
candidate of Sociological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
master's degree, senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE ROLE OF ETHNOPARKS AS ONE OF THE MEANS OF IMPLEMENTING THE «ROUHANI ZHANGYRU» PROGRAM

Abstract: Culture determines the level of development of any nation. The Kazakh people, being a part of the world community, is a society with a highly developed culture and identity. The Kazakh people are one of the few in the world who have been preserving and honoring their culture and traditions for many centuries.

Nevertheless, under the influence of external factors, the original culture of the Kazakhs is experiencing a crisis these days. Today there are few people who develop folk crafts, young people forget about traditions, national cuisine is also forgotten. In this regard, the creation of an ethnopark in Kazakhstan is very important, this project will solve pressing problems by involving young people and other target groups in the idea of preserving and developing national culture. Moreover, the involvement of target groups in the project will help to assist them in social adaptation and self-development

Keywords: Ethnopark, Rukhani Zhangyru, original culture, national traditions, social adaptation, external factors, patriotism, society, tolerance.

Introduction. Culture determines the level of development of any nation. The Kazakh people, being a part of the world community, is a society with a highly developed culture and identity. The Kazakh people are one of the few in the world who have preserved and honored their culture and traditions for many centuries.

Nevertheless, under the influence of external factors, the original culture of the Kazakhs is going through a crisis these days. Today there are few people who develop folk crafts, young people forget about traditions, national cuisine is also forgotten. In this regard, the creation of an ethnopark in Kazakhstan is very important, this project will solve pressing problems, involving young people and other target groups in the idea of preserving and developing the national

culture. Moreover, the involvement of target groups in the project will help to assist them in social adaptation and self-development.

Theoretical analysis. In the Republic of Kazakhstan today there are no ethnoparks or other projects aimed at solving these problems in a complex. The ethnopark will have a positive impact on the development of culture, as well as on the popularization of ideas for its development, through the transfer of skills and knowledge within this corner. The creation of a park of "copies of ethno - cultures" is one of the means of preserving the memory of the cultural heritage of our ancestors, ethnic culture, the development of tolerance towards the peoples living in Kazakhstan.

The concept of activity defines the basic principles and mechanisms for creating and directions of development of a modern multifunctional ethnocultural complex, performing functions of a socio-political and business nature of the international level, first of all, as a center of cooperation focused on the preservation, rational use, popularization and development of the ethnocultural heritage of peoples, and also on the development of cultural tourism.

The location of the complex is the territory of the city of Shymkent. In the conditions of independence, sovereignty and further modernization of all aspects of the life of Kazakhstani society, many problems have arisen related to the revision of the role of leisure. One of the important tasks of Kazakhstani society, which requires an early solution, is the revision of the old and the introduction of new directions in the conduct of leisure and its impact on the educational process and the growth of self-awareness.

The ethnopark has an educational character that develops patriotism and civic consciousness.

The rate of intensive growth of Shymkent, construction of housing, industrial facilities with technogenic load in recent decades has had a negative impact on the environment and, in particular, on green spaces, causing the problem of preserving and improving the environment, creating conditions that have a beneficial effect on the psychophysical state of a person.

Vegetation, as an environment-restoring system, ensures the comfort of living conditions for people in the city, regulates the gas composition of the air and the degree of its pollution, reduces the influence of the noise factor and is a source of aesthetic recreation for people.

In most of the parks, the assortment of trees is poor; zones for games, sports, and cultural events are lacking. In addition to two specialized parks (a zoo and an arboretum), the city lacks a sports park, a children's park, a water sports center, and an exhibition park. Also, the network of boulevards, squares, pedestrian streets and bicycle paths is not developed.

Earlier in the city of Shymkent, the Ken-Baba ethnopark was opened, which was created for the development of crafts, but the lack of the scale of the project and competent marketing actually ceased to exist as an ethnopark, and at this time it is more of a food court. Ethnographic courtyards are an object of entertainment and recreation, a variety open air museum created using life-size mock-ups or replicas for the entertainment and leisure industry. Ethnic yards are focused on preserving the worldview and culture of the country's traditional peoples with the help of modern, including information technologies, and, thus, are sometimes considered in the context of organizing interaction between the country's indigenous peoples and the industrial economy. Ethnic courtyards in different countries of the world are narrowly oriented. For example, in Egypt there is the "Pharaohs Park", where the excursion is conducted along the Nile River with stops near the most significant architectural sights.

Tourists in the boat listen to an audio guide on this sculpture. There are also historical ethnographic villages in Dubai (UAE) and Johannesburg (South Africa). They are mainly aimed at the history of a given country. In the post-Soviet space, the closest ethnographic museums are located in different parts of the Russian Federation. For example, the historical museum of the Don Cossacks in the Ilovinsky region. The main attractions of this museum are firearms and uniforms. Also in the village of Elton there is an ethnic village called "Altyn-Nur", the main objects of interest to tourists are 2 Kazakh yurts and 1 Russian hut. One of the yurts houses a

museum of Kazakh history. Since the city is the regional center of the Turkestan region, then, as a rule, all tourist routes to various parts of the region begin with it. Also in the village of Elton there is an ethnic village called "Altyn-Nur", the main objects of interest to tourists are 2 Kazakh yurts and 1 Russian hut. One of the yurts houses a museum of Kazakh history. Since the city is the regional center of the Turkestan region, then, as a rule, all tourist routes to various parts of the region begin with it. Also in the village of Elton there is an ethnic village called "Altyn-Nur", the main objects of interest to tourists are 2 Kazakh yurts and 1 Russian hut. One of the yurts houses a museum of Kazakh history. Since the city is the regional center of the Turkestan region, then, as a rule, all tourist routes to various parts of the region begin with it.

On the territory of Kazakhstan there is an ethnic village located in the city of Ust-Kamenogorsk. In Ust-Kamenogorsk, on the Left Bank, near the eco-park, an ethno-village was built - one round platform for all and one street on which a Kazakh yurt, a Ukrainian yurt, a Russian hut, Korean, German, Armenian and European farmsteads coexist. The project of the first ethnic village in Kazakhstan was not implemented from scratch: the basis was the architectural-ethnographic and natural-landscape museum-reserve in Ust-Kamenogorsk, created on the site of a former huge dump of reinforced concrete products, construction waste, and household waste. In the village, everything strictly corresponds to historical realities: buildings, farmsteads, materials, household items, clothes. Most of these are real exhibits. Some of them are 100 or more years old. Through them, visitors get acquainted with history, culture, traditions of fellow countrymen living side by side with us. There are no analogues of such an ethnic village in Kazakhstan.

The main focus foreign ethno-yards is the promotion of the country's cultural and historical heritage. The cultural policy implemented in the city proceeds, first of all, from the existing way of life of the population, the synthesis of the original national cultures of the multiethnic society of South Kazakhstan. There are 19 cultural national centers in Shymkent: Kazakh, Slavic, Uzbek, Tatar-Bashkir, German, Jewish, Korean, Kurdish, Polish, Azerbaijani, etc. With their participation and support, national holidays are held, issues of improving educational and educational activities, national politics and leisure of the population of Shymkent.

Therefore, the creation of a developed ethnopark, taking into account the various nationalities of our region, is an urgent task.

An ethnographic park (ethnopark) is an amusement and recreation park, a kind of open-air museum created using life-size models or copies and focused on the entertainment and recreation industry. Ethnic parks are focused on preserving the worldview and culture of traditional peoples with the help of modern, including information technologies, and, thus, are sometimes considered in the context of organizing interaction between indigenous peoples and the industrial economy.

Consider a few examples of ethnoparks from other countries:

1. Ethnographic park-museum "Ethnopark" (140 hectares), Petrovo village, Kaluga region, Russian Federation.

The park positions itself as the center of the diverse cultures of the peoples of the world. The exhibition complex "Street of the World" has 43 national pavilions-rooms, which are decorated in the style of different countries from Europe to America. Many expositions are designated as museums: the USSR Museum, the Museum of Nomadic Peoples, the Museum of Ukraine, the Museum of Belarus, the Museum of the World's Dolls, the Museum of Samovars, the Museum of Irons, the Museum of Wildlife, the Museum of Beekeeping, the Museum of Cameras, the Museum of Maps, etc. The territory has a spa and 7 ethnic yards. You can stay in one of 10 hotels decorated in ethnic style - from felt yurts and a Russian house, to a Ukrainian hut and a Himalayan palace.

2. Ethnocultural complex "Kainyran" (14 hectares), Razdolny village, Kamchatka Territory, Russian Federation

"Kainyran" - a private ethnic camp introduces the customs and life of the Koryaks. The Koryaks are the indigenous inhabitants of Chukotka. Translated from the Koryak language, "Kainyran" means "Bear's corner". In "Kainyran" you will find a truly wild rest away from the bustle of the city. There is a kennel for sled dogs at the camp. You can feed the bears that are brought up here. The camp is located in a clearing on the shore of a small lake, from where a picturesque view of the Koryaksky and Avachinsky volcanoes opens.

3. Latvian Ethnographic Open Air Museum (88 hectares), Lake Juglas, Latvia

One of the oldest and largest open-air museums in Europe is located on the shores of Lake Jugla, just half an hour's drive from the center of Riga. On the territory of the park-museum, it is proposed to visit the events in the museum and the largest craft fair in Latvia, which has been held annually in June for over 45 years. You can also watch connoisseurs of ancient crafts work and try to make something out of clay yourself, weave a basket, cast a coin, or learn some of the old street games.

4. Korean Folk Village, Yongin, Gyeonggi-do, South Korea

The Korean Folk Village, built in 1973, is 41 kilometers from Seoul, near Suwon. Here tourists can see with their own eyes how a Korean village lived hundreds of years ago. The Korean Folk Village embodies the everyday life of Koreans in the late Joseon Dynasty and is very popular not only among Koreans themselves but also among foreign tourists. On the village square you can see tightrope walkers, weddings, funeral processions, kite flying competitions, and dancers' performances. The Traditional Village consists of a traditional landscape center that recreates and displays important folklore artifacts and traditional cultural values.

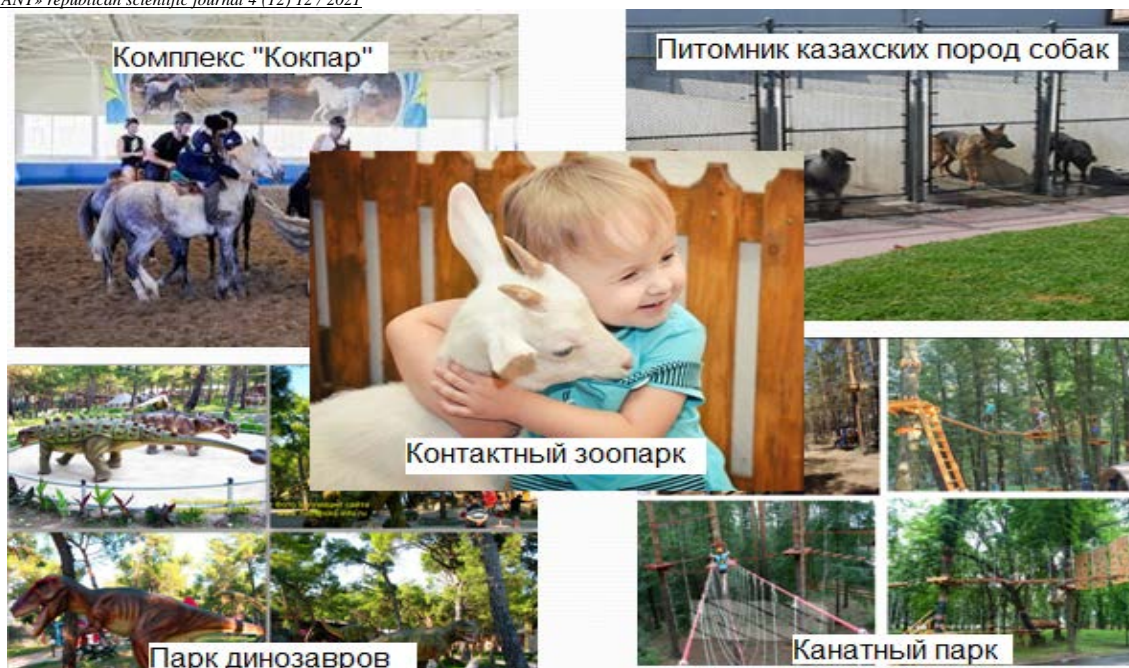
5. Harvey Rook Topiary Garden (10 hectares), Moncton, Maryland, USA

The official birth of the park is considered to be 1935; it is named after its founder. The Harvey Rook Topiary Garden is a collection of 15 thematic gardens designed in various styles: American, English (British), Oriental (Chinese and Japanese). There is also an oriental garden and landscaped gardens and unique gardens in a regular style. However, in each of the gardens, along with a unique set of plants, there are also topiary objects.

In 2024, the ethnopark will become a creative city, a cluster of domestic ethnic, ecological and educational tourism in the Turkestan region.

By 2024, the ethnopark will be presented not only in Shymkent, but also in Kazakhstan and Central Asia and Russia. In addition, an innovative school with advanced education methods will start operating on the territory, and the ethnopark itself will become a flagship in the formation and development of a strong and integral personality. Ethnopark-2024 is:

- 150 hectares of territory;
- pavilions of the Streets of Kazakhstan;
- Cockparpark Court; (training grounds with the necessary infrastructure for playing kokpar);
- Ethnic courts of the peoples of the Republic of Kazakhstan;
- interactive sculptures (moving from national epics);
- innovation center;
- school "ETNOMIR";
- cultural centers of Kazakhstan;
- youth centre;
- center of crafts and folk art;
- a permanently operating platform for holding children's and youth camps, conferences, seminars, gatherings, ethnic holidays and festivals;
- ecovillage;
- Institute of Organic Agriculture (Botanical Garden)

Picture 1. Types of recreational and entertainment complexes

Ethnopark is a tourist cluster and cultural and educational center, where each visitor has the opportunity to "live" the experience of different peoples through the tangible and intangible heritage, to understand their cultural codes, bringing their guests closer to understanding the unity in the diversity of all peoples of the Earth.

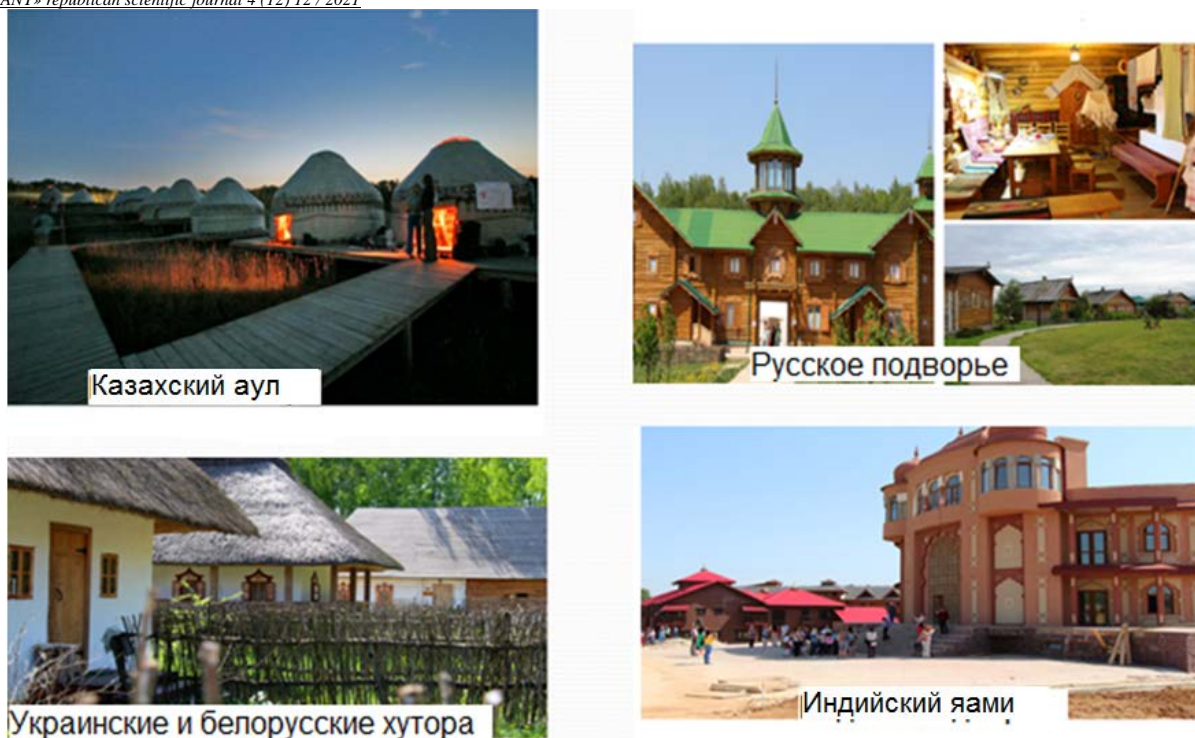
We can confidently say that the ethnopark is the largest ethnographic park-museum of Shymkent, which presents on its territory the beauty and diversity of cultures of the peoples of Kazakhstan and the whole world through architecture, national cuisine, crafts, traditions and life of different countries.

Ethno-hotels and ethno-yards, galleries of national dwellings, unique museums and other objects have been built on the territory of the ethnoparka, creating a special environment that immerses visitors in a unique atmosphere of friendship and dialogue of cultures.

The most unique and popular ethnic objects of ETNOMIR are ethno-hotels, which recreate the authentic atmosphere of a yurt, a hut, a hut, a yurt, an Indian palace, Himalayan and Nepalese houses.

On the territory it is necessary to build such objects as:

- Street Kazakhstan - trade and exhibition complex with houses-pavilions from different countries of the world;
- ethno-yards - "Museum of Kazakh Culture", "Russian Compound", "Ukraine and Belarus", "Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan", "Countries of South Asia", etc .;
- gallery "Travel across Kazakhstan";
- nursery of tobets, tazy and Kazakh wolfhounds;
- Dinosaur Park "Evolution";
- ethno hotels;
- restaurants and cafes;
- 30 workshops and museums;
- 16 venues for events of any format;
- 50 dwellings of the peoples of the world;
- 100 monuments and busts to great people.
- Botanical Garden

Picture 2. Varieties of ethnic complexes

You can carry out:

- change of children's and youth camps;
- international conferences in the field of education, culture, ecology, agriculture, etc. ;
- holidays and festivals of regional and international level;

It is planned to conduct entertainment and educational programs and events for the guests of the park. Every weekend in the Ethnopark, themed holidays and festivals will be held. The creation and holding of festivals is a separate large-scale activity of the Ethnoparkea. No other park in Kazakhstan creates such a variety of thematic festivals and festival tours.

On the largest holidays - Nauryz, Independence Day and New Year - grandiose folk festivals are held in the Ethnopark, to which people from all regions of the Turkestan region come.

Ethnopark is a unique space for the synthesis and dialogue of cultures. These two necessary, civilizationally significant processes form the global concept of the Ethnopark.

The concept of the Ethnopark project is based on such significant criteria as:

- uniqueness in the embodiment of the idea of the unity of the peoples of the Earth in their diversity, equality and tolerance;
- exclusivity and authenticity of the generated content;
- a combination of openness, integrity, harmony of ideas, people and environment;
- the naturalness of the guests' comprehension of various cultural codes through personal experience;
- the scale of the idea of combining the wisdom of different peoples and innovative technologies in the construction and functioning of the complex;
- following the principles of caring for the environment and a conscientious lifestyle.

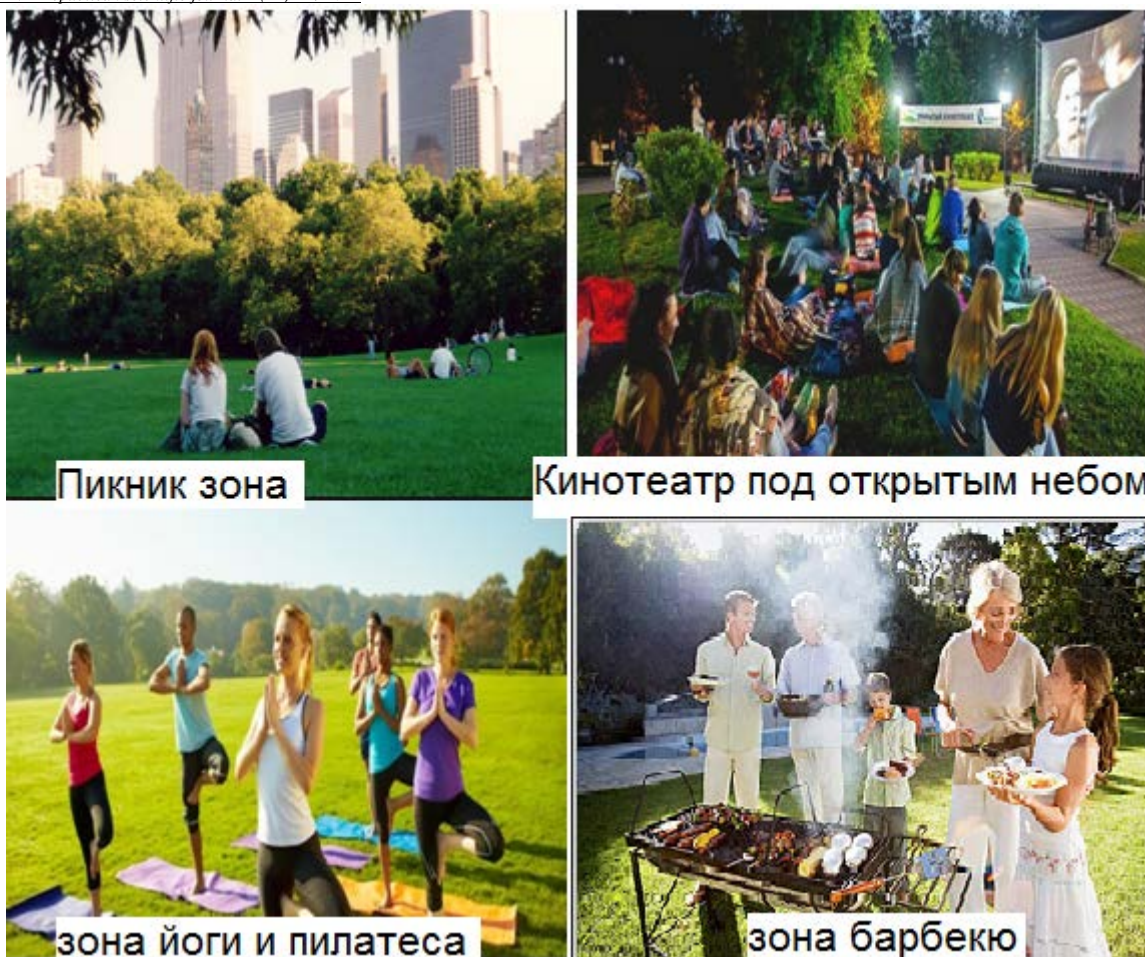
Picture 3. Educational directions for children

Global goals of the project:

- familiarizing visitors to Kazakhstani and world culture;
- creation of a center (laboratory) for innovative education and modern teaching technologies based on a practice-oriented approach;
- fostering ethnic tolerance and strengthening friendship between peoples;
- presentation of the values of Kazakhstan, its mission to the entire world community; promoting understanding of the peoples of Kazakhstan, its centuries-old culture, traditions and customs, Russian mentality, worldview, soul;
- synergy of tourism directions: ethnic, ecological, business, educational, patriotic and others;
- systematic and holistic approach.

Strategic objectives:

- introducing guests to the culture of the peoples of Kazakhstan and world culture through architecture, customs and way of life, folklore and mythology, national cuisine and crafts;
- interaction with such international organizations as UNESCO, UN, etc .;
- attracting energetic youth with an active lifestyle to the region to work on socially significant projects and their own ideas;
- Ethnopark is a city of the future, a center for family, ecological, educational and recreational and cognitive recreation.

Picture 4. Sports and entertainment areas for general use

- Cultural and educational center "Ethnopark" should be created on the border of Shymkent, on an area of 150 hectares in an ecologically clean area with a picturesque landscape.
- The infrastructure of the Ethnopark will include authentically recreated ethno-yards of the countries of the world, quarters of the trade and exhibition complex, sanitary-technical zones, territories of reservoirs, roads, parking lots.
- Each ethnic courtyard represents a specific country or region and includes ethnic buildings for various purposes: hotel houses, craft workshops, museums, cafes and restaurants, souvenir shops and other structures that convey the flavor of traditional life.
- Pavilion Kazakhstan is a trade and exhibition complex, all premises of which are stylized as dwellings of different countries.
- Along the pavilion Kazakhstan "Whole World" to design gallery "Travel in Kazakhstan", whose exposition presents 14 regions of Kazakhstan and the culture of the peoples living on its territory. From the outside, the gallery is decorated with the facades of national dwellings: yurts, huts, German, Baltic dwellings and many others. And inside the exposition is accompanied by information boards that tell about the unique heritage of each region: museums and national parks, estates and architectural "pearls", rare animals, plants and minerals, crafts and traditional cuisine, famous people and everything that makes this or that corner our country is so attractive and unique.

Picture 5. Workshops for national craftsmanship

Results and their discussion. The purpose of creating ETNOMIR is a cultural and educational center, in which dozens of excursions and master classes that tell about the cultural characteristics of different countries and teach visitors the secrets of traditional crafts. Here you can visit the houses of the peoples of the world, touch household items, try on national clothes, take part in folk rituals and fun, and, if you wish, live in any of the ethnic yards of your choice.

Conclusions. The infrastructure of the Ethnoparka includes toyhans and banquet halls, conference halls and grounds of the Ethnopark are equipped with everything necessary for holding conferences, seminars, round tables and other major business events.

- The Ethnopark includes a rope amusement park, a kennel for Kazakh breeds, a Wildlife Museum, a Bird House, a dinosaur park, as well as numerous playgrounds and sports grounds and tens of kilometers of paths for walking and cycling.

- At the Ethnopark a guests' service is the rental of environmentally friendly transport: not only bicycles, but also segways, cycle rickshaws, electric cars. In summer, arrange boat and catamaran rental on the lake.

- The botanical gardens, surrounding the ethnopark, are intended for tourist hiking trails and ecological programs of the complex.

- Unique forest maze, stone maze and puzzle maze.
- Bath complex, SPA programs.
- kindergarten and school.

List of literature:

1. Об утверждении Концепции развития туристкой отрасли Республики Казахстан до 2025 года.
2. Постановление правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 г. № 406
3. Ключникова В.В. «Этнопарки: некоторые аспекты создания в России и за рубежом», Современные проблемы сервиса и туризма, т.1, 7.2013
4. https://ua.igotoworld.com/ru/article/385_28_-1-2015-etnoparki-ukrainy
5. <https://www.zakon.kz/4618645-jetnoderevnja-v-ust-kamenogorske.html>

Түйін: Мәдениет кез-келген халықтың даму деңгейін анықтайды. Қазақ халқы әлемдік қоғамдастықтың бір бөлшегі бола отырып, жоғары дамыған мәдениеті мен өзіндік ерекшелігі бар қоғам болып табылады. Қазақ халқы көптеген ғасырлар бойы өзінің мәдениеті мен дәстүрін

сақтап, құрметтейтін әлемдегі санаулы адамдардың бірі болып табылады. Дегенмен, сыртқы факторлардың ықпалымен қазақтардың өзіндік мәдениеті бүгінгі күні дағдарысты бастан кешуде. Бүгінде халық қолөнерін дамытатындар аз, жастар салт-дәстүрлерді ұмытады, ұлттық тағамдар да ұмытылады. Осыған байланысты Қазақстанда этнопарк құру өте маңызды мәнге ие, бұл жоба жастар мен басқа да нысаналы топтарды ұлттық мәдениетті сақтау және дамыту идеясына тарта отырып, өзекті мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақсатты топтарды жобаға тарту оларға әлеуметтік бейімделу мен өзін-өзі дамытуға көмектеседі.

Кілт сөздер: Этнопарк, Рухани жаңғыру, өзіндік мәдениет, ұлттық дәстүрлер, әлеуметтік бейімделу, сыртқы факторлар, патриотизм, қоғам, толеранттылық

Аннотация: Культура определяет уровень развития любого народа. Казахский народ, являясь частичкой мирового сообщества, являет собой общество с высоко развитой культурой и самобытностью. Казахский народ является одним из немногих в мире, который на протяжении многих веков сохраняет и чтит свои культуру и традиции. Тем не менее, под влиянием внешних факторов самобытная культура казахов в наши дни переживает кризис. Сегодня мало тех, кто развивает народные промыслы, молодежь забывает о традициях, национальная кухня тоже забывается. В связи с этим создание этнопарка в Казахстане имеет очень важное значение, данный проект позволит решить насущные проблемы, вовлекая молодежь и другие целевые группы в идею сохранения и развития национальной культуры. Более того, вовлечение целевых групп в проект, поможет оказать содействие им в социальной адаптации и саморазвитии

Ключевые слова: Этнопарк, Рухани Жаңғыру, самобытная культура, национальные традиции, социальная адаптация, внешние факторы, патриотизм, общество, толерантность.

**ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

УДК: 636.082.4.612.018

¹Абай Г., ¹Торманова А., ²Svitous A.

¹PhD, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Baltic Foundation, Vilnius, Lithuania

**ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА НА ПОЛУЧЕНИЕ
ГОНАДОТРОПИНА ИЗ СЫВОРОТКИ КРОВИ ЖЕРЕБЫХ КОБЫЛ И
ЕГО БИОЛОГИЧЕСКИЕ КАЧЕСТВА**

Аннотация: В данной статье приведены данные об изучении влияния технологического процесса на получение гонадотропина из сыворотки крови жеребых кобыл, влияние процесса на биологические качества исходного препарата, изготовленных на основе сыворотки крови жеребых кобыл от доноров разного возраста и с разными сроками жеребости.

В результате исследования установлено, что в полученных исходных препаратах содержание гонадотропина и их концентрация не одинакова и имеет значительное колебание. Повышенная концентрации гонадотропина была получена от кобыл доноров со сроком жеребости 55-65 дней, (от 18,0% до 24,0%).

Такая высокая изменчивость концентрации гонадотропина в препаратах, полученных от разных генотипов, связана с индивидуально- физиологическим состоянием организма животных – доноров и условием их среды.

Таким образом, в результате изучения единого комплекса технологии получения гонадотропина из сыворотки крови жеребых кобыл установлены различия гормонообразовательной способности организма между разными генотипами жеребых кобыл, саморегулятивная функция организма жеребых кобыл в определенный период жеребости в случае необходимости повышает или понижает концентрацию гормонов, высокая варибельность концентрации гонадотропных гормонов сыворотки жеребых кобыл.

Ключевые слова: коневодство, сыворотка жеребых кобыл (СЖК), гонадотропин, балластные белки, кобылы-доноры, отбор, осадение, сроки жеребости, концентрация.

Введение. Опубликованная в ноябре 2018 года программная статья "Семь граней Великой степи", автором которой является Первый Президент Республики Казахстан - Елбасы Н.А.Назарбаев, является одной из важной частью этапа развития программы «Руханижаңғыру», статья охватывает историю нашего народа и необходимость объективного понимания роли народа в глобальной истории. Сакральная цифра «Семь». Человек силен духовными корнями. Его оберегает рух предков, если он бережно хранит и передает из поколения в поколения многовековые традиции «ЖетіАта». Это исключительно уникальная генетическая программа древних жизненных постулатов казахского народа [1].

Н.А. Назарбаев обозначил семь исконных непреходящих национальных ценностей казахского народа, каждая из которых привнесла «плоды великой технологической революции», выдающиеся исторические производственные технологии как всадническая культура, древняя металлургия, «звериный стиль», Великий шелковый путь, который является одним из замечательных достижений древних цивилизаций, «Алтын адам», Колыбель тюркского мира – Алтай, Казахстан – родина яблок и тюльпанов [2].

Одним из первых направлений из семи исконных пунктов непреходящих национальных ценностей казахского народа является: Коневодство.

Великие бескрайние степи подарили миру коневодство и всадническую культуру.

Да, приручение лошадей в планетарном масштабе произвело переворот, радикальное изменение в хозяйстве и военном деле. Шесть тысяч лет назад на территории современного Казахстана впервые произошло одомашнивание, приручение лошадей человеком, о чем свидетельствуют раскопки поселения «Ботай» на севере страны.

Одомашнивание лошадей положило начало всаднической культуре. Вооруженный луком либо пикой всадник на коне, стал исключительным символом эпохи, что дало нашим предкам немыслимое на тот период превосходство [1], [2].

Испокон веков коневодство имело и имеет отличную перспективу в сельском хозяйстве в нашей стране.

На сегодняшний день коневодство в Республике Казахстан, имеющем большие массивы естественных пастбищ, является не только средством передвижения и источником получения продуктов питания в виде мясного сырья и молочного кумыса, которые являются ценными и неотъемлемыми продуктами для населения нашей страны. А также является источником получения гормональных препаратов для ускоренного размножения высокоценных генотипов сельскохозяйственных животных.

В одном из посланий первого президента Республики Казахстан, Елбасы Н.А. Назарбаева упоминается: «Что в республике пора сокращать поголовье беспородного малопродуктивного скота, доля которого на сегодня составляет 82 процента, и необходимо заняться выращиванием племенного поголовья. Это наше исконное занятие, для которого в стране имеются очень благоприятные условия, может стать весьма выгодным, потому что тонна мраморного мяса стоит в пять раз дороже тонны пшеницы. Особенно прибыльной отрасль обещает стать к 2015 году, в котором планируется довести экспорт говядины до 60 тысяч тонн, а к 2020-му - уже до 180 тысяч. Кроме того, реализация государственной программы по развитию животноводства потребует создания большого количества рабочих мест [3], [4].

Экспериментальная часть. Одной из эндокринных функций жеребых кобыл является выделение из гипофиза гонадотропных гормонов в период беременности, которые оказывают стимулирующее и регуляторное действие на функцию половых желез у других животных при введении в их организм [5].

Объектами исследования послужили кобылы-доноры породы «Джабе».

Материалом исследования послужили сыворотки крови жеребых кобыл, полученные от кобыл-доноров с разными сроками жеребости и разного возраста.

Сыворотка жеребых кобыл как основа гормонального метода, применяемая в животноводстве в течение многих лет доказала свою высокую эффективность при повышении воспроизводительной способности сельскохозяйственных животных [5], [6].

Результаты и их обсуждение. Одним из главных показателей в технологии получения гонадотропина из СЖК является степень концентрации гонадотропных гормонов по активности после осаждения от белков и гонадотропина.

В этой связи, изучены влияние технологического процесса на получение гонадотропина и его активность, биологическое качество исходного препарата, изготовленного на основе сыворотки крови доноров разного возраста, разного срока жеребости. В результате исследования установлено, что во всех препаратах содержание гонадотропина и их концентрация не одинакова и имеет значительное колебание (таблица 1, 2, 3, 4.).

Таблица 1 - Осаждение балластных белков из СЖК полученной от кобыл-доноров разного возраста

Возраст доноров	I-способ (1:1)					II-способ (1,2:1)					Всего				
	Объем смеси, л	Получено				Объем смеси, л	Получено				Объем смеси, л	Получено			
		Центрифуга		Белок			Центрифуга		Белок			Центрифуга		Белок	
		объем, л	%	объем, л	%		объем, л	%	объем, л	%		объем, л	%	объем, л	%
3	14,80	6,780	45,8	8,020	54,2	15,686	6,840	43,6	8,846	56,4	30,486	13,620	44,7	16,866	55,3
4	19,40	8,960	46,3	10,420	53,7	21,340	9,030	42,3	12,310	57,7	40,740	18,010	44,2	22,730	55,8
5	20,20	9,562	47,3	10,638	52,7	22,0	9,660	43,9	12,340	56,1	42,20	19,222	45,5	22,978	54,5
6	20,20	9,335	46,2	10,865	53,8	22,880	10,359	45,3	12,521	54,7	43,080	19,694	45,7	23,386	54,3
7	21,0	9,996	47,6	11,004	52,4	22,440	10,494	46,8	11,946	53,2	43,440	20,490	47,2	22,950	52,8
8	20,0	9,361	46,8	10,639	53,2	22,660	10,320	45,5	12,340	54,5	42,660	19,681	46,1	22,979	53,9
9	20,0	8,964	44,8	11,036	55,2	22,0	9,730	44,2	12,270	55,8	42,0	18,694	44,5	23,306	55,5
10	20,2	8,887	44,0	11,313	56,0	22,0	9,663	43,9	12,337	56,1	42,2	18,550	44,0	23,650	56,0
Всего	155,8	71,865	46,1	83,935	53,9	171,006	76,096	44,5	94,910	55,5	326,806	147,961	45,3	178,845	54,7

Таблица 2 - Результаты осаждение балластных белков из сыворотки крови от доноров с разными сроками жеребости

Сроки жеребости доноров	I-способ (1:1)					II-способ (1,2:1)					Всего				
	Объем смеси, л	Получено				Объем смеси, л	Получено				Объем смеси, л	Получено			
		Центрифуга		Белок			Центрифуга		Белок			Центрифуга		Белок	
		объем, л	%	объем, л	%		объем, л	%	объем, л	%		объем, л	%	объем, л	%
40	16,12	7,044	47,3	9,076	52,7	16,324	6,845	41,9	9,479	58,1	32,444	13,889	42,8	18,555	57,2
45	16,76	7,366	43,9	9,394	56,1	18,370	7,798	42,4	10,572	57,6	35,130	15,164	43,2	19,966	56,8
50	17,60	7,867	44,7	9,733	55,3	18,854	8,134	43,1	10,720	56,9	36,454	16,001	43,9	20,453	56,1
55	17,02	7,858	46,2	9,162	53,8	19,118	8,523	44,6	10,595	54,4	36,138	16,381	45,3	19,757	54,7
60	17,88	8,422	47,1	9,458	52,9	19,80	9,074	45,8	10,726	54,2	37,68	17,496	46,4	20,184	53,6
65	18,52	8,817	47,6	9,703	52,4	20,064	9,304	46,4	10,760	53,6	38,584	18,121	47,0	20,463	53,0
70	17,74	8,426	47,5	9,314	52,5	20,086	9,225	45,9	10,861	54,1	37,826	17,651	46,7	20,175	53,3
75	16,80	8,039	47,6	8,861	52,4	19,448	8,942	46,0	10,506	54,0	36,348	16,981	46,7	19,367	53,3
80	17,26	8,026	46,5	9,234	53,5	18,942	8,491	44,8	10,451	55,2	36,202	16,517	45,6	19,685	54,4
Всего	155,8	71,865	46,1	83,935	53,9	171,006	76,096	44,5	94,910	55,5	326,806	147,961	45,3	178,845	54,7

Таблица 3 - Изменение соотношения ФСГ/ЛГ в препаратах СЖК, полученных от доноров разного возраста и сроков жеребости после очистки от балластных белков по первому способу.

Сроки жеребости и	Возраст доноров							
	3 летние		4 летние		5 летние		6 летние	
	Соотношение ФСГ/ЛГ в препарате							

	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря
40	2,1/1	1,83/1	12,8	1,28/1	1,12/1	12,5	1,5/1	1,33/1	11,3	2,2/1	1,86/1	16,8
45	2,16/1	1,84/1	14,8	1,78/1	1,63/1	8,4	1,37/1	1,2/1	8,0	2,26/1	1,92/1	15,0
50	2,8/1	2,6/1	7,1	1,84/1	1,71/1	7,1	2,57/1	2,3/1	10,1	2,28/1	2,20/1	3,5
55	2,73/1	2,6/1	4,8	2,43/1	2,13/1	12,3	2,49/1	2,26/1	9,2	2,64/1	2,37/1	10,2
60	3,17/1	3,0/1	5,4	4,12/1	2,26/1	45,1	2,61/1	2,35/1	10,0	3,7/1	3,43/1	7,3
65	3,48/1	3,1/1	10,9	3,73/1	3,4/1	8,8	3,37/1	3,06/1	9,2	3,86/1	3,4/1	11,9
70	4,09/1	3,3/1	19,1	3,65/1	3,4/1	15,1	3,51/1	3,09/1	12,0	3,44/1	3,0/1	12,8
75	4,23/1	3,42/1	19,1	3,46/1	3,22/1	6,9	4,3/1	3,53/1	7,9	4,49/1	3,63/1	19,2
80	5,19/1	4,09/1	2,21	4,34/1	3,5/1	19,3	4,38/1	3,50/1	20,1	6,72/1	5,36/1	20,2

Продолжение таблицы - 3

Сроки жеребости доноров	Возраст доноров											
	7 летние			8 летние			9 летние			10 летние		
	Соотношение ФСГ/ЛГ в препарате											
	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря	до очистки	после очистки	% потеря
40	1,4/1	1,25/1	10,7	1,7/1	1,54/1	9,4	1,76/1	1,61	8,5	1,97/1	1,8/1	8,6
45	2,3/1	2,02/1	12,2	1,88/1	1,77/1	5,8	1,34/1	1,21	9,7	1,23/1	1,12/1	8,9
50	2,82/1	2,11/1	25,2	1,9/1	1,81/1	4,7	3,39/1	2,9/1	14,4	2,42/1	2,15/1	11,2
55	2,79/1	2,04/1	26,9	2,67/1	2,34/1	12,3	4,79/1	4,02/1	16,1	3,64/1	3,18/1	12,6
60	4,57/1	3,8/1	16,8	4,77/1	4,05/1	15,1	4,96/1	4,17	15,9	3,68/1	3,4/1	7,6
65	4,51/1	3,43/1	23,9	4,72/1	3,93/1	16,7	4,80/1	3,98/1	17,1	3,57/1	3,1/1	13,2
70	3,31/1	3,0/1	9,4	5,58/1	3,86/1	30,8	7,08/1	4,13/1	41,7	9,27/1	5,52/1	40,4
75	3,3/1	3,1/1	6,1	6,08/1	4,29/1	29,4	3,13/1	1,72/1	45,0	10,04/1	5,81/1	42,1
80	7,6/1	2,5/1	67,1	9,16/1	5,57/1	39,2	5,52/1	2,41/1	56,3	8,24/1	5,82/1	29,4

Таблица 4 - Выход сырого гонадотропина из сыворотки крови жеребых кобыл разного возраста

Возраст доноров	I-способ	II-способ	Всего
	M±m	M±m	M±m
3	740,8±25,49	706,1±23,3	723,4±37,7
4	978,2±42,03	921,8±36,47	950,0±28,6
5	104,2±37,61	986,0±50,0	1003,6±31,5
6	997,2±55,84	1049,6±56,0	1023,4±100,0
7	1088,3±28,23	1087,0±57,71	1087,7±32,1
8	1005,9±42,83	1070,8±45,17	1038,3±32,0

9	954,9±49,32	965,0±58,58	959,9±38,3
10	933,3±47,33	978,8±52,52	956,0±35,7
В среднем	965,0±18,7	970,6±21,8	967,8±14,2

Как видно из данных таблиц, в зависимости от способов очищения СЖК (сыворотки жеребых кобыл) концентрация гонадотропина повысилась и составила от семи (7,0) % до шестидесяти семи (67,0) %, а также от семи (7,0) % до пятидесяти девяти (59,0) %.

После очистки от балластных белков в сыворотке крови полученных от трех летних кобыл-доноров концентрация гонадотропина повысилась, от семи (7,0) % до тридцати трех (33,0)%. В сыворотках крови полученных от четырех летних кобыл-доноров данный показатель составил – от тринадцати (13,0) % до шестидесяти четырех (64,0) %, от пяти летних кобыл доноров от восемнадцати (18,0) % до шестидесяти двух (62,0)%. В сыворотках крови полученных от шестилетних кобыл доноров концентрация гонадотропина повысилась в пределах от семи (7,0)% до пятидесяти (50,0)%, семи летние кобылы доноры показали повышение концентрации от семи (7,0)% до шестидесяти (60,0) %, у восьми летних доноров данный показатель составил от семи (7,0)% до сорока семи (47,0)%, девяти и десяти летние доноры от одиннадцати (11,0)% до пятидесяти двух (52,0)% и от девяти (9,0)% до шестидесяти семи (67,0)% соответственно.

Сроки жеребости кобыл доноров также, как и очистка от балластных белков повлияли на повышение концентрации гонадотропина в сыворотке жеребых кобыл. В сыворотках крови полученных от кобыл доноров со сроком жеребости 40 дней, отмечено повышение концентрации гонадотропина на двадцать пять (25)% - пятьдесят (50)% процентов, после очистки. От кобыл доноров со сроком жеребости сорок пять (45) дней концентрация гонадотропина повысилась на девять (9,0)% - (50,0) %, со сроком жеребости пятьдесят, пятьдесят пять (50-55) дней концентрация повысилась от семи (7,0) % до шестидесяти семи (67,0)%. После очистки от балластных белков в сыворотке крови полученных от доноров со сроком жеребости шестьдесят, шестьдесят пять (60-65) дней, установлена повышенная концентрация гонадотропина, от двадцати пяти (25,0)% до шестидесяти (60,0)% , также от одиннадцати (11,0)% до пятидесяти четырех (54,0)%.

В сыворотках крови полученных от кобыл доноров со сроком жеребости 70-75-80 концентрация гонадотропина составила от семи (7,0)% до пятидесяти четырех (54,0)%.

Выводы. С помощью различных методик было установлено, повышенная концентрации гонадотропина была получена от кобыл доноров со сроком жеребости 55-65 дней, (от 18,0% до 24,0%).

Такая высокая изменчивость концентрации гонадотропина в препаратах, полученных от разных генотипов, связана с индивидуально- физиологическим состоянием организма животных – доноров и условием их среды.

Таким образом, в результате изучения единого комплекса всей технологии получения гонадотропина из сыворотки крови жеребых кобыл, включающая: отбор доноров по возрасту, сроки жеребости, взятие крови, приготовление нативного СЖК, осаждение балластных белков и гонадотропина, определение активности и соотношение ФСГ/ЛГ в препарате, высушивание и получение сухого гонадотропина и учета выхода гормонов по гонадотропной активности установлено что:

- различия гормонообразовательной способности организма между разными генотипами жеребых кобыл существенная, даже у одних тех же кобыл-доноров в разные сроки жеребости не одинакова;

- в зависимости от потребности в гормонах, саморегулятивная функция организма жеребых кобыл в определенный период жеребости в случае необходимости повышает или понижает концентрацию;

- высокая вариабельность концентрации гонадотропных гормонов сыворотки жеребых кобыл, полученных от доноров разных возрастов и с разными сроками жеребости.

- высокая изменчивость соотношения ФСГ ЛГ в полученных препаратах.

Список литературы:

1. Библиотека первого президента Республика Казахстан. «Семь граней Великой Степи»: связующая нить истории. Доступно на: <https://presidentlibrary.kz/ru> (от 24.11.2020).
2. Н.А.Назарбаев. Семь граней Великой степи. 21 ноября 2018 года.
3. Ерболат Кекчебаев, Гульнара Жакупова. //Маркетинговые исследования сельского хозяйства Казахстана, Анализ инвестиционной привлекательности рынка. 25.08.2020
4. Татьяна Казанцева, Астана. Газета «Литер». Доступно на: www.liter.kz
5. Абай Г., Совершенствование биотехнологических методов получения гонадотропных гормонов и их использование в трансплантации эмбрионов у овец. Дис. на соискание ученой степени доктора философии (PhD). А.: Ин-т, 2014, 136с.
6. Abay G., Receiving gonadotropin of serum pregnant of mares. //Proceeding of VI International Conference Industrial Technologies and Engineering ICITE -2019, Volume III (I).M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, p. 138-141.

Түйін: Бұл мақалада биенің қан сарысуынан гонадотропин бөліп алғанда технологиялық процестің нәсері, процестің әртүрлі жастағы және әртүрлі уақыт аралығындағы донорлардан алынған биенің қан сарысуының негізінде жасалған бастапқы препараттың биологиялық сапасына әсерін зерттеу туралы мәліметтер келтірілген.

Зерттеу нәтижесінде алынған бастапқы препараттарда гонадотропин мөлшерімен олардың концентрациясы бірдей емес және айтарлықтай ауытқуы бар екендігі анықталды. Гонадотропин концентрациясының жоғарылауы донорлардың биелерінен 55-65 күнішінде алынды (18,0% - дан 24,0%-ға дейін).

Әр түрліген отиптерден алынған препараттардағы гонадотропин концентрациясының мұндай жоғары өзгергіштігі донор жануарлар денесінің жеке физиологиялық жағдайы мен және олардың қоршаған ортасының жағдайымен байланысты.

Осылайша, биенің қан сарысуынан гонадотропин алу технологиясының бір тұтас кешенін зерттеу нәтижесінде биенің әртүрлі генотиптері арасында организмнің гормондық түзілу қабілетінің айырмашылықтары анықталды, қажет болған жағдайда белгілі бір жеребе кезеңінде бие денесінің өзін-өзі реттейтін қызметі олардың гормонконцентрациясын арттырады немесе төмендетеді, бие сарысуының гонадотропты гормондарының концентрациясының жоғары өзгергіштігі.

Кілт сөздер: жылқы шаруашылығы, құлын биесінің сарысуы (СЖК), гонадотропин, балласты ақуыздар, донор биелер, іріктеу, жауын-шашын, жеребе мерзімі, шоғырлану.

Abstract: This article provides data on the study of the effect of the technological process on obtaining gonadotropin from the blood serum of pregnant mares, the effect of the process on the biological qualities of the initial preparation made on the basis of the blood serum of pregnant mares from donors of different ages and with different terms of fertility.

As a result of the study, it was found that in the resulting initial preparations, the content of gonadotropin and their concentration are not the same and have significant fluctuations. An increased concentration of gonadotropin was obtained from donor mares with a gestation period of 55-65 days (from 18.0% to 24.0%).

Such a high variability of the concentration of gonadotropin in preparations obtained from different genotypes is associated with the individual physiological state of the organism of animals - donors and the condition of their environment.

Thus, as a result of the study of a single complex of technology for obtaining gonadotropin from the blood serum of pregnant mares, differences in the hormone-forming ability of the body between different genotypes of pregnant mares were established, the self-regulatory function of the body of pregnant mares in a certain period of pregnancy, if necessary, increases or decreases their concentration of

hormones, high variability of the concentration of gonadotropic serum hormones of pregnant mares.

Keywords: horse breeding, serum of foaled mares (FFA), gonadotropin, ballast proteins, donor mares, selection, precipitation, foaling time, concentration.

ӨОЖ: 621.01

Мырзалиев Д.С., Сейдуллаева О.Б., Жумалиев Б.Б.

техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАШИНА ЖАСАУДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада әлем және Қазақстандағы қазіргі заманғы машина жасаудың даму көрсеткіштері қарастырылған. Әлемде Машина жасауды дамытудың қазіргі заманғы үрдістерін талдау осы өндірістік кешеннің әлеуметтік-экономикалық дамудың басты проблемаларын шешудегі: халықты жұмыспен қамтуды және халық шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудегі; кірістерді халық топтары мен аумақтар арасында бөлудегі сәйкессіздіктердің азаюындағы; өмір сүру деңгейі мен сапасын арттырудағы шешуші рөлін айғақтайды.

Қазақстанда Машина жасауды дамыту және дамыған елдерден артта қалуды жеңу мәселесі мемлекеттің бюджеттік саясатының көмегімен шешілуі мүмкін. Қаржылық міндеттерді өндірістік ресурстарды барынша кеңейту арқылы шешу керек, өйткені арзан ресурстар озық техниканы қолданудың тежегіші болып табылады. Мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігінде іргелі ғылымға, білім беруге, денсаулық сақтауға және әлеуметтік қамсыздандыруға бөлінетін қаражат озық елдерге тән нормаларға дейін өсірілуі тиіс. Қазіргі заманғы машина жасау мен оның өнімдерінің тиімділігі көбінесе ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетілдіруге және кеңінен қолдануға байланысты.

Кілт сөздер: машина жасау, өнеркәсіп, революция, материал, энергия, жабдық.

Кіріспе. Машиналар - өндіргіш күштерді дамытуда, олар кеңінен қолданылатын елдерде еңбек сипаты мен өмір сүру сапасын өзгертуге шынымен революциялық рөл атқарады.

Адамзат тарихындағы алғашқы өнеркәсіптік революция орын алған Ұлыбританияда, басқа да алдыңғы қатарлы елдердегідей, орташа жылдық өсім машиналарды жаппай қолдану басталғанға дейін жан басына шаққандағы ЖІӨ өсімі 0,2% - дан аспады. Осы қарқынмен өмір сүру деңгейін екі есе арттыру үшін 350 жыл қажет. Ұлыбританиядағы экономиканың жетекші салаларындағы Өндірісті механикаландыру нәтижесінде 19 ғасырдың көп бөлігінде ұлттың әл-ауқатының орташа жылдық өсуі 1,4% құрады, бұл оның 50 жыл ішінде екі есе өсуін қамтамасыз етті.

20 ғасырда ғылыми-техникалық прогрестегі көшбасшылық АҚШ-қа өтті және бұл елдегі еңбек өнімділігінің орташа жылдық өсу қарқыны 2,0% - ға дейін өсті, бұл 35 жыл ішінде әл-ауқаттың екі есе артуын қамтамасыз етеді, яғни алдыңғы қатарлы елдерде машиналарды қолдану басталғанға қарағанда тезірек.

Өсіп келе жатқан даму траекториясы бойынша дамып келе жатқан елдер үшін өсу қарқыны неғұрлым жоғары болса, ығыстырылғанның орнына келетін жаңа техниканың тиімділігінің айырмашылығы соғұрлым жоғары болады және негізгі қорларды жаңарту процесі неғұрлым қарқынды жүреді. ЖІӨ-нің өсу қарқынын негізгі капиталға инвестициялардың нормасына (ЖІӨ-дегі үлесі) салынған капиталға қосылған құнның қайтарым коэффициентінің көбейтіндісі ретінде ұсынуға болады. Осылайша, қайтарым коэффициенті 0,3 және норма – 0,25 болған кезде өсу қарқыны 7,5% құрайды, бұл шамамен 10 жыл ішінде ЖІӨ-нің екі еселенуін қамтамасыз етеді.

Теориялық талдау. Технологиялық және өндірісті ұйымдастыру және жұмыс

күшінің біліктілігін арттыру саласындағы жетістіктер экономикалық прогресті жеделдетуге өз үлесін қосты. Алайда, бұл әрдайым өндіріс күштерінің ең динамикалық элементі болды, ол технология мен өндірісті ұйымдастыру саласындағы, сондай-ақ жұмыс күшінің, шикізат пен энергияның сапалық сипаттамаларына қатысты қажетті өзгерістерді алдын-ала анықтады.

Машиналарды материалдарды, энергия мен ақпаратты түрлендіру процестерін механикаландыру және автоматтандыру, сондай-ақ оларды ғарышта жылжыту үшін пайдалану адам мен материалдық ресурстардың сирек және қымбат болуының табиғи салдары болып табылады. Тарихи тұрғыдан дамыған елдерде алдымен өңдеуші өнеркәсіпті дамыту саласында жұмыс күшінің шектеулері пайда болды. Бұл қақтығыс еңбек үнемдейтін машиналардың көмегімен шешілді. Өз кезегінде, машина-техникалық негізде өңдеу өнеркәсібінің қарқынды дамуы шикізат және отын ресурстары тарапынан шектеулер тудырды және шикізат салаларында машиналарды қолдануды талап етті.

Жан басына шаққандағы кіріс өскен сайын жаппай сұраныс құрылымы күрделене түседі, дәстүрлі өндіріс салаларынан жаңа жетілдірілген технологиялардың пайда болуының арқасында босатылған жұмысшыларды жұмыспен қамтамасыз ететін экономиканың жаңа салаларын дамыту қажеттілігі туындайды. Машиналар мен жабдықтардың жаңа түрлерін жасау және өндіруді дамыту неғұрлым жоғары тәртіптің қажеттіліктерін қанағаттандыратын салалардың тиімділігін қамтамасыз етеді.

Ұлыбританияның, содан кейін АҚШ-тың ғылыми-техникалық прогрестің көшбасшылары ретінде қалыптасу тарихы машиналарды қолдануға көшу заңдылықтарын, оларды қолдану аясын үнемі кеңейту қажеттілігін, сондай-ақ еңбек пен табиғи ресурстарды үнемдеу үшін құрылымдар мен технологияларды үнемі жетілдіру қажеттілігін айқын көрсетеді.

Көптеген жағдайларда жетілдірілген машиналар қымбатырақ екені түсінікті, егер үнемделген еңбек пен энергияның құны жаңа буын машиналарын пайдалану құнынан аз болса, оларды пайдалануға кедергі келтіруі мүмкін. Осы себепті, орта және экономикалық дамудың орташа деңгейінен төмен елдер алдыңғы қатарлы техниканы емес, арзан жұмыс күшін таңдайды немесе алдыңғы қатарлы елдер бас тартқан қарапайым және арзан механизмдерді енгізумен шектеледі.

Соңғы жарты ғасырдағы машиналар мен жабдықтарды өндіру мен қолданудың даму тенденциялары алдыңғы қатарлы елдер мен әлемнің экономикасын дамытудың қозғалтқышы ретінде машина жасаудың рөлі шешуші болып қала беретіндігін айқын көрсетеді.

Қазақстандағы машина жасаудың өсу перспективалары. Қазақстанның болашақ әлеуметтік-экономикалық дамуы көбінесе Өңдеуші өнеркәсіптің және әсіресе машина жасаудың өсуін ынталандыру мәселелері елдің экономикалық саясатында қандай орын алатынына байланысты.

Біріншіден, өңдеу өнеркәсібі экономиканың барлық салаларын жаңғыртуға және жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің өсуіне негіз жасайды.

Екіншіден, өңдеу өнеркәсібі-машина жасау үшін прогрессивті материалдардың көзі және өндірістік мақсаттағы машина жасау өнімдерін өткізу нарығы.

Үшіншіден, Өңдеуші өнеркәсіптің өсуімен ЖІӨ-дегі еңбек кірістері үлесінің артуы және оларды халықтың әртүрлі топтары мен ел аумақтары арасында неғұрлым біркелкі бөлу байланысты, өйткені өңдеуші өнеркәсіп өндіруші өнеркәсіпке қарағанда барлық жерде дами алады.

Мүліктік кірістерді бөлу өте біркелкі емес, бұл ретте олар өндіруші өнеркәсіптегі қосылған құнның негізгі бөлігін құрайды. Мұнай мен табиғи газ өндіруді жедел дамытуға әлеуметтік мәселелерді шешпейді, халықты жұмыспен қамтамасыз етпейді және жан басына шаққандағы кірістерді теңестірмейді.

Қазақстандағы Машина жасау өнеркәсібі және онымен бірге жалпы экономика

ширек ғасырда АҚШ-тағы еңбек өнімділігінің қазіргі деңгейімен алшақтықты 10-нан 2 есеге дейін қысқарта алады. Ол үшін экономикалық саясатты түбегейлі қайта құру қажет.

Мемлекеттің алдыңғы қатарлы елдердегі әлеуметтік-экономикалық процестерге ықпал етуінің негізгі тетігі бюджет, оның ішінде оның кіріс және шығыс бөлігі болып табылады. Дамыған елдердегі салық жүйесі салықтарды шегергеннен кейінгі өңдеу өнеркәсібіндегі пайда өндіруші өнеркәсіпке қарағанда көп болатындай етіп құрылған, дегенмен салықтарды шегергенге дейін пайда нормаларының арақатынасы тікелей қарама-қайшы, бұған АҚШ-та бұрын келтірілген деректер дәлел бола алады.

Қазақстандағы көмірсутектерді өндіруде өзінің әл-ауқатын құратын барлық елдерге тән ауру дамып келеді, өйткені қазір өңдеу өнеркәсібі инвестициялардың тартымдылығы бойынша мұнай өндіруден 4 есе төмен. Ресейлік мұнай өндірушілер отандық мұнай өңдеу және мұнай-химия өнеркәсібін дамытудың орнына Таяу Шығыста, сондай-ақ әлемнің басқа аймақтарында мұнай өндіруге инвестициялар салу тәуекелдеріне барады, өйткені қазіргі ресейлік салық салу жүйесінде бұл тиімді емес.

Дамыған елдер өздерінің фискалдық мәселелерін негізінен ресурстарға салық салу арқылы шешеді, өнім бірлігіне ресурстарды жұмсау нормаларын төмендету арқылы табысқа қол жеткізетіндерге төмен табыс салығы түрінде сыйақы береді. Экономикалық стратегияның принципі-салық салу арқылы табиғи жалдау ақысын қоғамдық қажеттіліктерге алу, технологиялық жалдаудың көп бөлігін кәсіпорындарға озық техниканы құру және қолдану қажеттіліктері үшін қалдыру.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандай, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, атап айтқанда бағдарламалық қамтамасыз ету қазіргі жағдайда халық шаруашылығының тиімділігін арттырудың басты тетігі болып табылады. Берілген патенттердің басым бөлігі жаңа бағдарламалық өнімдерді құрумен байланысты екендігі кездейсоқ емес.

Жалпы, Қазақстан сияқты ірі ел үшін оның қауіпсіздігіне басты қауіп-қазіргі заманғы қару-жарақтың жетіспеушілігі емес, оның экономикасының артта қалуы, көптеген аймақтардың халық шаруашылығының нашарлауы, халықтың негізгі бөлігінің жоғары жалақы төленетін жұмыспен қамтамасыз етілмеуі. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешу жеке қорғалатын аймақтарда емес, бүкіл зауыт аумағында өңдеу өнеркәсібін дамытуға және оның негізгі машина жасау тірегіне қолайлы жағдай жасау жолында мүмкін болады

Әдебиеттер тізімі:

1. Шваб Клаус Төртінші индустриялық революция. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018- 84экз
2. Элен Битэм, Рона Шарп Цифрлық дәуірде педагогиканы қайта зерледеу ХХІ ғасырдағы оқыту дизайны Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019- 384 экз.
3. Тіл біліміне кіріспе, 10- басылым, /Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018- 88 экз.
4. Құрманбайұлы Шерубай Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі- Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019- 384 экз.
5. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар рухани жаңғыру //Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017.
6. Мырзалиев Д.С., Сейдуллаева О.Б., Бакирова Х., Әсембек Э. Исследование критерия работоспособности деталей машин. «Ұлы дала жастары – ел дамуының қозғаушы күші» тақырыбындағы жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және экономикалық ғылымдар бойынша ХХІІ Республикалық студенттік ғылыми конференция. Том 1. Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2020.С.201-202.
7. Когаев В.П., Махутов Н.А., Гусенков А.П. Технология машиностроение: Справочник. М.: Машиностроение, 2015.- 224 с
8. ГОСТ 3.1128–93 Единая система технологической документации. Общие правила выполнения графических технологических документов. М.: Изд-во стандартов, 2014. -

30 с.

9. P.008-2004. Расчет коленчатых валов двигателей внутреннего сгорания на прочность.

10. Печерский В.Н. Механизм влияния повторно-переменных нагрузок на долговечность низколегированных малоуглеродистых сталей в коррозионных средах./Тр. IV междунар. Конф. «Научно-технические проблемы прогнозирования надежности и долговечности конструкций и методы их решения». Санкт-Петербург: СПбГТУ. 2011. С. 281-284.

Аннотация. В статье рассмотрены показатели развития современного машиностроения в мире и Казахстане. Анализ современных тенденций развития машиностроения в мире свидетельствует о решающей роли данного производственного комплекса в решении главных проблем социально-экономического развития: обеспечении занятости населения и конкурентоспособности народного хозяйства; снижении диспропорций в распределении доходов между группами населения и территориями; повышении уровня и качества жизни.

Вопрос развития машиностроения в Казахстане и преодоления отставания от развитых стран может быть решен с помощью бюджетной политики государства. Финансовые задачи должны решаться путем максимального расширения производственных ресурсов, так как дешевые ресурсы являются тормозом для применения передовых технологий. В расходной части государственного бюджета средства, выделяемые на фундаментальную науку, образование, здравоохранение и социальное обеспечение, должны вырасти до норм, характерных для передовых стран.

Эффективность современного машиностроения и его продукции во многом зависит от совершенствования и широкого применения информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: машиностроение, промышленность, революция, материал, энергия, оборудование.

Abstract The article considers the indicators of the development of modern mechanical engineering in the world and Kazakhstan.

The analysis of modern trends in the development of mechanical engineering in the world shows the decisive role of this production complex in solving the main problems of socio-economic development: ensuring employment and competitiveness of the national economy; reducing the disparity in the distribution of income between population groups and territories; improving the level and quality of life.

The issue of developing mechanical engineering in Kazakhstan and overcoming the gap with developed countries can be solved with the help of the state's budget policy. The efficiency of modern mechanical engineering and its products largely depends on the improvement and widespread use of information and communication technologies.

Keywords: mechanical engineering, industry, revolution, material, energy, equipment.

ӘОЖ: 666(661)112.2

Эрметова К.Т., Жұлдызбаева С.Е., Якубова Р.Р.
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІ, ЖАҢА ЖАМБЫЛ ФОСФОР
ЗАУЫТЫНДАҒЫ НАТРИЙ ГЕКСАМЕТАФОСФАТЫ ӨНДІРІСІ**

Түйін: натрий полифосфаттарының құрамы-90% - дан астам жоғары молекулалы полифосфаттар мен 10% метафосфаттан тұратын конденсацияланған натрий фосфатының қоспасы; натрий гексаметафосфаты температура жоғарылаған сайын сулы ерітінділерде гидролизденеді, сонымен қатар қышқыл концентрациясы жоғарылаған сайын гидролиз процесі тезірек жүреді. Гидролиз процесінің тез жүру процесінде тұз және азот қышқылдары түзіледі. Гидролиздің соңғы өнімі натрий ортофосфаты болып саналады.

Натрий гексаметафосфаты кальций иондары мен басқа металл иондарымен балку қоспаларын түзе алады, нәтижесінде кальций иондары мен темір ерітіндіде қалады. Бұл жылу беруді нашарлататын кальций мен темір карбонаттарының пайда болуын болдырмауға көмектеседі. Натрий гексаметафосфаты суда еритін қоспаларды (хелаттар) және Са, Mg, Fe, Pb тұздарын еріту және қалыптастыру қабілетімен ерекшеленеді.

Негізгі қондырғының құрылымы мен жұмысын оңтайландыру жалпы өнімділіктің жоғарылауына және өнімнің өзіндік құнының төмендеуіне әкеледі. Ғылыми жұмыста ванна бөлмесі айналмалы барабан пешіне ауыстырылды.

Айналмалы барабан пештерінің артықшылықтарына жоғары өнімділік пен жылу әсерінің сапасы жатады. Жұмыстың оңтайлы көрсеткіштерін таңдаумен қатар, техникалық қызмет көрсету өрттің сапасына әсер етеді.

Өндірісті техникалық-экономикалық бағалауда табиғи газ бен электр энергиясының құнын төмендету өндіріске паллет ваннасы бар пештің орнына айналмалы барабан пешін енгізу арқылы жүзеге асырылады, бұл электр энергиясы мен табиғи газдың шығынын шамамен 15-18% төмендетеді.

Кілт сөздер: натрий гексаметафосфаты, натрий полифосфаты, шыны тәріздес натрий полифосфаттары, Грэм тұзы, мононатрий фосфаты, коррозия ингибиторы, тағамдық фосфаттар, дегидратталған натрий фосфаттары, табанды ванналы пеші, айналмалы барабанды пеш, Е-452 тамақ қоспасы, қопсытқыш, эмульгатор.

Кіріспе. «Қазфосфат» жауапкерлігі шектеулі серіктестігі Қазақстанның химия өнеркәсібіндегі ең жоғары дамып келе жатқан өндірістік құрылым. «Қазфосфат» ЖШС-і фосфор өндірісі саласы бойынша шикізат өндіруге бағытталған, сыртқы және ішкі нарыққа, бәсекеге түсетін сапалы өнімдер шығарып іргелі жұмыстар жүргізіп жатыр.

«Қазфосфат» ЖШС-і фосфор қосылыстарының 20 түрін өндіріп, бәсекелестікке енді. «Қазфосфат» ЖШС-і фосфор өндірісі саласында зауыттардың құрылымын қарқынды дамытып, өндірістік үрдістерді жетілдіріп, кәсіпорын қуаттылығын жоғарылатуға бағытталған іс-шаралар атқаруда. Осы игі істер Қаратау фосфорит алабының табиғи қорларын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

«Қазфосфат» ЖШС-і қазіргі таңда жоғары динамикалық және тұрақты даму деңгейі жоғары болып келетін отандық компания. Өзінің қарқынды дамуына қарай, өнімді сатуы аз болып, дамуы төмендеп құлдырау жылдары болып, жаңадан бас көтерген. Сөйтіп, компания аз уақыт аралығында, фосфордың шығару өнімділігін айына 4-5 мың тоннаға жеткізіп, натрий үшполифосфатын — 6-7 мың тоннаға, фосфорит ұнын — 70 мың тоннаға дейін, тыңайтқыш өндіруді айына 12 мың тоннаға көтеріп, өндірісті қарқынды дамуына жағдай жасаған.[1].

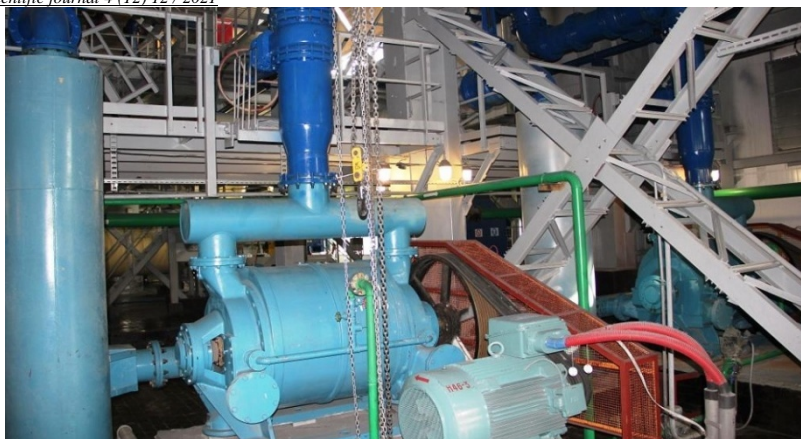
Сурет 1. Жаңа Жамбыл фосфор зауыты

Тараз қаласындағы Жаңа Жамбыл фосфор зауыты—өңірдегі фосфор қосылыстарын өндіретін химиялық зауыт, «Кіші Қаратау» жотасы бойындағы Үлкен Бурыл сілемі солтүстік маңында орналасқан. Өндірістің жалпы көлемі 644,75 гектар болып табылады.

Аталған зауыт құрамына мынадай цехтар кіреді:

- агломерат өндірісі құрамында үш АҚМ-312 агломашинасы кіреді;
- төрт маркасы РКЗ-80Ф-И1 рудатермиялық электр пештері бар 1 блокты сары фосфор өндірісі - қуаттылығы 80 МВт ;
- термиялық фосфор қышқылы өндірісі - екі технологиялық желісі бар;
- техникалық натрий үшполифосфаты өндірісі - төрт технологиялық желісі бар;
- натрий гексаметафосфаты - бір технологиялық желісі бар өндіріс;
- гранулирленген термофосфор шлагын шығаратын цех;
- феррофосфор өндіретін цех;
- техникалық натрий үшполифосфатын өндіретін цех;
- тағамдық ортофосфор қышқылы цехы;
- тағамдық натрий үшполифосфаты цехы;

Теориялық талдау. Натрий полифосфаты, соның ішінде натрий гексаметафосфатын қасиеттері мен алу әдістері анықтауда бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізілген. 2012 - жылы ЖШС “Казфосфат” Жаңа Жамбыл атындағы фосфор зауыты (ЖЖФЗ) натрий гексаметафосфаты мен тағамдық фосфаттарды алғаш шығарған өндіріс. Қазіргі таңда өндірісте шешілмеген мәселелер баршылық, атап айтқанда балқыту пешінің жұмыс істеу принципінде, сондықтан да натрий гексаметафосфатының өндірісінде барабанды айналмалы пештің жұмысын оңтайландыру өндірістің жалпы өнімділігінің жоғарылауына және өнімнің өзіндік құнының төмендетуге болады.

Сурет 2. Натрий гексаметафосфатын өндіру цехы

Натрий гексаметафосфат өнімінің Еуропадағы қолданылу саласы өте кең. Ол суды химиялық өңдеуден бастап тағам өнеркәсібінде, құрамажемді дайындауда, тоқыма өнеркәсібінде, бояу өндірісінде, керамикалық өнеркәсіпте, тазалағыш құралдарын өндіретін кәсіпорындарда кеңінен қолданылады [2].

Сонымен қатар техникалық натрий гексаметафосфатын төменде келтірілген салаларда көп қолданылады:

- химиялық өнеркәсіпте тұздарды баяулатқыш, жуғыш заттар компоненті ретінде (мысалы Калгон);

- тігін өнеркәсібінде маталарда кальций тұздарының пайда болуын ескерту үшін;

- мұнай өнеркәсібінде қойыртпақ және ерінділерді сүзу кезінде ұңғыма бұрғылау технологиялық үрдісі кезінде;

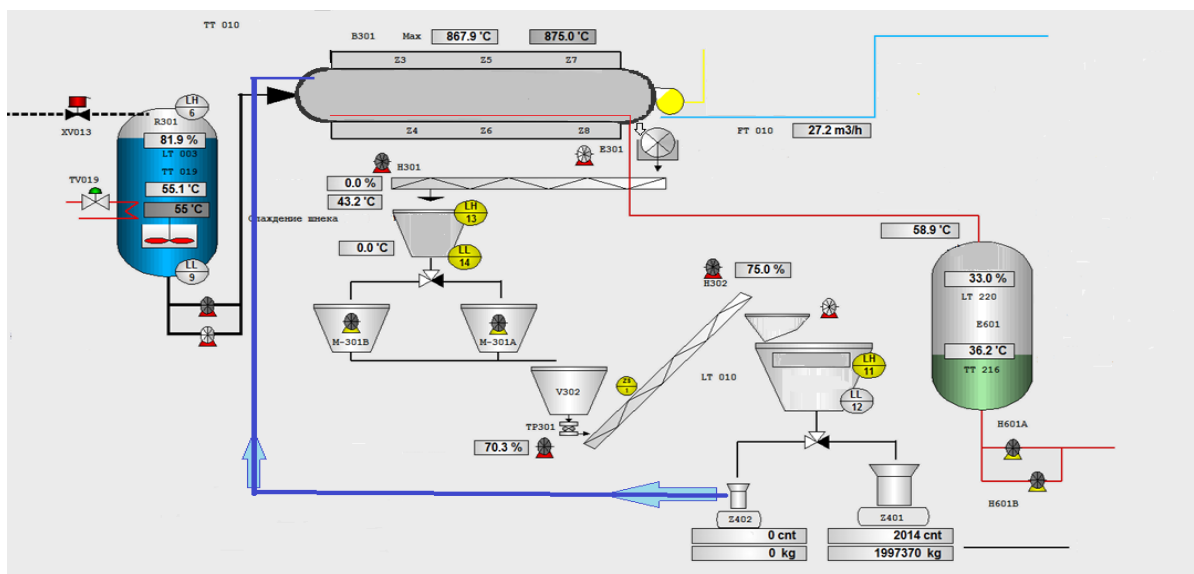
- талшықты -қағаз өнеркәсібінде қағазды өндірудің әр түрлі технологиялық үрдісі кезінде [3].

Тамақ өнеркәсібінде химиялық реакцияларды баяулату қасиетінің арқасында натрий гексаметафосфаты баяулатқыш Е-452 тамақ қоспасы ретінде белгілі. Технологиялық қасиеттері: біріктіргіш, ылғал сақтағыш агент, эмульгаторлаушы тұздар, бояғыш белгілеуші, антиоксиданттар синергиясы, ашытқы қоректері. Сонымен бірге өнім текстурасын жақсарту үшін консервантты және тез мұздатылатын, ет және балық өнеркәсібінде, тұз еріткіш ретінде балқытылған ірімшік өнеркәсібінде қолданылады. Бір немесе басқа біріктіргіштермен бірге кілегей, қойытылған сүт, құрғақ сүт пен кілегей өндірісінде суды ұстап тұру мен жабысқақтық қасиеттерін жақсарту және де майлардың қышқылдануының алдын алу үшін пайдаланылады. Қопсытқыш және эмульгатор ретінде ол балмұздақтың көлемін үлкейте алады, ұн өнімін ыдыратуын тоқтатады және текстурасы мен түсін жақсарта алады. Натрий гексаметафосфаты шырындарда өнімдердің шығуы мен жабысқақтығын жақсарту үшін қолданады, С дәруменінің ыдыраудан қорғайды. Сонымен бірге ол соя тұздығын түссізденуден қорғайды, сүт өнімдерінде гель тәрізді заттардың тұнба түзілуін тоқтатады, сыраны таза күйінде ұстап тұрады, бұршақ табиғи пигменттерін, консервіленген жемістерді және көкөністерді тұрақтайды, коррозиядан қорғайды [4, 6].

Натрий гексаметафосфатының кеңінен қолданылуы жыл сайын өсуіне байланысты тұздардың керекті мөлшері де айтарлықтай артты. Негізгі қондырғының құрылымы мен жұмысын оңтайландыру өндірістің жалпы өнімділігінің жоғарылауына және өнімнің өзіндік құнының төмендеуіне алып келеді.

Жобалау бөлімі. Натрий полифосфатының ерітінділерін балқытылмалы ванналы пешінде термиялық дегидратациялау процесі көмегімен алады. Мононатрийфосфаты ерітіндісі натрий тотығын ортофосфат қышқылымен термиялық өңдеу арқылы алады.

Фосфор қышқылы өндірісіндегі 73 % фосфор қышқылы булы жыландармен жабдықталған қоймаға салынады. Бейтараптану процесі үздіксіз режимде 80 – 90 °С температурада екі реакторда жүзеге асырылады. Бейтараптану реакциясы экзотермиялы, алайда реакторда ерітіндінің көп уақыт болуында жылу жеткіліксіз болады, сондықтан да ерітіндінің берілген температурада ұстап тұру үшін реакторларға бу беріледі. Бейтараптау процесін тиімді жүргізу үшін реакторларға араластырғыштарды орнатады. Дайын ерітіндінің тығыздығы 1580 – 1620 кг/м³ аралығында болады. Натрий гексаметафосфатын алу үшін ұсынылып отырған технологиялық сызбасы 3 суретте келтірілген.

Сурет 3. Натрий гексаметафосфатын алудың технологиялық сызбасы

Реактор тегіс табаны бар цилиндрлік сыйымдылықтан тұрады, оның орталық бөлігіне таяқшалы араластырғыштар орнатылған. Араластырғыш реакциялық қоспаны араластыру үшін қолданылады. Процеске қажетті температуралық режимді орнату үшін реакцияның кристалданып кетпеуі үшін реакторларды жыландармен жабдықтайды, онда бу өткізіледі. Желдеткіш арқылы жүргізілетін реакцияда мөлшерлеу шамасы азайтылады. реакция процесінде сулы бу түзіледі, ол атмосфераға желдеткіш көмегімен реактордан шығарылады.

Мөлшерлеу процесі аяқталғаннан соң реактордағы ерітінді сынамасы алынып, металдық титрлеу процесі өткізіледі. Зерттеу нәтижелері электронды бағдарламаға енгізіледі, ол берілген параметр шамалары бойынша қандай шикізатты қосу керектігін және де қоспаны қосу арқылы сынаманың құрамын анықтауға көмек береді.

Мононатрийфосфаты ерітіндісін қышқылды қосу арқылы немесе реакторға сілтіні қосу арқылы Na / P немесе металдық титрін алады ($\text{Na}_2\text{O} / \text{P}_2\text{O}_5$ қатынасы):

- 68%- натрий гексаметафосфатын өндіру үшін металдық титр мөлшері 1,002 ÷ 1,007
- 65%-натрий гексаметафосфатын өндіру үшін металдық титр мөлшері 1,20 ÷ 1,22 артық болмауы кере.

Реакциялық ерітіндіні балқыту үшін өндірістік судың жиынтығын реакторға қосады. Бейтараптанған ерітіндіні балқыма пешінің торқты қабатында үрлегіштер арқылы мөлшерлейді. Мононатрийфосфатын термиялық дегидратация және конденсациялауда үздіксіз режим қолданылады. Пешке ерітінді қарсы тізбек негізінде табиғи газдың жануымен жіберіледі. Пештің алдыңғы бөлігінде автоматтандырылған газды жылытқышы қолданылады.

Балқыма пеші келденең тікбұрышты аппараттан тұрады, аппарат тот баспайтын материалдан дайындалған, оның жоғары беті отқа төзімді бетондармен қаланған. Пештің ішінде қазандық орнатылған, ол суды салқындату жүйесімен жабдықталған. Қазандық балқытылған шикізатпен толтырылған. Пештің соңғы бөлігінде жылытқышы орнатылған, ол ауаны жылытқышқа ауаны жеткізу үшін қажет. Пештің қарама қарсы бөлігінде фосфатты ерітінділерді еңгізу үшін форсунка және қалдық газдарды шығаруға арналған 2 қақпақты тесік (люк) орналасқан.

Пешке берілетін материал жану газымен түйіседі (қарсы тізбекті режим). Ерітіндіден жаймен су буланады да құрғақ қалдық түзіледі, оны 800–900 °С дейін қыздырады.

680 – 700⁰С температурада түзілген шикізатты ерітінді салқындатылатын цилиндрдің бетіне беріледі, онда құрғақ пленкаға айналады. Салқындатылатын материалдың қалыңдығы балқыманың цилиндрден өткен саңылауына байланысты болады [5].

Одан да жұқа балқымалы пленка тез салқындатылады да шыны тәрізді шикізатты түзеді, ол өз еркімен цилиндр түбінде жиналады, ары қарай бөлініп, шнекке өткізіледі. Егер де пленка салқындатылған цилиндрден өз еркімен бөлінбеген жағдайда (қалың қабықша), ол цилиндр бетінен пышақпен кесіліп алынады. Балқыманы тиімді салқындату режимі өңделетін балқыма мөлшеріне байланысты, сонымен қатар цилиндрдің айналу жылдамдығына байланысты болады.

Пайда болған шыны тәрізді материал винтті конвейерге араластырғыш арқылы беріледі, одан кейін винтті конвейерге балқыма сортталып жеткізіледі. Алынған өнім полипропиленді қапшықтарға 25 кг немесе жұмсақ контейнерлерге 1000 кг салынады, поддонға беріледі де дайын өнімді сақтау қоймасында сақталады.

Қорытынды. Дайын натрий гексаметафосфатының сапасы көптеген факторларға байланысты:

а) ерітіндінің металл титрінің 1,00-ден төмен төмендеуі рН төмендеуіне және натрий полифосфатындағы суда ерімейтін заттардың жоғарылауына, полимер тізбегінің ұзындығының артуына әкеледі,

б) металл титрінің жоғарылауы дайын өнімде Р₂О₅ төмендеуіне, рН жоғарылауына, полимер тізбегінің ұзындығының төмендеуіне әкеледі,

в) балқыманың жеткіліксіз температурасы ерімейтін фосфаттар құрамының жоғарылауына әкеледі,

г) балқыманың тым жоғары температурасы дайын натрий полифосфатының рН жоғарылауына, полимер тізбегінің ұзындығының артуына әкеледі.

Ғылыми жұмыста қолданыстағы натрий гексаметафосфатын өндіру технологиясында пайдаланылатын табанды ванналы пешін айналмалы барабанды пешімен ауыстырылды. Айналмалы барабанды пештердің артықшылықтарына жоғары өнімділігі мен жылу әсерінің сапасын жатқызуға болады. Оңтайлы жұмыс көрсеткіштерін таңдаумен қатар, техникалық қызмет көрсету өрттің сапасына әсер етеді.

Өндірісті техникалық-экономикалық бағалауда балқытуға арналған табанды ванналы пештің орнына айналмалы барабанды пешін өндіріске еңгізу арқылы табиғи газ бен электр энергиясының шығынының азаюы, осының есебінен электр энергиясы мен табиғи газға жұмсалатын шығындардың шамамен 15-18 % - ға төмендеуіне әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. http://www.kpp.kz/stru_podr/ndfz/
2. http://www.kpp.kz/products/prod/geksa_meta_phosphan_natria.php
3. Ахметов Т.Г. Химическая технология неорганических веществ.- М.: Химия, 2002г. В 2-х кн.
4. Бабурина М.С. «Свойства и применение гексаметафосфата натрия».

«Ниигипрохим-наука» 2000г.

5. Постоянный технологический регламент № 1 производства полифосфата натрия технического. Тараз, 2013, 58 с.

6. Жданов Ю.Ф. «Химия и технология полифосфатов». «Химия» 1979 г. 240 с.

Аннотация: Состав полифосфатов натрия представляет собой смесь конденсированного фосфата натрия, содержащего более 90% высокомолекулярных полифосфатов и 10% метафосфата; гексаметафосфат натрия гидролизуется в водных растворах, по мере повышения температуры, также по мере увеличения концентрации содержания кислоты процесс гидролиза происходит быстрее. В процессе быстрого протекания процесса гидролиза образуются соляная и азотистая кислоты. Конечным продуктом гидролиза считается ортофосфат натрия.

Гексаметафосфат натрия может образовывать плавильные смеси с ионами кальция и другими ионами металлов, в результате чего ионы кальция и железо задерживаются в растворе. Именно это помогает избежать образования карбонатов кальция и железа, которые ухудшают теплоотдачу. Гексаметафосфат натрия отличается способностью к плавлению и образованию водорастворимых примесей (хелатов) и солей Ca, Mg, Fe, Pb.

Оптимизация структуры и работы основного агрегата приводит к повышению общей производительности и снижению себестоимости продукции. В научной работе заменили поддонную ванную печь на вращающейся барабанный печь.

К преимуществам вращающихся барабанных печей можно отнести высокую производительность и качество теплового воздействия. Помимо выбора оптимальных показателей работы, техническое обслуживание влияет на качество пожара.

В технико-экономической оценке производства снижение затрат природного газа и электроэнергии путем внедрения в производство вращающейся барабанной печи вместо печи с поддонной ванной для плавки, что приводит к снижению затрат на электроэнергию и природный газ примерно на 15-18%.

Ключевые слова: гексаметафосфат натрия, полифосфат натрия, полифосфаты натрия стекловидной формы, соль Грэм, фосфат мононатрия, ингибитор коррозии, фосфаты пищевые, фосфаты дегидратационные, печь для ванн с поддоном, печь с вращающимся барабаном, пищевая добавка E-452, разрыхлитель, эмульгатор.

Abstract: The composition of sodium polyphosphates is a mixture of condensed sodium phosphate containing more than 90% of high-molecular polyphosphates and 10% of metaphosphate; sodium hexametaphosphate is hydrolyzed in aqueous solutions, as the temperature increases, and as the concentration of acid content increases, the hydrolysis process occurs faster. During the rapid hydrolysis process, hydrochloric and nitrogenous acids are formed. The final product of hydrolysis is considered to be sodium orthophosphate.

Sodium hexametaphosphate can form melting mixtures with calcium ions and other metal ions, as a result of which calcium and iron ions are retained in the solution. This helps to avoid the formation of calcium and iron carbonates, which impair heat transfer. Sodium hexametaphosphate is characterized by the ability to melt and form water-soluble impurities (chelates) and salts of Ca, Mg, Fe, Pb.

Optimization of the structure and operation of the main unit leads to an increase in overall productivity and a reduction in the cost of production. In the scientific work, the pallet bath furnace was replaced with a rotating drum furnace.

The advantages of rotating drum furnaces include high performance and quality of heat exposure.

In addition to choosing the optimal performance, maintenance affects the quality of the fire. In the feasibility study of production, the reduction of natural gas and electricity costs by introducing a rotating drum furnace instead of a furnace with a pallet bath for melting, which leads to a reduction in electricity and natural gas costs by about 15-18%.

Keywords: sodium hexametaphosphate, sodium polyphosphate, glassy sodium polyphosphates, Graham salt, mononatrium phosphate, corrosion inhibitor, food phosphates, dehydrated sodium phosphates, pallet bath furnace, Rotary drum furnace, food additive E-452, baking powder, emulsifier.

УДК: 620.197

Высоцкая Н.А., Кабылбекова Б.Н., Бекжигитова К.А.

к.хим.н., доцент, ЮКУ. Шымкент, Казахстан

к.техн.н., доцент, ЮКУ. Шымкент, Казахстан

к.техн.н., доцент, ЮКУ. Шымкент, Казахстан

ОЧИСТКА СИСТЕМ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: В одном из основных направлений экономического и социального развития Республики Казахстан разрабатывается, модернизируется программа энергосбережения, требующая новых инновационных подходов для ее реализации.

Статистика показывает, что большинство сбоев и отказов в работе оборудования систем теплоснабжения связано с протеканием коррозионных процессов в системе при ее эксплуатации, такие перебои в системе требуют завышенных энергозатрат на устранение этих недостатков.

Опираясь на передовые достижения отечественного и зарубежного опыта по снижению энергозатрат на обогрев объектов, мы четко сформулировали свою цель и задачи исследования.

Цель наших исследований заключается в выборе правильного пути эксперимента, по подробу промывочных растворов для удаления коррозионно-накипных отложений в системах теплоснабжения для свободного прохождения теплоносителя, проведении эксперимента и обобщении полученных результатов для их реализации.

Ключевые слова: коррозионно-накипные отложения, теплоснабжения, промывочные растворы

Введение. Исследования химического состава коррозионно-накипных отложений, возникающих в трубках систем теплоснабжения и препятствующих прохождению теплоносителя [1], нами были рассмотрены и классифицированы в основном силикатные составы, на 90% состоящие из карбонатов, сульфатов и формирующиеся в виде твердых, плотных кристаллических отложений в трубах тепловых сетей и препятствующих прохождению теплоносителя [2-3]. Известно, что перерасход электроэнергии при эксплуатации теплосистем, в трубах которых при толщине коррозионно-накипных отложений до 2мм, примерно на 8-10% выше положенного [4].

Устранение коррозионно-накипных отложений, образовавшихся на внутренней поверхности трубопроводов в системах теплоснабжения, можно осуществлять различными методами, одним из которых является подбор состава промывочных растворов, с обязательным соблюдением некоторых показателей процесса [2]: неагрессивность, доступность и дешевизна промывочных растворов. При этом процессе необходимо соблюдение условий по удалению с внутренней поверхности труб исключительно только коррозионно-накипных отложений, без нанесения вреда металлической поверхности трубы [5].

Методика эксперимента. Поставленная цель по подбору промывочных растворов достигалась путем исследования качественного и количественного состава образующихся коррозионно-накипных отложений в системах с использованием растрового электронного микроскопа марки JSM-6490LV с системами энергодисперсного микроанализа INSA Energu и структурного анализа HKL-Basicc полезным увеличением 300 000 в сочетании с высокоэффективным жидкостным хроматографом Varian Pro Star [6].

С использованием возможностей микроскопа можно определять не только содержание всех элементов в анализирующих образцах в весовых процентах, а также увидеть структуру анализирующих образцов с коррозионно-накипными отложениями и правильно подойти к выбору состава промывочных растворов.

Результаты исследования. Для исследований брались образцы труб с накипными отложениями, проводился их анализ на растровом электронном микроскопе. Эти

фотографии накипных отложений затем сравнивались с коррозионно-накипными отложениями после промывки подобранными промывочными растворами.

На рисунке 1 представлены результаты исследования состава компонентов в накипных отложениях, взятых с внутренней поверхности металлической трубы системы теплоснабжения до ее промывки.

Проба 1, участок 1.

Элемент	Весовой %
O	22.00
AL	0.56
Si	0.94
K	0.15
Ca	1.13
Mn	0.43
Cu	0.77
Fe	73.78

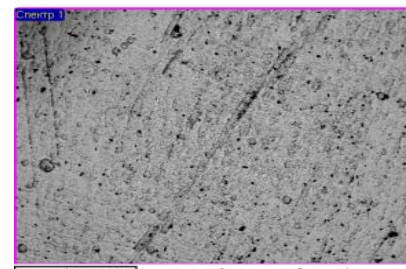
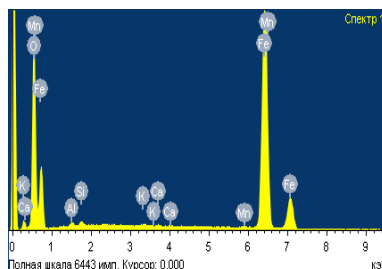

Рисунок 1. Показатели состава коррозионно-накипных отложений и их внешний вид

Как видно из рисунка, накипные отложения имеют состав с множественными включениями, в основном силикатно-карбонатного состава.

В качестве промывочных растворов были исследованы растворы кислот: сульфаминовой, соляной, щавелевой и лимонной.

Стальные трубы с коррозионно-накипными отложениями, площадью 0,02 м² взвешивались, помещались в растворы различных кислот с концентрацией 5% масс.: в первый раствор – сульфаминовой, во второй соляной, в третий щавелевой, в четвертый лимонной кислоты и оставляли на пять часов (минимальное время очистки трубопроводов от накипных отложений на практике) при комнатной температуре. По массе железа, перешедшей с поверхности трубы в раствор кислоты, рассчитывались скорость коррозии [7]. В таблице 1 приведены данные проведенных исследований.

Таблица 1 - Показатели скорости коррозии на стальных трубах, активированных различными растворами кислот

Растворы кислот для активации поверхности	Масса железа, ушедшая с поверхности стальной трубы, г	Скорость коррозии, г/м ² час	Потери от коррозии с образца, мм/год
Сульфаминовая	0,0046	0,0110	0,0050
Лимонная	0,0199	0,0410	0,0187
Щавелевая	0,0078	0,0162	0,0070
Соляная	0,0240	0,0510	0,0230

По данным таблицы 1 построена графическая зависимость скорости коррозии на активированных различными кислот образцах.

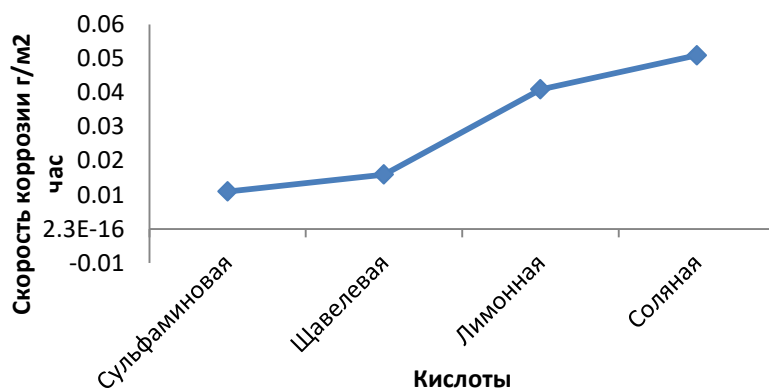

Рисунок 2. Зависимость скорости коррозии на образцах, активированных различными растворами кислот

Скорость коррозии на активированных кислотой поверхностях стальных трубок видна четко из рисунка. Наименьшая скорость коррозии наблюдается в растворе сульфаминовой кислоты, наибольшая в растворе соляной кислоты.

На рисунке 3 приведена поверхность образца после обработки раствором сульфаминовой кислоты.

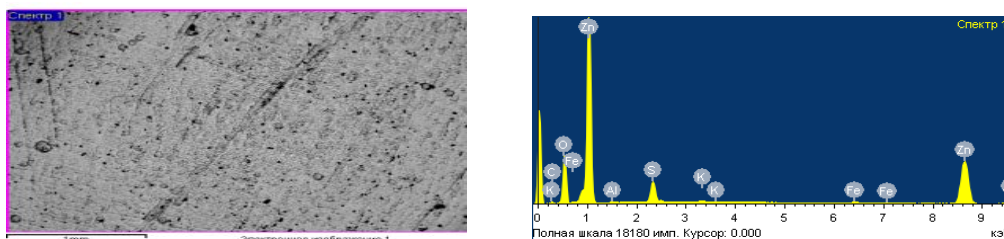

Рисунок 3. Коррозионно-накипные отложения после промывки сульфаминовой кислотой

Как видно из рисунка основная часть коррозионно-накипных отложений была удалена с поверхности трубы промывочным раствором.

Исходя из выше изложенного, можно сказать что поставленную задачу по подбору состава промывных раствора в системах теплоснабжения от коррозионно-накипных отложений, можно успешно решить, используя раствор сульфаминовой кислоты.

Выводы: 1. Методом энергодисперсионного анализа установлен состав коррозионно-накипных отложений на металлической поверхности трубопроводов в системах теплоснабжения. 2. Показана возможность растворения коррозионно-накипных отложений в растворах различных кислот. 3. Рассчитана скорость коррозии на металлической поверхности трубопроводов. 4. Указан состав кислоты для использования в промывочных растворах.

Список литературы

1. Ильин Д., Жилин В. Особенности существующих методов борьбы с солевыми отложениями и коррозией //Новости теплоснабжения. 2010.- №2.-С.3-7.
2. Балабан-Ирменин Ю.В., Фокина Н.Г., Петрова С.Ю. Защита внутренней коррозии трубопроводов водяных тепловых сетей // Материалы III научно-практической конференции «Современные методы подготовки и защиты оборудования от коррозии и накипеобразования». М.: МВЦ ЭКСПО ЦЕНТР, 2009.- С.12-20.
3. Балабан-Ирменин Ю.В., Фокина Н.Г. Исследование ингибиторов внутренней

коррозии теплопроводов с деаэрированной сетевой водой // Электрические станции.- 2007, №7.- С.37-43.

4. Глазырин А.И., Глазырин С.А., Глазырин А.А. Некоторые проблемы эксплуатации тепловых сетей и внутренних систем отопления жилых помещений /Сборник материалов I Международной научно-практической конференции «Научное обеспечение жилищно-коммунального хозяйства». Астана, 2012.- С.57-60.

5. Балабан-Ирменин Ю.В, Федосеев В.С., Бессолицын С.Е., Рубашов А.М.

О нормах ВХР для теплосетей //Теплоэнергетика. 1994.- №8.- С.30-37.

6. Акользин П.А. Предупреждение коррозии оборудования технического водо - и теплоснабжения. М.: Металлургия,1988. - 94с.

7. Патент РК № 30244. Высоцкая Н.А., Кабылбекова Б.Н., Айкозова Л.Д., Анарбаев А.А., Бекмаш Т., Кадиркулова М. Способ формирования антикоррозионных пленок на внутренней поверхности трубопроводов в системах теплоснабжения высокомодульными силикатами натрия // опубл. 17.08.2015., бюл.№8.

Түйін: Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік дамуының негізгі бағыттарының бірінде энергия үнемдеу бағдарламасы әзірленуде, жаңғыртылуда, оны іске асыру үшін жаңа инновациялық тәсілдер талап етіледі.

Статистика көрсеткендей, жылумен жабдықтау жүйелерінің жабдықтарындағы ақаулар мен ақаулардың көпшілігі оны пайдалану кезінде жүйеде коррозиялық процестердің жүруімен байланысты, жүйеде мұндай жүктемелер осы кемшіліктерді жою үшін шамадан тыс энергияны қажет етеді.

Нысандарды жылытуға энергия шығынын төмендету бойынша отандық және шетелдік тәжірибенің алдыңғы қатарлы жетістіктеріне сүйене отырып, біз зерттеудің мақсаты мен міндеттерін нақты тұжырымдадық.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты эксперименттің дұрыс жолын таңдау, салқындатқыштың еркін өтуі үшін жылумен жабдықтау жүйелеріндегі коррозиялық шөгінділерді кетіру үшін жуу ерітінділерін таңдау, эксперимент жүргізу және оларды жүзеге асыру үшін алынған нәтижелерді жалпылау болып табылады.

Кілт сөздер: коррозиялы-қақты шөгінділер, жылумен жабдықтау, жуу ерітінділері

Abstract: In one of the main directions of economic and social development of the Republic of Kazakhstan, an energy saving program is being developed and modernized, which requires new innovative approaches for its implementation.

Statistics show that most failures and failures in the operation of heat supply equipment are associated with the course of corrosion processes in the system require excessive energy consumption to eliminate these shortcomings.

Based on the advanced achievements of domestic and foreign experience in reducing energy consumption for heating facilities, we clearly formulated our goal and objectives of the study.

The purpose of our research is to choose the right experimental path, to select washing solutions for removing corrosion-scale deposits in heat supply systems for the free passage of the coolant, to conduct the experiment and to generalize the results obtained for their implementation.

Keywords: corrosion-scale deposits, heat supply, washing solutions

ӘОЖ: 691-1

Нурымбетова Р.У., Құдабаев Р.Б., Моминова С.М.

магистр. аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр. аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ӨНІРІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН САҚТАУ ЖӘНЕ ҚАЛАНЫ ӨРКЕНДЕТУ

Түйін: Бұл мақалада көне тарихы бар түркі халықтарының рухани, мәдени және экономикалық саудасының орталығы ретінде Түркістан қаласының құрылысындағы қолданылып жатқан қазіргі заманауи құрылыс материалдарының ерекшеліктері мен орны қарастырылған. Қала екі ғасырдан астам уақыт бойы ең жақсы қазақ тайпалары жерленген қазақ хандығының астанасы болды. Сонымен қатар бұл мақалада Түркістан қаласының құрылыс саласындағы құрылыс материалдарының сапалылығы мен сырт шет елдік компаниялардың қала құрылысының дамуына қосқан үлестері келтірілген. Салынып жатқан нысандардың қала тұрғындары мен сырттан келетін туристтердің өміріне әсері баяндалады. Мақала жазу барысында әртүрлі дереккөздер, ғылыми еңбектер, баспа беттеріндегі материалдар, мұрағат деректері негізінде жазылған және археологиялық қазба материалдары негізінде жарияланған еңбектер қарастырылды.

Кілт сөздер: Түркістан, рухани астана, мәдениет, индустриалды зона

Кіріспе. Киелі Түркістан өңірінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыруда құрылыс материалдар индустриясының маңыздылығы зор. Түркістан қаласы жалғыз облыс орталығы ретінде ғана емес, бүкіл әлемдік халықаралық түркі рухани орталығы ретіндетанылып отыр. Бүкіл дүние жүзіне әйгілі орта ғасырдан қалған сәулет өнерінің інжу маржаны Қожа Ахмет Яссауидің кесенесі де осы Түркістанда. Бүгінгі таңда құрылысы қарқынды жүріп жатқан Түркістан қаласында көптеген жаңа нысандар бой көтеріп, тарихи нысандар қайта жаңартылуда. Бүгінгі түркістан қаласындағы заманауи салынып жатқан нысандар төмендегі 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Бүгінгі Түркістандағы нысандар

Теориялық бөлім. Күн санап киелі қаланың келбеті өзгеріп келеді. Тарихи нысаналар қайта қайта жаңартылып қаланың көркін ашса, сәулеті таңқалдыратын жаңа

құрылыс нысаналардың саны күн санап артуда. Атап айтсақ, Әзірет Сұлтан кесенесінің айналасында абаттандыру жұмыстары, кесененің жанында ҚР Тұңғыш Президентінің есімімен аталатын жаяу жүргіншілер аллеясының құрылысы, «Керуен-Сарай» шығыс базары, Б.Саттарханов атындағы проспект бойында саябақ, бизнес-центрлер, жастардың білімін арттыру мақсатында ғылыми-әмбебап кітапханалар, Жеңіс саябағы, сонымен қатар қазіргі таңдағы барлық талаптарға сай келетін тұрғын үй кешендері, жаңа әуежай, басқару үйі, конгресс холл, орталық стадион, оқушылар сарайы, ойын-сауық орталықтары, жасырын хауызы бар спорт кешендері, «Rixos» қонақүйі, Қожа Ахмет Яссауи мұражайы, «Ұлы Дала» орталығы, туризм университеті, «Hampton by Hilton» қонақүйі, Этноаул және Арбат сынды құрылыс нысандары. Түркістан қаласының әкімшілік-іскерлік орталығындағы 3 мыңға жуық пәтерлі 7 қабатты 24 тұрғын үйдің 22-ін құрылысын аяқтауы қараша айына жоспарланған. Бұған қоса, 12 қабатты 45 тұрғын үйдің қабырғасы көтерілуде. Бұл үйлерді пайдалануға беру 2021 жылға жоспарланған. Түркістандықтарды баспанамен қамтамасыз ету үшін ипотекалық тұрғын үйлердің қатары артпақ.

Масштабты құрылыс жұмыстарына көптеген сапалы құрылыс материалдары, бұйымдары мен констукцияларға қажеттілік күн санап артуда. Түркістан облысының осы қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндігі толық жетеді. Облыстың көптеген өңірлерінде негізгі құрылыс маериалдарын өндіру үшін жергілікті шикізат базасы жетерлік. Бір Түркістан қаласының өзінде «TURKESTAN» индустриялық аймағы салынды. Мұнда Польша мен Туркия елдерінің инвесторлық компаниялары құрылыс материалдары мен төмен қуатты созба сымдарын өндіру желісі қосылып жатыр. Жоспар бойынша бұл аймақтар келер жылы тағы 10 өндірістік орнына артпақ.

Облыс орталығы мәртебесін алған сәттен бастап Түркістанның ауыл шаруашылығы, кәсіпкерлік, өнеркәсіп және туризм жоғары қарқынмен дамуда.

Қазіргі Түркістан-әлемге әйгілі Қожа Ахмет Яссауи кесенесі ғана емес, облыстың өнеркәсіптік және логистикалық орталығы. Жергілікті индустриялық аймақта миллиондаған өнім айналымы бар ондаған кәсіпорын жұмыс істейді.

Түркістан индустриалды аймағының аумағында 20 кәсіпорын жұмыс істейді.

Нәтижелер мен талқылау. Қазіргі уақытта Түркістан қаласының индустриялық аймағында жұмыс істейтін азаматтар үшін қолайлы жағдай жасау бойынша жұмыс жүргізілуде. Атап айтқанда, өңірдің жолдары асфальтталып, веложолдармен қамтамасыз етілген. Бұл мамандардың жұмысшыларға еркін қол жетімділігіне оң әсер ететіндігіне байланысты жасап отырған іс-әрекеттері. Бұдан басқа, шағын футбол алаңы мен теннис корты салынады, бұл қызметкерлерге салауатты өмір салтын тиісті деңгейде жүргізуге мүмкіндік береді. Аталған Түркістан индустриалдық зонасы төмендегі 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Түркістан индустриалдық зонасы

Бүгінгі күні өзекті құрылыс материалдарының, сондай-ақ 21 ғасырдың жаңа технологияларының алуан түрлілігін ескере отырып, өндірістік және тұрғын үй объектілерін салу жылдың кез келген уақытында жүзеге асырылуы мүмкін. Әрине қатты қарда құрылыс жүргізу екіталай, егер нысан ормандық жерлерде орналасқан болмаса. Сонымен қатар, құрылыс жұмыстары кезінде ауа температурасы мен оның ылғалдылығы ерекше мәнге ие болуы мүмкін, бұл ғимарат қаңқасын тұрғызуда ғана емес, сонымен қатар көптеген құрылыс және әрлеу жұмыстарына да қатысты.

Мысалы құрылыс саласындағы ең маңызды материалдардың бірі бетон араласпасы да ауа райына тікелей байланысты. Бетондық жұмыстар негізінде $+35^{\circ}\text{C}$ аспайтын температурада немесе қысқы суық ауа райы басталғанға дейін жүзеге асырылады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы құрылыс міндеттері көбінесе құрылыс процесін тоқтатуға мүмкіндік бермейді, сондықтан қысқы бетондау жұмыстарында арнайы аязға төзімді қоспалар қосу арқылы жүргізілуде, ал жазғы айларда аймақтарда $+35^{\circ}\text{C}$ тан аса бермейді.

Адам қызметінің ауқымы кеңейген сайын құрылыс жұмыстарының ауқымы мен күрделілігі олардың климаттық жағдайларға тәуелділігі айтарлықтай артады. Ең алдымен қазіргі Түркістан қаласына қажетті маңызды назар аударатын құрылыс бөлігі бұл ғимараттардың сыртқы дизайні болып отыр. Осы кезеңде туындайтын міндеттердің бірі объектілер құнының негізсіз көтерілуіне жол бермеу үшін климаттық ақпараттарды тиімді пайдалану әдістерін, екіншіден жеткіліксіз беріктік немесе ыстыққа төзімділікті және т.б дамыту. Түркістан қаласындағы қазіргі жүргізіліп жатқан құрылыс жұмыстарының да қарқынды дамып, өз жемісін беруінің де бірден-бір себебі осы климаттық жағдайдың қолайлығы болып отыр.

Қорытынды. Орталық Азияның көне қалаларының бірі Түркістан өңірлік туризмнің ірі орталығына айналып, табысты дамып келеді.

Мемлекеттік қолдау мен жеке инвестициялардың арқасында соңғы жылдары Қазақстанның оңтүстігінде туризмнің қазіргі заманғы жүйесі қалыптасуда, бес жұлдызды қонақ үйлер салынууда, әлеуметтік және мәдени инфрақұрылым дамуда. Жасы 1500 жылдан асатын Түркістанда 46 ұлттың 260 мыңнан астам өкілі тұрады. Республика

басшылығының 2018 жылғы Сырдария өзенінің маңында орналасқан қаланы әкімшілік орталыққа айналдыру туралы шешімі Түркістанның дамуына оң әсерін тигізді. Бұл ежелгі елді мекенде көптеген діни және тарихи ескерткіштер, соның ішінде атақты Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан, ол Түркістанға әлемнің түкпір-түкпірінен туристерді тартады.

Қаланың ежелгі Жібек жолы бойында орналасқандығы да Түркістанға стратегиялық мән береді. Осындай мәселелерді шешу барысында құрылыс саласының, оның ішіндегі құрылыс материалдарының сапасы өте маңызды роль атқаратыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://www.inform.kz/kz/aydos-ukibay-turkistan-ozinin-bay-tarihynda-munday-aukyndy-kurylysty-korgen-emes_a3787605
2. <https://egemen.kz/article/187397-turkistan-oblysynda-ush-industrialdy-aymaq-damytylady>

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенности и место применяемых современных строительных материалов в строительстве города Туркестан как центра духовной, культурной и экономической торговли тюркских народов с древней историей. Более двух веков город был столицей Казахского ханства, где похоронены лучшие казахские племена. Кроме того, в данной статье представлена информация о качестве строительных материалов в строительной отрасли города Туркестана и о вкладе зарубежных компаний в развитие градостроительства. Рассказывается о влиянии строящихся объектов на жизнь горожан и приезжих туристов.

В ходе написания статьи были рассмотрены труды, написанные на основе различных источников, научных трудов, материалов на печатных страницах, архивных данных и опубликованные на основе материалов археологических раскопок.

Ключевые слова: Туркестан, духовная столица, культура, индустриальная зона

Abstract. This article discusses the features and place of modern building materials used in the construction of the city of Turkestan as a center of spiritual, cultural and economic trade of the Turkic peoples with ancient history. For more than two centuries, the city was the capital of the Kazakh Khanate, where the best Kazakh tribes were buried. In addition, this article provides information about the quality of building materials in the construction industry of the city of Turkestan and the contribution of foreign companies to the development of urban planning. It tells about the impact of the objects under construction on the lives of citizens and visiting tourists.

In the course of writing the article, works written on the basis of various sources, scientific works, materials on printed pages, archival data and published on the basis of archaeological excavations were considered.

Keywords: Turkestan, spiritual capital, culture, industrial zone

ТҮЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

ӘОЖ: 330.81

¹Жуманова Г.М., ¹Кожамкулова И.Е., ²Нурсой М.

¹магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹экон.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²экон.ғ.д. университет Мугла, Турция

АБАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Түйін: Мақалада авторлар Ағартушы-ақынның ғылым мен білім ең алдымен мәдени артта қалушылықтан шығуға, сонымен қатар патриархалдық-феодалдық қоғамның кертартпа кеселдерінен құтылып, қазақтардың еркіндік алып, басқа халықтармен терезесі тең болуға жеткізетіндігін көрсетеді. Яғни белгілі бір халықтың мәдениеті, ғылымы, өнері елінің экономикасымен тығыз байланысты екенін жақсы түсінді. Сондықтан да ол адам дәулет жинауға, бай болуға ұмтылуы керек, сол арқылы ғана кейін білім алып, ғылым бұлағынан сусындай алады, өйткені, ғылымсыз рахат жоқ деп түсінген. Сайып келгенде, Абай әлеуметтік-экономикалық көзқарасын әрқашанда ашық білдіре отырып, оны өсиет етіп, болашаққа аманат етеді. «Мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ».

Абай шығармаларында көптеген экономикалық мәселелерді көтеріп, оларды ағартушылық және демократтық көзқарас тұрғысынан шешеді. Ол көшпелі шаруашылықты жете білетіндіктен де Қазақстанды экономикалық жағынан дамытуға байланысты озық ойлар ұсынды. Өзінің тарихи жағдайлардан туындайтын кейбір шектеулеріне қарамастан, бұл пікірлер қазақ халқының қоғамдық-демократиялық қозғалысына қосылған қомақты үлес болып табылатын ұлттық сананың оянуында үлкен қызмет атқарды.

Кілт сөздер: экономикалық пайымдау, сауда, шаруашылық, тұрмыс-салты, егін салу, нарық, білім, еңбек, мәдениет, еркіндік

Кіріспе. Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алғашқы негіздерін қалаған шақта қазақтың ұлы бабаларының игі дәстүрлеріне жаңаша үңіле қараған жөн. Бүгінде басқа елдермен тең құқылы қарым-қатынас орнатып, дербес экономикалық саяси даму жолына түскен Қазақстанның өткен тарихында даналар мен өмірдің әр саласын сараптаған ойшыл-ғұламалары аз болмаған. Солардың бірі – ұлы тұлға, хакім-философ, қазақтың алғашқы ағартушы-демократы Абай Құнанбаев.

XIX — XX ғасырларда өмір сүріп, талай шығармаларын ұрпақтарына өсиет етіп қалдырған ғұлама ақын Абай Құнанбаевтың экономикалық мәдениетін бүгінгі нарықтық экономикамен ұштастырған абзал. Өйткені оныңөлеңдері мен сөздеріндегі көзқарастың экономикалық қағидаларға тоғыстыруға әбден болады. Оған мысалдар ақын поэзиясынан да, қарасөздерінен де көптеп табылады. Оның ойы айқын, тұжырымды әрі мысалдар арқылы түсінікті. Халықтың экономикалық өміріне, тұрмыс-салтына салыстырмалы түрде сипаттама беруі ұлы ақынның негізгі ерекшелігі.

Теориялық талдау. Ұлы Абай шығармаларының қамтитын тақырып төңірегі кең ауқымды. Қазақ болмысына бекіген, халық тіршілігінде, мінезінде табылатын бар қыр-сыр терең қозғалады. Абайтанушылар ақын шығармашылығын тақырыптық тұрғыда зерттеуді тоқтатқан емес. Бұл заңды да. Абай шығармаларын өсу жағынан, хронологиялық тұрғыдан, эволюциялық жолын ашу, тақырыптық салмағын тексере түсу керек. «Абайтану» ғылымының қазіргі сатысында ойшылдың туындыларының жанр өзгешеліктері аз екішеліп тексерілгендіктен оларды аталған сала зерттеушілері былайша жіктейді:

1. Абайдың лирикасы (ақынның көпшілік шығармасы осы жанрды қамтиды);

2. Абайдың поэмалары;
3. Абайдың аудармалары;
4. Абайдың қарасөздері;
5. Абайдың композиторлық еңбектері. [1, 238]

Абай шығармаларының қай дәуірдегі, қай түрін тексергенде де, ондағы әлеуметтік, тарихтық, мәдениеттік озғын қасиетіне, көркем-шебер классикалық өзгешеліктер нақтылы зерттеумен қатар, ақын өмір сүрген қоғамдағы қайшылықтар, кемшіліктер де нақтылы түрде ашылып жатыр. Соңғы уақытта ғалымдардың назарына ілігіп, бас көтерген таным-түсінік Абай шығармаларындағы экономикалық сипат болып отыр. Абайтанушы, ғалым Мекемтас Мырзахметұлы 2020 жылы жарық көрген «Абайтану дәрістерінің дереккөздері» атты еңбегінде ақын шығармаларындағы «шаруа» сөзін экономика ұғымына телиді. Сөзімізге «Замана, шаруа (экономика)» күнде өзгеріп отырады» деген тармақ тұздық. [1, 221]

Тәжірибелік бөлім. Негізінде ақынның шығармаларындағы экономикалық көзқарастарын дара тақырып ретінде зерттеу толыққанды жүзеге аспаған. Абайдың тұтас идеясын немесе белгілі салаға пікірталасын, мәселен философиялық пайымын сөз еткенде, зерттеушілер оның экономикалық түсінігін, әдетте, ерінбей еңбек етуге, тән мен жанды басқан бойкүйездіктен бойды алыс ұстап, көзсіз, мақсұтсыз малшылыққа тоқтау салуды, сонымен бірге, сауда-саттыққа ден қою, жер бағып, егін салу, қолөнердің бабын келістіру секілді үгіт – насихат шеңберінде қарастырады. Ішкерілей зерттеп, экономика теория биігінен көтере талдау жүргізу өз дәрежесінде емес. Шынтуайтында, ақынның шаруашылық (экономикалық) көзқарастары басқа да ұстанымдары сияқты шығармашылығының белгілі өрнегін, тілдік қорын құрайды. Мәселен, өлеңдері мен қара сөздерінде ақын «бай», «байлық», «базар», «еңбек», «смет», «сауда», «сату», «пайда», «мал», «сомалап ақша», «алтын», «есеп» тағы басқа экономикалық терминдерін қолданған.

Абайдың экономикалық таным, көзқарасын бұған дейін зерттеушілер экономикалық пайымдары ақынның өлеңдерінен гөрі лұғатында (қара сөздерінде) жетік әрі анығырақ жеткізілген деген пікірді айтады. Дегенмен, біз, тақырыпты зерттеу барысында өлең шумақтарында да экономикалық көзқарастардың біразын анықтадық. Біздіңше, ойшылдың аталған салаға көзқарасы өлеңдері мен қара сөздері таразыда тең. Ескеретіні, ақын экономика түсінігін өзі өмір сүрген дәуірдің шындығынан мысал келтіре отырып, болашақты да байыпты болжай білген. Асылында, Абай шығармалары кез-келгеннің тығырыққа тірелгенде, өрнекті өлең іздегенде, сындарлы шешімді қажет еткенде, өмірдің сан соқпағында адастырмас бағдаршамды керек еткенде сүйенетін, сүйетін асқар шыңы. Осы тұрғыда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті. Соған қарап тірлігіміздің дұрыс-бұрысын сараптай аламыз», - деп ой түйеді. [2, 3]

Нәтижелер мен талқылау. Ақын Абай өзі өмір сүрген заманның экономикалық қуатын төрт түлік малмен бағалайды. Алайда арын, жанын малдан жоғары бағалап, өмірдің бар рахатын соған теңейтіндерге налиды. «Мал үшін тілін безеп жанын жалдап, Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап... Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап, жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.» [2, 97] Абай жанын жалдап, өзгені алдап немесе ұрлық-қарлықпен келген малдың қайыры болмайтындығын көп айтады. Тағы да ақынның өз сөзіне жүгінсек, мұндайдың «Пайдасынан бой суыт», - дейді. [2, 147] «Мал бақпақтық шаруа боп, Адал тауып асықпай. Құр айғаймен әуре боп, Өнердің жайын баса ұқпай». [2, 148] Демек ойшыл адалдан еңбек етпей экономикалық жағдай тұрақты болмайтынын баса айтады. Ондайлар «Мал жияды мақтанын білдірмекке», «Мақтанға бола жиям деп, Жылқы үшін жұртқа бас ұрма» [2, 289] деп қорытады. «Ақыл бітпес дәулетке, Дәулет бітпес келбетке» [2, 214]. Яғни, қанша жерден жаратуға қимай, мақтангершілік үшін жиған малбір жұттық екенін, еңбек етпесең құр келбетке дәулет бітпейтінін шегелейді.

Білгір философ болашақтың байлығы, экономикасы тек білім мен өнермен ғана қанат жаятынын көрегендікпен деп айтады. «Тұрлаусыздың қолынан не келеді, Ынтасыз қайтып өнер үйренеді? Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп, Сендіре алмай, сене алмай сенделеді» [2, 240]. Ұстанымы осы тармақтағы мағынаға саятын жандарға «Пайда көрсен бас ұрып, мақтанды іздеп қайғы алма» деп кеңес береді. Ұлы ақын пайдалы байлықтың кілті еңбек дейді. «Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей» болмақ. [2, 258]. Әлеуметтік ахуал дұрыс болу үшін «Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, Малың болса, сыйламай тұра алмас ел» дей келе, «Тәуекелсіз талапсыз мал табылмас, Еңбек қылмас еріншек адам болмас, Есек көтін жусаң да, мал тауып кел, Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас... Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы сықылды тез суалар» [2, 259]. Бұл ойда да Абайдан асып айта алмаспыз. Демек, «Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей». Осы өлең жолдарын қазіргі заман көшіне ілестірсек, кәсіптің көзін, еңбектің ебін тапқан елдің, жер асты, жер үсті байлығын өзі игеріп, өзі меңгерген елдің экономикалық жағдайы шатқаяқтамайды. Ақын мысалдарынан аңғарсақ, халқын «Көгалды қуып, ән салып» жүретін шегіртке болмай, «Жаның үшін шаруа» ететін құмырсақадан үлгі алуға шақырады. «Ауызға келіп түс дейміз, Қылып жүріп құр салдық» тармақтары да шегірткенің күйін кешпей, дайынға қол жаймай, байлықтың, барлықтың кілтін еңбектен табуға үндейді [2, 148]. «Тамағы тоқтық, Жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын» [2, 127] деген ұлы ақын «Жан аямай кәсіп қыл» деген тоқтам ұсынады. «Орынсыз ыржаң, Болымсыз қылжаң, Бола ма дәулет нәсіп бұл?» тармақтарымен жоғарыдағы ойды жалғай түседі. Дана Абай бір кәсіп пен шаруаға байланбай, экономикалық халді түзеудің жолы ретінде «Сегіз аяқ» өлеңінде тиянақты білім, адал сауда, егін салуды көрсетеді:

Егінні ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол – бай тап,
Адам бол – мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде. [2, 127]

Ал кері жағдайдағы кедейлік, тұрлаусыз экономиканың қазығын ақын «еріншіктікке» әкеп қағады. «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік бәрі осыдан шығады». [3, 18] Кісіні еңбек қыюып, мал табуға ұйытқанда, Абай оның мал тауып, мыңғырған бай болуын мақсат етпейді. Мал тауып байлығын адамның «сол малды сарып қылып, ғылым табуы керектігін» насихат етеді. «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз», - деп адам баласының малын сарып етіп тапқан білімі экономикалық қуаттылыққа бастайды. [3, 152]

Ойшылдың экономикалық көзқарастары қара сөздерінде де кең көрініс табады. Лұғатының ішіндегі үшінші сөз, он бірінші сөз, отыз үшінші сөз, қырық екінші сөз біздің нысаналы зерттеу тақырыбымызға арналады. Талаптан бастау алған еңбек пен білім ұштасса, шаруа да қоя аяқтан нық тұрады. Ақын әуелгідегі экономикалық көзқарасы кәсіптің бірнеше саласын қамтиды: а) мал бағу; ә) қолөнер үйрену; б) егін салу; в) сауда жасау; г) оқу оқып, білім алу; д) ұстаздық қылу. Осылайша ақын мал тапқысы келген кісінің, экономикасы күйлі елдің мал табу, кәсіп ашу жолдарын, оны жұмсаудың жайын шығармаларында жіліктеп береді. Ақынның: «Егер мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жқтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқант қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол» [4,102] «Өнер өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын» [4,102-103] деген ойлары жоғарыдағы пікірлерге өзара тоғысып, экономикалық көзқарасы кемелдене түседі. Шаруа шайқалмау үшін «егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салыну керек» , - дейді. Сөйте отырып, халқына «еңбектің ебін, сауданың тегін үйреніп», «ар сатпай, еңбекті сатуды» үлгі етеді. «Адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі». [4,52] «Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп ел секілденіп іс қылса» экономика да аумалы-төкпелі бола қоймас. Ақынның он жетінші сөзіндегі мына

тармақ ойымызды жалғай түседі: «Тоқ тіленші – адам сайтаны. Харекетсіз сопы – монтаны». [4,71]

Қорытынды. Сонымен Абай замандастарына мал табуға қарсы кеңес бермейді. Керісінше, мал байлап, қажет шақта малды білімге арнауға талап қылады. Себебі ақын түйсігі болашақтың іргелі экономикасы білімді азаматтардың қолымен құрылатынын білді. Абай заманындағы қазақ экономикасының жалғыз сарындылығы мен тар өрістілігі ойшылдың аталған тақырыптағы аяқ алысының алшаң болуын терең қамти алмайды. Дегенмен де, Абайдың экономикалық көзқарас-пайымы еліміздің экономикалық теориясының болмысқа сай тарихының әліпбиі бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметұлы М. Абайтану 3 том. Алматы, 2020, 462 бет
2. Абай шығармаларының академиялық толық жинағы 1 том. Алматы, 2020, 632 бет
3. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. Алматы, 2014, 236 бет
4. Абайдың қара сөздері. Алматы, 2015, 120 бет

Аннотация: В статье авторы отмечают, что наука и образование поэта-просветителя, прежде всего, ведут к преодолению культурной отсталости, а также к избавлению от стигмы патриархально-феодального общества, обретению свободы казахов и равноправия с другими народами. Абай понимал, что культура, наука и искусство определенного народа тесно связаны с экономикой страны. Поэтому он понял, что без науки нет удовольствия, потому что только тогда человек сможет стремиться накопить богатство, разбогатеть, а затем пить из источника науки. В конце концов, Абай всегда открыто выражает свои социально-экономические взгляды, завещает их будущему. «Вы нашли скот и разбогатели. Нам нужно потратить его и познать науку. Если вы не можете познать ее самостоятельно, дайте возможность ребенку. Без знаний нет будущего».

В своих произведениях Абай поднимает многие экономические вопросы и решает их с точки зрения просвещения и демократии. Он также предложил передовые идеи для экономического развития Казахстана, так как ему удалось достичь кочевой экономики. Несмотря на некоторые ограничения исторического контекста, эти взгляды сыграли значительную роль в пробуждении национального самосознания, что является значительным вкладом в социал-демократическое движение казахского народа.

Ключевые слова: экономическое видение, торговля, хозяйство, образ жизни, земледелие, рынок, образование, труд, культура, свобода

Abstract: In the article, the authors note that the science and education of the poet-educator, first of all, lead to overcoming cultural backwardness, as well as to getting rid of the stigma of patriarchal-feudal society, gaining freedom of the Kazakhs and equality with other peoples. Abai understood that the culture, science and art of a certain people are closely connected with the economy of the country. So he realized that without science there is no pleasure, because only then can a person strive to accumulate wealth, get rich, and then drink from the source of science. After all, Abai always openly expresses his socio-economic views, bequeaths them to the future. "You found cattle and got rich. We need to spend it and learn science. If you can't learn it on your own, give it to your child. Without knowledge, there is no future."

In his works, Abay raises many economic issues and solves them from the point of view of education and democracy. He also offered cutting-edge ideas for Kazakhstan's economic development, as he managed to achieve a nomadic economy. Despite some limitations of the historical context, these views played a significant role in awakening national consciousness, which is a significant contribution to the social democratic movement of the Kazakh people.

Keywords: economic reasoning, trade, economy, lifestyle, Agriculture, Market, Education, Labor, culture, freedom

ӘОЖ: 541.08

Сайдуллаева Н. С.

физ-мат.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**АРМАНЫ АСҚАҚ КӨШТІҢ КЕРУЕНБАСЫ.
ҚҰДАЙҚҰЛОВ АНАРБАЙ ҚҰДАЙҚҰЛҰЛЫНЫҢ –
ҒАЛЫМ, АКАДЕМИК 70 - ЖАСТА**

Түйін: Мақала ғалым, физика-математика ғылымдарының докторы, академик Құдайқұлов Анарбай Құдайқұлұлының 70 жылдығына арналған! Тек барлар әр түрлі өмірлік соқпақтар, кім қабілетті ауыстыру ауыртпалығы мен қиындықтарын, тура алдарынан өмір, мүмкін өкілі өз қабілеттері мен мүмкіндіктері. Айтқым келеді, өз мұғалім, ол өмір сүру мақсаты емес, жинау әлемі, ал қол жеткізуге шындыры ғылым және білім беру, рухани ата-аналар, атақты еңбегі өз елінің атақты көптеген жетістіктер қалдыру неизгладимый след в памяти өз шәкірттерінің. Мүмкін, бұл жас ұрпаққа ғылым мен білім жолында тек тынымсыз ізденіс пен жанқиярлық еңбекпен қол жеткізуге болатындығын түсінуге көмектеседі, және әрбір жетістік сіздің өмір жолыңыздағы бақыттың бір бөлігі. Мүмкін, өскелең ұрпаққа ғылым мен білім жолында тек тынбай ізденіс пен ерінбей еңбекпен қол жеткізуге болатынын және әрбір жетістіктің өмір жолындағы бақыттың бір бөлшегі екенін түсінуге септігін тигізеді.

Кілт сөздер: ғылым, білім, өмір, тәжірибе, шығармашылық, мұғалім, ұрпақ, жетістік, ұрпақ, оқушылар.

Текіден текті туады
Тектілік ұрпақ куады
Тегі мықты болғандар
Өмірдің өзегін ұғады.
Мұнарасында өмірдің
Қасқайып биік тұрады

Кіріспе. Өмірдің қиралаң соқпақтары әрқилы, өмірде кездесетін ауыртпалықтары мен қиындықтарын көтере алатын жандар ғана қабілеті мен мүмкіндігін шыңдай алады. Өмірде алдына қойған мақсаты дүние жинау емес, ғылым мен білім шыңына жетуді мақсат етіп, ата-анасының арманын орындаған, еліне еңбегін сіңірген, көптеген жетістіктерге ие болып, ұрпақтары мен шәкірттері есінде өшпес із қалдыруға ат салысып жүрген, құрметке әбден лайық ұстазым жайлы айтқым келіп отыр. Мүмкін, өскелең ұрпаққа ғылым мен білім жолында тек тынбай ізденіс пен ерінбей еңбекпен қол жеткізуге болатынын және әрбір жетістіктің өмір жолындағы бақыттың бір бөлшегі екенін түсінуге септігін тигізеді.

Адамның өзі алдына осындай мақсат қойып, ұмтылатын болса, өмір соған қалыптастырып жағдай жасайды екен. Университет қабырғасында оқып жүрген сәтте-ақ бізге дәріс беріп жүрген ұстаздарға қызыға қарайтынмын, маған ол кезде олар мен қол жеткізе алмайтын тылсым ғылымның шеберлері сияқты көрінетін. Ғалым болу үшін неден бастап, не істеу керек екенін ол кезде түсіне бермейсің, ең негізі мамандығың бойынша игеруің қажет пәндердің барлығын жақсы оқуың қажет. Ол ретте, қазір жағдай мүлдем басқаша, студенттер университет аудиториясына кіргеннен бастап, ғылыми жұмыстарға араласып кетеді.

Теориялық бөлім. Бұл мақалада, менің өмірімде ғылым жолында ұстаздық еткен, ғылыми ізденістің жолын, еңбекқорлық пен шыдамдылық, табандылық жағынан үлгі болған жан тұралы жазылған.

Ғылым мен білім соқпақтарында рухани із қалдыру үшін, осы салада қызмет етіп, өмірін ғылым мен оның жолында шәкірттеріне бар тәжірибесі мен білімін өткізуде, білікті

ғалымдар өз мектебін қалыптастырады.

Ғалым-ізденуші, физика-математика ғылымдарының докторы, академик Құдайқұлов Анарбай Құдайқұлұлы, 1951 жылдың мамырдың 15-інші жұлдызында, Ташкент қаласы маңындағы Піскент ауданының Ақтөбе ауылында ата-анасының тұңғышы болып дүниеге келеді. Әкесі Құдайқұл – оқыған, білімді азамат, мақта өсіру саласында қызмет атқарып, біраз уақыт тәжірибелер жүргізген, өз ауданында сыйлы азамат және көп балалы отбасының отағасы болып жүргенде, 8-ұлды дүниеге әкеліп, отбасына қарап, балаларының тәрбиесімен айналысып жүрген жұбайы 46-жасында кенеттен келген аурудан қайтыс болады. Ол кезде, балалардың үлкені Анарбай аға, ТашГУдің- «Механика және қолданбалы математика» мамандығы бойынша бітіріп, Мәскеу қаласында аспирантурада оқып жүреді. Аспирантураны 1- жылға шегере тұрып, біраз әкесі мен інілерінің қасында болып, анасының жылын өткізіп, оқуын жалғастырып, кандидаттық диссертациясын жоғары дәрежеде қорғап шығады. Тағдырдың бірінші соққысынан шетке шығып қалмай, әкесі мен үйде қалған шиттей інілерінің болашағы үшін өзіне жүктелген аманат екенін, осы білімнің арқасында ғана оларды аяққа тұрғызатындығына кәміл сенген болатын.

Мәскеуде оқыған жылдары ол көптеген аты аңызға айналған ғылымның саңлақтарын өз көзімен көрмек түгілі олармен сұхбаттасып, дәрістерін тыңдап , ғылыми және рухани азық алады. Кандидаттық диссертациясын Ломоносов атындағы МГУ-нің «Газ жәнетолқындық динамика» кафедрасында, Ғылым Академиясының академигі Х. А. Рахматулиннен- ғылыми жетекшісі, профессор В. Ф. Демьяновтан, докторлық диссертациясын Новосибирскідегі Ғылым академиясының құрамындағы, Гидродинамика институтының «Деформацияланушы қатты денелер механикасы» бөлімінде, профессоры, академик Б.Д. Анниндерден ғылыми тәжірибелер жинақтай жүріп қорғайды.

Ғылым докторы атағын алып, ауылға қайтқан ол Ташкент қаласында орналасқан сол кездегі «Институт кибернетики, алгоритмизации, сейсмологии АН. УзССР» ғылыми ізденістермен айналысатын институтта ғылыми қызметкер болып қызмет жасайды. Ғылыми жұмыстары мен мақалаларымен көзге ілінген жас ғалым 1992 жылы Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының Батыс бөлімі бойынша вице-президент лауазымына тағайындалып, жаңадан құрылған ҚР Ұлттық Академиясының құрамындағы академик Ө.М.Жолдасбеков атындағы «Механика және машинажасау институты»-да «Деформацияланушы қатты денелер механикасы» бағыты бойынша зерттеу және жас ғалымдарды дайындауда СССР ҒА академиктері Ержанов Ж.С, Айталиев Ш.М, Дайратов Т.Р, Масанов Ж.К, Алексеева Л.А, Алимжанов М.Т, Тюреходжаев А.М, Егоров А. К, Божанов Е. Т т.б., бірге ғылыми жұмыстарын жүргізеді.

1998-2004жж. аралығында М. Тынышпаев атындағы Транспорт және коммуникация академиясында «Сыртқы бөлім мен ЖОО-нан тыс білім беру» институтының директоры, 2004-2010жж. Халықаралық Қазақ-Түрік университетінде кафедра меңгерушісі, 2011-2015жж., арнайы шақырумен профессор лауазымында Гумилев атындағы Евразия мемлекеттік университетінде қызмет жасап, 2016 дан бастап қазіргі кезеңде ҚҰ ҚР Білім және ғылым министрлігі жанындағы «Ақпараттық және есептеу технологиясы» институтында дәріс оқып, жас ғалымдардың зерттеу жұмыстарына жетекшілік жұмыстарын жалғастыруда.

Құдайқұлов Анарбай Құдайқұлұлының 70-жас торқалы тойы қарсаңында, шәкірттерінің бірі ретінде өз алғысымды айтып өтуді жөн көрдім. Білімін ұштап жалғастырып, ғылым жолына түсуде – керуен басшысының, ғылымның жолын , анық бағытын тура таңдап, ғылыми тақырыбын болашақта өзекті болатындай етіп жалғауды болжайтын - көреген ғалым болуы өте маңызды, өйткені бұл бағыттар ғылым мен білім беру саласындағы өмір бойы өзекті және перспективалы болуы керек.

Осы ретте, менің өмірімнің ғылыми парақшасы осы мәселерді шешуден басталды. Маған ғылыми жетекші өзім оқып, түлегі болған Қазақ Ұлттық университетінен

профессор А.К. Егоров тағайындалды. Ол тұралы, маған тақырып таңдау талдауларындағы академиктердің тартыстарын басқа мақалада жазармын, қазіргі өзекті арқау ол – Анарбай ағайдың еңбегі! Әрине қиындықтар болды, отбасы, балалар бар, ғылыми жұмыстардың атқарылу мерзімдері бар, оның үстіне жалақы алатын қызмет бар, кейде өте қиналған кезде барлығын тастап кететіндей күйлер де болды. Түсінгенім, ғылыми зерттеу жұмыстарында сен жауынгерсің, ғылыми жетекшілерің – бұйрық беруші басшылар, жоспарға сәйкес сенің ғылыми жұмысың атқарылуы тиіс, қандай жағдай болмасын, процесс тоқтамауы тиіс.

Мен белгіленген мерзімінде мақала жазуға, конференцияларда оны апробациядан өткізуге, ғылыми мақалалар шығаруға, халықаралық журналдарға жіберуден қорықпауға, гранттық жобаларға қатысуға, конференцияларда, ғылыми кеңестерде сөйлеуге, жалпы алғанда, барлық жас ғалымдар өтетін жолын өттім.

Кейінгі жылдары өз қызметімде, ол кісінің кейбір мәселерді ерекше шешу әдістерін, әсіресе, шешімі табылмай, тығырыққа тірелген есептерді қолданбалы жуықтау әдістермен шешу жолдарын көп қолдандым.

Анарбай Құдайкүлұлының жас ғалымдар тәрбиелеу мектебінің арқасында ғылымның осы қиын жолдарынан өткенімізді және ғалымның үздік шәкірттерінің қатарында болғанымызды мақтан тұтамыз. Анарбай ағамыз әлі күнге дейін ғылым жолындағы арманы асқақ ғалымдардың көшін бастап келеді, ол кісінің басшылығы арқасында шәкірттерінің талай биік асуларды алатындары сөзсіз.

Қорытынды. Анарбай Құдайкүлұлының 70-жасқа толуымен құттықтап, творчестволық табыс тілей отырып, мынадай өлең жолдарымен аяқтағымыз келеді:

Армысыз аға Анарбай Құдайкүлов
Тәңірім талап берген сізге, таудай қылып,
Тілектес болып аға, сізге сүйсінеміз,
Саулығыңды әрдайым сұрай жүріп.

Бала кезден биік шыңға өрмеледің,
Қиындығың қалмады, көрмегенің.
Инемен құдық қазған бұл ғылымға,
Қуантады, қайтпай құлаш сермегенің.

Жасыңнан көріп өстің жетімдікті,
Көремін көздеріңнен сенімдікті..
Таудай талап, ерен еңбек арқасында,
Тұлға болған жансыз, аға, тегің мықты..

Жанына еріп жампоз, жайсаңдардың,
Жинақтадың тәжірибе, ой-салмағын.
Тағдырың тартқан кезде тосын сыйын,
Тәуекелге түстің, аға, тайсалмадың.

Дүние -керуен көшеді, тұра алмайды,
Арман алдан шақырып жиі алдайды..
Арманы асқақ көштің керуенбасы,
Кәдірлейді қазір бәрі Анарбайды.

Жан емес жалған сөзді мақтан қылған,
Бір өзі барша жұртты шаттандырған.
Күліп жүрсін жаныңда Күлән жеңгем,

Атыңды ерттеп,азанда аттандырған.

Жетпістің желіп шықтың белесіне,
Еңбегің жүр еленіп ел есінде..
Шаршамай шауып,аға,жүре бергін,
Жеңгеміздің шайын ішіп сәресінде.

Шәкірттерің сәлем айтты сан қаладан,
Сен арқылы атақ-даңқ арқалаған..
Атыңды айтып,күндерін ұмытпайды
Құдайқұловты кезінде қалқалаған..

Бастарынан өткізіп балалықты,
Дәріс алып,үйренді даналықты..
Ұстазы дұрыстың ұстанымы да деген,
Бұл күндері бәрі де - дара,мықты,

Нұр ойнайды,жақсы аға,жүзіңізде,
Біз де ілесіп келеміз ізіңізде.
Сексен мен тоқсанды да бір тойлайық,
Жыр оқып жүзінші туған күніңізде...

Мерейлі 70-жасыңыз құтты болсын, тойыңыз тойға ұласа берсін!

Әдебиеттер тізімі:

1. Сатанова Л.М. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы. Оқулық. Алматы: Білім,2010.-224б.
2. Сайдуллаева Н.С. Нестационарное колебание цилиндрических слоев взаимодействующих с вязкой и идеальной жидкостью. Монография. Шымкент. ЮКУ им. М.Ауезова. 2018,160 с.

Аннотация: Статья посвящена 70-летию ученого, доктора физико-математических наук, академика Кудайкулова Анарбая Кудайкуловича! Только те, у кого разные жизненные тропы, те, кто способен переносить тяготы и трудности, с которыми приходится сталкиваться в жизни, могут провести свои способности и возможности. Я хочу рассказать о своем учителе, который в жизни ставит своей целью не собрать мир, а достичь вершины науки и образования, исполнить мечту родителей, заслужить заслуги своей страны, заслужить много достижений, оставить неизгладимый след в памяти своих потомков и учеников. Возможно, это поможет подрастающему поколению понять, что на пути к науке и образованию можно достичь только неустанным поиском и самоотверженным трудом, а каждое достижение - это частичка счастья на вашем жизненном пути.

Ключевое слово: наука, образования, жизненный, опыт, творчество,учитель, поколение, достижение, поколение, ученики.

Abstract: The article is dedicated to the 70th anniversary of the scientist, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician Kudaykulov Anarbay Kudaykulovich! Only those who have different life paths, those who are able to endure the hardships and difficulties that they have to face in life, can pump their abilities and capabilities. I want to tell you about my teacher, who in his life aims not to collect the world, but to reach the top of science and education, to fulfill the dream of his parents, to earn the merits of his country, to earn many achievements, to leave an indelible mark in the memory of his descendants and students. Perhaps this will help the younger generation to understand that on the way to science and education, you can only achieve a relentless search and selfless work, and each achievement is a piece of happiness on your life path.

Key words: science, education, life, experience, creativity, teacher, generation, achievement, generation, students.

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

УДК: 316.346

Ертаев М.А.

социология ғ. к., доцент. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
**ЕҢБЕККЕ ЖАҢАША ҚАТЫНАСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ
ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІРЛІГІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Түйін: Мақалада еңбекке деген жаңа көзқарастың ұлттық-жалпыадамзаттық құндылық мәселелері қарастырылады, бұл қоғамдық өмірде белгілі материалдық-экономикалық, мәдени-рухани, саяси-идеологиялық факторлардың жиынтығы екендігі талданды. Еңбек жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында, тарихи тәжірибе барысында ұзақ жылдар бойы қалыптасады, еңбек әрекеті барысында ол дамып, жетіліп, нығаяды. Еңбек жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында, тарихи тәжірибе барысында ұзақ жылдар бойы қалыптасып, еңбек белсенділігі барысында жетіліп байып, нығайып отырады. Ол адамзат игілігі үшін қызмет еткенде ғана құндылыққа айналады. Қазақстан республикасының тәуелсіз дамуы барысында жұмысшылардың өз еңбектерін сүюі, ардақтауы, өмірінің мазмұнына айналдыруына және оған ықыласымен берілгендігіне байланысты екендігін атап өткен жөн. Ол адамзат игілігіне қызмет еткенде ғана құнды болады. Қазақстан Республикасының жаңа еңбек қатынастарын дамыту барысында жұмысшылардың өз жұмысына деген сүйіспеншілігі, құрметі, адалдығы, қоғамдық тәжірибенің нәтижесі екендігіне жанжақты салыстырмалы талдау жасалды.

Кілт сөздер: Құндылық-философиялық-әлеуметтанулық ұғым, құндылық – әлеуметтік тәжірибенің нәтижесі, еңбекті құрметтеу, қоғамдық тәжірибенің нәтижесі.

Кіріспе. Құндылық - философиялық - социологиялық түсінік. Ол жалпылама адамгершілік түсініктер қатарына жатады. Адамзаттың ұлы ғұламалары барлық кезеңдерде бұл түсініктің маңызын тереңірек түсіндіруге және оның өзіндік табиғаты мен ерекшеліктерін білуге ұмтылып отырған. Құндылықтың басқа да философиялық түсініктерден айырмашылығы бұл жерде қажеттілік пен кездейсоқтықтың объективтілігі оның жеке адам, тап, қоғам үшін маңызын нақты және дұрыс бейнелеуінде. Сонымен бірге, заттар мен құбылыстар бірігіп олардың жеке адам, тап, қоғам үшін маңызы артқан сайын құндылық түсінігінің маңызы да тереңдей түседі. Қорыта айтқанда құндылық, бір жағынан, табиғи құбылыстар мен процестердің, заттардың, адамдардың мақсатқа сәйкес әрекетінің шеңберіне ілініп, белгілі бір әлеуметтік мазмұнға ие болуына байланысты өзінен-өзі бейтарап жатса да пайдаға асырылуы, қажетке жаратылуы, сөйтіп қоғамдық игіліктерге айналуы. Демек, құндылық әлеуметтік практиканың нәтижесі ретінде субъект пен объектінің арасындағы байланыстан туысдайды. Ал, мұның өзі оның табиғатын ашып көрсетуге негіз болады.

Теориялық талдау. Құндылық қоғамдағы структуралық – құрылымдық элементтерімен (таптар, әлеуметтік топтар, ұлттар) тығыз байланысты. Яғни, бір тап игілік ретінде бағалайтын заттың келесі таптық әлеуметтік позициясын бейнелейтін құбылыстар бірінші орынға қойылып дәріптеледі. Демек, дүниеге көзқарастың аксиологиялық-мәнділік қасиеттеріне оның мазмұнына елеулі роль атқаратын мұраттар мен мақсаттар, адамгершілік нормалары және т.с.сияқтылар кіреді. Өйткені, олар адамдардың іс-әрекеті үшін құны болмауы мүмкін. Таптардың дүниеге көзқарасында ең алдымен тап бағыт-бағдар бере отырып, қызметке ұмтылуға серпін туғызады [1.50.]. - бұл табиғи қоғамдық өмірде белгілі болатын, адам қадірлейтін, олар үшін тиімді, пайдалы, маңызды табиғи, жеке және әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандыруға қызмет ететін, материалдық-экономикалық, мәдени-рухани, саяси-идеологиялық факторлардың

жиынтығы болып табылады. Құндылықтардың мәні мазмұнына қарай төмендегідей классификацияларға ажыратылады:

Адам және адамзат - ең жоғарғы құндылық болып табылады:

- адамзаттың өмір сүруі үшін қажет болған табиғи мүмкіндіктер мен еңбек құралдары және еңбек өнімділігінің бірлігі материалдық өмір құндылықтары деп аталады:

- қоғамның өмірлік белсенділігі үшін қажет адамзаттың дамуы процесінде дүниеге келген әлеуметтік сала мен құрылымдар (семья, ұлт, тап, мемлекет) қоғамдық өмір құндылықтары түсінігімен бейнеленеді:

- адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға қызмет ететін ғылыми білімдер, философиялық, этикалық, эстетикалық идеялар жиынтығын рухани өмірдің құндылықтары деп атайды:

Құндылықтың тағы да бір ерекшелігі, ол тарихи тәжірибе үдерісінде ұзақ жылдар бойы сыннан өтіп, адамзат өз тәжірибесінде оның маңыздылығына, мәнділігіне сенім артқаннан кейін ғана жалпыадамзаттық мазмұнға ие болады. Құндылықтар заттар мен құбылыстардың барлығын оның жеке адам мен қоғам үшін маңызын объективті негізде көрсетсе, оларды түсіну мен сезіну субъективті мазмұнға ие болады. Бірақ жеке адам, қауым және қоғам игіліктері бірігіп, олардың арасындағы қарама-қарсылықтар жойылған сайын адамдардың өмірінде жалпыадамзаттық құндылықтардың мәні арта түседі. Сол себепті қоғамымыздың нарықтық қатынастар кезеңінде құндылықтарды жаңаша бағалауға, жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтауға ерекше мән беріліп отырғандығы жай емес.

Қазақстан дамуының өзіне тән жолы, оның түп негіздерінің бірі жалпыадамзаттық құндылықтарды қадірлеу болып отыр. Халқымыздың әділеттілігі, теңдігі, тату көршілік пен достығының негізгі тамыры ғасырлар бойы сақталып отырғаны белгілі. Қазіргі кезеңнің негізгі мақсаттарының бірі осы дәстүрлерді қайта жаңғырту, оларға жаңа мазмұн мен мағына беру, заманымызға тыныштық, мәдениет және ұждан еркіндігі, әрбір адамды кемелді етіп өсіруге мүмкін болған жағдайларды әзірлеуде болып отыр. Қазақстан республикасының тәуелсіздікке қол жеткізуі, дүниежүзілік өркениетке, жалпыадамзаттық құндылықтарға деген сенімді қалыптастырды. Ендігі біздің мақсатымыз, сол құндылықтармен бұл қоғамның нақты қоғамдық даму сатыларын байланыстылық пен бірбүтіндікте қарастыра отырып, құндылықтардың нәрін сіңіру мүмкіндігіне қол жеткізуіміз керек.

Жалпыадамзаттық құндылық дегенде қоғамдық даму үшін ерекше маңызға ие болған құндылықтарды түсіну керек. Бұл құндылықтарды қоғамның дамуы процесінде барлық халықтар жасаған. Жалпыадамзаттық құндылықтарды уақыт пен кеңістікте шектеп болмайды. Жалпыадамзаттық құндылықтар адамның еңбек белсенділігінде дүниеге келетін және нақты өмірде белгілі болатын үдеріс.

Адамзат көптеген ғасырлар бойы көздің қарашығындай сақтап келген құндылықтардың маңызы мен қадірі өте жоғары. Міне осындай көпшілікке белгілі және түсінікті болған төмендегідей қорытынды шығарамыз: Адамзат жасаған құндылықтарды сақтамай, оларға сүйенбей қазіргі қоғамымыз бастан кешіріп отырған қиыншылықтардан құтыла алмаймыз. Мұны Қазақстан Республикасының елбасы Н.Ә.Назарбаев: Қазіргі заманғы дүниенің тәжірибесі кейбір дәстүрлік құрылымдар қазіргі өркениеттің арнасына етене жалғасатынын сенімді түрде көрсетіп отыр. Тәжірибесіз жаңашышдықтың да болуы мүмкін емес. Нақты осы дәстүр адамның жоғалып кетпеуіне өз тұрмысының сипатына қазіргі дүниенің күрт өзгерістеріне бейімдеуге мүмкіндік береді [2.10.] деп атап өтеді.

Бұл құндылықтардың жеке адам мен қоғам өміріндегі орны мен ролін зерттеу ең алдымен қоғамды гуманитарландыру, халықтар, ұлттар, мемлекеттер арасындағы қарама-қайшылықтарды саналы түрде шешу, дүние жүзі халықтарын үрейге үндеп отырған соғыс пен бейбітшілік, экологиялық апат, жұқпалы аурулар (СПИД), қазіргі күндегі эпиджағдай (КОВИД) басқа да проблемаларды шешуге қызмет етеді. Құндылық өз мәніне қарағанда

адамдар, әлеуметтік топтар, мемлекеттер, ұлттар және халықтар арасында саяси-идеялық және этникалық келіспеушіліктердің күшеюін жоюға қаратылған болу керек. Құндылық адамзаттың дүниені тануы мен игеруінде, өзін сол қоғамның мүшесі екендігін сезінуінде, өмірдің мазмұнын түсінуде ерекше құрал болып қызмет етеді.

Құндылықтар адамның діни, ұлттық, тілдік, тарихи, мәдени, этикалық және құқықтық көзқарастарының жиынтығы. Белгілі бір қоғамның әлеуметтік тәртібі, жеке адамның қадірі, этикалық және праволық тәжірибесі жеке адамның қоғам мен адамдар алдындағы борышы мен жауапкершілігі құндылықтар критерийімен өлшенеді. Құндылық түсінігі мәдениет, цивилизация түсініктерімен ажырамас байланыста. Олардың арасындағы жалпылық және өзіне тән ерекшеліктерін атап өту қажет. Себебі, бұл түсініктердің арасында жалпылама жақтары көп болғандықтан оларды бір негізде деп қарауға болмайды.

Құндылық түсінігінің пайда болуы көне грек елінде мәдени дәстүрлердің және қоғамның идеялық негіздерінің ыдырауы мен қадірсізденуіне байланысты болған. Афина демократиясының құлауы Сократты Құндылық деген не? деген сұрау қоюға мәжбүр еткен. Көне дәуір мен орта ғасыр философиясына құндылық түсінігіне реалдылық, ақиқат, болмыс түсініктері қосылған. Құндылық бұл қоғамдық-тарихи түсінік, яғни өтпелі кезеңдердің өзгеруі мен қабілет қарымының дамуы нәтижесінде қалыптасып, мазмұны кеңейіп отырады.

Құндылықтар заттар мен құбылыстарды ғана емес, сонымен бірге, адамның қатынастарының жеке адам мен қоғам үшін маңызын да өз ішіне алады. Бейбітшілік, әлеумет пен әлеуметтілік, әділеттілік, еңбексүйгіштік, сияқты жапыадамзаттық қасиеттер де құндылықтар болып табылады.

Нарықтық қатынастардың қалыптасуы кезеңінде болса әрбір адамның қауіп-қатерсіз, өмір сүруі, әлеуметтік жағынан қорғалуы, қолайлы еңбекпен қамтамасыз етілуі, сонымен бірге, ұлттық, жеке еркіндіктің қадір-қасиетімен қамтамасыз етілуі де жалпыадамзаттық құндылықтар арасында ерекше орынға ие болуда.

Нәтижелер мен талқылау. Көп ғасырлық тарихымыз дәлелдеп отырғанындай қазақ халқы жаңадан өзіміздің ұлттық сипатымызды дәлелдейтін алдыңғы қатарлы зиялыларымыз тарапынан жасалатын және ең маңыздысы -бүкіл адамзатқа қажетті құндылықтарымыз дүниеге келеді.

Құндылықтардың ең маңызды жағы - адам белсенділігінің өзі, жалпы еңбек белсенділігі, құндылығы болып табылады. Адамның кәсібі, білімі мен біліктілігі, интеллектуалдық әлеуеті, дүниеге көзқарасы және оның құндылықтарға қатынасы өзіне тән негізде қалыптасады және дамиды. Жоғарыда атап өткеніміздей, жалпы құндылық түсінігі адамның еңбек белсенділігі үшін қажетті, пайда келтіретін заттар мен құбылыстар сипатында дүниеге келген. Еңбек-құндылық ретінде қоғамдық міндеттерді атқара отырып, ең алдымен адамның қажеттіліктерін қанағаттандырудың, өзін-өзі белгілі етудің құралы болып табылады. Екіншіден, еңбек құндылығы қоғамдық игілік жасау міндетімен байланысты. Үшіншіден, белсенді еңбектің мәні, яғни қоғамды нығайту және дамыту функцияларымен белгіленеді. Төртіншіден, еңбек құндылығы жеке адамды интеллекті жетілдірушісі ретінде белгілі болады. Бесіншіден, еркін шығармашылық еңбек талап етіледі. Сонымен еңбек құндылығының жоғарғы білімділік сипаты адамзат жаратылысының объективті мазмұнын бейнеледі.

Еңбек қоғам үшін барлық қоғамдарға да жоғарғы құндылық болып есептелген. Субъект үшін болса, еңбек құндылығы белгілі бір қоғамдық-экономикалық жағдайға байланысты. Қоғамның даму тенденциясы, мазмұны еңбекті құндылық сипатында қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Егер адам өзінің еңбек белсенділігі нәтижелерінен пайда көрмесе, ол еңбек өз қадір-қасиетін жоғалта бастайды. Еңбектің қадірсізденуі еңбек етушілер үшін өз мазмұнын жоғалтады, себебі құндылық қоғамдық саладан тіршілік ету түріне айналады. Тек қана жеке қажеттілікті (тұтыну саласында) қанағаттандыру үшін

ғана қызмет етеді. Яғни қандай жағдай да да ақша табу, байлықты арттыру адам өмірінің мазмұнына айналып қалады. Осы жағдайдан келіп еңбексүйгіштік ақылсыздық сипатында бағалана бастайды. Еңбектің қадірі, құндылығы қоғамдық - саяси құрылыстың қандай екендігіне тікелей байланысты деп айтуға болады. Бірақ белгілі қоғамдық жағдай еңбек бесенділігін жүзеге асырады. Адам әлеуметтік субъект болса, сол қоғамдық қатынаста еңбек етеді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз дамуының стратегиялық бағдарламаларының жасалуы, өзіне тән болған нарықтық қатынастардың қалыптасуының барысы - құндылықтар үшін жағдайлар жасайды деп сенеміз.

Еңбектің адам өміріндегі орны мен ролі, өмірлік құндылық және қоғамның қажеттілігі туралы айтқанда, еңбектің өмірлік құндылық сипатын қалыптастыруда жұмыссыздықты, оны тоқтату жолдарын жасау қажет екендігін ерекше атап өтуіміз керек. Жұмыссыздық бұл еңбектен жатсынудың нәтижесі. Жұмыссыздықтың экономикалық емес, керісінше әлеуметтік-рухани жағдайларының нәтижелеріне көбірек көңіл бөлу қажет. Жұмысын жоғалту әлеуметтік-психологиялық жағынан жеке адамға, семьяға және қоғамға қауіпті. Зерттеулер көрсеткендей, жұмыссыз қалған адам өзінде не болып жатқандығын сезінбейді. Алғашқы уақыттарда ол жұмысынан айырылып, қиын жағдайда қалғанын соншалық қауіпті деп есептемейді. Бұл үдеріс орта есеппен бір аптаға дейін болады. Екіншіден, жұмысын жоғалтқан адам, өз жұмысына жаман қатынаста болады. Келешек жоспарларын жасай бастайды. Бұл үдеріс бірнеше аптаға созылады. Екіншіден, бірте-бірте тынышсыздық пен қорқыныш басталады. Ол қысқа уақытты демалыстан шаршайды, ақшасы бітеді. Отбасы, тұрмыстарында тәртіпсіздік басталады. Өзіне бірнеше айлар бойы жұмыс іздей бастайды. Төртіншіден, жұмыссыздыққа көндіге бастайды. Бірақ тұрмыс дәрежесі төмендейді. Барлық күндер бір-біріне ұқсаған болып, ол үшін мереке немесе демалыс күндерінің айырмашылығы болмайды. Жұмыссыз адам үшін коммуникациялық құралдар (әлеуметтік желілер) сыртқы дүниемен байланыс және информацияның негізі болып қалады.

Жұмыссыздық - еңбекке жарамды халықтың еңбектерге өмірлік құндылықтарды табу мүмкіндіктеріне тосқауыл жасайды. Жұмыссыздық дүние жүзінің барлық жерлеріндегі негізгі күрделі болып отыр.

Адам өмірінде құндылық сипатында еңбектің орындайтын функциялары төмендегідей: - еңбек ең алдымен тендіктің негізі. Еңбек арқылы адамдар түрлі топтарға бөлінеді: - еңбек адамдар арасындағы қатынастарды байытады: - еңбек міндетті белсенділіктің негізгі көзі. Көпшілік адамдар өз еңбектерімен мақсатқа қаратылған қызмет процесін ұйымдастырады: - еңбек адамның кәсіптік шеберлігі мен шығармашылық қабілеттерінің дамуына жағдайлар жасайды. Бұл үдеріс адамның қабілеттерінің мақтанш ету, өзіне сену және өз қауіпсіздігі үшін сезімдерінің асуына мүмкіндік береді: - еңбек-уақыт өлшемі. Өз жұмысын жақтырмайтындар да мұның жағымды фактор екендігін ерекше атап өтеді: - еңбек мақсатқа қаратылған белсенділіктің негізі. Ол адамды дүниемен және басқа адамдармен байланыстырады. Жұмыс орнын жоғалтқан адам жәрдемсіз, ыңғайсыз жағдайда болады: - еңбек адам өмірі құралдарының үстінен бақылаушы және табыс табу негізі болып табылады.

Еңбек пен күнделік өмірдің басқа жақтары арасында айырмашылық болуы мүмкін емес. Адамдар өз өмірлерін еңбек ететін және зейнет жасындағы деп екіге бөледі. Дем алу, күндер, апталар, айлар, жылдар сияқты жұмыс ритмдеріне бөлінеді. Жеке адам тіршілік жасайтын орындар мынадай функцияларға бөлінеді. Олар жұмыс орны, үйі, дем алу орны. Ол еңбек уақытын қалай өткізуді ұйымдастырады. Немесе басқа адамдармен қатынас жасаудың негізгі қайнар көзі. Сөйтіп, еңбек адамның құндылығы сипатында қалыптасады. Зерттеушілердің дәлелдеуінше, еңбек құндылығы семья құндылығынан кейінгі негізгі құндылық болып табылады. Талдаулар бірінші кезекте семья құндылығы, үшінші және

төртінші кезекте материалдық игілік және жақсы тұрмыс құндылығы тұратындығын көрсетеді. Ал семья әсіресе игілік пен жақсы тұрмыспен тығыз байланысты. Семьядағы қатынас еңбектен бос уақыт арқылы жүзеге асады. Сонымен еңбек күрделі және мазмұнына қарай көп аспектілі үдеріс. Еңбектің барлық аспектілерін екі топқа бөлуге болады. Біріншісі, еңбектің жеке құндылықтармен байланысты жақтарын (еңбектің қызықтылығы, ол жерде жеке адамның өзін көрсету мүмкіндігінің барлығы, шығармашылық білімдерінің жетілуі) біріктіреді. Екіншісі, жалақы, қоршаған орта, еңбек жағдайы, басшының жақсы қатынасы болып табылады.

Қазақстанның нарықтық қатынастары кезінде еңбек қатынастары өзіне тән ерекшеліктерге ие. Еңбек қоғамдық және экономикалық дамудың негізі болып табылады. Бірақ, еңбекке басқаша тұрғыдан қарау да бар. Мысалы, Америка социологтары Х.Бейнон мен Р.Блекберилер жұмысшылардың еңбекке деген қатынасын зерттей отырып, төмендегідей қорытынды жасайды: жұмысшылардың көпшілігі өз жұмыстарын жақтырмайды. Авторлар мұның негізгі себебі еңбек базарында мүмкіндіктердің шектелгендігі жұмысшыларға олардың барлық салалардағы қанағаттануының қамтамасыз етілмегендігін деп көрсетеді. [3.21.]. Мұндай жағдайды қазіргі кезеңде республикамыздың кейбір жерлеріндегі еңбек қатынасында да кездестіру мүмкін. Қазіргі күнде жұмысшылардың өздері үшін құндылық сипатында, өмірдің негізгі мақсаты сипатында бойына сіңгендігін атап өтуге болады.

Әрбір адамды ол кім болса да және дүниеге көзқарасы қандай болмасын оның өз еңбегіне қатынасы болады. Ол еңбегіне мейіріммен қарауы немесе жаман көруі мүмкін. Шаруалар - жерге, балықшы - өзенге, жұмысшы - станокқа, мұғалім - студентіне, дәрігер - ауруға, ғалым - ғылыми теориясының жетістігіне, дүниенің сұлулығы мен үйлесімділігіне сүйсіне қарайды. Еңбектің өмірлік құндылық болып қалыптасуына тыйым салулар, түрмелер ол жердегі азаптар немесе кеңестік қоғамның теріс саясаты кері әсер етті. Мұнымен еңбекшілер еңбектен алшақтана бастады. Еңбекті дұрыс бағалау мен шаруашылық мотивациясына деген сенім жойылды. Яғни, кешегі мұрат тұтқан құндылықтар, бүгін күлкілі сияқты. Мұны ең алдымен, жастар түсінді. Бүгінгі күні олардың басым көпшілігі қызмет көрсету саласында, соның ішінде, әсіресе, терең білім мен белгілі бір мамандықты талап етпейтін түрлерінде еңбек етуге бейім. Олардың арасында еңбектенудің мұндай жеңіл түрі бизнес деп аталады. Біз таратқан анкета сұрақтарына жауап берген оқушылардың Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 31 пайызы еңбектенудің бизнестік түрін қалаған. Анкета сұрақтарына берілген басқа жауаптардан көрініп тұрғандай, «одан әрі оқығым келмейді» дегеннің өзі, «еңбектенуден» қашқалақтаудың амалы емес, керісінше, еңбектің белгілі біртүрінде, әсіресе, бизнесте табысқа жетудің тиімді жолы ретінде қарастырылады. Бір қызығы оқушылардікі сияқты студент жастардың да «бизнеске» көзқарастары жылы. Анкета сұрақтарына жауап берген Шымкент қаласындағы жоғары оқу орны студенттерінің 29 проценті оқумен қатар күн көріс үшін кәкір-шүкір сатумен шұғылданатындықтарын жасырмаса, 30 проценттейі университетті бітіргеннен кейін таза бизнеспен айналысқысы келетіндіктерін атап көрсеткен [4.77.].

Біз таңдап алған мақаланың мазмұнын терең талдау мақсатында жастардың кәсіптік бағдар мен отансүйгіштік сезімдеріне ерекше көңіл бөлдік. Мұндай үдеріс Қазақстанның нарықтық қатынастары кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарын үйренуге нақты факт материал жинау бағытында жастардың еңбекке қатынас мәселесіне талдау жасауға әрекет жасадық.

Тоталитарлық Кеңес өкіметі кезінде жастарды кәсіпке баулуға және отансүйгіштік сезімге тәрбиелеуге біршама кемшіліктерге жол берілген. Яғни бір жақтама негізде жүзеге асырылғаны белгілі.

Қазақстанның егемендік алуы жоғарыдағы проблемаларды шешуге жаңа қадам басты деп айтуға болады. Мысалы, қазіргі таңда Қазақстанда іскерлік пен меншікке деген

әртүрлі қатынас қалыптасты. Нарық заманы туды. Бұл процестер жастардың еңбекке қатынасын түбірімен өзгертті. Соның ішінде кәсіпке деген қызығушылық жаңа форматқа ене бастады. Әсіресе жастар өздерінің таланты мен мүмкіндіктерін тиімді пайдаланатын кәсіпке қызығуы күннен-күнге артып отыр. Бұл қызығулар ең алдымен жастардың материалдық игілікке ұмтылдыруда. Сондықтан жастар қазіргі кезде өздерінің жеке басының материалдық игілігі мен кәсіп тандауды ұштастыруға ұмтылуда.

Көбінесе жеткіншек ұрпақ болашақ кәсібін тандағанда егеменді Қазақстан Республикасының келешегіне көп үміт артып отыр. Сол себепті мұндай көкейкесті проблемаға немқұрайлы қарамау керек. Яғни кәсіптік бағдар беру жеке адамның ғана мәселесі емес, жалпы мемлекеттік мәселеге айналуы қажет. Әрбір жеткіншек ұрпақтың қызығуын, мүмкіндігі мен қабілетін ескере отырып кәсіп тандаудың жалпы мемлекеттік формасы және бағытын белгілі жүйемен реттеп отыруы келешекте өте үлкен пайда келтіреді деп айтуға болады. Осы мақсатпен еліміздің ғылыми-техникалық дамуына қажетті кадрларды дайындаудың нақты бағдарламасын жасау қажет. Бағдарламаны жасау барысында нарыққа көшу кезеңіндегі көкейкесті проблемаларды бағдарлам ретінде ұстау қажет. Себебі жеке адамның қызығуы мен мемлекеттің диалектикалық бірлікте дамуы есепке алынбаса, біржактамалы бағдарлама болады. Осы проблемаларды шешуде кәсіптік бағдар берудегі жеке адамның қызығуын (дамыған мемлекеттердің тәжірибесін пайдаланып) нақты материал жинау үшін, социологиялық зерттеу жүргізіп, талдау жасалған қоғамдық пікірлерге көбірек көңіл бөлінуі қажет деп есептейміз.

Кәсіпке қызығушылықты қалыптастыруға тек жанұя мен қоршатын орта тана емес, сонымен қатар жалпы орта білім беретін мектептегі мұғалімдердің, тәрбиешілердің ғылыми және кәсіптік шеберлігі мен оқу бағдарламаларының да маңызы зор.

Ең алдымен жастардың патриоттық (отансүйгіштік) қасиеттеріне, яғни әрбір жастың тәуелсіз халықтың алдындағы борышы мен жауапкершілігіне көбірек көңіл бөлінді. Бұл жастардың ең алдымен кәсіпті тандатанда жеке басының қызығуын ғана емес, мемлекет алдындағы, халқы алдындағы борышын сезінуіне көмектеседі. Қазақстандағы жастардың болашағы, әрбір жеке адамның дамуы мемлекеттің стратегиялық дамуына, даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екендігін ұғыну. Осы мәселені іс жүзіне асыруда білім беру саласының барлық басқыштарын жетілдіру керек.

66% оқушылар 58 % мұғалімдер пікірінше келешекте жаңа кәсіпті игеруге деген қызығушылық арта түседі деп көрсетеді. Респонденттердің басым көпшілігі жоғары білімді мамандықтардың абыройы жоғары екендігін дәлелдейді. Мысалы: 75 % оқушылар және 83 % студенттер жаңа мамандық игеруде жоғары білімнің қажет екендігін көрсеткен, ал 12 % оқушылар орта арнаулы білімді белгілеген. 72% оқушылар 80% студенттер келешекте жоғары білімді мамандықтар материалдық игіліктер жасаумен рухани даму үшін үлкен маңызға ие болатындығын көрсетеді.

Қоғамның қажеттілігін жастар жақсы түсінетінін ерекше атап өту керек. Себебі жастардың болашақ мамандығында өмірлік позициясының жақсы болуын көздейді. Құқық қорғаушы ұйымның қызметкерлерінің өмірі әрдайым қауіп үстінде. Себебі қазіргі нарыққа өтпелі кезеңде коррупция мен бірлескен қылмыс түрлері күшейіп отыратаны сыр емес. Сол себепті қазірше бұл салада жұмыс істейтін қызметкерлердің жалақысы 1.5-2 есе көп болып отыр. Бұл сала қызметкерлерінің жасырын табысы да аз емес. Осындай себептерге байланысты соңты кездері техникалық, ауылшаруашылық жоғарғы оқу орындарымен салыстырғанда құқықтану және экономикалық институттар мен университеттерге конкурс өте жотары.

Қорытынды. Жалпы социологиялық зерттеу қорытындысында кәсіптік бағдар жастардың жеке басының мотиві мен қызығуы нарықтық ғылыми-техникалық прогресін қамтамасыз етуі шарт. Себебі табалдырығына аттағалы тұрған 21 ғасырда қазақ халқының қоғамдық дамуында негізгі рольді рухани фактор иемденеді. Міне осы майданда қызмет ететін кадр ауадай қажет. Яғни аймақтың жалпы мәдениеттік ғылыми-техникалық, кәсіби

шеберлік деңгейі Қазақстан Республикасы прогресінің негізгі экономикалық, саяси және әлеуметтік тірегі болып табылады [5.20-25.].

Еңбектің өмірлік құндылыққа айналуы адамның рухани қанағаттануымен байланысты. Егер қандай еңбек болса да материаллық игіліктен басқа адамгершілік-рухани жағынан қанағаттандырылмаса, ол еңбектің әлеуметтік маңызының толық құндылыққа айналуын қамтамасыз ете алмайды. Республикамызда ұлттық құндылықтарды тіктеу, дәстүрлер, еңбек адамның қадір-қасиетін көтеру үшін олардың әлеуметтік жағынан қорғалуы, жалақысының жиі- жиі артуы еңбекке дұрыс және саналы қатынасты қалыптастаруға жақсы әсер етеді. Қазір мұндай қадам педагогтардың мәртебесі туралы заңның жүзеге асырылуы мен жалақыларының өсуі игілікті қадам деп атауға болады.

Еңбек жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында, тарихи тәжірибе барысында ұзақ жылдар бойы қалыптасып, еңбек белсенділігі барысында жетіліп байып, нығайып отырады. Ол адамзат игілігі үшін қызмет еткенде ғана құндылыққа айналады. Қазақстан республикасының тәуелсіз дамуы барысында жұмысшылардың өз еңбектерін сүйюі, ардақтауы, өмірінің мазмұнына айналдыруына және оған ықыласымен берілгендігіне байланысты екендігін атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұсқабаев О. Мектеп - жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. Алматы. Қазақстан, 1997, 50-бет.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. Алматы, 1993, 10-бет.
3. Диалектика становления коммунистического труда. Киев. 1978,21-бет.
4. Нұсқабаев О. Мектеп - жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. Алматы. Қазақстан, 1997, 77-бет.
5. Ертаев М.А. Еңбек және еңбекке жаңаша қатынастардың әлеуметтік мәні. //Социология ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты, Түркістан, 2000. 20-25 беттер.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы национально-общечеловеческой ценности нового подхода к труду, анализируется, что это совокупность известных в общественной жизни материально-экономических, культурно-духовных, политико-идеологических факторов. Труд имеет общечеловеческий ценностный характер, формируется на протяжении многих лет в ходе исторического опыта, в ходе трудовой деятельности он развивается, совершенствуется и укрепляется. Труд носит общечеловеческий характер, формируется на протяжении многих лет в ходе исторического опыта, совершенствуется и обогащается в ходе трудовой деятельности. Она становится ценностью только тогда, когда служит на благо человечества. Следует отметить, что в ходе независимого развития Республики Казахстан от работников зависит любовь, уважение, любовь к своему труду, отношение к его содержанию и преданность ему. Он будет ценен только тогда, когда будет служить человеческому благу. Любовь, уважение, преданность работников своей работе в процессе развития новых трудовых отношений в Республике Казахстан.

Ключевые слова: ценность-философско-социологическое понятие, ценность-результат социального опыта, уважение к труду, результат общественного опыта.

Abstract: The article examines the issues of the national and universal value of a new approach to work, analyzes that this is a set of material-economic, cultural-spiritual, political-ideological factors known in public life. Labor has a universal value character, it has been formed over many years in the course of historical experience, it develops, improves and strengthens in the course of labor activity. Labor has a universal character, is formed over many years in the course of historical experience, is improved and enriched in the course of labor activity. It becomes valuable only when it serves for the benefit of humanity. It should be noted that in the course of the independent development of the Republic of Kazakhstan, love, respect, love for their work, attitude to its content and devotion to it depend on workers. It will be valuable only when it serves the human good. Love, respect, dedication of employees

to their work in the process.

Keywords: value is a philosophical and sociological concept, value is the result of social experience, respect for work, the result of social experience.

ӘОЖ: 808.5

Нуртазина А., Назанова Г.Ж., Елгонова С.Д.

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

СӨЙЛЕУ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕНІ БЕЛГІЛЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақалада балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік өзара әрекеттесудегі сөйлеудің рөлі мен маңызы қарастырылады. Айналдырушының әлеуметтік рөлдері сөйлеу мінез-құлқының маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге функционалды тәуелділік бар: оның қатысушыларының сөйлеу мінез-құлқының сипатын анықтайтын рөлдік жағдай ғана емес, сонымен бірге таңдалған тілдік құралдар әлеуметтік жағдайды қалыптастырады және растайды. Тіл, әрине, қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесін бекіту құралдарының бірі болып табылады. Диалогтың әртүрлі формаларын басқаларға деген құрметтемеушілікті білдіру немесе оларды қорлау, мәртебесін төмендету, өз орнын көрсету үшін пайдалануға болады. Адамдарға дұрыс қарау үшін әлеуметтік жағдай, жыныс, жас, отбасылық қатынастар, кәсіби иерархия, нәсіл немесе жақындық дәрежесі сияқты бірнеше факторларды ескеру қажет.

Кілт сөздер: әлеуметтік фактор, рөлдік жағдай, оқу процесі, кәсіби иерархия

Кіріспе. Әлеуметтік бағдарланған қарым-қатынаста сөйлеушілер мен тыңдаушылардың әлеуметтік рөлдері сөйлеу тәртібінің маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге келесі функционалды тәуелділік бар: рөлдік жағдай оған қатысушылардың сөйлеу мінез-құлқының сипатын белгілеп қана қоймайды, сонымен қатар таңдалған лингвистикалық құралдар да құрылып, әлеуметтік жағдайды растайды. Тіл, әрине, қарым-қатынас қатысушылардың әлеуметтік мәртебесін белгілеу құралдарының бірі.

Біреуге үндесу, жолдамамен жүгіну - кез-келген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Тілде сөйлеу әрекетінде, қарым-қатынастың тұрақты формулалары, бай ұлттық тәжірибе, әдет-ғұрыптардың, өмір салтының, тұрмыс-тіршілік жағдайларының ерекшелігі жинақталған, өйткені әртілдің өзіндік дүниетанымы бар. Ана тілділердің сөйлеу әрекетін алғашқы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің бірі адамдардың бір-біріне қалай сөйлейтіндігіне қатысты. Үндеу түрлері тиімді және сәтті қарым-қатынас үшін маңызды және бұрыннан бері қарым қатынас жағдайының өте маңызды көрсеткіші болып саналған. Сіз өзгелерге деген құрметіңіздің емес сүйіспеншілігіңізді білдіру немесе оларды қорлау, мәртебесін төмендету, өз орнын көрсету әртүрлі үндесу түрлері қолдануға болады. Адамдарға дұрыс қарау үшін әлеуметтік жағдай, жыныс, жас, отбасылық қатынастар, кәсіби иерархия, нәсіл немесе жақындық дәрежесі сияқты бірнеше ықпалдарын ескеру қажет.

Теориялық талдау. Қазақ халқы үшін үндесу түрлері өмір және тұрмыс салтына байланысты өзіндік ерекшеліктері мен айрықша белгілері бар. Отбасылық және күнделікті қарым-қатынаста үлкендерге үндесе жасай отырып, кішілері туыстық терминдердің атау түрлері қолданады, мысалы: ата, апа, әпке, әке, аға, іні. Революцияға дейін үндесуінің басқа түрлері болды: мырза, ханым, бикеш, таксыр. Бұл түрлері әлдеқашан қолдану даншыққан, бірақ қазір мырза мен ханум жоғарылау азымды тұлғаларға жүгінген кезде ресми сөйлеуге қайта оралуда. Ресми жүгінудің ең кең таралған түрі қазіргі кезде жолдас,

азамат, сонымен қатар кәсіби салада әріптес дегені қолданылады. Ресми сөз сөйлеуден емес еіскери хат-хабардафса құрметті үндесуі қолданылады [1].

Отбасы және күнделікті қарым-қатынаста ата-аналары, туыстарын емес ақсақалдары балаларға, сондай-ақжастарға: сүйіктім, қарқам, балапаным, құлыным, ботақаным және б.т. қолдауы мүмкін. Қазақша сілтемелерінің ерекшелігі жас жануарлар мен құстардың аттарымен байланысты сөздердің кең таралуы болып табылады [2].

Қазақ есімдерінің ерекшелігі - жануарлар мен құстардың атаулары аттарға айналғанына назар аударыңыз, олар қазақтардың өкілдік етуінде ерлік, батылдық, қабілет, ақылдылық сияқты қасиеттермен байланысты болды, мысалы: Арыстан (арыстан, яғни, ержүрек, арыстан сияқты), Түлкібай (түлкі және бай адам, яғни ақылды, түлкі сияқты айлакер), Бүркіт (яғни батыл, күшті, алтын бүркіт сияқты).

Үндеу сөйлеу этикетінің нормалары мен тікелей байланысты, өйткені сөйлеудің ажырамас қасиеті оның тартымдылығы, мақсатты сипаты болып табылады. Тұлғааралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратын хабарламалар сөйлеуші мен адресаттың өзара әрекеттесуін жеңілдетеді және арнайы коммуникативтік еңістіккүруға көмектеседі.

Сөйлеу хабарламасын барабар қабылдау және түсіну үшін коммуникацияға қатысушылар әртүрлі тәсілдер мен коммуникацияны дамытатын құрылымдағы әлеуметтік қатынастарды белгілейді. Тікелей көрсетілімдерден басқа, сұхбаттасушылардың маңызды әлеуметтік рөлдері коммуникацияға арналған кезде, коммуниканттардың әлеуметтік мәртебесі мен рөлдік репертуарларын көрсететін жанама – әлеуметтік және символдық құралдар бар. Бұл сөздік-символдық құралдарға мекен-жайформасын таңдау кіреді. Шағым нысаны әлеуметтік иерархияны аша алады, ал әлеуметтік мәртебелер тең болған жағдайда серіктес кедеген жеке көзқарасын білдіре алады. Бұл жағдайда олар сілтеме жасап отырған адамның титулын көрсететін арнайы сөздерді қолдануға болады, мысалы, «мырза», «мырзаға», «жәке», «аға».

Тәжірибелік бөлім. Өзінің әлеуметтік мәртебесін көтермелеу үшін сөйлеуді қолдану әдістемесі әлеуметтік рөлді немесе кәсіби функцияларды сипаттайтын әртүрлі белгілер болуы мүмкін. Сонымен, көбінесе адамдардың өзін-өзі бағалауы олардың атқару қызметі атауын таңдауға байланысты артады, мысалы билет таратушы дегенше орнына «құрметті ...» немесе «қоқыс жинақтаушы» орнына «санитарлық қызметкер» жәнет.б. жүгінуге болады.

Ауызша әлеуметтік-символдық құралдар құрамына белгілі бір топтың айтылуына қасақана еліктеу жатады. Біздің тілімізді, айтылымды серіктестілге «ұнатсақ» «бейімдейтініміз» байқалады. Осылайша, ата-аналар көбінесе нәрестемен сөйлесу кезінде өзтілін «балалардың сөйлеуіне» бейімдейді. Екінші жағынан, біз басқа адамнан немесе топтан құтылығымыз келгенде, сөйлеудегі айырмашылықтарды атап өтуге болады. Мысалы, француз канадалықтары өздерінің саясаткерлеріне, егер олар мінсіз ағылшын тілінде сөйлесе алатын болса да, ашық француз акценті мен көпшілі калдында сөз сөйлеуді жөн көреді.

Сонымен, айтылу стилін таңдау сонымен қатар вербалды әлеуметтік-символикалық құралдар санына жатады. Олар ерекшеленеді: жоғары (ресми, неғұрлым ресми, алшақ деп қабылданатын сөздердің дұрыс қолданылуын және сөйлемдердің құрылысын баса айтты) және төмен (жаргон сөздермен қаныққан, жаргон қолдана отырып, ауызекі сөйлеу бейресми, достық деп қабылданады); ықпалды және әсеретпейтін стильдер.

Шешендер белгілі бірауызша тәсілдерді қолдана отырып, өзгелердің көз алдында өзіндік имиджін қалыптастыруға ықпал ете алады, мысалы, өздерін есенімді, ықпалды, сондықтан жағдайды бақылауда болады. Әсерлілік сөйлеуші сөйлемдік ұрудың келесі сөйлеу түрлерін қолданады: «Менің ойымша, бүгін түскі ас ішуге болатын шығар» деген сөздің орнына «Түскі ас ішейік», яғни сөйлем құрылымының өзі іс-әрекетті бағыттайды.

Нәтижелер мен талқылау. Қарым-қатынасты зерттеушілер бірнеше әсеретпейтін байланыс түрлерін анықтайды:

1) субъективтілікті көрсететін жалтармалы тіркестер: «менің ойымша», «менің пікірімше» жәнет.б.;

2) шешілмегендік, лингвистикалық «кекештену» («е», «хм», «сен білесің», «жақсы») сияқты ажыратылатын шылауларды қолдану): «хм, сіз өзіңіздің бір минут уақытыңызды бөле алдыңыз ба?»; «Ал, бізкөреалдық»; «Мен қалаймын - ух, егер мүмкін болса, ұсын ...»

3) сыпайы түрлері - «Кешіріңіз ...»; «Ай-бетпеңіз ...»; «Рақым етіңіз»;

4) аяқталатын сұрақтарды қолдану: «Біз қазірдің өзінде бастауға болады, сіз қалай ойлайсыз?»; «Мұнда ыстық емес пе?»; «Жағдай бәсеңдеді емес пе?!»;

5) қарқынды сөздер: «керемет», «таңғажайып», «өте» құрауышын қосып айтуға болады.

Мекен-жай стилінің өзгеруі, атап айтқанда «сен» / «сіз» түрлерін қолдану - өтініштер, өз алдына мәртебені «көтеруге» немесе «төмендетуге» бағытталған әдіс болуы мүмкін. «Сен» - түрі, ереже бойынша, бейресми, достық қатынастармен, ал «Сіз» - түріне мұқият және эмоционалды алшақтық пен байланысты. «Сен»-дегеннен «сізге» ауысу - бұл келіспеуді, иеліктен шығаруды, бас тартуды, қастықты көрсететін қастықтық стратегия. Артқа ауысу, керісінше, бейімділікті, рәсімділіктің аздығын және мейірімділікті білдіретін қабылдау стратегиясы болып табылады.

Сөйлеу этикетінің элементі ретіндегі жолданушының (апеллятива) негізгі қызметі – әңгімелесушінің назарын аудару. Бұл әңгімелесушінің негізгі белгілерін тануды жеңілдететін ең таңқаларлық этикет белгісі: жынысы, кәсіби байланысы, жасы жәнет.б. сыпайылық.

Қандай болса да тілде сөйлеу әрекетін деназараудару үшін:

1) әдеттегі бейтарап этикет түрлері: Кешіріңіз! Айып етпеніз!;

2) сыпайылықты нығайту туыстық қатынастың тақырыптық тобын Қарандасым, Сінілім, Бауырым /Інішек, інім, аға/ағатайым арқылы қосу арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтік өзара әрекеттесуде сөйлеуді қарастыра отырып, біз оның балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде шешуші маңыздылығын атап өтеміз. Сөйлеудің көмегімен бала едәуір дәрежеде өз ортасының мәдениетіне бейімделеді. Сөз оның өміріне қажетті әрекеттерді үйретеді. Мадақтау, жазалау, сүйіспеншілік түріндегі сөз оның субъективті күйін реттейді. Оқыту ықпалының негізгі бөлігі студенттерге ауызша түрде келеді. Баланың сөйлеу қабілетін дамыту оның мектепке дайындық факторы ретінде қарастырылады. Бастауыш білім беру жағдайындағы сөйлеу коммуникациясының өзіндік ерекшеліктері бар, бұған бастауыш мектеп пен мектепке дейінгі мекемелердегі мұғалімдер мен тәрбиешілердің сөйлеу ерекшелігі дәлел.

Тілдің балалық шақта жұмыс істеуі туралы классикалық еңбектің авторы, швейцариялық психолог Дж. Пиаже тілдің екі түрлі қызметі және сөйлеу тіршілігінің екі түрі - эгоцентрлік және әлеуметтендірілген сөйлеу бар деген тұжырымға келді.

Эгоцентрлік сөйлеу, Пиаже бойынша, кодтаудың нашар үлгісі. Бала көршілерімен үзіліссіз сөйлескенімен, өзін сирек олардың орнына қояды. Оның сұхбаты көбінесе жай ғана дауыстап ойлауға арналған. Сондықтан оның тілінде заттардағы мағыналық реңктер жетіспейді және олар қарастырылатын көзқарасты елемейді, ал түсіндіру емес, әрдайым тұжырымдар бар. Бала тіпті өзін түсінді ме деген сұрақ қояды; ол үшін бәрібір, өйткені ол сөйлеген кезде басқалар туралы ойламайды. Пиаженің айтуынша, 7-8 жасқа дейінгі балада эгоцентрлік тіл оның сөйлеу көлемінің жартысына жуығын құрайды.

Әлеуметтендірілген сөйлеу ақпаратты тыңдаушыға бейімдеуді және белгілі бір мағынада оның позициясына бейімделуді болжайды. Ересектер жалғыз қалған кезде де әлеуметтік тұрғыдан ойланады, ал балалар қоғамда, басқалармен бірге өзін-өзі ойлайды деп ойлайды.

Егер бұл тұжырымдар сөзсіз қабылданған болса, онда барлық ересектерде әлеуметтік кодтаудың мінсіз қабілеттері болады деп күтілуде. Алайда, олай емес екендігі анық. Ересектердің сөйлеу мінез-құлқындағы айырмашылықтың себептерінің бірі қарым-

қатынастың әр түрлі тәсілдерін қалыптастыратын әлеуметтік ортамен немесе тілдік кодтаудың әр түрлі стильдерімен байланысты. Сөйлеуді психологиялық зерттеуде екі код ажыратылады - шектеу (немесе шектеу) және дамыған.

Шектеу коды қоғамдастық мәдениетінің салдары болуы мүмкін немесе оны адамның кәсіби және топтық тиістілігімен анықтауға болады (мысалы, білім деңгейінің төмендігі). Мұнда «мен» емес, «біз» баса назар аударылады, орынға, берілген контекстке байланысты мағыналар басым болады, ал дерексіз ұғымдар емес. Спикер тыңдаушының не туралы екенін біледі деп болжайды. Сондықтан хабарлама қарапайым және құрылымы жағынан салыстырмалы түрде қысқа, өте шектеулі сөздік қоры қолданылады, жеке тәжірибе туралы ауызша білім минимумға түседі.

Қорытынды. Әзірленген код жекелендірілген, топтық тәжірибеден гөрі жеке тұлғаны ерекше атап көрсетеді. Сөйлеуші тыңдаушыны өзімен сәйкестендірмейді, сондықтан ол мағынаны тыңдаушыға түсінікті ету үшін бірінші болып дамытады. Бұл анағұрлым сараланған лексиканы, аналитикалық және дерексіз сөйлеу мәнерін қажет етеді. Бұл лингвистикалық код жоғары білімді адамдар үшін қол жетімді, олардың сөйлеу коммуникациясындағы артықшылығы жоғарыда сипатталған топтан айырмашылығы, екі кодты да қолдана алуынан көрінеді.

Осылайша, хабарламаларды кодтау - бұл әлеуметтік оқыту формасы, әлеуметтену процесінің бөлігі, сондықтан әрбір адам өзінің әлеуметтік кодтауын белгілі бір деңгейде жақсарту алады. Бұл идея Бернард Шоудың «Пигмалион» спектаклінде жарқын көркемдік шешім қабылдады, оның кейіпкері Элиза Дулитл өзінің сөйлеу тәртібінің, ең алдымен, сөйлеу тәртібінің өзгеруіне байланысты өзінің әлеуметтік позициясын өзгертеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Гольдин В.Е. К проблеме обращения как лексической категории // Язык и общество-Саратов, 1977. Вып. 4.С. 19–31.
- 2 Леонова Д.Ф. Ласковое обращение в казахском и русском языках // Филология и литературоведение. Декабрь 2011. №3.
- 3 Асылжанова, А. Б. Қазіргі жастардың сөйлеу мәдениеті // Молодой ученый. 2020. № 49 (339). С. 587-590
- 4 Ыбырайым Ә.О. Бұқаралық коммуникация тілінің әлеуметтік проблемалары. ҚазҰУ Хабаршысы. Алматы. 2014

Аннотация: В статье рассматривается роль и значение речи в социальном взаимодействии, играющей немаловажную роль в процессе обучения и воспитания детей. Социальные роли обращающегося к обращаемому выступают важнейшим фактором речевого поведения. Вместе с тем существует функциональная зависимость: не только ролевая ситуация которая задает характер речевого поведения ее участников, но и выбранные языковые средства конструируют, подтверждают социальную ситуацию. Язык, безусловно, является одним из инструментов утверждения социального статуса участников общения. Можно использовать различные формы диалога, чтобы выразить свою неуважительную любовь к другим или оскорбить их, понизить статус, показать свое место. Чтобы правильно относиться к людям, необходимо учитывать несколько факторов, таких как социальная ситуация, пол, возраст, семейные отношения, профессиональная иерархия, раса или степень близости.

Ключевые слова: социальная фактор, ролевая ситуация, процесс обучения, профессиональная иерархия

Abstract: The article examines the role and importance of speech in social interaction, which plays an important role in the process of teaching and raising children. The social roles of the person addressing the person being addressed are the most important factor of speech behavior. At the same time, there is a functional dependence: not only the role situation that sets the character of the speech behavior of its participants, but also the chosen language means construct and confirm the social situation. Language, of course, is one of the tools for asserting the social status of communication participants. You can use

various forms of dialogue to express your disrespectful love for others or offend them, lower your status, show your place. To treat people correctly, it is necessary to take into account several factors, such as the social situation, gender, age, family relationships, professional hierarchy, race or degree of intimacy.

Key words: social factor, role situation, learning process, professional hierarchy.

УДК: 004.91

¹Сулейменова Л.А., ²Айхынбай К.Т., ²Шаймерденова Г.С.

¹техника ғ.к., ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

²магистр., аға оқытушы, М. Әуезоватындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²магистр., аға оқытушы, М. Әуезоватындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЗНАЧЕНИЕ ИКТ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Аннотация: Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) используются для передачи, управления и хранения информации. Экспоненциальный рост доступа к Интернету и ИКТ в значительной степени зависит от социальных, политических и экономических процессов во всем мире. Независимо от уровня практики ИКТ будут продолжать расширять возможности социальных работников и их клиентов. ИКТ получили некоторое внимание в литературе по социальной работе и учебной программе, но мы утверждаем, что этот уровень внимания не является адекватным с учетом их повсеместности, роста и влияния, особенно в том, что касается поддержания социальной этики. Значительное внимание необходимо уделять тому, чтобы социальные работники принимали участие в системах здравоохранения, включая здравоохранение. Социальные работники также обладают навыками ИКТ в рамках существующих стратегий. В этой статье также указаны потенциальные проблемы и проблемы с рекомендациями по их использованию на практике, образованию и исследованиям.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, этика, инновации, непрерывное образование.

Введение. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) широко определяются как используемые для передачи, обработки и хранения данных. Это может включать в себя электронную почту, текстовые сообщения SMS, видеочат (например, Skype) и онлайн-социальные сети (например, Facebook). Он также включает в себя все различные вычислительные устройства (например, портативные компьютеры и смартфоны), которые имеют широкий спектр коммуникационных и информационных функций. ИКТ развиваются в развивающихся странах. ИКТ нуждается в помощи для достижения восьми целей, направленных на сокращение бедности и других социальных и экономических проблем. Всемирная организация здравоохранения также рассматривает ИКТ как вклад в развивающиеся страны тремя способами:

- 1) в качестве способа обучения достижениям на практике;
- 2) в качестве механизма доставки в бедные и отдаленные районы;
- 3) повысить прозрачность и эффективность, что имеет решающее значение для предоставления услуг общественного здравоохранения.

Теоретическая часть. С ростом Интернета широкий спектр ИКТ трансформировал социальные отношения, образование и распространение информации. Утверждается, что онлайн-отношения могут иметь качества, которые являются близостью, богатством и освобождением, которые соперничают или превышают автономные отношения, поскольку онлайн-отношения, как правило, основаны на взаимном интересе, а не на физической близости[1]. Ученые утверждают, что совместные технологии, то есть взаимодействие между людьми, поддерживаемыми ИКТ, были расширены для создания новых рабочих мест и распространения ценных товаров и услуг для всех. Бесчисленные счета и источники данных показывают, что ИКТ сократили границы и расширили доступ к информации и образованию, в результате чего по вопросам образования, науки и

сокращения сосредоточилась на оказании помощи члену Государств в разработке надежной политики в области ИКТ и высшего образования.

Хотя ИКТ и рост Интернета не являются проблемами, реальность остается той, что и будет продолжать формировать глобальное сообщество. Другие дисциплины могут быть частью профессионального развития. Например, Национальная ассоциация бизнес-образования (NBEA) заявляет: «Магистр технологий - это требование, а не повышение академической, деловой и личной эффективности», а также исследования и практика в области социальной работы. Национальная ассоциация социальных работников (NASW) и Ассоциация советов по социальной работе опубликовали набор из десяти стандартов для технологий и методов социальной работы [2].

Несмотря на этот интерес к технологиям, внимание, которое область социальной работы уделяет ИКТ в исследованиях, образовании и практике, не соответствует ИКТ как обездоленным и обездоленным лицам, и необходимы для всех форм гражданского участия. CSO для социальной работы, но нет явных стандартов интеграции или обучения студентов. Обращаясь к другим социальным работникам, студентам социальной работы и преподавателям социальной работы, можно легко показать, что многие из них являются стандартами технологий NASW. Обзор учебных планов социальных работ также покажет, что ИКТ, помимо электронной почты, обычно не присутствуют в образовательной среде.

ИКТ имеют решающее значение для развития сферы социальной работы. В частности, они обеспечивают эффективные и эффективные способы организации людей и идей, а также повышения эффективности и сотрудничества нашей работы. В этом документе утверждается, что многие аспекты могут быть выполнены посредством тщательного и продуманного применения ИКТ. Таким образом, компетентность в области ИКТ и грамотности в области ИКТ должна быть результатом результатов обучения в социальной работе и непрерывном образовании. Это знание ИКТ (например, компетенции), а также знание основных понятий и языка, связанных с ИКТ [2,3]. В этих рамках в настоящем документе определены конкретные аспекты, в которых показано, как ИКТ играют решающую роль в достижении желаемых ценностей и принципов. Обсуждаются рекомендации относительно того, как ИКТ могут быть стратегически включены в класс, наряду с потенциальными ловушками.

Приложения для ИКТ значительно выросли и будут продолжать формировать социальную работу. Это уже реализовано посредством новых курсов дистанционного обучения и других стратегий для использования в классе социальной работы. Курсы, предлагаемые в Интернете, значительно помогают учащимся, которые являются дальними пассажирами или студентами с ограниченными возможностями. Как в дистанционном, так и в местном обучении, многие преподаватели используют системы управления курсом практически для каждого аспекта курса. Эти системы управления курсами часто предоставляют учащимся инструменты, помогающие изучать материал курса. Во многом из-за этих возможностей некоторые даже предположили, что ИКТ могут в конечном итоге затмить традиционный класс колледжа.

Компьютерные технологии становятся более эффективными, продуктивными и дешевыми. Достижения в области технологий - это технология, которая генерирует динамическую виртуальную сеть, которая позволяет людям общаться и обмениваться информацией друг с другом. Рост и важность технологии и виртуальной сети подчеркиваются двумя важными законами. Во-первых, закон Мура, в котором говорится, что «достижения в области интегральных схем позволят полупроводниковой промышленности удвоить количество компонентов каждые 18-24 месяца». По сути, это означает, что скорость и производительность компьютера увеличивается в два раза каждые 1,5-2 года. Хотя такой рост не может быть устойчивым на неопределенный срок, экспоненциальный рост технологий был изменен в нашем обществе и будет оставаться динамичной силой в будущих поколениях. Важно, чтобы социальные работники

понимали роль, которую играют технологии в формировании жизни клиентов и предоставляемых услуг. Второй закон, закон Меткалфа, гласит: «Значение сети все более пропорционально количеству людей, подключенных к сети». Эти быстро развивающиеся технологии и те, которые их используют, создают виртуальные сети большего размера и стоимости.

В колледжах и университетах ИКТ служат как административными, так и академическими функциями. Студенты могут выполнять различные задачи с использованием компьютерных сетей, например, помогая учреждению, включая планирование, запрос и выбор мест размещения и т.д. Что касается исследований в области социальной работы, ИКТ являются частью инфраструктуры для новых методов исследований (например, географических информационных систем, компьютерного моделирования, моделирования сети), что делает их критическими для университетских исследований и исследований. ИКТ имеют потенциально более продуктивную и эффективную среду обучения как для студентов, так и для преподавателей социальной работы [4].

Инновации являются частью мировой информации и знаний, а также накоплением человеческого опыта. Компьютерные технологии интегрированы в современное глобальное общество, предлагая широкий спектр функций и целей. Эта политика стала возможной благодаря Закону о примирении и реинвестировании 2016 года, который специально предназначен для граждан, проживающих в сельских или недостаточно обслуживаемых районах.

Поскольку использование ИКТ продолжает расти, важно осознать важность конвергенции и как конвергенция формирует передачу информации и предоставление услуг. Эта концепция относится ко всем типам информации (голос, видео, данные) и гаджетам (компьютер, бытовая электроника, телекоммуникации) будет путешествовать по одной и той же сети» [1,4]. Создание и использование смартфонов (например, BlackBerry, iPhone) является ключевым примером конвергенции, когда одно устройство имеет несколько функций и различные приложения, включая социальные сети, электронную почту, видеозапись и традиционную услугу сотового телефона.

Лица всех возрастных групп - это социальные сети. Например, сайты социальных сетей, такие как Facebook и MySpace, широко распространены и похваляются высокоактивными посетителями. К апрелю 2017 года Facebook и MySpace посетили более 100 миллионов активных посетителей. Интернет и другие телекоммуникационные сети в значительной степени зависят от социальных контекстов. В области социальной работы необходимо понять, как эти изменения влияют на все аспекты социальной работы. Что касается социальной работы, крайне важно, чтобы в такой повестке дня исследований понималось как положительное, так и отрицательное воздействие человеческого взаимодействия.

Область социальной работы - в области образования, исследований и практики. Чтобы социальные работники знали о том, что социальные работники несут ответственность за свою социальную работу, важно, чтобы социальные работники были компетентными и грамотными в ИКТ. Это позиционирует социальных работников на всех уровнях практики, помогая продвигать жизнь бесправных и обездоленных людей. Хотя многие ИКТ не смогли реализовать свой нынешний потенциал, продолжающийся быстрый рост ИКТ не изменился, но он должен понимать роль, которую он играет в повседневной жизни. Революция цифрового образования фокусируется на обеспечении компьютеры для учащихся средних школ в возрасте 9-12 лет; с высокоскоростным широкополосным доступом связи. Кроме того, политика будет поддерживать продолжение разработки контента онлайн-учебной программы, с помощью средств конференц-связи, пред-обслуживания и обслуживания профессиональной разработки для веб-портала, обеспечить участие общин в образовании. РЦО будет работать в течение

определенного периода времени, а педагоги могут ожидать значительных изменений в образовании [3,4].

Следствием этого утверждения является то, что министры начнут изучать вопросы обучения и учебные среды, которые преобразуют обучение для достижения улучшенных результатов, и социального и экономического участия. Это может привести к исследованию областей образовательного использования ИКТ, таких как педагогика, социальные сети, личность и обучение портфель, управление студентами и оценка. Глобальный поиск инновационной и эффективной учебные среды мирового уровня, которые используют ИКТ в образовании и обучении, а также творческое мышление о том, как максимизировать обучение на основе на исследованиях может быть хорошей отправной точкой. Учитывая краткое введение в роль и функции ACER, внедрение ИКТ и нынешняя национальная политика в области ИКТ образование.

Результаты и обсуждение. При обсуждении тенденций в области ИКТ практически невозможно сосредоточиться глобально из-за Интернета и его услуг, таких как WWW.

Развитие социальной сети и ее многочисленные вариаций, таких как реляционные сети, личные сети и социальные сети имеют общие связи. Ранние итерации и услуги были в основном информационными центрами. Фактически, одной из особенностей WWW была информация перегрузка, которая стимулировала разработку поисковых системами активной информации.

Некоторые примеры различных типов поисковых систем включают Google и Live, Yahoo, Dogpile, Spock, Google Scholar и Live, Academic и DMOZ Open Search Directory и Ask Jeeves. Более полный список поисковых систем можно найти в различных категориях, как Википедия. Мощность поисковых систем и доступ к информации имеет быструю и легкую форму информации, с соответствующими навыками, соответствующей, достоверной и точной информацией [5].

В период с 2017 по 2019 год ряд национальных органов по вопросам ИКТ рассмотрели тенденции ИКТ в образовании в рамках их мониторинга новых технологий.

Такой список будет включать в себя персональные цифровые устройства или устройства, такие как мобильные телефоны, MP3-плееры, портативные компьютеры, планшетные ПК, игровые устройства, сканеры, интерактивные доски, цифровые камеры и видео, RFID и цифровые телевизоры. Доступность включенных этими устройствами и веб-сервисами. Они могут включать подкасты, одноранговые сети, синдикаты контента, блоги, фотоблоги, вики, облака тегов, смарт-карты и голос поверх IP. Кроме того, был проведен ряд образовательных пакетов повлияли на принятие ИКТ в образовании [6]. Эти пакеты могут включать обучение и системы управления контентом, веб-конференции, совместное использование слайдов, карта отчета студента, портфели, виртуальные классы, обнаружение плагиата, виртуальные миры и совместные рабочие пространства онлайн.

В течение последнего десятилетия использование мобильной связи увеличилось экспоненциально.

Недостаточно доказательств того, что мобильные телефоны влияют на образование. Предлагаются две причины для этого. Во-первых, мобильные телефоны подключенных устройств удобно, то есть они используются для связи, обмен сообщениями, быстрый доступ к информации и также развлечения, включая игры. С другой стороны, компьютеры используются для коммуникации информация. Во-вторых, недавно выпущенные на рынок недорогие портативные вычислительные устройства, такие как ASUS EEE PC, Intel Classmate, Everex, HP и многие больше стимулируется проектом MIT, One Laptop per Child (OLPC) и выпуском правительствам их компьютеров XO. Эти надежные устройства для ноутбуков созданы для рынка образования некоторые они имеют, и меньше, чем клавиатуры и экраны для использования для производительности и совместной работы.

Кроме того, мобильные телефоны не имеют никакого соединения, например, адаптеры и порты с результатом что их потенциал в области производительности останется ограниченным в обозримом будущем и они останутся в комфорте личности, личной организации и развлечений.

Однако, как устройства удобства и личной организации, они могут быть полезны в образовании для ряда организационных функций, таких как информирование об отсутствии, расписания, напоминания, сроки, отслеживание библиотечных кредитов с использованием RFID и игр. Как утверждалось выше, эти функции в основном связаны с личной организацией а не производительности. Исследование использования мобильных телефонов, ограничивается убеждением рыночных сил, а не исследование, обучение или образование [6,7].

Ученые предлагают всестороннюю дискуссию об использовании мобильных технологий в образовании, в которых подчеркивается экспериментальный характер работы. Ряд исключений доступен в тематических исследованиях обучения, когда мобильные телефоны успешно используются для изучения языка и прослушивание лекций и выступлений с использованием подкастов на мобильные телефоны. Выпуск на рынок мобильных телефонов с поддержкой видео, таких как Apple iPhone, также может реализовать больше экспериментов и испытаний мобильных телефонов в процессе обучения. Однако, значительно больше экспериментов, отставание и исследование до того, как будут сделаны уверенные заявления об их преимуществах, хотя это следует отметить, что мобильный телефон является устройством, которое почти повсеместно учащих средних школ. Использование конвергентных мобильных технологий в образовании усиление и изменение обучения - это его ранние этапы, что приводит к обсуждению [7].

Выводы и заключение. Значение ИКТ в образовании нельзя недооценивать из-за того, что ИКТ могут быть изменены и их преобразующая ценность. Фактически, Pew Internet (2004) опросил 1000 экспертов, которые задали им вопрос о том, сколько изменений на 10-точечной шкале, Интернет будет доведен до учреждений. Результаты, помещенные в оценку 7.98, вторая для новостных организаций, и оценка 8.46. Ожидается, что Интернет внесет существенные изменения в публикации и образовании. По этой причине кратко рассмотрим некоторые полезные долгосрочные теории об ИКТ, которые могут повлиять на образование.

Список литературы:

1. Карр, Н. (2008). Большой поворот: изменить мир от Эдисона к Google. W. W. Нью-Йорк: Нортон.
2. CoSN. (2005). Горячие технологии для школ K-12: руководство 2005 года для лиц, принимающих решения в области технологий.
3. Корчевая А. С., Ермолаева Л. В. Роль информационных технологий в социальной сфере // Информационные технологии и математическое моделирование в экономике, технике, экологии, образовании, педагогике и торговле. – 2012. – № 5. – С. 112–114.
4. Стрелкова Н. В. Информатизация социальной сферы и опыт применения технологии «единого окна» в системе социальной защиты населения // Наука – промышленности и сервису. – 2011. – № 6-1. – С. 259–276
5. Гасумова С. Е. Информатизация социальной работы: методологические аспекты, российский и зарубежный опыт // Человеческий капитал. 2011. № 4. С. 34–38.
6. Яковлев А.И. Информационно-коммуникационные технологии в дистанционном обучении: Доклад на круглом столе «ИКТ в дистанционном образовании». М.: МИА, 1999. 14 с.

7.Захарова, И. Г. Информационные технологии в образовании : учеб.пособие для студ. высш. педаг-х учеб. заведений / И. Г. Захарова. М. : Академия, 2005. 192 с.

Түйін: Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) ақпаратты беру, басқару және сақтау үшін қолданылады. Интернет пен АКТ-ға қолжетімділіктің экспоненциалды өсуі бүкіл әлемдегі әлеуметтік, саяси және экономикалық процестерге өте тәуелді. Тәжірибе деңгейіне қарамастан, АКТ әлеуметтік қызметкерлер мен олардың клиенттерінің мүмкіндіктерін арттыра береді. АКТ-ға әлеуметтік жұмыс пен оқу әдебиеттерінде біраз назараударылды, бірақ біз олардың назар аудару деңгейі, олардың барлық жерде, өсуі мен әсерін ескере отырып, жеткіліксіз деп санаймыз, әсіресе әлеуметтік этиканы сақтауға қатысты. Әлеуметтік қызметкерлердің денсаулық сақтау жүйелеріне, оның ішінде денсаулық сақтау жүйелеріне қатысуын қамтамасыз етуге үлкен назар аудару қажет. Әлеуметтік қызметкерлерде қолданыстағы стратегиялар шеңберінде АКТ-ны қолдану дағдылары бар. Бұл мақалада ықтимал проблемалар мен оларды практикада, білім беруде және ғылыми зерттеулерде қолдану бойынша ұсыныстар қарастырылған.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, этика, инновация, үздіксіз білім.

Abstract: Information and communication technologies (ICT) are used to transfer, manage and store information. The exponential growth of access to the Internet and ICT is highly dependent on social, political and economic processes around the world. Regardless of the level of practice, ICT will continue to empower social workers and their clients. ICTs have received some attention in the social work and curriculum literature, but we argue that this level of attention is inadequate given their ubiquity, growth and influence, especially with regard to maintaining social ethics. Considerable attention needs to be paid to ensuring that social workers participate in health systems, including health care. Social workers also have ICT skills within existing strategies. This article also identifies potential problems and problems with recommendations for their use in practice, education and research.

Keywords: information and communication technologies, ethics, innovation, continuing education.

**ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

ӘОЖ: 316.334:314.5/6

Спанов М.Ж.

философ.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**АДАМЗАТТЫҢ РУХАНИ ЖЕТІЛУДЕГІ –
ФАРАБИДІҢ КЕМЕЛ АДАМ ИДЕЯСЫ**

Түйін. Фарабидің «Ізгілікті қаласының» ең ең басты мақсаты адамдарды кемелділікке және бақытқа жеткізу екендігі белгілі белгілі. Кемел адам мәселесі философия тарихында ежелгі қытай, үнді грек философияларында қаншама көтерілген. Әрбір ұлттық философияда, әрбір заманда кемелденген адам туралы өз түсініктері болған. Қазақ философиясында, әрбір заманда кемелденген адам туралы туралы өз түсініктері болған. Қазақ философиясының антропологиялық, гуманистік сипатына байланысты бұл мәселе кең де ауқымды қарастырылған. Фарабиден бастау алатын кемел адам идеясының кейінгі қазақ философиясының даму барысында әртүрлі мазмұнда қарастырылғаны мәлім. Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» еңбегінде адам кемелділігін кісілік қасиеттермен байланыстырылды. Қожа Ахмет Иассауи «Даналық кітабында» кемел адамды бейнелеу үшін «инсан әл кәмил» деген түсінікті жаратушымен – Алламен ұласу деп санағандығы қарастырылды. Хәкім Абайдың «Қара сөздерінде» толық адам деген ұғымын, Фараби іліміндегі кемел адам идеясымен ұштастырып, сабақтастық негізде зерделенді.

Кілт сөздер: адам, қоғам, тұлға, даналық, игілік, мораль, гуманизм, ізеттілік, әдептілік, парасаттылық.

Кіріспе. Адамның рухани болмысыны тән руханилықтың орны ерекше. Адамның қоғамда тұлға болып қалыптасуға рухани мәдениет пен материалдық мәдениет тең дәрежеде болуы шарт. Себебі, адамзат бұл құндылықтарды қатар алып жүрмесе қоғамда ретсіздік пайда бола бастайды. Сондықтан руханилыққа тоқталмай өткен ойшылдар болған емес. Бүгінгі қоғамыздағы «Болашаққа бағдар: рухани жағыру» бағдарламасының да, өзектілігі осында. Ғұлама ойшыл кемелденген адам табиғатының мәнін аша отырып, қайырымды қоғамның дүниеге келуін кәміл адамның болмысымен түсіндіреді. Қайырымды қала-мемлекеттің түп-тамыры жетік адамның болмысында. Жетілушіліктің көкжиегінен көріне білген қайырымды адамның баянды жалғасы, кемелділік ұғымының өміршеңдігінің көрсеткіші – қайырымды, ізгілікті қала - Әбу Насыр әл-Фараби философиясының нақ өзегі.

Теориялық талдау. Фарабидің кемел адамын Баласағұн кісілік қасиеттерімен айшықтайды әсер қалдырады. Кісілік ұғым кең де, ауқымды ұғым. Кісілік адамның адами табиғатының шыңырау биігі. Кісілік тұлғаның қоғамдағы тұрған сатысына, мамандығына, байлығына, әл-ауқатына байланысты емес. Сондай-ақ «Кісі» дәрежесіне барлық адамның жететін жетістігі емес «Баласағұнның», «Құтты білігі» кісілік ұғымын терең ұғындыратын, сонымен қатар қырлары мен сырларын ашуға бағытталған еңбек. «Құтты біліктің» басты құндылығы мұсылман-қазақ философиясында айтылып келе жатқан парасат, ақыл, білім, әділет, бақыт ұғымдары. Әсіресе, әділеттілік пен бостандыққа талпыныс адам танымының қайнар көзі. Әділет дами келе заңдылыққа бойынуға, бостандыққа ұмтылуға, өзін-өзі тани білуге, адами сана-сезімнің қалыптасуына жетелейді.

«Құтты біліктің» негізгі төрт кейіпкері ұлықтық пен кішілік қасиеттерін ұстай отырып, Сократтың пікір таласының үрдісімен Платон, Аристотель, Фараби көтерген элеуметтік мәселелерге жаңаша түркілік түсініктерге сай жауап іздейді. Философиялық балама бойынша, Күнтуды-әділет, Айтолды – дәулет, Огдүлмүш – ақыл, Оғдырмыш-канағат әділет. Күнтуды – орталық кіндік тұлға. Оның себебі, әрбір ізгілікті қоғам өмірінің

арқауы-әділеттілік. Баласағұн поэмасының толық нұсқасын орыс тіліне бірінші аударған, зерттеуші-ғалым С.Н.Ивановтың айтқан мына пікірі осы тұста дұрыс болса керек.

«Құтты біліктің» төрт басты тұлғаларының екеуінің Айтолды мен Оғдұрмыштың өлімдері кезейсоқ емес. Бақыт пен Қанағат өледі де, Әділеттілік пен Ақылдың символдары болып есептелетін Күнтолды мен Оғдүлмүш тірі қалады. Бұл жерде автордың белгілі бір пиғылын байқауға болады. Бақыт пен Қанағат, Ақыл мен Әділеттілікке тәуелді. Соңғы екеуі шүбәсіз құндылығымен ерекшеленеді және маңызды, мәңгілік түсініктер болып есептеледі». [1. 222 с.]. Баласағұнның пікірінше, бұл қасиеттер ана сүтімен сүйекке даритын қасиет. Ал қалғандары-ақыл да, дәулетте, қанағатта жүре келе қалыптасатын қасиеттер. Осы төрт қасиет әділеттің айналасында топтасып, айырылмастай бірлік құрса, ел бақытты өмір сүреді. Сондай-ақ өз халқын бақытқа жеткізген ұлық қана бақытты болмақ. Баласағұнның көркем сөзбен өрнектелген толғауларынан Әбу-Насырдың «Ізгілікті қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы» трактатының жаңа нұсқасын көргендей әсер қалады.

Дастанда қоғамдық барлық әлеуметтік топтарды сараптан өткізе келе, ойшыл ерекше хакімдер елді жақсылыққа, ізгілікке, игілікке бастаушылар деп көрсетеді. «Әлемде болмаса егер, ғалым хакім, егіліп егін жерде бермес өнім» – деп жалпы адамзатты ғылым-білім үйренуге шақырғандығын байқаймыз [2. 100с.]. Ол ізгілікті хакімдердің туа біткен қасиеті болуы керек, әйтпесе дүние шым-шытырық кейіпке түсіп қайғы-қасіретке шомылады деп есептеген. Азғын, дәйексіз, тоғышар, дүние-қоңыз болып туылған жандардың табиғаттың келеңсіз жақтарынан деп санайды. Сол себептен, ондай кесепат адамдарды қоғамнан аластату ел үшін де, жалпы дүние үшін де ғанибет дейді. Дегенмен де адамдардың көпшілігі дүниеге қайырымды да, зұлым да, болып дүние есігін ашпайды, сондай-ақ дұрыс тәлім-тәрбие берудің нәтижесінде ізгі, кемел адамдарға, айналу мүмкіндігі бар деп, оптимистік тұғырдан қарауға ыңғай білдіреді. Осылайша, Фарабидің мемлекет туралы іліміне жүйелік мән берген әділеттілік, ізгілік, бақыт, кемелділік ұғымдары екендігін анық көруімізге болады. Баласағұнның «Құтты білігінің» де негізін құрап адамтану, қазақтану саласының алтын діңгегіне айналып отыр [11. 106 б.].

Қазақтың екі ұлы перзенттері Фараби мен Абай арасындағы сабақтастық туралы мәселе профессор Ақжан Машановтың зертеулеріне дейін дәлелсіз болып келді. Оның «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегі біраз мағлұматтың басын ашып, біршама тың зерттеулер туғызды. Ғалым осы еңбекте мынадай тұжырым жасады: «Қазақ жерінен шыққан бұл екі ұлы ұстаздар Әл-Фараби мен Абай жаңа заманда қайтадан адамдық туын көтерді деп баға береміз. Сонымен Ш.Маржани арқылы әл-Фарабиді тапқан дана Абай өзінің философиялық ғылыми қағидасын тұжырымдауда ұлы бабасынан тағлым алды деп сеніммен айтуымызға болады». [3. 92 б.].

Фарабиден келе жатқан кемел адам туралы мәселе қазақ топырағында Иассауи, Баласағұн, Абайлардың дүниетанымында өз жалғасын тапты.

Иассауидің «Даналық кітабы» мен «Рисала» еңбектерінде адамның өмірдегі ең негізгі мақсаты кемел адам (әл нисан әл камил) дәрежесіне жету. «Иассауидің сопылық көзқарасына тән нәрсе-адам өзіне ең жоғарғы деңгейлік мақсат қояды, ол мақсат Алламен толық тұтасу, осы жолда ол құдайды неғұрлым шын сүйген сайын, соғұрлым оған жақындай береді. Оған ұнамсыз қасиеттерден арыла бастайды» [4. 93 с.].

Сопылық дүниетанымда Алла, ақиқат, махаббат түсініктерінің мазмұнын ашып, олардың байланысын, арақатынасын ашу басты мұраттар болып есептеледі. Әр мұсылман алдына қойған мұрат-мақсатына жету үшін төрт сатыдан яғни, белгіленген арнайы жолдан өтуі тиіс. Бұлар: шарифат, тарихат, хақиқат, мағрифат. Біріншісі-ислам дінінің қағидалары мен әдет – ғұрыптарын орындау жолы болып есептеледі. Екіншісі-сопылық мүддеге жеткізетін рухани жетілу жолы болып табылады. Үшіншісі-дін ислам жолын танып-біліп рухани жаңарудың келесі баспалдағы. Төртіншісі-Алламен тұтасу, сонымен қатар Алланың дидрына бөлену. Осы талаптардың бәрін бұлжытпай орындаудың нәтижесінде

«Жаратқан жасампаздығының белгілерін, нәтижесін адам бойынан іздеуге негіз бар. Адамның жан дүниесінде, санасында Алланың қасиеттері туындаса, адам өзінің жаратушысы мен тұтасуға ұмтылса оның қасиеттерін адам бойынан табуға мүмкіншілік туады деп есептеген» [5. 12 с]. Алланың көп қасиеттері оның 99 есімі, сыйпаты арқылы түсіндіріледі. Солардың ішінен қазақ болмысының қажеттілігіне байланысты Хожа Ахмет Әзірет Сұлтанның көп уағыздайтындары-сабыр, шүкірлік, рахым, ғылым-білім, тазалық. Күнделікті тұмыс-тіршілікте сабыр мен шүкір сөздерді кбірек қолданыста болуының себебі осында.

Тәжірибелік бөлім. Қазақ ежелден көшіп-қонып жүрседе білімге өте құштар болды. Жазда жайлауда, қыста қыстауда, күзде күздеуде, көктемде көктеуде көшіп қонып жүрседе білімге өте назар аударды. Дін ғұламаларының уағыздарын, жыраулардың тәлім-тәрбиеге толы жырларымен сусындату үшін арнайы осы тұлғаларды шақыртып отырды. Махаббат мәселесінде де, қалыс қалған жоқ. Еліне, жұртына, отанына, жеріне, ұрпағына, адал жарына деген ерекше махаббат сезімі, табиғатқа деген құштарлық, экологиялық сананың жоғары қалыптасуына септігін тигізді. Мәселен көшпенді халық бір жерде тапжылмай отыруға мал шаруашылығы мүмкіндік бере қойған жоқ. Бір жерде он, он бес күннен артық отырмады яғни, қоныс аударғанда отырған жұртын тазалап кету қалыпты жағдай болып саналған. Бұл жерден ұлтымыздың тән және жан тазалығына ерекше назар аударып рухани тұрғыда тазарып отыруды саналы тұрғыда қалыптастырған. Қатаң тағдырдың қилы жақтарын бастан өткізген еліміз, қандай істің болсада қайырын берсін деп сабырлық сақтағап, жаратқаннан рахым тілеген. Жас нәрестенің дүние есігін ашқаннан бала тәрбиесіне өте терең мән берілді. Қазақ дәстүріндегі салт-жоралғылар, баланың таза, адал, біреудің ала жібін атамауға, руханият мәселесініне ерекше назар аударып отырды. Сондықтан білім-ғылымға құштар болды. Фарабидің кемел адамы қазақ топырағындағы ғұлама-ойшылдардың дүниетанамында орын алуының себебі де, осында.

Нәтижелер мен талқылау. Академик Ғарифолла Есімінің пікірі бойынша, қазақтың ұлттық ойлау жүйесі Фарабиден бастау алған фалсафа мен Иассауидың сопылық түсініктері негізінде қалыптасқан. «Сонымен Иассауи» дүниетанымын білдіретін ұғымдар қанағат, ғаріп, махаббат, құл, тағат, шарапат, несібе, жаннат, мақам, пенде, жан, иман, сабыр, сыр, ықылас». [6. 274 б.]. Тағы да отыз сегіз ұғымды келтіріп, сопылықты арнайы зерттеп жүрген ғалым қазақтың діні мен ділі, тіл мен санасы Иассауи мұрасын есепке алмасақ мүлдем түсініксіз болатынына сілтейді.

Фараби мен Иассауиді байланыстыратын және бір мәселе адамның рухани болмысындағы жүректің алатын орнына назар аударуы. Жүрек сопылық дүниетанымның барлық ұғымдарын байланыстыратын түсінік. Ол Алланың нұрын, шапағатына шынайы сенімде болып ойша елестетіп жеткізетін құрал. Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы трактатында» жүрек ұғымына аса ерекше мән берді. «Жүрек басты мүше, мұны тәннің басқаешқандай мүшесі басқармайды. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да – басты мүше; бірақ оның үстемдігі бірінші емес, екінші, өйткені ол барлық мүшелерді басқаратын болса, оның өзін жүрек билейді. Жүректің ізгі ниеттерін жүзеге асыру ісіне қызмет ету миға ғана тән қасиет». [11. 108-109 б.б.]. Екеуі де өздерінің пайымдамаларында жүрекке шешуші мән берумен қатар, оны бүкіл ізгілік, рахым, шапағат атаулының қайнар көзі, тұрақты мекені деп таниды. Ғұлама ойшыл кемелденген адам табиғатының мәнін аша отырып, ізгілікті қоғамның дүниеге келуін кәміл адамның болмысымен түсіндіреді. Ізгілікті қала-мемлекеттің түп-тамыры жетік адамның болмысында. Жетілушіліктің биігінен көріне білген ізгілікті адамның баянды жалғасы, кемелділік ұғымының өміршендігінің көрсеткіші – ізгілікті қала Әбу Насыр әл-Фараби философиясының нақ өзі.

Фарабидің кемел адам туралы танымы келесі ғасырда өмір кешкен көптеген араб – мұсылман философтарының зерттеу тақырыбына айналды. Оған куә Ибн Синаның жетік адам туралы Ибн Баджаның бақытқа кенелгендер (су’ада) жөніндегі, Ибн Туфейлдің Хай

ибн-Якзанның жалғыз жүріп-ақ сопылық жолмен кемелділікке жеткені туралы шығармасы. Шығыс перипатетиктері-нің бәріне артық нәрсе, бақытқа жетудің жолдарын іздеу Фараби дәстүрімен «Ізгілікті, қайырымды, кәметті қала» іліміне алып келеді.

Кемелді адам қоғамда әдемі, әсем, дұрыс, құлықты іс-әрекеттер жасауға машықтанған биік ақыл иесі. Ал бейқоғамдық қимылдарға әуестенген адам түсінік деңгейінде қалып қойған жан.

Жетік адамға болашағын болжай алатын қасиетте тән. Мұндай адам болашақ жасайтын істерін жоспарлағанда оның басқа кісілерге, қоғамға әкелетін жақсы немесе жаман әсерлерін таразылай білуі қажет. Тек жақсы нәтиже беретін жобаны ғана іске асыруға ұмтылуы қажет.

Барлық адамдарға, олардың ішінде кемелділікке ұмтылған жандарға ортақ тағы да бір қасиет – үміт. Қазақ дүниетанымындағы «үмітсіз шайтан» деген түсінік өзінің бастуын ислам қағидаларынан, Фараби, Ибн Сина мұраларынан шығарса керек. Үміт пен қаракетті ұмтылыс, ақыл мен парасат даналардың пайымдауынша, Ізгілікті қаладағы шынайы адамгершілік қарым-қатырастарға, іс-әрекеттерге негіз болып, бақытты өмірге жеткізетін құралдар болып саналады. [12. 21 б.]. Адамзат жалпы үміт пен қаракет арқылы талпыныс жасау, ақыл мен парасаттылыққа ден қойып даналыққа талпыну, ізгілік пен адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру арқылы кемелділікке жетеді.

Фарбидің пайымдауынша, дін мен фалсафаның айырмашылығы жалпы қабылданған пікір мен ақиқаттың айырмашылығына саяды. Діннің аясы сенім-нанымды тұрақтандыратын догматтарды уағыздап, діни сананы қалыптастыру болса, фалсафаның пәні – объективтік дүние заңдылықтарына сәйкес ақиқаттарды ашуға ұмтылыс болып табылады [13. 44 б.].

Абай «қара сөздеріндегі» «жан құмары, жан қуаты, жан азығы» деген сөз тіркестері кездесіп отырады. Оның ең көп талдау жасаған ұғымдары ақыл, қайрат, жүрек, жан қуаты Фараби мұрасын да ізгілікті қала тұрмысына байланысты келтірілуі кездейсоқ нәрсе емес. Ақын шығармаларындағы «хауас», «хауас сәлім», хауаси хамса заһири, жүрек сезім бұлағы жайлы ойының сырын батыс пен шығыс ой қазыналарынан рухани нәр тапқан құбылыс ретінде қарастырған. Әл-Фараби мен Абай шығармаларында осы мәселеге пікір сабақтастығын байқаймыз [9. 44-45 б.б.] дейді, белгілі абайтанушы М.Мырзахметов жүрек сезімі ұғымын талдай отырып. Әбу-Насыр бұл категорияларды пайдаланып адам табиғатын, қала құрылымын, бірінші басшы ерекшелігін зерделейді. Адамның адами қабілетін Фараби қоректендіргіш, сезімдік, қиялдау, ойлаушы, талпынғыш күштерге негіздейді. «Адамның бойында бірінші пайымдағыш объектілердің пайда болуы-оның алғашқы жетістігі. Адамға бұлар оның ең биік кемелдену дәрежесіне жетуіне қызмет ету мақсатымен берілген». [7. 307б.].

Ал кемелденудің ең биік дәрежесі дегеніміз, ол-бақыт. Адамзат үшін жан дүниесімен сезінетін ең қымбат баға жетпес құндылық ол – бақыт деп түсінеміз. Сол бақытқа жету үшін – рухани тұрғыда жетілу, Фарбидің кемел адамына жету бүгінгі таңда өзекті мәселе болып отыр. Абайдың да қырық үшінші сөзінде, «Жан қуаты деген қуат-бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сиғызбайды» деуінде үлкен мән жатыр. Өйткені, бұл қуат адаммен хайуанды ажырататын шекаралық меже. Абай бұл қуаттың ішінде үш қуат бар дейді де, оларды орысша келтіреді: «подвижной элемент», «притягательная сила однородного», «впечатлительность сердца». Адамның жан қуаты көмегімен іштегі жинағаны ақыл мен ғылым болып шығады. Абай үшін де ақыл мен ғылым адамды бақытқа, мұратына жеткізетін құралдар. Фарбидің кемел адамының сипаттары Абайдағы толық адам қырларына сәйкес. Толық адам ең алдымен Алланы жан-тәнімен сүйетін таза мұсылман. «Махаббат пен жаратқан адамзатты, сен де сүй Алланы жаннан тәтті» дейді де, Абай «Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз, шексіз. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман

делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, өзің ниһаятлысың, ол жол құдайдың жолы емес» – деп ойын аша түседі. [10.141 б].

Осы жолмен жүру адам үшін бақыт. Көңіл тоқ болып, барға базар деп, жүрегінде иман гүлі шоқтап, өзін ғана ойламай, жол-жөнекей бөгдеге де жақсылық келтіре жүрсе, кісі толық адам сатысына көтеріле алады. Ендеше, бақытқа бөленген толық адам Ибн Туфейлдің Хай-Рабинзоны емес, тірі жандар қоғамдастығында өмір сүретін өзінің мақсат-мұратың ізгілікті қаланың болашағынан бөліп жармайтын Фарабидің кемел адамы. Абай мен Фарабидің сабақтасып, үйлесетін жері осы.

Қорытынды. Сонымен қорыта келгенде Иассауи кемел адамды, Аллаға деген сезімін ояту арқылы онымен тұтасуға тырысатын, барға қанағат жасап, ізгілікке, мейірімділікке шақыратын, өмірін ғылым-білімге сарп ететін, имандылықты қастерлейтін иман жүзді кісі деп түсінеді. Әзірет Сұлтан идеалды қоғам ілімін арнайы қарастырмаса да оның уағыздаған қағидалары ізгі мемлекет құруға негіз болуға тұрарлықтай болды. Ол негізінен өзі өмір сүрген қоғамды зияландыру, игілendiriу мақсатында жұмыс жасады. Фараби мен Абай арасында сарындастық іздегенде, ең бірінші ойға келетіні, жан қуаты немесе Абай ажыратуындағы өзін-өзі танымақтық түсінігі. Философия тарихынан белгілі нәрсе, бұл мәселені ұлы ойшылдардың еш қайсысы да атап өткен емес. Адам туралы білім түсінікке байланысты екені анық. Біз адам өзгені танып-білу мақсатында, ең алдымен өзін-өзі тануы керек деп ұғынамыз. Әрине бұл талапты бірден орындай алмаймыз және де болақоймайтын шаруа. Адамның өзін-өзі тануы, өзгені танудан әлде қайда қиын. Сондықтан адам өзінен тыс нәрселерді білу құштарлығы алғашқы болатыны нық. Өзін білмекке ұмтылған, ынталанған жан ғұламалық немесе тақуалық жолға түскен адам. Мұндай жолға адамдардың азшылығы ғана түседі. Қазіргі жаһандану дәуірінде адам өзін-өзі жоғалтып алмау мәселесі кезек күттірмейтін жағдай болып тұр деп ойлаймыз. Қазіргі таңда отандық ойшыл С. Нұрмұратов құндылықтар мәселесін көтеріп жүр. Адам өзін өзгеден жоғары қоймай керсінше, өзінен артық көру. Сонда ғана адам жаны кемелдене алады деп, тың идеялар айтып жүр. Қазақ ұлты ежелден-ақ «таспен ұрғанды, аспен ұр», «пышақты өзіне сұқ, ауырмаса өзге сұқ», өзінен бұрын елін, жұртын, ауыл-аймағын, туған-туысқанын содан кейін жаратқаннан өзін сұрайтынында мәні осында деп есептейміз. Сондықтан түркі дүниетанымындағы және Фарабиден бастау алған ғұлама-ойшыл, жыраулардың дүниетанымындағы рухани құндылықтарды жастарымыздың сананасына қалыптастыру, насихаттау, рухани жаңғыру өзекті мәселе болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орхонские надписи. Кюль-Тегин. Бильге–каган. Тоньюкук. Семей. «МКА» 2001, 256с.
2. Юсуф Баласағун. Наука быть счастливым. Семей. «МКА». 2004-150 с.
3. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. Алматы. «Қазақстан». 1994. 192 б
4. Абуов А.П. Мироззрение Ходжа Ахмета Ясави. Алматы. Институт философии МН-АНРК. 1997. 196 б.
5. Пир-Вилаят-Инайят-хан. Пробуждение. Опыт суфиев. М., ИД «Гелиос». 2002.-240с.
6. Есім Ғарифолла. Дүниетаным баяны. Алмат: «Дәуір». 2020. 400б.
7. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы трактат. // Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы. «Ғылым», 1973. 446 б.
8. Есім Ғарифолла. Адам-зат. Философиялық эсселер мен новеллалар, зерттеулер. Астана. «Фолиант» 2006. 312 б.
9. Мырзахметов М. Әл-Фараби мен Абайдың жүрек сезімі қызметі жайлы түсініктеріндегі сабақтастықтар. // Әл-Фараби және рухани мұра. Алматы. «Қайнар». 2006. 44-46 б.б.
10. Абай Құнанбаев. Шығармалар. Екі томдық. II т. Алматы. «Жазушы». 2006.-335 б.

11. Спанов М.Ж. Әл-Фарабидің мемлекет туралы ілімі. Диссертация. филос. ғылым. канд. ҚР.: Алматы, 2008, 119б.
12. Спанов М.Ж. Әл-Фарабидің мемлекет туралы ілімі. Автореф. диссертация. филос. ғылым. канд. ҚР.: Алматы, 2008, 24б.
13. Спанов М.Ж. Әл-Фараби дүниетанымының саяси-әлеуметтік және мұсылмандық алғы шарттары //ҚазҰУ хаб., филос. сер.2006, №1(25), Б, 42-44.

Аннотация. Известно, что главная цель фарабийского «Города добра» - довести людей до совершенства и счастья. Вопрос об совершенном человеке поднимался в истории философии древних китайских, индийских и греческих философий. Каждая национальная философия, каждая эпоха имеет свои представления об идеальном человеке. В казахской философии у каждой эпохи были свои представления о совершенном человеке. В связи с антропологической, гуманистической природой казахской философии этот вопрос рассматривается широко. Известно, что идея совершенного человека, начиная с Фараби, рассматривалась в разных контекстах в развитии позднейшей казахской философии. Юсуф Баласагуни в своем произведении «Кутадгу Билиг» связал человеческое совершенство с чертами личности. В «Книге мудрости» Ходжа Ахмед Яссави рассматривает понятие «инсан аль камил» как сочетание Бога и Творца, чтобы изобразить совершенного человека. В «Словах назидания» Хакима Абая понятие целостного человека изучается на основе преемственности, сочетающейся с идеей совершенного человека в учении Фараби.

Ключевые слова: человек, общество, личность, мудрость, благосостояние, мораль, гуманизм, достоинство, вежливость, разум

Annotation. The main goal of the Farabi's «City of Good» to bring people to perfection and happiness. Each national philosophy, era has its own ideas about the ideal person. In connection with the anthropological, humanistic nature of Kazakh philosophy, this issue is widely considered. The idea of a perfect man, starting with Farabi, was considered in different contexts in the development of the later Kazakh philosophy. Yusuf Balasaguni in his work «Kutadgu Bilig» linked human perfection with personality traits. In The Book of Wisdom, Khoja Ahmed Yassawi considers the concept of «insan al kamil» as a combination of God and Creator in order to depict a perfect person. In «The Book of Words» by Hakim Abay, the concept of an integral person is studied on the basis of continuity, combined with the idea of a perfect person in the teachings of Farabi.

Key words: man, society, personality, wisdom, welfare, morality, humanism, dignity, politeness, reason.

МӘДЕНИЕТТАНУ КУЛЬТУРОЛОГИЯ CULTURAL STUDIES

¹Арымбаева К.М., ¹Жиенбекова А.А., ²Мамадалиев С.Т.

¹педагог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹философ. ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰУ Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада Қазақстан жастарының ұлттық сана-сезімінің өзекті мәселесі қарастырылады, феномен, табиғат, студенттердің ұлттық сана-сезімінің құрылымы мен ерекшеліктері, халықтардың өзін, әлемдегі орнын және даму болашағын терең ұғынуына ықпал ететін Ұлттық психологияны тәрбиелеудегі қазақ рухани мәдениетінің, халық дәстүрлерінің маңызы мен рөлі қарастырылады. Қазақ халқының рухани мәдениеті ұлттық сана-сезімді қалыптастыру бойынша әлеуетті рухани-адамгершілік мүмкіндіктерге ие, ұрпақтың өзінің әлеуметтік-этникалық мәнін сезінуі, оның адамзат тарихында қандай рөл атқарғанын және ойнайтынын түсінуі, жалпы адамзаттық өркениетке өз үлесін түсінуі. Қазақ халқының рухани мәдениеті ұлттық сана-сезімді қалыптастыру бойынша әлеуетті рухани-адамгершілік мүмкіндіктерге ие, ұрпақтың өзінің әлеуметтік-этникалық мәнін сезінуі, оның адамзат тарихында қандай рөл атқарғанын және ойнайтынын түсінуі, жалпы адамзаттық өркениетке өз үлесін түсінуі.

Кілттік сөздер: қазақтың рухани мәдениеті, менталитеті, дүниетанымы, ұлттық мәдениеті, ұлттық сана, дәстүрлер, құндылықтар

Кіріспе. Зерттеудің көкейкестілігі. Заманауи әлемдегі әлеуметтік-саяси жағдай ұлтаралық қатынастар саласында тоқыраудың тереңдеуімен, ұлттың өзін-өзі анықтауға, өзінің ұлттық құндылықтарын (ұлттық тіл, фольклор, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және т.б.) сақтау және қайта жаңғыртуға ұмтылысының артуымен ерекшеленеді.

Халықтың жадында мазмұнды: идеалдарды, адамгершілік құндылықтарды, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін сақтау қажет.

Бүгінгі күні заманауи әлемде ұлттың дамуының екі тенденциясын байқауға болады. Бірінші тенденция болмыстың ұлттық формаларын бірегейлендірумен, жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуымен байланысты.

Екінші тенденция біріншісіне тікелей қарама-қарсы оның мәні халықтың өзінің ұлттық болмысын сақтауға, өзінің ұлттық дәстүрлері мен құндылықтарын қорғауға ұмтылысында.

Ұлттық сана жайлы мәселе ұлтаралық қатынастардың дәстүрлі мәселелерінің арасында бастыларының бірі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде білім беру мен тәрбие жүйесінде білім алушылардың ұлттық санасын қалыптастыру міндеті ерекше орын алады, оны шешу барысында өз халқының тарихы мен мәдениетіне саналы эмоционалды-құндылықты қатынас тәрбиеленеді ал жеке тұлғаның өзі осы мәдениетті тасымалдаушы және жалғастырушы болады.

Жеке тұлғаның ұлттық санасын қалыптастыру мәселе соңғы жылдары белсенді зерттеле бастады.

Қазақстандық қоғамның заманауи даму жағдайында ұлттық сананы қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі болып отыр және ерекше көкейкестілікке ие.

Теориялық талдау. Ұлттық сананы зерттеу қоғамдық сана мен рухани мәдениеттің дамуы аясында сәйкес қоғамдық қатынастармен байланысты тұжырымдамалық негіздеуге мүмкіндік береді. Ұлт теориясының әлеуметтік философиясы тарихында зерттеу үрдіс ұлттық сананы қалыптастыру мәселесімен тікелей байланысты.

Мәселенің тарихи негіздерін зерттеу жас ұрпақтың ұлттық санасын, адамгершілігі мен руханилығын қалыптастыру мәселесі әрқашан қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болғанын көрсетеді.

Халықтың ұлттық мәдениетінің жеке тұлғаның ұлттық санасын, рухани-адамгершілік сапаларын қалыптастыру мәселесіне қазіргі күнгі ғалымдар А.Э.Измаилов, Н.Д.Хмель, А.А.Қалыбекова, А.Қасымжанов, Ж.М.Абдильдина, Г. Шалабаева, С.Акатай, Б.Г.Нуржанов, В.Ю.Дунаева, В.Д.Курганской, А.П.Абуова, А.Р.Масалимова және басқалардың еңбектері арналған.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің ерекшеліктеріне этнологтар, тарихшылар, өнертанушылар мәдениеттанушылар Х.А.Арғынбаев, Ш.Уалиханов, А.Н.Нысанбаева, Г.Т.Габитов, З.К.Шаукенова, Е.Е.Бурова, М.С.Шайкемелова, Р.К.Кадыржанова, М.С.Орынбекова, Ж.Ж.Молдабекова, О.Исмагулов, А.В.Затаевич, А.Құнанбаев, Ә.Х.Марғұлан және басқалардың іргелі зерттеулері; М.Х.Балтабаев, Ө.Жәнібеков, М.Е.Ержанов, Н.К.Камалова А.А. Жиенбекова және басқалардың ғылыми зерттеулері арналған. Олардың еңбектерінде руханилықтың қайта жаңғыруына, оның негізгі құраушыларын - қазақтың халықтық көркем мәдениетінің дәстүрлі формаларын сақтауға үлкен назар аударылады.

Қазақстанның заманауи белгілі философ-мәдениеттанушылары Есім Ғарифолла, Ақселеу Сейдімбек, Серікболсын Қондыбай, Зира Наурызбаева, Таласбек Асемқұлов және басқалар мәдениетті зерттеуге баға жетпес үлестерін қосты.

Заманауи әлемдегі әлеуметтік-саяси жағдай ұлтаралық қатынастар саласында тоқыраудың тереңдеуімен, ұлттың өзін-өзі анықтауға, өзінің ұлттық құндылықтарын (ұлттық тіл, фольклор, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар және т.б.) сақтау және қайта жаңғыртуға ұмтылысының артуымен ерекшеленеді.

Бүгінгі күні заманауи әлемде ұлттың дамуының талдасақ, ол болмыстың ұлттық формалары бірегейлендірумен, жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуымен байланысты және оның мәні халықтың өзінің ұлттық болмысын сақтауға, өзінің ұлттық дәстүрлері мен құндылықтарын қорғауға ұмтылысында.

Ұлттық сана жайлы мәселе ұлтаралық қатынастардың дәстүрлі мәселелерінің арасында бастыларының бірі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде білім беру мен тәрбие жүйесінде білім алушылардың ұлттық санасын қалыптастыру міндеті ерекше орын алады, оны шешу барысында өз халқының тарихы мен мәдениетіне саналы эмоционалды-құндылықты қатынас тәрбиеленеді, ал жеке тұлғаның өзі осы мәдениетті тасымалдаушы және жалғастырушы болады.

Жеке тұлғаның ұлттық санасын қалыптастыру мәселесі соңғы жылдары белсенді зерттеле бастады.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақстандық қоғамның заманауи даму жағдайында ұлттық сананы қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі болып отыр және ерекше көкейкестілікке ие.

Ұлттық сана – тұтастай алғанда ұлттық-этникалық топтардың рухани дамуының жетістіктері мен мазмұнын, деңгейлерін сипаттайтын әлеуметтік, саяси, экономикалық, адамгершілік, эстетикалық, философиялық, діни және өзге де көзқарастардың жиынтығы.

Ұлттық сананың өзегі ұлттық сана-сезім болып табылады. Ұлттық сана - бұл қоғамның ұлттық-этникалық өмірі көрініс табатын қоғамдық сананың формасы; бұл ұлттықтың табиғатына, қоғамда қалыптасқан ұлттық үрдістердің мәніне теориялық және күнделікті көзқарастардың жиынтығы.

Ұлттық сана ұлттың маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Ұлттық сана - ең алдымен, халықтың рухани күйінің көрінісі, ол аумақ, тарих, мәденет жайлы түсініктер негізіне құрылады. Ұлттық санад маңыздысы әлеуметтік мінез-құлықтың табиғатын анықтайтын ұлттық мүдделер болып табылады.

Қоғамдық теорияда ұлттық сананың мәндік бастауына қатыст бірнеше ұстанымдар қалыптасқан. Дәстүрлі ұлттық сана қауымның әлеуметтік өмірдің бірнеше факторларының ықпалымен тарихи эволюциясының нәтижесі ретінде түсініледі.

Рухани саладағы ұлттық сана - орасан зияткерлік байлық және жалпы адамзаттық құндылықтарды, халықтың мәдени және адамгершілік дәстүрлерін жаңғыртудың, жалпы ұлттық жасампаз үрдістің таусылмайтын резерві. Мәдениет өзін-өзі көрсетудің ұлттық формасында өмір сүреді. Ұлттық формасы халық өмірінің нақты-тарихи ерекшеліктерінен, оның биоәлеуметтік мәнінен туады. Ұлттық мәдениет дегенде (одан әрі жай ғана мәдениет) айқын және айқын емес және ұлттың дербестендірілген архетиптердің жүйеге келтірілген рухани және материалдық құралдарының жиынтығы түсініледі.

Ұлттық мәдениет әрқашан мәдениеттер топтарында дамиды, олармен салыстырылады және өзара әрекеттеседі, бірақ сонымен бірге өзінің дербестігін жоғалтпайды, керісінше одан да қатты бекітеді.

Ұлттық мәдениет, шынында өзіне тілді, дінді, моральды, өнерді және басқаларды қамтиды, бірақ бұл элементтердің бір де бірі ұлттық мәдениетті екіншісінен ерекшелейтін белгі бола алмайды.

Ұлттық мәдениеттің «субстанциялық негізін» ашуға әрекет ете отырып, әдетте, оның халықтың «жанын», оның менталитетін, тарихи тағдырлардың ортақтығын, оның психикалық қалыптасуының ерекшеліктерін бейнелейтіндігі жайлы айтады.

Әлеуметтік ағза, әлеуметтік қауым бола отырып, ұлт өзінің мәдени дамуын өз бетінше анықтайды, бірақ сонымен бірге өте маңызды факторды - осы дамуға ықпал ететін әлемдік мәдениетті есепке алған жөн.

Ұлттық мәдениеттің ең маңызды және ең тартымды ерекшелігі - бұл оның таңқаларлық сан түрлілігі, өзіндік болмысы мен қайталанбастығы.

Әрбір ұлттық мәдениетте өзінің жемістері бар: рухани жаңалықтар мен жетістіктер, өзінің драмалары мен трагедиялары, әлем жайлы өз түсінігі. Оның дамуы әлеуметтік қарама-қайшылықтар, үдемелі дәстүрлердің өзге консервативті құбылыстармен күресі жағдайында іске асады [1].

Әрбір халық өзінің болашағын бүгінгі күні өзі үшін өмірдің және жалпы әлемдік мәдениетке бірігу кепілі болып табылатын ұлттық мәдениетпен байланыстырады.

Ұлттық мәдениет халықтан, ұлтта тыс өмір сүрмейді. Қазақ халқының идеалдары, танымы, ойлары ұлттық мәдениетте көрініс тапқан.

Бұл тұрғыда ұлттық мәдениет ұлттың өзін-өзі бейнелеуінің формасы болып табылады.

Қазақ мәдениетінің ұзақ мерзімді даму тарихында жинақталған рухани құндылықтар қазіргі күнгі мәдениеттің тарихи-мәдени негізін құрайды. Көшпелі өмір салты халықтың мәдениетінің, оның менталитетінің, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының бірегейлігін анықтады және ізін қалдырды.

Тарихты зерттей отырып, біздің ата-бабаларымыздың өз дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, сенімдерін сақтауға деген тілектерінің аншалықты күшті болғаны таңқалдырады.

Қазақ халқының рухани-адамгершілік құндылықтарын қонақ жайлылық, төзімділік, мейірімділік, жанашырлық, адамдық қарым-қатынастар сияқты қасиеттер бейнеледі.

Бұл қазақтардың генетикалық жадында сақталған және ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын өзегі.

Қазақ халқының рухани мәдениеті дәстүрлі мәдениеттің рухани-адамгершілік және құндылықты сананы қалыптастыру бойынша потенциалды рухани-адамгершілік мүмкіндіктеріне ие маңызды буындарының бірі болып табылады.

Ұлттық сана-сезім - бұл мәні бойынша, халықтың өзінің әлеуметтік-этникалық әнін сезінуі, өзінің адамзат тарихында қандай рөл атқарғанын және атқаратынын түсінуі, жалпыадамзаттық өркениетке қосқан үлесін түсінуі.

Ұлттық мәдениет оның адамгершілік, көркемді және эстетикалық өлшемінде - бұл әлемнің құрылуының образды үлгісі, адам қабылдаған және игерген ғарыш, адамданған әлем және оның өмір сүруінің тарихи ортасы.

Ұлттың дүниетанымы жалпы өткеннің рәміздерінің - аңыздарының, мифтерінің, әулиелерінің көмегімен қалыптасады.

Сонымен бірге олар әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді, сенімдерді, фольклорды қалыптастырады ал бұлар әрбір адамның табиғи қабілеттері – оның жады, ауызша сөйлеуі мен жанды тілі, табиғи музыкалық қабілеті арқылы беріледі.

Бірге отырып олар рухани құндылықтарды, ұлтты өзге халық мәдениетінен ерекшелейтін рухани мәдениетінің ерекшеліктерін береді.

Миф пен эпостан қазақтардың ұлттық сана-сезімінің тәні мен қанына әңгіменің сипаттау мәнері, табиғатқа, ғарышқа, адамға жасампаздық қатынас, көркемдік сананың өлшемдестігі, метафоралығы, гиперболалығы ретіндегі сұлулық жайлы түсініктері, тұтастай мәдениет сөзге деген құрмет, мәдениеттің адамгершілікті құндылықтары сінді.

Батырлық жырларының кейіпкерлері, фольклорлық сюжеттер қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің поэтикалық символикасына айналды.

Фольклор, ұлттық дәстүрлердің әдеби көркемдік шығармашылықпен үйлесімді байланысы қазақ ұлттық менталитетімен мифологиялық және эпикалық сарындардың шоғырлануы мен таратылуының ерекше аурасын құрды.

Ұлттық мәдениет уақыты көпвекторлы: адам өзінің, табиғи және әлеуметтік болмыстың ырғақтарын игереді және ретроспективті және болашағы бар.

Қазақ мемлекеттігінің қалыптасуы жағдайында халық үшін құндылықты мән этникалық бірлік, ар, әділдік, төзімділік, шыдамдылық, отан сүйгіштік сияқты ұғымдар болды.

Төзімділік пен толеранттық қазақтардың адамгершілік мәдениетінің құндылықты мазмұнын ашатын негізгі ұғымдардың бір болып табылады, ал бұл төзімділікті, шыдамдылықты білдіреді.

Егер бұл ұғым дінде қолданылса, онда сенімге төзімділікті, өзге халықтардың діни мәдениетінің өкілдері мен құндылықтарына төзімді қатынастарды білдіреді. Толеранттылық этникалық ұғым ретінде адамгершілік мәдениетінің ұғымы ретінде қолданылады және адамдар арасындағы қарым-қатынастарда жақсылық пен жамандықты қабылдауға төзімділікті, ілсіздерге және жетімдерге қайырымдылық көрінуі ретінде қабылданады; әділдік үшін күрестегі төзімділік, әрбір адамның мүдделері мен құқықтарының қоғам мүдделері мен құқықтарымен саналы үйлесіміне көзқарасты іске асыруды білдіреді [2].

Руханият - бұл адамның интеллект, дарын, шеберлік, ішкі әлем, қоршаған орта мен барлық адамдардың игілігі сияқты үздік сапаларын бағыттай білуге дайындығы.

Адамның руханилығы адам тұлғасының көптеген сапаларының күрделі бірлігі ретінде қарастырылады.

«Руханият» ұғымына жасалған талдауларға сәйкес, оның жекелеген белгілерін келесідей бірізділікпен орналастыруға болады: еркіндік, жақсылық, ұят, аяушылық, махаббат, шығармашылық белсенділік, ақиқат, ақыл, ерік, интеллект.

Тәрбие адамгершілікке үйретудің өзгермейтін аспабы ретінде қарастырылады.

Білім алушылардың – студент жастардың рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру және жетілдіру жолында жұмыс істейтін ЖОО педагогына адамгершілік бұл адамның рухани дамуының құралы екенін түсіну керек. Мысалы, адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына ар, ұят, қарапайымдылық, аяушылық, жанашырлық, мейірімділік, жамандыққа төзбеу, махаббат, өзі ісі мен сөзіне жауапкершілікті кіреді.

Рухани мәдениеті – ұлттық мәдениеттің бөлігі. Рухани мәдениетке адамның сана саласындағы әрекетінің өнімдері жатады. Бұл бірінші кезекте тіл, жазу, ауызша шығарашылық пен әдебиет, ғылым мен өнер, дін.

Белгілі ақиқат бар: «Өткені жоқ халықтың болашағы да жоқ».

Түрлі өркениеттердің идеялары мен жетістіктерін Қазақстан аумағында өмір сүріп жатқан барлық халықтар өз бойына сіңірді және толықтырды, өз кезегінде өздерінің шаруашылық пен мәдениеттегі өз жетістіктерімен әлемдік өркениеттің қазынасын байытты: қозғалмалы тұрғын-үй - киіз үй, жылқыға арналған ер тоқым, аттағы соғыстың өнері, кілем айшықтары ме күміс әшекейлер, дала жылыларының шабысын еске салатын әуезді әндер.

Қазақстандық ғалымдардың зерттеулері түрлі зерттеулерге, соның ішінде халықтық мәдениет пен этнопсихология құралдары арқылы қазақтардың ұлттық санасын қалыптастыруға арналған зерттеулерге де ықпал етті.

Исмағұлов Оразақ, Қалыбекова А.А., Ақселеу Сейдімбек, Наурызбаева Зира, Серікболсын Қондыбай, Серікпаев Қанат, Малеев Серик сияқты қазақстандық ғалымдар қазақ халқының рухани мәдениетін, ұлттық мәдениетті, оның жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыруға ықпалын зерттеуге өздерінің баға жетпес үлестерін қосты.

Қазақстандық антропологияның негізін салушы, Қазақстан Республикасы ғылым мен техникаға еңбегі сіңген қайраткер, ҚР Ұлттық ғылым Академиясының академигі Оразақ Исмағұлов өзінің «Қазақтардың тарихы» атты қолжазбалық еңбегінде қазақ халқының түп-тамыры 40 ғасырға дейінгі тереңдікке кететін антропологиялық келбетінің қалыптасуының тамырын зерттеу бойынша орасан зерттеу жұмысын жүргізді.

Академик Оразақ Исмағұлов қазіргі күнгі қазақтар Еуразияның ежелгі түркі тілдес халықтарының ұрпақтарының бірі екенін дәлелдеді [3]. Өзінің кітабында ғалым заманауи антропологияның жетістіктерін ашты, сондай-ақ қазақтар көне этнос болып табылатынын дәлелдейтін тұжырымдамалар жасады. Белгілі профессор, философ, лингвист және мәдениеттанушы Ақселеу Сейдімбек өзінің «Қазақтар әлемі» (Этномәдени түсіндіру) атты кітабында қазақтардың тарихын ашады, онда қазақ халқының ұлттық мәдениетінің және халықтың рухани мәдениетінің тарихи-мәдениеттанымдық ерекшеліктерін негіздеді.

Ақселеу Сейдімбектің пікірінше «қазақ халқы үшін Ренессанс дәуірі ұлттың рухани-мәдени гүлденуі, рухани-мәдени әлемі мүмкін болған 19 ғасыр болды» [4, Б.546].

Бұл кітапта автор қазақтардың ұлттық ерекшеліктерін, тілдік, мәдениеттің, дәстүрлердің, қазақ халқының жас ұрпақтың менталитетін, ұлттық санасын қалыптастыру мен дамытудағы іргелі негіздерін ашады.

А.А.Қалыбекова «Қазақтың ұлттық мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері» атты оқулығында ұлттық мәдениет пен ұлттық дәстүрлердің ерекшеліктері мен қағидаларын ашады. А.А.Қалыбекова «Қазақтардың халықтық даналығы» атты кітабында қазақ халқының ұлттық сана-сезімін дамытуда маңызды рөл атқарған қазақтардың ұлттық бірдейлігінің ұлттық белгілерін және ерекшеліктерін ашады, ұлттық әдет-ғұрып және дәстүрлермен таныстарады, ауызша халық шығармашылығының, жазбаша әдебиеттің, ерекше музыка өнерінің ерекшеліктерін анықтайды[5].)

Профессор Зира Наурызбаеваның «Қазақтардың мәңгілік аспаны» кітабында тәңіршілдік онтологиясын; қазақтардың аңыздары мен рәсімдерін ашты. Серікбол Қондыбай жайлы: қазақ мәдениеттануының жаңа парадигмасы; эпостық мұралардағы мифтік сарындар; заманауи қоғам және дәстүр мәселелері қарастырылды.

Серікбол Қондыбай (1968-2004) жойылған сөздердің, таңбалардың, сенімдердің мәні мен символикасын кешенді қалпына келтіре отырып, ғылыми мифологияда қалыптасқан қазақ және әлемдік халық шығармашылығының, жырлардың, аңыздардың стереотиптерін бұза алды.

Зерттеуші Серікбол Қондыбай етафизикалық білімдердің жүйесі ретіндегі аңыздарды жаңаша түсіну мектебін құрды, евроцентристік парадигмаға негізделген, батыс ғылымдағы нұсқалардың сыни қорыта келе, протүріктердің мифтік санасының терең генофондын ашты.

Ғалым қазақтың рухани мәдениетінің негіздерін қайта жаңғыртты, аңыздарды ең бір

көне реалийлерді негіздеу үшін тексерді [6]. Сонымен қатар, ол қазақ мифологиясының негіздерін қалпына келтірді, бірақ түрік мифологиясы мен мифтік түсініктердің көне жүйесін қалпына келтірді.

Қысқа ғана өмірінде С.Қондыба көлемділігімен, тұжырымдамалық жаңалығымен және заманауи рухани өміріміздегі көкейкестілігімен таң қалдыратын керемет мұра қалдырды.

Бұл «Маңғыстау ландшафтарының эстетикасы» (1998), «Қазақ мифологиясына кіріспе» (1999), «Қазақ даласы және гурмандық құдайлар» (2000), «Әскери рух кітабы» (2006), «Есен қазақ» (2002), «Қазақ мифологиясы. Қысқаша сөздік» (2005), «Көне қазақтардың мифологиясы» (4 томдық, 2008-2011), «Ежелгі қазақтардың дүниені түсінуінің негіздері» Энциклопедиялық басылым (2018) атты еңбектер. Мифтік-лингвистикалық талдау нәтижелері тарих, география, археология мәліметтерімен бірге 8 мыңнан астам уақыт бұрын «гиперборейлік» мәдениеттің өмір сүргендігі жайлы болжам жасауға мүмкіндік береді, бұл мәдениет заманауи еуразиялық халықтардың бастауы болды.

«Шынайы Гиперборея» б.д.д. 7-6 мыңжылдықтарда Каспийдің оңтүстік-кавказдық ағалауында (Куры және Аракса үстірті, Апшерон жартыаралы) өмір сүрді, содан кейін түріктер де (қазақтардың ата-бабалары) жіктелгендігін дәлелдейді С.Қондыбай [7]. Өзінің ғылыми еңбектерінің барлығын жас ғалым мүтедектер арбасына таңыла отырып, бар болғаны 10 жылда жазды. Бұл өмірге келе отырып, өзінің жоғары миссиясы мен міндетін сезінген адамның шынайы ерлігі болып табылады. Мұнан бөлек, Серікбол Қондыбай республикалық басылымдарда 90-нан астам ғылыми-танымдық және публицистикалық мақалалар жариялады («Жауынгерлік рух кітабы», Қазақ мифологиясына кіріспе», «Арғықазақ мифологиясы» «Маңғыстаудың жер - су атаулары», «Медет шежіресі», «Алпамыс ғаламы») және М.Элиаданың «Аспекты мифа» монографиясын қазақшаға аударды. «Алпамыс әлемі» атты зерттеуі жарияланбаған күйі қалды. Бүгінгі күні ғалымның басылым көрмеген қолжазбаларын зерттеу жалғасуда [8].

Қорытынды. Қазақ халқының рухани мәдениеті арқылы жастардың ұлттық санасын қалыптастыру қолданатын технологиялар: тәрбие жұмысының топтық, көпшілік және ұжымдық формалары: оқырмандар конференциясы, байқаулар, поэзия кештері, әдеби кештер, театр кештері, кино кештері, қызықты адамдармен, ақындармен, сазгерлермен, әртістермен, саясаткерлермен, атақты ғалымдармен және т.б. кездесу, пікірластар, дебаттар, сұрақ-жауап кештері, А.А.Қалыбекова, Оразақ Симағұлов, Зира Наурызбаеваның ғылыми еңбектері бойынша оқырмандар конференциясы.

Студенттердің таңдауы бойынша барлық педагогикалық мамандықтарға арналған оқу бағдарламаларын ендіру: «Ұлт дәстүрлері», «Абай Құнанбаев», «Шәкірім Құдайбердиев шығармашылығына арналған ар-ұят ғылымы», «Серікболсын Қондыбайдың ғылыми қызметі», «Ақселеу Сейдімбектің ғылыми шығармашылығы», «Ермек Тұрсыновтың кино шығармашылығы», «Тимур Бекмамбетовтың кино шығармашылығы», «Сергей Дворжецкийдің кино шығармашылығы», «Талғат Теменовтың кино шығармашылығы», «Герольд Бельгер - нағыз қазақ», «Қазақ халқының ұлы есімдері» және басқалар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев А. Н., Арынов Е. М., Бабакумаров Е. Ж. Республика Казахстан: социально-политический облик на пороге XXI века // Социологические исследования. -М., 1996.- № 8.-С. 57-65.
2. Темиргалиев Р. Казахи. Путь предков. - Алматы, 2017, 340с, 23 илл.
3. Исмағұлов Оразақ Происхождение казахов. Монография. Алматы, 2019, 202с.
4. Сейдімбек Ақселеу Қазақ әлемі Алматы: Санат, 1997, 464 б.
5. Қалыбекова А.А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики

казахов. Монография. Алмата, 2005, 363 с

6. Наурызбаева Зира «Вечное небо казахов». Исследования по мифологии и инициатическим ритуалам казахов. Алматы, 2013, 700 с

7. Серікболсын Қондыбай «Қазақ мифологиясына кіріспе» Алматы: Зерде, 1999, 320б.

8. Серікболсын Қондыбай «Арғы қазақ мифологиясы» Алматы, 2004, 272б

Аннотация: В статье актуализируется проблема национального самосознания молодежи Казахстана, рассматриваются феномен, природа, структура и особенности проявления национального самосознания студентов, значение и роль казахской духовной культуры, народных традиций в воспитании национальной психологии, которые способствуют глубокому осмыслению народами себя, своего места в мире и перспектив развития. Духовная культура казахского народа, обладает потенциальными духовно-нравственными возможностями по формированию национального самосознания, осознание поколением своей социально-этнической сущности, понимание того, какую роль он сыграл и будет играть в истории человечества, понимание своего вклада в общечеловеческую цивилизацию. Исследования казахстанских ученых способствовали различным исследованиям, в том числе по формированию национального сознания казахов средствами народной культуры и этнопсихологии. Педагогу вуза, работающему на пути формирования и совершенствования духовно – нравственной культуры обучающихся-студенческой молодежи, необходимо понимать, что нравственность-это средство духовного развития человека.

Ключевые слова : казахская духовная культура, менталитет, мировоззрение, национальная культура, национальный характер, национальное сознание, традиции, ценности

Abstract: The article actualizes the problem of national self-consciousness of the youth of Kazakhstan, examines the phenomenon, nature, structure and features of the manifestation of national self-consciousness of students, the importance and role of Kazakh spiritual culture, folk traditions in the education of national psychology, which contribute to a deep understanding of the peoples of themselves, their place in the world and development prospects. The spiritual culture of the Kazakh people has potential spiritual and moral opportunities for the formation of national identity, awareness by the generation of its socio-ethnic essence, understanding of the role it has played and will play in the history of mankind, understanding of its contribution to the universal civilization.

Key words: Kazakh spiritual culture, mentality, worldview, national culture, national character, national consciousness, traditions, values

ӘОЖ: 624.131

¹Мусаев Дж, ¹Байман Г.Б., ²Бөртебаев Н.Т.

¹химия ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²физ.-мат. ғ.д., профессор, ЯФИ РМК директоры. Алматы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ТАМЫРДАН ҚОЛ ҮЗУ ҚАУІПТІ

Ұлттық құндылықтар-ұлт қорғаны

Түйін: Республика Тәуелсіздігінің ең бір елеулі белесі 30-жылдық төл мейрамымыз келеді. Егемендігіміздің бір нышаны – ұмыт бола бастаған ескі дәстүрлерімізді жаңарту, ата-бабаларымыздан қалған салт-дәстүрлерімізді, әдет-құрыптарымызды рухани жаңғырту болып табылады. Бұл мақалада осы мәселелерді қазіргі заман талабына сай қалай ұштастыруға болатыны туралы ой қозғалады. Осынау өтпелі жаһандандудың жалыны жалпы адамзатқа (соның ішінде біздің қазақ халқына) қалай әсер етіп жатқаны туралы да айтылады. Оның шешу жолдары да қарастырылған. Әдет-ғұрыптарды заманауи дәстүрде Әлем алдында асқақтата жырлау керектігі айтылады. Осындай іс-әрекеттерді орындау халқымыздың салт-санасын көтеріп, алға озу үрдісі басталады. Ол үшін алдыңғы ұрпақ қалдырған асыл мұраларды көздің қарашығындай сақтай білуге көңіл бөлінеді. Біз сол рухани ұлттық кодты жаңғырта білуді ұйымдастыра алуымыз қажет.

Кілт сөздер: Ұлт, құндылық, халық, болыс-бітімі, таным, салт-дәстүр, тіл, діл, жаһандану

Кіріспе.Түркі тайпаларының ішінде қазақ ұлысы ұлт ретінде болмыс-бітімі, таным түйсігі, салт-дәстүрі, тілі, ділі ерекше жаратылған халық. Өмір ырғағын қоршаған орта, Табиғат-Анамен айрықша сабақтастыра білген дала халқы осы уақытқа дейін өз дүниетанымын бұзбай келе жатқанында ерекше мән бар. Бірақ кейінгі кездегі, жаһандануға байланысты қазақ халқы озық мәдениеті мен бай өркениетін өне бойында сақтай ала отыр ма?

Теориялық талдау. Осынау өтпелі, жаһандандудың жалыны жалпы адамзатты жаппай жалмап келе жатқан күрделі кезеңде, түркі халықтарында ғана кездесетін адамгершіліктің абзал қағидаларын, әдепті әдет-ғұрыптарын өскелең ұрпақ ата дәстүрін, ұлт құндылықтарын қалай дәріптеп келеді?

Осы сұрақтар төңірегінде ой қозғайық.

Біле білгенге дәстүрі озық, салт-санасы бүлінбеген ұлт ғана дамуға икемді, яғни алға озу үшін алдыңғы ұрпақ қалдырған асыл мұраларды көздің қарашығындай сақтап, оны кейінгі ұрпаққа жеткізе білуіміз керек.

Байқап қарасақ біздің бұзылмас байырғы ұлт тамырымыз, кейінгі жүз жылдың ішінде күрт ыдырап, ұлттық құндылықтарымыз шайқала бастады. Оған себептер: 1) Кеңестік кесір саясаттың салғыны;2) жаһандандудың жойқын күші.

«Үлкенге ізет,кішіге құрмет» көрсете білетін қазақ халқы кейінгі 30-40 жылдың ішінде ұлттық тамырдан танымастай кейіп көрсетіп, өзгеруге ұшырай бастады. Бұған себеп, менімше, сыртқы күштердің ықпалы десекте, өзіміз де көне дәстүрімізді жаңа заманға лайық көрмей, керітартпа қылықтарға көп бой алдырып жүрміз. Керітартпа қылықтарға не жатады?

Ең әуелі халықтың қорғанышы-ол ұлттың ана тілі. Тіл бар жерде ұлт, ел және жер бар. Ғ.Мүсірепов «ана тілінен айырылған адам өз халқы жасаған мәдени мұраның бәрінен құралақан қалады», -дейді. Тілін білмеген, түбін білмейді, ондай адам күлдірем деп күйдіреді, сүйсіндірем деп сүріндіреді, т.б. Осыған байланысты ана тілін ардақтамайтын,

тарихын терең зерттегісі келмейтін ұрпақ өсіп келе жатқаны көңілге қаяу келтіреді. Тек жастарымыз ғана емес, аға буын өкілдерінің де (кейбір өкімет басында отырған лауазымды шенеуніктер) төл тілімізге деген бағасы төмен екені байқалады. Бұл ұлттың тамырына балтамен шабу емес пе [1]?

Қазіргі жас аналардың бала тәрбиесіне келгенде, Қадыр Мырза-Әлінің «Бесікпен домбыра» дейтін тамаша өлеңінде

«...іздеймін деп кеңістік,
Кентін тастап көшіпті.
Батыр қазақ қылышты,
Белін қашан шешіпті?!
Іздеймін деп тыныштық,
Түзін тастап көшіпті
Ақын қазақ азаптың
Бәрін тастап көшіпті
... іздеймін деп азаттық,
Тауын тастап көшіпті
Бәрін тастап осы күн,
Жеткен ұлы мұратқа.
Домбыра мен бесігін,
Тастамаған бірақ та»

Ал енді осы бесікті тербетер ана тақырыбы да, бүгінгі негізгі мәселелердің бірі болып отыр, оны ашу үшін тағы да Қадыр Мырза-Әліге жүгінейік:

«...Көлдей көріп махабаттың тамшысын,
Күтіп өттің жақсылықтың жаршысын.
Бір ай көрінбесе сағындың
Күйеуінің өзі түгіл қамшысын!
Жолын кеспес қайнағаның ағаның,
Сен бір гүлі, сен бір күні даланың.
Кітапсыз-ақ оқыдың сен кітаптай,
Ата-ананың қасы менен қабағын»

Осы өлеңдегі ойды терең түсіну үшін Ақселеу Сейдімбектің «Құрмет» деген әңгімесіне оралайық. Үй жинап жүрген Ырыс келін қайнысы шақырып, атасының шапанын төрге іліп беруін өтінеді. Сонда қайнысы: «...өзің неге ілмейсің?!» дегенде Ырыс өзгеше бір байсалды қалыпқа түсіп, айтуға болмайтын киелі құпияны амалсыз айтып тұрғандай, дауысы дірілдеп: «Онда...онда, атамның жағасына қолым тиіп кетеді ғой,»-дейді.

Ана тақырыбын Мұхтар Мағауин жазғандай, әйел-ұлттың айнасы емес пе? Әйел қақшандай түскен сайын, Алаш ақсаңдай түседі. Бұл ащы да болса шындық, деген ойлармен аяқтайық[2].

Қазақ баласы тәрбие бастауынан қол үзген күні болмысынан айырылған ұлттардың біріне айналады. Сондықтан, біз ата-бабалар ұстанған дара да, дана жолды ұмытпауымыз керек. Біз сол рухани ұлттық кодты жаңғырта білуді ұйымдастыра алуымыз қажет.

Ұлттық салт-дәстүр ешқашан ескілік болған емес. Мысалы, Жапон халқын алсақ, олар өркениет өріне тек технологиялары арқылы жеткен жоқ, әдебиетін де, мәдениетін де, ғылымын да ұлттық салт-дәстүрмен ұштастырулары арқылы жетті.

Біз жаңа қоғамда өмір сүріп жатқанымыз рас, бірақ жаңалыққа қадам басу- ұлттық тамырдан және қастерлі құндылықтардан бас тарту емес. Ал осы айтып отырған ұлттық құндылықтарымыз бен ұлттық ерекшеліктеріміздің бәрі кешегі түркі халықтарының биік

тұрағы болып табылса керек.

Біз бұрын кімді қазақ дейтін едік? Жеті атаға дейін қыз алыспайтын, жетімі мен жесірін қаңғытпайтын, бақты кумайтын, тақты теппейтін, бармын деп шіренбеген, жоқпын деп тіленбеген текті жұртты айтатын едік. Бір-бірімен көкпар тартысса да, бір-бірінің етегінен тартыспайтын, бір-бірімен жамбасқа алып белдессе де, өмірде бір бірін аяқтан шалмайтын азамат мінезді Алаш едік. Сөзге ұтылмайтын, досқа адал, қонақжай, сертке тұратын сері халық едік. Сонымен қатар әлемде мал-жан сұрап амандасатын елміз. Бұл біздің ерекшелік сипатымыз. Қаһарланса қайсар, мейірленсе жұмсақ, қара нанды бөліп жеген қанағатшыл, қара қылды қақ жарған әділетшіл даналарымыз көп-ақ болды емес пе?

А.Сүлейменов: «Қазақ болып туу қызық әрі қиын». Біз осы ерекшеліктерімізді бүгінге, ертеңге адал аманаттауымыз қажет.

Бай тілімізді еңселі алты қанат киіз үй ордамызды, береке ұялаған бесігімізді, кісі алдынан кесе көлденең өтпейтін келіндерімізді адамзат ұрпағына үлгі насихат ете білуіміз керек.

Қазақтар туралы ғұлама ғалымдар мен мемлекет басшыларының пікірлеріне көңіл бөлейік.

Біздің сан ғасырлар бойы салт-дәстүрлерімізді саралай келіп: II Екатеринаның «Қазақтар өздерінің кім екенін білсе әлемді жаулап алады», деген.

Семенов Тянь-Шаньский: «Бұларды оқытудың қажеті жоқ. Салт-дәстүрлері түгел тұнып тұрған білім!»-депті.

Георгий Потанин: «Қазақтар еті тірі, дені салауатты, өмірге іңкәр халық. Олар сауық сайранды жаны сүйеді, ашық түсті киім-кешекті, өмірінде мереке, той-думанды ұнатады..., қазақ өмірі үшін халықтың рухани қан-тамырында күш-жігердің көл-көсір қайнар көзі бар, тек **қазақтардың өздері осы қайнардан теріс айналмаса болғаны**», - дейді, недеген көрегендік (қазіргі уақытта арамызда болып жатқан кейбір келеңсіздіктермен салыстырыңыз)[3].

Көне дәстүрлерімізді (ұлттық тамырларды) көрнекілік ете отырып, көштің басын кемел болашаққа бұрғанымыз дұрыс болар. Ол үшін сөзімізді абыз Әбіш Кекілбайұлының аталы нақылымен сабақтайық: «дәстүр әдеппен, әдет-ғұрыппен, мың жылдап қалыптасқан дағдымен күресу есуастық. Бірақ оның бәрін **жаңа жағдайға лайықтамай, жаңғыртпай**, сол қалпында ұстануға тырысу-өз аяғыңды өзің тұсап, өз қолыңды өзің кісендеумен бара-бар».

Қорытынды. Осылай «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне» мән берейік[4].

Біздің тарихи санамыз осындай отты пікірлермен өміршең. Ойымызды, ел шетін жау, ел ішін дау бұзбасын, дәстүріміздегі даңқты ата-бабаларымыздың жолынан жаңылмайық, осылай жаһан алдында қазақтың мерейі асқақтай берсін, деп аяқтайық.

Әдебиеттер тізімі

1. Нысанбек Төреқұл. Даланың дара ділмарлары. Алматы: ЖШС, «Қазақстан» баспа үйі, 2006, 592 бет.
2. Әбіш Кекілбаев. Шығармалар жиынтығы. Алматы: Атамұра, 2003, 320 бет.
3. Қадыр Мырза Әлі. Көкейтесті. Алматы: Атамұра, 2003, 372 бет
4. Стивен Р.Кови «Жасампаз жандардың 7 дағдысы». Ұлттық аударма бюросы. Алматы, 2018, 352 бет.

Аннотация: Одним из самых значимых рубежей Независимости Республики является 30-летний юбилей. Символом нашего суверенитета является возрождение старых забытых традиций, обычаев и духовное наследие оставшихся от наших предков. В этой статье речь пойдет о том, как совместить эти вопросы с современными требованиями. А также идет речь и о том, как

пламя этой переходной глобализации влияет на человечество в целом (в том числе и на наш казахский народ). Рассмотрены пути его решения. Духовное наследие народа должны быть высоко воспеты перед миром в современном формате. Выполнение таких мероприятий позволит поднять духовность народа и начать процесс продвижения вперед. Авторы предлагают беречь как зеницу ока оставленное предками благородное наследие будущему поколению.

Ключевые слова: нация, ценность, народ, волесть, познание, традиции, язык, ментальность, глобализация

Abstract: One of the most significant milestones of the Independence of the Republic is the 30th anniversary. The symbol of our sovereignty is the revival of old forgotten traditions, customs and spiritual heritage left over from our ancestors. This article will discuss how to reconcile these issues with modern requirements. And also we are talking about how the flame of this transitional globalization affects humanity as a whole (including our Kazakh people). The ways of its solution are considered. The spiritual heritage of the people should be highly praised before the world in a modern format. The implementation of such measures will allow to raise the spirituality of the people and begin the process of moving forward. The authors propose to preserve as the apple of the noble heritage left by the ancestors for the future generation.

Keywords: Nation, value, people, Parish, knowledge, traditions, language, mentality, globalization

ӘОЖ: 37:303.687.4

¹Мухамедин М. М., ²Абдрашева Б. Ж., ¹Турдалиева Ш. Ж.

¹педагогика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²әлеуметтану ғ.к., доцент, Е.Бөкетов атындағы Қар.У, Қарағанды, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ МЕН ДЕМАЛЫСТА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: Бұл мақалада ұлттық ойындар халықтың педагогикақұралының бірі болғандықтан балалар мен жасөспірімдердің күнделікті мәдени-демалыс тіршілігінде алатын орны, тәрбиелік ықпалы, мәні қарастырылған. Ұлттық ойындар балалар мен жасөспірімдердің патриоттық, көркемдік және дене тәрбиелерінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Қозғалыс қуанышы балалардың рухани баюымен ұштасып жатады. Оларда өз елінің мәдениетіне деген тұрақтылық, мүдделілік, құрметпен қарау қалыптасады, патриоттық сезімдерді дамыту үшін эмоционалды жағымды негіз жасалады, өз халқының мәдени құндылықтары мен рәміздерін танып білу жүзеге асырылады. Ұлттық ойындар балаларды халық дәстүрімен таныстырады, ойын-сауық, танымдық, дамытушылық сияқты функцияларды жүзеге асырады. Ойын - бұл қуанышты эмоциялардың қайнар көзі, балалардың қарым-қатынас жасау тәсілі. Ойын арқылы балалардың достық қарым-қатынастары дамиды, көмекке келуге, өзара көмек көрсетуге ұмтылады.

Қазақтың ұлттық ойындарын пайдалану және сақтау халық мерекелері мен салт-дәстүрлерінің, мәдени-тынығу саласы ретінде қайтадан дамуына байланысты болып отыр. Бұл үшін әр мәдени-шұғылданыс паздылық мекемесінде «ойындар жиынтығын», ойындар алаңын, ойындар достарының клубын, ұлттық спорт үйірмелерін, атты-спорт кешенін, ойындар бағдарламасын жүргізушілер мектебін, әртүрлі тақырыпта ойындар бағдарламасын, ойындар мерекесін, ойынды демалыс кештерін т.б. ұйымдастыру қажет.

Кілт сөздер: ұлттық ойындар, дәстүр, тәрбие, демалыс, құндылық, халық педагогикасы, мәдени-тынығу, әрекет, даму.

Кіріспе. Қазіргі жағдайда ұлттық сананы жетілдіруде этномәдениеттің орны ерекше. Жан-жақты дамыған алуан салалы этномәдениет, өте икемді феномен бола отырып,

қазіргіні өткенмен байланыстыру міндетін атқарып келеді.

Сондықтан, кейінгі кезде, зерттеушілер назары ұлттық ойындарды демалыс іс-әрекеттеріне пайдалану және оларды сақтау, дамыту мәселелеріне ауып отыр. Ұлттық ойындар этномәдениеттің негізгі бөлімдерінің бірі болғандықтан балалардың күнделікті мәдени-демалыс тіршілігінде алатын орны, тәрбиелік ықпалы, мәні ерекше зерттеуді қажет етеді.

Ұлттық ойындар – дәстүрлі педагогикалық құрал болып табылады. Біқылым заманнан бері оларда адамдардың тұрмыс-тіршілігі, тұрмыстық жағдайы, ұлттық бастаулар, намыс, ержүректілік туралы түсініктер айқын бейнеленген; күшке, ептілікке, төзімділікке, жылдам қозғалыстарға және сұлулыққа ие болуға ұмтылу; ұшқырлық, төзімділік, тапқырлық таныту.

Ұлттық ойындар балалар мен жасөспірімдердің патриоттық, көркемдік және дене тәрбиелерінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Қозғалыс қуанышы балалардың рухани баюымен ұштасып жатады. Оларда өз елінің мәдениетіне деген тұрақтылық, мүдделілік, құрметпен қарау қалыптасады, патриоттық сезімдерді дамыту үшін эмоционалды жағымды негіз жасалады, өз халқының мәдени құндылықтары мен рәміздерін танып білу жүзеге асырылады.

Теориялық талдау. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеуде ұлттық ойындардың алатын орны ерекше, себебі «халықтық педагогика элементтерін тәрбие беру ісінде пайдаланудың басты мақсаты - рухани дүниеге, адамгершіліктік көзқарастарға, эстетикалық талғамды қалыптастыруға, дүниені түйсіну мәдениетін дамытуға тиімді әсер ету» [1].

Олардың маңыздылығын асыра бағалау қиын, сондықтан балалармен жұмыс істеуде оларды пайдалану өте маңызды болып табылады. Ұлттық ойындар балаларды халық дәстүрімен таныстырады, ойын-сауық, танымдық, дамытушылық сияқты функцияларды жүзеге асырады. Ойын - бұл қуанышты эмоциялардың қайнар көзі, балалардың қарым-қатынас жасау тәсілі. Ойын арқылы балалардың достық қарым-қатынастары дамиды, көмекке келуге, өзара көмек көрсетуге ұмтылады. Мейірімділік сияқты қасиеттер, дене қабілеттері дамиды. Ойындар баланың тыныс алу, жүйке жүйелерінің дамуына және денсаулығының жалпы нығаюына ықпал етеді, ал қазақтың ұлттық ойындарын далада өткізу баланың денсаулығын шынықтыруға мүмкіндік береді. Өн салумен байланысты болатын ойындар балалардың бойындағы музыкалық қабілеттерді дамытады.

Ұлттық ойындар балалар мен жасөспірімдердің тиімді дене дамуы мен тәрбиесіне ғана ықпал етіп қоймай, сонымен бірге жеке тұлға ретінде рухани дамуының құралы ретінде де әсер етеді. Ұлттық ойындар балалардың ақыл-ой тәрбиесіне тигізетін әсері сөзсіз. Оның көмегімен олар қоршаған әлемді танып, өзгермелі ойын жағдайында саналы әрекет жасауға, ойын ережелерін сақтауға үйренеді. Зейін, ойлау, қиялдау сияқты қабілеттері дамиды.

Біздіңше, кез келген адамды тәрбиелеудің ұлттық негізі болуы керек «халық дүниетанымының кәусар бұлағынан қанып ішкен ұрпақ қана жарқын болашақ үшін кепіл бола алады» [2]. Ұлттық ойындардың тәрбиелік құндылығы-жеке адамның ішкі мүмкіндіктерін дамытуға алғашқы ықпал жасауында, түрлі ойындар әрекеттері арқылы әртүрлі мәселелерді шешуге, шығармашылық, логикалық, жылдам шешім қабылдау қабілеттіктерін, дене, мінез-құлық, қарым-қатынас, пікірлесу мәдениетін қалыптастыруға, дамытуға жағдай жасап, көмектесуінде.

Ұлттық ойындар баланың сөйлеу тілін дамытуға ықпал етеді. Олардың көмегімен баланың сөздік қоры байиды, өйткені ойындарда өлеңдер, санағыштар көптеп кездеседі.

Ойындарда әлемді эстетикалық тұрғыдан қабылдау жетілдіріледі. Балалар қимыл-қозғалыс сұлулығын, олардың көркемділігін таниды. Оларда ырғақтылық қалыптасады. Жарысу элементтері бар ойындар, белгілі бір заттармен жүргізілетін ойындар, жүгіріп ойнайтын ойындар, күш, ептілік қолданылатын ойындардың тәрбиелік мәні зор. Олар өте

қарапайым және балалар үшін қол жетімді болып табылады, бұл ойындар басқа балдардың әрекеттерімен салыстыра отырып, өз қимылдарын талдауға үйретеді. Бұл ойындар балаларды адалдыққа, тәртіпке тәрбиелейді, әртүрлі ойын жағдаяттарында өз мінез-құлқын саналы түрде басқаруға үйретеді.

Қозғалмалы халық ойындары ойын қатысушыларынан шапшаңдықты (тез қашуды, қуып жетуді), дыбыстарға, көру, тактильді сигналдарға бірден жауап беруді талап етеді.

Мазмұны жағынан барлық халық ойындары[3,4,5,6,7] классикалық түрде қысқа, мәнерлі және балаға қолжетімді болып келеді. Олар балаларда белсенді ойлау жұмысын жүзеге асырады, ой-өрістерін кеңейтуге, қоршаған әлем туралы түсініктерді нақтылауға, барлық психикалық процестерді жетілдіруге ықпал етеді, бала организмнің дамуының жоғары сатысына көшуін ынталандырады.

Олай болса, қазақтың ұлттық ойындарын жас кезінен бастап балалардың өмірінде өте қажетті құбылыс ретінде қарастыру керек. Олар балаларда ақыл-ойды, мінез-құлықты, ерік-жігерді тәрбиелеуге, адамгершілік сезімдерін дамытуға, белгілі бір рухани көңіл-күй туғызуға зор ықпал жасайды, және ұлттық шығармашылыққа деген қызығушылықтарын оятады.

Қазақтың ұлттық ойындарын пайдалану және сақтау халық мерекелері мен салт-дәстүрлерінің, мәдени-тынығу саласы ретінде қайтадан дамуына байланысты болып отыр.

Бұл үшін әр мәдени-шұғылданыпаздылық мекемесінде «ойындар жиынтығын», ойындар алаңын, ойындар достарының клубын, ұлттық спорт үйірмелерін, атты-спорт кешенін, ойындар бағдарламасын жүргізушілер мектебін, әртүрлі тақырыпта ойындар бағдарламасын, ойындар мерекесін, ойынды демалыс кештерін т.б. ұйымдастыру қажет.

Кейбір ұлттық ойындарға қатысу үшін, адамға алдын-ала дайындықтан міндетті түрде өтуі қажет. Алдын-ала дайындықты қажет ететін ұлттық ойындар түрлеріне: тоғызқұмалақ, дойбы, қазақша күрес, жаяу жарыс, атты-спорт ойындар/бәйге, жорға жарыс, аударыспақ, қыз қуу, теңге алу т.б./ айтыс ойындары/қыз бен бала айтыс ойыны, аңдардың айтысы, қыз бен жігіт айтысы, «қайымдасу» т.б./, қызды ұзатқанда және үйлену тойында болатын ритуалды ойын-сауықтар/ «тоғыз табак», «құйрық-бауыр», «бет ашар», «күйеу шақыру», «той бастар», «қыз кәде» т.б./ бір жасқа дейінгі нәрестені тәрбиелеудегі «Бесік жыры», «Саусақ санау», «Тұсау кесу» т.б. ойындық жырлар жатады[3,4,5,6,7]. Ұлттық ойындардың мұндай және басқа да түрлерін меңгеру үшін қазіргі таңда материалдық, әдістемелік, кадрлық т.с.с. жағдай жасау қажеттілігі туындап отыр.

Нәтижелерді талқылау. Соңғы зерттеу нәтижелері, ұлттық ойындарда әр-алуан өнердің өзара тығыз байланысы бар екенін көрсетеді. Ұлттық ойындар түрлерінде жиі кездесетін пікірлесу мен дене қимылынан басқа, олардың көпшілігінде музыка, би, шешендік, әртістік және ән өнері элементтері молынан кездеседі. Өнердің бұлайша қосылуы қарапайым қалыпта емес, халық педагогикасының құнды саласы ретінде қаралатын ұлттық ойын мәдениетінде олар синтетикалық сипатымен ерекшелінеді.

Сондықтан, ұлттық ойындарды жасөспірімдердің көркем-өнерпаздар үйірмелерінде, мәдени шараларда пайдалану, бала бойындағы бұрын белгісіз болған табиғи көркем-шығармашылық дарынын ашуға, оның жан-жақты дамуына көмектеседі. Бұл үрдіс әртүрлі ойын жаттығуларын, тапсырмаларын, кездейсоқ жағдайлардың шешімін табу кезінде жүзеге асады. Ойындар іс-әрекеті кезінде, баланың көркем-шығармашылық қабілетін дамытуға ынталандыру, оны өзіндік көркем-шығарышылық қабілетін дамытуға ерекше бағыт береді.

Мәдени-тынығу мекемелерінде, ұлттық ойындар арқылы балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын тиімді ұйымдастыру үшін және тиімді дене дамуы мен тәрбиесіне ғана ықпал етіп, жеке тұлғалық қабілеттіліктерін дамытудың мынадай жолдарын ұсынамыз:

-көркем-өнерпаздар үйірмелерінде ұлттық ойындарды оқу –орындаушылық

үрдістерінде кеңінен қолдану.

-балалар үшін жүйелі түрде арнайы тақырыпты оқиғалы ойындар бағдарламаларын ұйымдастыру және өткізу;

-балаларға арналған ойын-сауық шараларын ұйымдастыру және өткізу /ұлттық ойындар жиынтығын, ұлттық ойындар апталығын, ұлттық ойындар мейрамын, ертегі ойын-сауық қойылымдарын т.с.с./.

Қорытынды. Сонымен, ұлттық ойындарды басқа да тәрбиелік құралдармен ұштастыру өзінде рухани байлықты, адамгершілік тазалық пен дене кемелділігін үйлестірген, үйлесімді дамыған, белсенді тұлғаны қалыптастырудың бастапқы кезеңінің негізі болып табылады. Ересектер балалық шақтағы әсерлер өте терең және үлкен адамның жадында өшпейтін із қалдыратынын есте ұстауы керек. Олар оның адамгершілік сезімдерін, санасын дамытуға және олардың қоғамдық және шығармашылық іс-әрекеттерінде одан әрі көрініс табуына негіз болып қалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Калыбекова А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики казахов. Алматы, БАУР, 2005. 200 с.
2. Бейсенов Қ. Ш. Философия тарихы. Оқулық. Шымкент, Нұрлы бейне, 2005. 372б.
3. Тәнекеев М., Адамбеков І.Қ. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. Алматы, «Санат», 1994.
4. Абишев К.Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Нұр-Принт, 2014. 142 б.
5. Атабаев А.С. Ұлттық ойындар-халық мұрасы. Алматы: Кітап, 2006, 255 б.
6. Сағындықов Е. С. Қазақтың ұлттық ойындары. [Алматы](#): Рауан, 1991, 176 б.
7. Төтенай Б. Қазақ ұлттық ойындары. [Алматы](#): Балауса, 2013, 96 б.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль, воспитательное влияние, значение национальных игр в повседневной культурно-досуговой жизни детей и подростков, так как они являются одним из основных средств народной педагогики. Национальные игры являются неотъемлемой составляющей патриотического, художественного и физического воспитания детей и подростков. Радость движения сочетается с духовным обогащением детей. В них формируются стабильность, интерес, уважительное отношение к культуре своей страны, создается эмоционально-положительная основа для развития патриотических чувств, осуществляется познание культурных ценностей и символов своего народа. Национальные игры знакомят детей с народными традициями, осуществляют такие функции, как развлекательная, познавательная, развивающая. Игра-источник радостных эмоций, способ общения детей. Через игру развиваются дружеские отношения детей, стремление прийти на помощь, оказать взаимопомощь.

Использование и сохранение казахских национальных игр вновь связано с развитием народных праздников и традиций, культурно-досуговой сферы. Для этого в каждом культурно-досуговом учреждении необходимо организовать «игротеки», игровую площадку, клуб друзей игр, национальные спортивные кружки, конно-спортивный комплекс, программу игр, программу игр на разные темы, праздник игр, вечера игрового отдыха и т.д.

Ключевые слова: национальные игры, традиции, воспитание, Досуг, ценности, народная педагогика, культурно-досуг, деятельность, развитие.

Abstract. This article examines the role, educational influence, and importance of national games in the daily cultural and leisure life of children and adolescents, as they are one of the main means of folk pedagogy. National games are an integral part of patriotic, artistic and physical education of children and adolescents. The joy of movement is combined with the spiritual enrichment of children. Stability, interest, respect for the culture of their country are formed in them, an emotionally positive basis for the development of patriotic feelings is created, knowledge of cultural values and symbols of their people is carried out. National games introduce children to folk traditions, perform such functions as entertaining, educational, developing. The game is a source of joyful emotions, a way for children to communicate. Through the game, friendly relations of children develop, the desire to come to the rescue, to provide mutual assistance. The use and preservation of the Kazakh national Games is again connected.

Keywords: National Games, traditions, education, recreation, value, folk pedagogy, cultural and leisure, activity, development.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

UDC: 338.012

Kulanova D. A., Abdikerimova G. I., Yesbolova A. Y.

candidate of Economic Sciences, Associate Professor,

M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

candidate of Economic Sciences, Associate Professor,

M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

HUMAN CAPITAL IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC: MANAGEMENT AND FURTHER DEVELOPMENT

Abstract. The article considers the main problems of the human capital development and its reassessment in the conditions of the pandemic. In the conditions of economic management, a demand for human capital has increased during the pandemic. The most popular personnel have been medical workers, as well as employees providing biological safety. The purpose of the research is to study the issues of management and development of human capital in both theoretical and practical aspects.

The article analyzes the development and formation of human capital, the relationship between intellectual capital, the level of education and personal income of subjects in the conditions of a pandemic. The topic of the article is relevant and new due to the fact that during the pandemic there was a reassessment of human capital, global and significant changes took place in the labor market.

Keywords: human capital, pandemic, intellectual capital, crisis.

Introduction. One of the main factors of the economic development today is human capital. Human capital is the accumulated knowledge, skills and abilities that a person acquires in the process of general and special education, professional training, as well as through experience. In last years, much attention has been paid to the rational conduct of personnel management, the essence is the effective management of human capital, which contributes to improving the quality of work of the entire personnel service at enterprises. Human capital is the driving force of scientific and technological progress, and the well-being of the economy as a whole depends on how effectively it is formed and developed.

The main civilizational resource of the country is human capital, thanks to which the competitiveness of all economic and administrative resources is actually ensured. Also, human capital is one of the main strategic priorities of development, the main resource of society, the country, as well as individual regions.

Theoretical analysis. Achieving success in the market can only be the result of creative activity of a person who proactively interacts with the external business environment.

The accumulation of experience and knowledge leads to the construction of new models of understanding the environment by the most active individuals. In turn, such models make changes to potential solutions chosen from a variety of possibilities available to a particular person [1].

The choice of a model of economic behavior is determined by the decision of individuals and groups. In this regard, economic behavior is considered as an active influence on all organizational processes. The human factor determines the degree and direction of changes in the organization, during which a certain organizational genotype is formed – the properties and characteristics of an economic entity that allow it to survive and develop. Such properties include, in particular, the ability to solve complex organizational problems, to put forward

creative innovative business ideas.

The level of human capital depends not only on the needs of the enterprise in personnel, but also on the abilities of the employee himself. An employee of an enterprise in the process of performing his functions creates material and non-material benefits, after the expiration of time, the human capital is improved.

Human capital develops and forms throughout life and goes through several stages, which can be represented as a model of formation, reproduction and accumulation.

In present time, a role of the state in the system of factors for the development and improvement of human capital has increased. In modern economic conditions, the economy of Kazakhstan is moving towards a new innovation system, which implies the introduction of new development trends and increasing intellectual activity at enterprises, which requires the creation and implementation of a new state policy [2]. The availability of highly qualified personnel of the enterprise plays an important role in the success of enterprises in the conditions of digitalization of the economy. The use of digital technologies in enterprises leads to global changes in the labor market [3].

Results and their discussion. The COVID-19 has dealt a powerful blow to the global economy, provoking the deepest global recession in the last eight decades, surpassing the global crisis of 2009 by almost three times in depth [4].

According to statistics, despite unprecedented government support, the global gross domestic product (GDP) decreased by 5.2% in 2020. The number of cases and victims of the pandemic continues to grow: more than 1 million deaths and millions of people suffering due to the deterioration of prospects and loss of livelihoods.

The pandemic and related restrictive measures caused a sharp reduction in consumption and investment, as well as led to serious changes in labor markets. It is estimated that the loss of working time in the second quarter of 2020 was equivalent to the loss of almost 500 million full-time jobs [5].

Cross-border spillover effects have led to disruptions in the financial and commodity markets, world trade, supply chains, the transport industry and the tourism industry. As a result, in 2020, the vast majority of emerging market and developing economies (EMDE), per capita income is expected to decline, which will plunge millions of people into poverty again.

The number of new COVID-19 cases is increasing by more than 250,000 daily, with the highest incidence rates observed in the US, India, Brazil, Colombia, South Africa and Mexico. As the monthly statistics show, after the recession in the second quarter, global economic activity is beginning to recover. At the same time, various indicators of activity remain significantly below the levels that were observed at the beginning of the year.

In the second quarter of 2020, the level of economic activity in the United States declined sharply, and output declined by an unprecedented 31.7%. Most states reported a trend of a daily increase in the number of new cases of COVID-19, which suspended the implementation of their plans to open the economy or led to the re-introduction of restrictions.

In the second quarter, the eurozone experienced a sharp drop in economic activity and a decline in output by 39.4%. As many EU member states eased pandemic-related restrictions in the third quarter, high-frequency indicators pointed to an increase in the level of economic activity, especially in the retail sector, but the recent increase in the number of new COVID-19 cases slowed the pace of recovery. The growth of industrial production was not very significant: in June, the indicators were about 7% lower than at the beginning of 2020. The governments have agreed to create a pan-European fund for economic recovery, which provides grants in the amount of 390 billion euros to the EU member states most affected by the pandemic.

As noted in the global economic growth forecast, which was published in June, the pandemic will recede in such a way that advanced economies will be able to begin lifting restrictive measures around the middle of 2021, and EMDE countries a little later. It also assumed that the adverse global spillover effects would weaken in the second half of the year,

and the disruptions in the financial markets would be short-lived.

Despite the fact that a slight economic recovery was forecast for 2021 with a global growth rate of 4.2%, production volume was not expected to return to previously expected levels. In addition, according to this forecast, due to the COVID-19, from 71 to 100 million people may become extremely poor worldwide, which will negate the previously achieved progress in reducing poverty and will be the first increase in the level of extreme poverty worldwide since 1998.

Human capital is one of the most inalienable assets that a person can possess. In this sense, human capital is a basic asset, thanks to which citizens become productive members of society and create opportunities for the prosperity of their countries [6].

The recovery of human capital after the pandemic is possible only if state take decisive measures. There are two reasons for this. First, the benefits of investing in human capital are partly related to the interaction between people and other factors of production, and these social benefits are usually not transferred to individual citizens [7]. Secondly, families and individuals may want to invest in human capital, but they may not have enough money for this, especially given that it takes some time to get a return on investment. By providing access to education and health services, states enable families and citizens to overcome this limitation and create conditions for realizing the public benefits of investing in human capital [3].

At the same time, the pandemic has clearly shown that in times of crisis, a significant increase in inequality in access to quality education is possible. A distance learning, which became necessary as a result of the pandemic, posed a difficult task both for teachers who did not always have the necessary skills for this form of education, and for students who did not always have access to digital technologies necessary for distance learning. The closure of schools can lead to losses in education even in cases where alternative forms of education are organized. Their closure can be especially harmful for children from socially vulnerable families. In addition, labor markets require a higher level of human capital development than in the past; therefore, having a reliable foundation is becoming increasingly important, since basic education will not be enough.

Scientists and experts argue that human capital, like physical, natural, and financial capital, has a value, is subject to modernization and development, and the main indicator of measuring human capital is its productivity [8]. Research in this area shows that the national human capital accounts for more than half of the national wealth of each of the developing countries and more than 70-80% of the developed countries of the world.

Kazakhstan showed relatively good results in the Human Capital Index (HIC) in 2020. For instance, since 2010, the value of the HIC in Kazakhstan has increased from 0.59 to 0.63.

The state program «Digital Kazakhstan» defines the development of human capital as one of five important areas. In general, human capital has a great influence on the development of the country's economy. The level of digital literacy of the country's population is 82.1%.

Today, it is important for Kazakhstan to develop a clear large-scale comprehensive program for the development of high-quality, competitive human capital at both the macro and micro levels. In addition to all the main components of human capital, attention should be paid to the issues of social responsibility of business for training and improving the skills of employees, as well as the regulation of migration flows in favor of the state.

Currently, the economy of Kazakhstan lags behind in some key indicators of innovation and competitiveness, and the level of professional skills development in the country is lower than in the countries of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), which the country focuses on. Moreover, the COVID-19 has significantly reduced domestic economic activity: The country's GDP fell from 4.5% in 2019 to 2.6% in 2020, and the poverty rate increased from 6% in 2016 to 14% in 2020. To overcome the economic shock and achieve the goals of the strategy «Kazakhstan-2050», targeted reforms are needed to diversify the economy towards the development of more complex sectors based on knowledge and skills.

The COVID-19 has significantly undermined Kazakhstan's achievements in development of human capital over the past decade. The poor and vulnerable segments of the population have suffered the most, which will negatively affect their lifelong learning, earnings and social and economic well-being. In order to achieve sustainable growth, Kazakhstan needs to review state policy and investments in the direction of meeting the needs of less prosperous regions and vulnerable segments of the population. The main attention should be paid to the quality of education, the development of skills and the life expectancy of the adult population.

In Kazakhstan, there is a significant inequality in terms of indicators of human capital development by region, gender and social and economic status.

Regional differences are particularly pronounced in terms of learning outcomes. For example, the indicator of the human capital index for Atyrau corresponds to the indicators of poorer countries, such as Kosovo and Georgia. On the contrary, the highest regional indicator in Nur-Sultan corresponds to the indicators of Luxembourg-slightly lower than that of the United States. The quality of education and the cost of education also differ significantly across the country's regions. The education funding policy does not contribute to the development of incentives for teachers and school leaders to support low-performing students. Also, despite the ongoing health care reforms, there is a significant gap in the indicators of Kazakhstan and the OECD countries in terms of quality control over risk factors, appropriate treatment and equality of health care costs by region.

If the country continues to develop human capital at the same period 2010-2020, it will take 44 years to reach the indicators of the country that ranks 30th in GDP per capita, and this is assuming that the rest of the world will not develop. To enter the list of the 30 leading economies of the world, Kazakhstan needs to review the current economic model and take intensive measures to diversify the economy, while simultaneously building up the skills of the next generation throughout the country.

Human development is defined as a priority direction in all strategic documents of Kazakhstan. The fundamental basis of the documents adopted by the Decree of the President of the country, in particular, in the new system of state planning, the updated National Development Plan of the country until 2025 and the new Concept of Public Administration until 2030, is human-centricity, indicating that the measures taken within the framework of reforms should set the ultimate goal of improving the life of each individual citizen of Kazakhstan. The implementation of the National Development Plan until 2025, among other things, is aimed at leveling the consequences of the pandemic and improving the quality of human capital. On the basis of this document, reforms will be carried out in all spheres.

The education system in Kazakhstan faced challenges even before the outbreak of the pandemic. Before the COVID-19 outbreak, 6 out of 10 students in Kazakhstan were functionally illiterate – and this is in a country with an above-average income level, where the average child completes 13.7 years of schooling. The pandemic threatens to lead to functional illiteracy of more than 100,000 more students.

Functional literacy is not the same as «ordinary» literacy. Literate students can easily remember most of the capitals of the world or learn by heart the periodic table of Mendeleev. However, they cannot apply their acquired knowledge – in mathematics, natural sciences and reading – in everyday life in order to work at a professional level and succeed as a person and citizen.

Recent World Bank estimates for Kazakhstan also show that as a result of the pandemic, learning indicators will decrease by 8 points on the PISA scale. PISA is an international program for assessing the educational achievements of students, which assesses the skills in mathematics, reading and science among 15-year-olds.

In the country, «four Kazakhs» coexist, each with a different level of income, birth rate and life expectancy and other indicators that affect the index. It was striking to see the huge differences between the four regions: for example, there is a four-fold difference in income

between regions with high and low indicators, the north of the country can be compared with Europe in terms of fertility, while the south reflects the trends of low-income countries, and the north-west of Kazakhstan is similar to the countries of Africa in terms of life expectancy.

The PISA results similarly confirm the differences in the level of human capital in Kazakhstan – according to the study, regions with low academic performance lag behind regions with high academic performance by an average of 4 years of study, showing weak results in both rural and urban schools, while in regions with the highest academic performance there is the largest gap between rural and urban schools. North Kazakhstan is an inspiring example of a region where the overall level of academic performance in the region is high, and the gap between urban and rural schools is one of the smallest.

The gap between the best and low-performing students is also alarming. Take for example the Nazarbayev Intellectual Schools (NIS) – a network of 22 highly competitive schools for the most capable students aged 5-18 years. NIS students are ahead of their peers by 124 PISA points, which corresponds to almost three years of study. As for functional literacy, the performance of students from NIS is also strikingly different from the national average: according to the results of PISA for 2018, only 6.2% of students from NIS were recognized as functionally illiterate compared to 64% in country. The high academic performance of a small number of students is good, and such results should be pursued further, but Kazakhstan also needs to improve the average level of skills both to ensure greater equality and to achieve the level of development that the country aspires to.

Since the length and quality of schooling is linked to the ability to generate income in the future, closing schools is likely to reduce the income of those who are faced with this. According to our estimates, in Kazakhstan, as a result of 4 months of school closures in March-June 2020, the future income of this generation may decrease by 2.9%, which is the equivalent of total economic losses up to \$ 1.9 billion annually.

For a country aspiring to join the group of 30 most developed countries by 2050, strengthening human capital is an urgent task. Kazakhstan is the largest landlocked country, as well as the most sparsely populated country in the world, and it cannot rely only on natural resources or on the markets of densely populated regions to ensure growth.

In order to increase human capital, Kazakhstan plans to increase funding for education from the current 3.4% to 7% of GDP by 2025. This is a welcome initiative that will allow the country to approach the OECD average for spending on education, but it is important to ensure that these investments are effective and benefit all children.

To somehow smooth out the impact of the pandemic on education, commitment and constant monitoring at the highest levels of government will be required. Enhanced performance monitoring, evaluation, mentoring and accountability can help schools and teachers achieve results [9].

The project for the modernization of secondary education, implemented with the support of the Bank, pays special attention to improving quality and equality, especially among vulnerable schools. The initial structure of the project was aimed at improving the quality in primary and secondary education, especially among rural and vulnerable schools. Thus, it is necessary to find ways to adapt the project in order to help solve specific problems of educational equality that have arisen as a result of the COVID-19 crisis.

In particular, Kazakhstan will need to address the growing learning gap, which has been exacerbated by the closure of schools during the pandemic. The training recovery program should include an in-depth assessment of this gap, as well as accelerated teacher training, increased enrollment of students in need of support, the implementation of an intensive additional training program and continuous monitoring of the learning recovery process.

Such an approach can help effectively counter the challenge of the “four Kazakhs” in the post-pandemic period and overcome the growing inequality in education, especially among the poorest and most vulnerable segments of the country’s population.

Conclusions. The article considers the main problems of development and formation of human capital in the conditions of the COVID-2019 and the economic crisis caused by it. According to the research results, it can be concluded that it is necessary to modernize the business environment and culture in the post-crisis period.

Currently, one of the components of human capital is the sphere of the «knowledge economy». To maximize income from modern technology, investments in human capital in the form of modernization and development of high-tech industries are needed. In this regard, there is a need to review the system of education and professional training of employees and specialists. In this situation, all issues should be divided between three areas: science, education and labor.

It is necessary to develop a system of knowledge transfer, internships and mentoring. The development of a mentoring system is necessary in order for a highly qualified specialist not only to perform his functions, but also to transfer his experience to young specialists – in this way, a school of skill can be created.

Comprehensive state support is necessary for the development and improvement of the competitiveness of human capital, the main types of which are:

- maintaining a close relationship between education, science and business;
- development of education: affordable and high-quality education, compliance of Kazakhstan's education with international standards;
- development of innovative potential: effective fundamental science;
- effective scientific and technical venture business;
- creation of an information society.

The development of education and the innovative potential of the country are the main ones for the development and improvement of the competitiveness of human capital.

The trends of the market economy in the context of the pandemic impose new requirements on labor markets and education systems. Graduates of universities and secondary specialized educational institutions must meet the modern increasing requirements in a crisis and have the abilities, knowledge and skills of working with clients, communications, and have language skills. In the future, the Kazakh model of education should meet the requirements of adequate responses to changes in market conditions.

According to the results of research, it can be concluded that the overall economic recovery around the world depends on the effectiveness of health care in general and the measures taken to combat the pandemic, the resurgence of the virus, as well as the economic policy measures taken by the governments of all states.

List of literature:

1. Габдуллин Н.М. (2018), Современные подходы и методы измерения человеческого капитала // Вопросы инновационной экономики. № 4. С. 785–798.
2. Гимпельсон В.Е., Зудина А.А., Капелюшников Р.И. (2020). Некогнитивные компоненты человеческого капитала: что говорят российские данные // Вопросы экономики. №11. С. 5–31. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2020-11-5-31>
3. Горелов Н.А., Кораблева О.Н., Никитина В.В. (2020). Проблемы жизнедеятельности работников в условиях пандемии и чрезвычайных ситуаций: социально-трудовой контекст // Экономика труда. Т. 7, № 7. С. 565–576.
4. Дробот Е.В., Макарова И.Н., Рязанцева Е.А., Филоненко Н.Ю., Крылова А.Д. (2019). Человеческий капитал и ресурс доверия в контексте групп и индивидов // Лидерство и менеджмент. № 2. С. 61–72.
5. Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С., Манасян С.М. (2020). Влияние пандемии COVID -19 на реальный сектор экономики // Экономика, предпринимательство и право. № 8. С. 2135–2150.
6. Колодко Г.В. (2020). Последствия. Экономика и политика в постпандемическом

мире // Вопросы экономики. № 5. С. 25–44. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2020-5-25-44>.

7. Ширинкина Е.В. (2019). Человеческий капитал и рынок труда в цифровом развитии российской экономики // Экономика труда. Т. 6, № 1. С. 103–112.

8. Higon D.A., Gomez J., Vargas P. (2017). Complementarities in innovation strategy: do intangibles play a role in enhancing firm performance? // Industrial and Corporate Change. V. 26, No. 5. Pp. 865–886.

9. Bárány Z., Siegel C. (2018). Job polarization and structural change // American Economic Journal: Macroeconomics. No. 10 (1). Pp. 57–89.

Аннотация. В статье отражены основные проблемы развития и формирования человеческого капитала и его переоценки в условиях пандемии COVID-2019. В условиях хозяйствования во время пандемии усилилась востребованность в человеческом капитале. Наиболее востребованными кадрами оказались медицинские работники, а также работники, обеспечивающие биологическую безопасность.

Цель исследования – изучение вопросов управления и развития человеческого капитала как в теоретическом, так и в практическом аспектах.

В статье проведен анализ развития и формирования человеческого капитала, проанализирована связь между интеллектуальным капиталом, уровнем образования и личными доходами субъектов в условиях пандемии.

Тема статьи является актуальной и новой в связи с тем, что во время пандемии произошла переоценка человеческого капитала, на рынке труда произошли глобальные и существенные изменения.

Ключевые слова: человеческий капитал, пандемия, интеллектуальный капитал, кризис

Түйін. Мақалада COVID-2019 пандемиясындағы адами капиталды дамыту мен қалыптастырудың және оны қайта бағалаудың негізгі мәселелері көрсетілген. Пандемия кезінде басқару жағдайында адам капиталына сұраныс артты. Ең көп сұранысқа ие кадрлар медицина қызметкерлері, сондай-ақ биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін қызметкерлер болды.

Зерттеудің мақсаты-теориялық және практикалық аспектілерде адами капиталды басқару және дамыту мәселелерін зерттеу.

Мақалада адами капиталдың дамуы мен қалыптасуына талдау жасалды, пандемия кезіндегі зияткерлік капитал, білім деңгейі және субъектілердің жеке кірістері арасындағы байланыс талданды.

Мақаланың тақырыбы өзекті және жаңа болып табылады, өйткені пандемия кезінде адам капиталын қайта бағалау, еңбек нарығында жаһандық және маңызды өзгерістер болды.

Кілт сөздер: адам капиталы, пандемия, зияткерлік капитал, дағдарыс

UDC: 331.5 (574)

Niyazbekova R.K., Ilasheva S.A., Beknazarov B.D.

doctor of Economics, Professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economic Sciences, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

DEMOGRAPHIC CONDITIONS FOR THE FORMATION OF LABOR RESOURCES OF THE TURKESTAN REGION

Abstract: Despite the huge changes in the economy and the sphere of labor of the Republic of Kazakhstan in its individual regions, in particular in the Turkestan region, the employment paradigm that meets modern conditions and is consonant with the main vectors of socio-economic strategies has not yet been developed, institutional approaches to ensuring more effective employment of the population. This issue is especially acute in labor-surplus regions, where for a long time attention was not paid to the problems of the territorial organization of production, to the reproduction of labor potential, to the mechanism of training and retraining of enterprise personnel, which caused a significant discrepancy between the supply of labor and the demand for it in the economic structures of the regions. One of the main factors that determine the region's labor surplus is the demographic factor.

Keywords: population, region, demography, labor market, fertility, mortality, demographic load, able-bodied population

Introduction

As noted earlier, the Turkestan region belongs to the labor surplus regions of the Republic of Kazakhstan. The socio-economic situation in the region is characterized by contradictions and certain complexity. On the one hand, this is an area with a favorable demographic situation, which indicates a sufficient number of labor resources, and on the other hand, for decades, the number of labor resources in the region significantly outstripped the number of jobs created[1]. And as a result of this - the formation of a large number of unemployed population.

"Labor surplus" Turkestan evolved over the decades, as the rate of labor force growth significantly outpaced the increase in the number of newly created jobs. The demographic situation also contributes to the increase in the region's labor surplus. Turkestan region ranks first in the republic in terms of natural population growth, on average, the annual increase is 40.8 thousand people.

Experimental technique

Before the exit of Shymkent in 2018 from the Turkestan region, the latter was the most densely populated in Kazakhstan with a population approaching 3 million people. Before the exit of the city of Shymkent from the region, a number of settlements closest to it began to be included in the future metropolis. Therefore, already in 2017, there was a sharp decrease in the population of the region compared to 2016 by 901.6 thousand people (table 1). Since 2018, there has been an increase in the population from 1984.0 to 2011.6 in 2019 (1.4%).

Table 1 - Dynamics of the main demographic indicators of the Turkestan region

	2015	2016	2017	2018	2019
Population, thousand people	2840,9	2878,6	1977,0	1984,0	2011,6
Number of births, thousand people	81,7	81,5	53,2	54,1	55,7
The number of deaths, thousand people	14,8	14,7	10,1	9,9	10,3
Natural increase, thousand people	66,9	66,8	43,1	44,2	45,4
Arrived, thousand people	48,7	56,7	57,9	102,0	129,7
Retired, thousand people	62,6	85,7	90,3	139,2	143,0

Migration balance, thousand people	-13,9	-29,0	-32,4	-37,2	-13,3
Fertility rate (per 1000 people)	29,0	28,5	27,0	27,3	27,9
Mortality rate (per 1000 people)	5,3	5,1	5,1	5,0	5,1
Marriage rate (per 1000 people)	7,8	7,7	7,3	6,7	7,0
Divorce rate (per 1000 people)	1,8	1,8	1,6	1,6	1,8
Natural growth rate (per 1000 people)	23,7	23,4	21,9	22,3	22,7

In 2016, compared to 2015, there was a slight decrease in the indicators of births and natural population growth in the region, from 2017 to 2019, the number of births annually increased by an average of 1.1 thousand people, the natural increase over the same period by 1.2 thousand. person.

Among the cities and districts of the Turkestan region, the largest value of the total coefficient of natural population growth is in the city of Turkestan, in the Ordabasy and Sairam districts. The smallest indicators of the coefficient of natural population growth are in Baidibek, Otrar and Tyulkubas districts, in the city of Kentau.

The birth rate in 2019 in the region was 27.3 per 1000 population, this figure is significantly higher than the average for the Republic of Kazakhstan (21.64 ‰), and one of the highest among regions and cities of Kazakhstan. In recent years, the overall mortality rate of the region's population has been decreasing; it is one of the lowest in Kazakhstan. However, it should be borne in mind that this is facilitated by the relatively young age structure of the region's population[2].

After the separation of the Turkestan region from the former South Kazakhstan region, age-specific mortality rates available for analysis are available only for the rural population of the region. In men, they are lower than in Kazakhstan as a whole, in most age groups, except, on the one hand, the youngest (under 15), and on the other hand, the elderly population aged 75 and over. The situation is different for rural women. In most age groups, their mortality rates are higher than in general among rural residents of Kazakhstan.

As far as can be judged from the data for the rural population, the average life expectancy in the Turkestan region for the analyzed period is increasing almost steadily. Its growth is likely to continue, but it will slow down as its higher values are reached. Forecast estimates show that in the region as a whole by 2050 it may be about 79 years for men, 83-83.5 years for women and about 81.0 years for both sexes. In recent years, in the Turkestan region, as well as in the Republic of Kazakhstan as a whole, there has been a decrease in the number of marriages and the total marriage rate (the number of marriages per 1000 population) (table 2).

Table 2 - Number of marriages per 1000 population

	2015	2016	2017	2018	2019
Republic of Kazakhstan	9,89	9,22	8,48	7,96	7,86
Turkestan region	8,6	7,8	7,7	7,3	6,7
Urban population	10,66	10,21	8,93	8,96	9,06
Rural population	9,33	7,99	7,65	7,44	6,82

This trend can be seen in all cities and regions. Among the urban population, the number of marriages decreased from 10.66 to 9.06 (15.1%), among the rural population from 9.33 to 6.82 (26.9%). Despite the general decline in the number of marriages, it can be noted that more marriages are made in urban areas than in rural areas, although the rural population in the region is much larger than urban. This is most likely due to the fact that most of the youth leave the villages for the cities and get married there.

A negative trend is also developing in the Turkestan region in relation to an increase in the number of divorces, respectively, and the overall divorce rate (the number of divorces per 1000

population). This trend is also typical for all cities and districts of the Turkestan region. However, the divorce rate in the region is lower than the average for Kazakhstan.

A decrease in the number of marriages and an increase in divorces have a negative effect on the demographic situation of the region, as they can lead to a decrease in the birth rate, and, accordingly, to a decrease in the total population of the Turkestan region. From the data in Table 2, it can be seen that the negative balance of migration increased over the course of five years. So, for the period from 2015 to 2018, this indicator increased from 13.9 to 37.2 thousand people. And only in 2019, the negative migration balance decreased by almost 3 times and amounted to 13.3 thousand people in 2019.

In general, in the period from 2015 to 2019, 395 thousand people arrived in the region, and 520.7 thousand people left. The total negative saldo over these years amounted to 125.7 thousand people. In recent years, in a number of cities and districts, the migration loss of population was significantly greater than in previous years, and in some cases it was not fully compensated for by natural growth, that is, there was a decrease in the population (Arys city, Maktaaral and Otrar districts - 2018; Baidibek and Kazygurt regions - 2017 and 2018, Ordabasynsky region - 2017, Shardara region - 2015-2018) [2].

Most of the dropouts are rural residents. The bulk of them leave for the cities of Shymkent, Almaty and Nur-Sultan. However, in recent years, the number of migrants to the northern cities of the country has increased. Mostly young people of working age leave the Turkestan region, which of course also negatively affects the demographic situation and the labor market.

Most of the population of the Turkestan region lives in rural areas - 79.9% (1.6 million people), in urban areas - 20.1% (403.5 thousand people). The share of the rural population in the Turkestan region is the highest among all regions of the Republic of Kazakhstan and still shows an upward trend (table 3).

Table 3 - The population of the Turkestan region in the context of districts and cities as of October 1, 2019
 person

	1 October, 2019		
	Whole	city	village
Turkestan region	2 011 628	403 566	1 608 062
Turkestan city	170 253	170 253	-
Arys city	76 272	46 134	30 138
Kentau city	206 222	68 549	137 673
Baydibek	54 171	-	54 171
Zhetysaysky	173 270	27 430	145 840
Kelesky	142 071	-	142 071
Kazygurt	107 411	-	107 411
Maktaaral	131 554	-	131 554
Ordabasynsky	121 409	-	121 409
Otrar	54 103	-	54 103
Sairam	213 605	-	213 605
Saryagash	190 031	36 590	153 441
Suzak	61 946	-	61 946
Tolebi	118 269	25 363	92 906
Tulkubassky	112 325	-	112 325
Shardarinsky	78 716	29 247	49 469

206.2 thousand people, in the city of Turkestan - 170.2 thousand people and the city of Arys - 76.2 thousand people. In such cities of the region as Zhetysay, Saryagash, Lenger,

Chardara, there are an average of 29.6 thousand people. Among rural areas in terms of population, the leaders are Sairam - 213.6 thousand people, Saryagash - 153.4 thousand people and Zhetysaysky - 145.8 thousand people. The smallest number of inhabitants is in Shardara - 49.4 thousand people, Otrar and Baidibek - 54.1 thousand people each. The growth of the urban population in the Turkestan region continued until the beginning of 2016, but in 2016 -2018y was replaced by its reduction. In 2019, the urban population increased by 14.7 thousand people compared to 2018 and amounted to 403.5 thousand people (table 4).

Table 4 - Dynamics of the urban and rural population of the Turkestan region for 2015-2019

Years	Population at the beginning of the year (thousand people)		Population growth over the previous year			
			thousand people		%	
	городское	сельское	городское	сельское	городское	сельское
2015	389,2	1540,7	2,1	-122,7	0,53	-7,38
2016	391,5	1563,1	2,3	22,4	0,59	1,46
2017	389,7	1576,6	-1,8	13,5	-0,45	0,86
2018	388,8	1588,2	-0,9	11,6	-0,23	0,73
2019	403,6	1608,0	14,7	19,8	3,78	1,24

Data on the population of the Turkestan region by sex indicate that the number of men in the region is greater than that of women in both urban and rural areas. In 2019, out of the total number, the male population was 1,025.9 thousand people, and the female population was 985.7 thousand person. In urban areas, 204.1 thousand people live men and 199.5 thousand women. There are 821.8 thousand men and 786.2 thousand women living in rural areas (table 5).

Table 5 - Population of the Turkestan region by sex thousand people

	2019 год		
	total	men	women
Turkestan region	2 011,6	1 025,9	985,7
city	403,6	204,1	199,5
village	1608,0	821,8	786,2

The share of the population aged 15-64 in the Turkestan region is the lowest in the country. If in 2019 in the Republic their share was 64.6%, then in the Turkestan region the same indicator was 58.3% (table 6).

Table 6 - Distribution of the population of the Turkestan region by main age groups in 2015-2019(%; for the beginning of the year)

Годы	0-14 year	15-64 year	65 years and older
2015	35,8	60,3	3,9
2016	36,3	59,7	4,0
2017	36,3	59,1	4,2
2018	37,1	58,6	4,3
2019	37,3	58,3	4,4
Republic of Kazakhstan, 2019	28,1	64,6	7,3

Also, the data in Table 6 indicate a decrease, in recent years, in the proportion of the population aged 15-64. If in 2015 it was 60.3%, then by the end of 2019 it was 58.3%. At the same time, the proportion of the population under the age of 15 has increased in all cities and districts of the Turkestan region. The number of children under 14 years old in the Turkestan region is more than in the whole country, this is due to the high birth rate. So, if in 2019 their number in the country was 28.1% of the total population, then in the Turkestan region - 37.3%, the difference is 9.2%.

The share of the population aged 65 and over in the Turkestan region is almost two times lower. than the national average. In 2019, their share in the region accounted for 4.4%, in the country this figure was 7.3%, a difference of 2.9% [2].

Demographic load indicators are one of the main characteristics of the population's age structure. First of all, they are important from a socio-economic point of view, as they show the burden on society by an unproductive population. A lesser burden on the working-age population from the disabled, on the one hand, allows more funds to be directed to the economic development of the region, thereby contributing to it, and on the other hand, creates opportunities for better provision of the disabled population. The burden on the working-age population from children and adolescents differs in essence from the burden on the part of people over working age. Firstly, the provision of the population of these two age groups at the expense of the results of labor of the working-age population differs both in types and, accordingly, in financial support. Secondly, the relatively large workload of children and adolescents predetermines in the future large contingents of people reaching working age. An important indicator is the demographic load, which is a generalized quantitative characteristic of the age structure of the population and reflects the load on society by the unproductive population. It can have different meanings: positive - when the load by children exceeds the load by the elderly, and vice versa, extremely negative - if the load by the elderly prevails.

The Turkestan region has the largest demographic burden among the regions of Kazakhstan. At the beginning of 2019, the demographic load was 717 people, in the Republic - 535 people per 1000 able-bodied population (table 7).

Table 7 - Coefficient of demographic load in the Turkestan region in 2015-2019 (for the beginning of the year)

Years	Per 1000 population aged 15-64, there are people aged 0-14 and 65 and older 1	Including aged	
		0-14 year	65 and older
2015	676	609	67
2016	692	621	71
2017	706	633	73
2018	717	640	77
2019	808	744	92

The Turkestan region is distinguished by a high load of children and adolescents under the age of 15 years on the able-bodied population. At the beginning of 2019, the ratio of this load was 640 and accounted for 90% of the total demographic load. In general for Kazakhstan, this figure is 425.

The coefficient of this load increased from 2015 to 2019 from 593 to 640. The load factor of the population aged 65 and over in the Turkestan region (77 per 1000) in 2019 is significantly lower than the republican one (110).

The high birth rate in the Turkestan region is confirmed by such an indicator as the estimated value of the total fertility rate, which in 2019 was 3.24, which is also significantly higher than in the country as a whole (2.17) (table 8).

Table 8 - Estimated value of the total fertility rate in the Turkestan region in 2015-2019

	2015	2016	2017	2018	2019
Fertility rate (total population), people	4,06	4,00	3,89	3,86	4,29
Urban population	5,49	5,64	5,96	5,82	7,27
Rural population	3,76	3,67	3,48	3,24	3,72
Republic of Kazakhstan, (all population), people	2,74	2,77	2,73	2,64	2,90

The highest value of the total fertility rate is in the Kazygurt and Ordabasy regions, and the lowest - in the Otrar region and the city of Kentau.

In the Turkestan region, there is a high proportion of families with four, five or more children. Nevertheless, the data on the rural population of the region indicate an annual decrease in the total fertility rate (table). So, from 2015 to 2019, this ratio decreased by 17.3%. Given this trend, the total fertility rate in 2050 could be approximately 2.90 for the rural population.

Results and discussion

In the next 30 years, the age structure of the population of the Turkestan region will continue to transform. The main direction of changes is an increase in the absolute and relative number of persons in older ages, or, in other words, demographic aging. At the same time, there will be fluctuations in the number of individual age groups (contingents) or demographic waves. The latter, in turn, will have a strong impact on the labor market and, in general, on the socio-economic development of the country.

The main patterns of changes in the age composition can be traced on the example of three main age groups: 0-14 years old, 15-64 years old, and 65 years and older (according to the international classification). In the next thirty years, the number of elderly people will increase markedly. It will grow especially rapidly in the next ten years - by 4–5% on average per year.

The number of people aged 65 and over will increase by 2.5 times by 2050 compared to 2019 - from 1.4 million to 3.4 million people.

In the Turkestan region, there is a high proportion of young people aged 15 to 24 years. So, in 2018, the share of people in this age group was 12.8% in the total population and 20% in the population aged 15 to 64 years. 84820 to 85922 people

The population of working ages from 15 to 64 years will grow by 1.3 times over this period - from 1,056,925 to 1,374,002 people. Accelerated growth of this population is expected between 2023 and 2036.

However, then the growth rate will decrease. From a demographic point of view, the dynamics of the number of women in the most active reproductive ages - from 20 to 39 years old - is of particular interest. The dynamics of the number of births and population growth in the region as a whole largely depends on it. Until 2029, the number of this contingent will decrease. But in subsequent years, as many generations of the 2010s enter the reproductive age, it will begin to increase rapidly.

The increase in the number of potential mothers will partially offset the negative impact on the total number of births of a decrease in the total fertility rate. The development of the vocational education system, the state of the labor market, the burden on the social sphere, the rate of spread of innovations in the life of society, as well as the actual trends in the field of fertility, marriage, and migration directly depend on trends in the change in the number of young people. The results of the forecasts show that in the next 5 years in the Turkestan region the number of persons aged 15 to 19 will sharply increase, which is a distant consequence of the increase in the number of births in the 2000s – 2010s. By 2035, it will increase 1.7 times. Accordingly, after it with a time lag of 5 years, starting from 2022, the number of young people aged 20 to 24, inclusively, will increase steadily until 2040[3]. In just the next 15 years, the proportion of young people aged 15-24 in the population aged 15-64 will increase from 20% to 27%.

The dynamics of the number of children under 15 years old follows changes in the birth rate and in the number of the reproductive contingent of women. The current trend of an increase in the child contingent will continue for several more years and in 2024–2025, following a decrease in the number of potential mothers, will be reversed. Then, after 2035, a new increase in the child population will begin. But, unlike the dynamics of the number of the two older age groups, the future number of children will slightly increase (by 7%).

Differences in the dynamics of the size of the three age contingents will change their proportions in the population. The proportion of the elderly will grow every year. By the end of the period, it will increase 1.9 times - from 7.5% in 2018 to more than 14% in 2050. The aging rate of the population of the Turkestan region, especially after 2030, will primarily depend on the rate at which the birth rate decreases[3]. But in any case, even in 2050, the region remains one of the regions of the Republic of Kazakhstan with a relatively young population.

The increase in the share of older people will be accompanied by a decrease in the share of the child population. This process is projected to begin around 2022–2023 and by 2050 the proportion of the child population will decline from 29% to 23%.

The proportion of the population aged 15–64 will change in waves. As a result, the share of people of working age by 2040 will be higher than in 2019, then the decline will resume.

The total dependency ratio will vary within narrow limits. After a slight decrease in 2030, the share of the population by working age in 2050 will approach the 2024–2026 level and exceed the 2019 level. But at the same time, the structure of the demographic load will change markedly: the share of the load by the elderly will increase from 20.8% in 2019 to 37.8% in 2050, and the share of the load by children will decrease, respectively, from 79.2% to 62.2%. Undoubtedly, this structural transformation will affect the socio-economic development of the country and should be taken into account in development plans[4].

The forecast was carried out using the cohort-component method (a method for calculating

the future age-sex structure of the population). The essence of the cohort-component method is that at each step of forecasting (a year or five years) for each age-sex group (or cohort of births in the same period), an equation of the demographic balance is constructed, including the expected numbers of deaths and births (for the most the younger group), as well as the number of arrivals and departures. As a result, the size of the cohort is calculated for the new date. A similar operation is repeated as many times as necessary to reach the forecast horizon - the final date for which the forecast is made, in this case, January 1, 2050. The population as of January 1, 2019 was taken as the initial population.

Conclusion. The demographic situation on a national scale has an ambiguous impact on the formation and functioning of the labor market and social and labor relations, largely determining its specifics.

Currently, the population of the Turkestan region is growing. However, in the Turkestan region, the positive impact of natural growth on the population dynamics is partly "extinguished" by the negative migration balance, which significantly increased in 2016-2017. As a result, the relative increase in the population of the Turkestan region has significantly decreased in recent years. The transformation of the age structure of the population of the Turkestan region in the coming years will contribute to a decrease in overall fertility rates, an increase in overall mortality rates and, consequently, a slight reduction in natural population growth. The decline in natural population growth in the future will affect the decline in the able-bodied population of the region[5]. The conducted study of demographic processes allows us to conclude that in the Turkestan region there has been a clear tendency towards a decrease in the birth rate, an increase in mortality, which together leads to a decrease in the rate of natural population growth. The high growth rates of labor resources, characteristic of the republic, also require adequate rates of creation of new jobs. Failure to comply with this most important requirement for the development of a market economy leads to various negative consequences of social and economic nature, creates tension in interethnic relations, and exacerbates the problem of employment. This, in turn, should force state bodies and the government to look for ways out of this situation as a priority. Otherwise, high unemployment puts citizens, especially young people, in a dilemma: go to the forest to join the ranks of militants; travel outside the region of residence; engage in criminal activities (theft, contract killings, etc.); engage in informal labor activities (shadow business, shadow employment, etc.).

References list:

1. Ashurov S.B. K voprosu o potencial'noj emkosti rynka rabochej sily [To the question of the potential capacity of the labor market] // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov, ser. Inzhenernye issledovaniya. - 2011. - No 2.0, 6p. l.
2. Oficial'nyj sajt Komiteta po statistike Ministerstva nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan (<https://stat.gov.kz>)
3. Arhangel'skii B.N., Denisenko M.B., Elizarov B.B. Kratkii otchet po anakizy polojeniyav oblacti narodonaseleniya v Tyrkestanskoyi oblasti (<https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files>)
4. Kutaev SH.K. Konkurenciya na rynke truda trudoizbytochnogo regiona [Competition in the labor market of a labor-surplus region] // Regional'naya ekonomika: teoriya i praktika. 2009. № 39 (132). 0,3 p.l.
5. Chotchaeva M. Z. K voprosu o zanyatosti naseleniya v trudoizbytochnom regione [On the issue of employment in a labor-surplus region] // Terra Economic 2007, t, str. 328-332

Аннотация: Несмотря на огромные изменения в экономике и сфере труда Республики Казахстан в отдельных ее регионах, в частности в Туркестанской области, парадигма занятости, отвечающая современным условиям и созвучная основным векторам социально-экономических стратегий, не имеет. Пока не разработаны институциональные подходы к обеспечению более

эффективной занятости населения. Особенно остро этот вопрос стоит в трудозатратных регионах, где долгое время не уделялось внимания проблемам территориальной организации производства, воспроизводству трудового потенциала, механизму подготовки и переподготовки кадров предприятий, что привело к существенное несоответствие предложения рабочей силы и спроса на нее в экономических структурах регионов. Одним из основных факторов, определяющих избыток рабочей силы в регионе, является демографический фактор.

Ключевые слова: население, регион, демография, рынок труда, рождаемость, смертность, демографическая нагрузка, трудоспособное население.

Түйін: Қазақстан Республикасының кейбір аймақтарында, атап айтқанда Түркістан облысында экономикасы мен еңбек саласындағы орасан зор өзгерістерге қарамастан, қазіргі заманғы жағдайларға жауап беретін және элеуметтік-экономикалық стратегиялардың негізгі векторларымен үндес жұмыспен қамту парадигмасы, әлі күнге дейін халықты тиімді жұмыспен қамтуды қамтамасыз етудің институционалдық тәсілдері әзірленбеген. Бұл мәселе ұзақ уақыт бойы өндірісті аумақтық ұйымдастыру проблемаларына, еңбек әлеуетін ұдайы өндіруге, кәсіпорында кадрларды даярлау және қайта даярлау тетіктеріне мән берілмеген, әсіресе еңбекке қабілетті аймақтарда өткір болып отыр, бұл әкелді. аймақтардың экономикалық құрылымдарындағы жұмыс күші ұсынысы мен оған деген сұраныс арасындағы айтарлықтай сәйкессіздік. Аймақтағы жұмыс күшінің артықтығын анықтайтын негізгі факторлардың бірі - демографиялық фактор.

Кілт сөздер: халық, аймақ, демография, еңбек нарығы, құнарлылық, өлім, демографиялық жүктеме, еңбекке қабілетті халық.

UDC: 331.5.024.54

¹Alzhanova A.A., ¹Полежаева И.С., ²Nursoi M.

¹candidate of economic sciences., docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹candidate of economic sciences, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²doctor Phd, Mugla Sitki Kocman University. Mugla, Turkey

TRANSFORMING LABOR MARKET OF THE MODERN MEGAPOLIS

Abstract: A large city is the most mature and dominant institutional structure of the economy, playing the role of a kind of "magnet" attracting all types of economic resources. According to world statistics, most of the world's population lives in large cities. Kazakhstan, developing in accordance with the global urbanization trend, assigns a significant role to the city of Shymkent: the third city in terms of population with a positive migration balance and the first city in terms of area, one of the largest industrial, trade and cultural centers. But the result of its (Shymkent city) "false" urbanization is the emergence of new and exacerbation of old problems, especially those related to unemployment. Thus, the dependence of the labor market on the efficiency of the educational services market and their interaction becomes obvious. The suggestions in this scientific article are possible responses to the expected changes.

Key words: labor market, megapolis, education, employment, interaction, workplace economy model.

Introduction

The benefits of a large city are decisive in the formation of the world's population lifestyle. Thanks to the scientific and technological progress, there is a reduction in low-skilled labor, an increase in the quality of labor resources, which acts as an intensive factor in increasing of economic growth.

Megalopolises are poles of economic growth of the region and states. However, there is only one criterion (*population size*), which allows us to conditionally refer a city to the "megapolis". Today, on average, 1 in 10 people living in urban areas live in a megapolis with a population of at least 10 million; by 2025, approximately 1 out of 7-8 people living in urban areas will live in a megapolis. By 2025, the population of megapolises is expected to reach almost 8 % of the world's total population. One in 13 people will live in the megapolis[1].

Table 1 shows the dynamics of growth in the number of the largest cities in the world. It

should be noted that the term "megapolis" itself was proposed by the UN in the 1970s to denote large cities with a population of 8 million people or more, and in the 1990s the UN raised the threshold to 10 million people following the practice of organizations such as the Asian Development Bank.

Table 1 - Dynamics of growth in the number of megapolises

1970	1990	2011	2025
2 megapolises: Tokyo, Japan (23.3 million people), New York-Newark, USA (16.2 million people)	10 megapolises	23 megapolises	Till 37 megapolises
Note: [2]			

Theoretical part

In recent decades, industrialized and developing countries have seen a shift from standard to non-standard forms of employment (*Table 2*). Their proliferation raises questions, since these forms of employment are more often associated with workers' insecurity. Serious consequences for enterprises are also often underestimated, such as management problems associated with a rise in the size of non-standard workers. At once, the benefit of an individual worker or enterprise in the short term can have negative consequences for the economy as a whole, such as insufficient investment in innovation, slowdown in labor productivity growth, threats to social security systems, high labor market volatility, and low economic performance.

Table 2 - Non-standard forms of employment

<i>Temporary employment</i>	
fixed-term employment contracts, including contracts for the execution of a project or contracts for the performance of certain work; seasonal work; casual work, including daily work	as opposed to an open-ended employment contract
<i>Part-time and on-call work</i>	
working hours are shorter than that of full-time workers; marginal part-time employment; work on call, including contracts with zero working hours	as opposed to full time
<i>Multilateral ore relations</i>	
also known as "worker distribution", "worker leasing" and "multilateral agency labor". Subcontracting temporary agency work and services	as opposed to direct reporting relationships with the end user
<i>Disguised employment relationship / dependent self-employment</i>	
disguised employment, dependent self-employment, false or misclassified self-employment	is not part of an employment relationship
Note: [3]	

The independence of Kazakhstan has defined new horizons for employment, as a result of the economy transformation to market-based management and the emergence of entrepreneurship. The disorganization of production and its destruction, the problem of employment, primarily of highly qualified workers, had become more acute.

The purpose of the Kazakhstani policy of employment is realization of the citizens' right to work and transition to effective employment. Modernization of the policy of ensuring employment and wages, improving the quality of human capital, comprehensive support for entrepreneurship, ensuring targeted social support are identified as development priorities in accordance with the Strategy "Kazakhstan - 2050" and the Concept to become one of the 30 most developed countries in the world. The State Program for the Development of Productive

Employment and Mass Entrepreneurship for 2017-2021 focuses on obtaining professional skills and demand qualifications, developing mass entrepreneurship, creating the labor mediation model, including support for socially vulnerable groups of population[4].

The modern approach will be implemented based on the declaration of Shymkent as a megapolis and the observed processes of urbanization of the population. But the growth of the demographic indicators of the city's development, in turn, revealed a number of problems. During the development of the Concept for 5-year development of the city, a social survey was carried out among the residents of the city to identify the most pressing problems of the first-priority solution (Figure 1)[5-6].

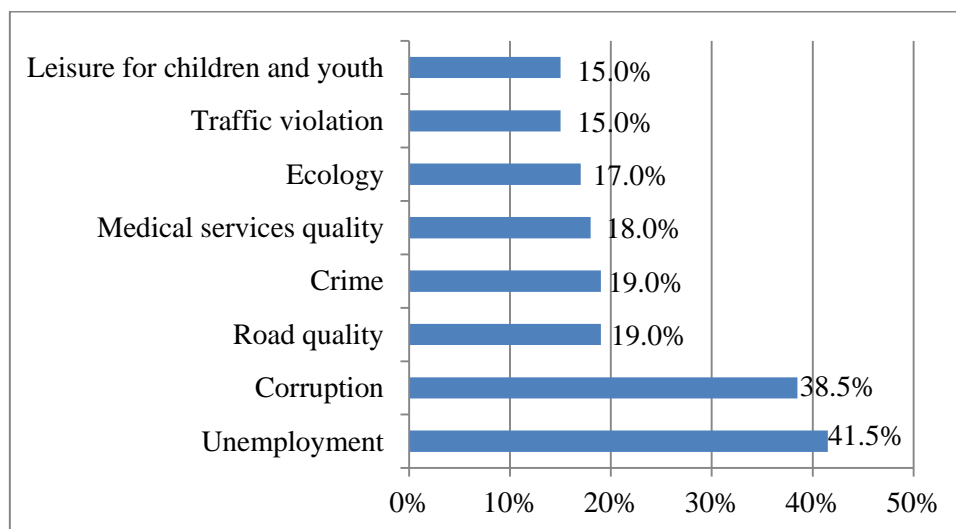

Figure 1. List of problems based on a survey of the city's population

New jobs, as evidenced by world experience, are created mainly at manufacturing enterprises, but the lag in the development of this industry in Kazakhstan is becoming the main constraining factor in increasing both general and wage employment in cities [8]. A number of reforms, starting with the collapse of the Soviet Union, which led to the closure of large enterprises in the territory of Shymkent, deterioration in the structure of production and the curtailment of the manufacturing industry, determine the nature of modern problems of employment and labor relations.

The analysis of Shymkent labor market for the last 5 years shows following:

- More than 60 % of the population is at the age set to measure the economically active population. The age group 29-34 is the largest in terms of number.
- The number of hired workers prevails over the self-employed, and there is a tendency for the latter to increase. The age group of the employed population 35-44 is the largest.
- The educational level of working residents is characterized by more presence of specialists with higher and incomplete higher professional education. The majority of the employed population is engaged in large and medium-sized enterprises of the service sector.
- Most of the employed population is concentrated in trade.
- If we consider the unemployed population by the level of education, then much of them has higher and incomplete higher education that does not focus on the real needs of the labor market, which is incredibly hindered by the professional and qualification imbalance[7].
- The level of youth unemployment in the age group 15-24 does not exceed the average for the republic, but it still has an upward trend.
- The main reason for unemployment for 98% of the unemployed is personal problems, 2% cite family circumstances. Moreover, this is characteristic to the same extent for both the female and male population.

Productive labor is the determining condition for the preservation of social life. The level of its pay, in turn, is the most important factor in increasing labor productivity. In the pre-

industrial economies of the leading countries, the principle was applied: "expensive food - high cost of labor." The growth in labor productivity made it possible to increase the income of the population to such an extent that food was available to it at higher prices than in lagging countries. The "high cost" of food made it possible to obtain more resources for the development of domestic agriculture.

In Kazakhstan and in Shymkent as well, in the course of liberal reforms, food prices were raised and certain steps were taken to eliminate the system of free education and health care and create a housing market. But in contrast to developed countries, these reforms were carried out without connection with an increase in labor productivity and with a decrease in wages and cash incomes of the population.

For this reason, the lowest indicator of the average monthly wage is not only against the background of the megapolises of the Republic of Kazakhstan, but also for the republic as a whole.

The state is acts as a regulator of relations in the field of labor. It is inevitable for Kazakhstan, one of the leaders of the post-Soviet space in the implementation of transformation processes, the impact of global challenges that may entail changes in the labor market.

The first challenge is related to the development of digitalization and technologies such as Industry 4.0, artificial intelligence and robotics. Rapid technological development will change the qualifications and skills requirements of the workforce, which should include both professional skills and a whole range of complementary skills.

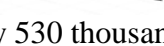
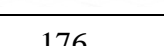
The second challenge is based on demographic changes in the labor force structure. All over the world there is an increase in the number and activity of the population over 60 years old. A growing young population must have the right skills. Labor markets are becoming more inclusive of the workforce. The economic activity of women, the elderly and persons with disabilities is growing.

The gig economy is developing, which is manifested in an increase in the number of so-called "freelancers".

Kazakhstan needs to be ready for the upcoming changes. At the same time, it should be noted that the impact of changes on the labor market in developing countries, including Kazakhstan, will be slower than in developed ones.

Practical part. The Ministry of Labor has developed prospects of the labor market in Kazakhstan, considering global challenges and emerging trends in the country (Table 6).

Table 6 - Future vision of the labor market

Population size	 by 1.6 million or 9% from 2017	up to 19.8 million by 2025
Labor force	 by 6.7% from 9.0 million in 2017	up to 9.8 million by 2025
The need for personnel	 more than 570 thousand people	taking into account the technological modernization of the economy
The number of medium and highly qualified jobs	 by 766 thousand	
Demand for low-skilled jobs	 by 530 thousand	
The flow of labor from agriculture to more		education, construction, transport, trade and other

productive areas	343 thousand people	services
Skills in demand	more than 1/3 will change	freelancers
Actualspecialties 2017	65% will cease to exist	in connection with digital transformation
Professions	800 million replaced by robots	
Note: compiled by the author based on [8,9]		

The Ministry developsthe Atlas of new professions in 9 prior economy sectors that need personnel: mining and metallurgy, oil production and refining, agriculture, transport and logistics, IT, mechanical engineering and metals, tourism, energy, construction and building materials. The list of demand professions was prepared for the future 3-7 years. All professions are divided into three areas: new, changing and disappearing. Atlas was slated to launch in summer 2020.

Thus, the interdependence of the labor market and the educational services market is obvious, based on the principles of lifelong education:

- learning through informal methods (daily learning)and formal education, updating knowledge, skills and abilities inherent in the existing human level of education. Together, people can also take part in non-formal education through training outside: in workplaces, community centers, sports clubs, etc.

- lifewide learning; coverage of various aspects of human life by training.

- self-motivation for education implies that a person deliberately seeks to improve his level of knowledge.

So the goal of proposed *workplace economy model* is to create high-quality jobs. Firstly, it is necessary to define the concept based on the following parameters, including: permanent employment, wages, productivity, security and, most importantly, embeddedness in the global economy. For example, despite the useless professions: a traffic police officer, an internal audit officer, a utility worker, that are not integrated into the international system, it is necessary to prepare a mining company mechanic, oil worker or farmer, who is part of the global market. Thus, the processing and food industries, business services, and the IT industry have great potential for creating high-quality jobs [10].

The workplace economy model is based on the principles of active and long-term interaction between the state and business, and on explicit and multiplicative mutually beneficial conditions. For which the state should create the most favorable environment for doing business.

Despite the wide popularity of the programs of the "Damu" Entrepreneurship Development Fund, they do not fully cover the existing need. Loans in second-tier banks allow you to engage only in short-term projects due to high interest rates at the level of trade operations.

It is necessary to improve the taxation regime, for the most part in stimulating businesses to enlarge. There is also a need to take steps to further protect property rights and legitimate business interests.

Another important step can be the reduction of regional imbalances during public resources distribution for the implementation of state and government programs. First of all, this concerns lending, various types of state financial support and the adoption of more effective mechanisms for bringing funds to end borrowers.

One of the problems is the lack of long-term contracting, especially for the supply and production of goods with Kazakh content. Orders for a long period of 3 to 7 years allow the business to grow stronger, plan, improve manufacturability and productivity.

Additional attention is for the largest oil and gas projects - Tengiz, Karachaganak, Kashagan. Today, there are too ideal conditions for foreign suppliers in terms of customs duties and VAT refunds. This leads to the fact that producers are not motivated to create production within Kazakhstan, and foreign companies have an overwhelming advantage in terms of taxation.

Therefore, it is necessary to look for conditions when foreign manufacturers will look for

an opportunity to create equipment production in our country, to localize it together with domestic participants at the request of Kazakhstani content.

The employment sector is undergoing dramatic changes. Over the past 8-9 years, large-scale flows between industries have taken place in Kazakhstan. A striking example is agriculture, where the number of workers has been cut in half, and this is not the limit. At the same time, the transition of labor resources took place in more productive areas - industry and services.

The data on flows clearly show how everything is interconnected. Often, the multiplier effect is not considered in the sectoral reforms, which, as a rule, take place within the framework of one state structure. This requires interagency coordination. If the reform is carried out in agriculture, it means the release of a part of the people and their redistribution to other sectors, primarily in small and medium-sized businesses.

Thus, the indicators of IT specialists have grown significantly, there is a positive trend in tourism. Together, in those sectors where the state dominates: education, social sphere, healthcare, the quality of employment. All this happened with more than doubling productivity. True, we are still far from advanced standards.

The export orientation is dictated by the need to expand markets for the growing volume of goods and services and integrate them into global value chains. Export-oriented industrialization will make it possible to bring new Kazakhstani goods to foreign markets, including high-tech products.

For this purpose, a program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 has been developed, which is a logical continuation of the long-term course on economic diversification.

In the forecasted labor market, the demand for personnel of higher and average qualifications will increase first. Where work can be automated, downsizing will begin, and the freed up resources will require skill upgrades and retraining. Based on this, the "knowledge economy" will begin to prevail. They require a long training cycle, a high level of education, but this is where the future is concluded. In developed countries, the labor market already consists of at least a quarter of professions of the "knowledge" category - programmers, lawyers, physicists, engineers, entrepreneurs. In Kazakhstan, this share is growing, but so far it is only 11%. Therefore, the issue of continuous training becomes a strategic task at the state level.

The introduction of new models of distance learning online is a worldwide practice, and it is proving its effectiveness through a rapidly expanding market called EdTech. By 2020, it will grow to \$ 250 billion. Millions of people today are learning and improving their skills online. In Kazakhstan, online platforms with training courses, preferably domestic, will be used, which would consolidate all training service providers, employers and workers who want to improve.

The risk of being unable to find a job, i.e. not creating quality jobs will generate skilled unemployment. Therefore, in addition to continuous education, the country needs a vocational guidance system.

The target indicator of this model is the number of high-quality jobs created in accordance with the current Atlas of new professions of the Republic of Kazakhstan.

These transformations will be spread on the territory of three megapolises of the country, as the focus for industrial, personnel, innovation potential concentration.

Global challenges in the labor market will change the structure of the domestic labor market and force the adoption of measures to maintain its competitiveness. But the impact of changes in the labor market of developing countries, including Kazakhstan, will be slower than in developed ones.

Conclusions. Thus we can conclude:

1. Global challenges in the labor market will change the structure of the domestic labor market and force the adoption of measures to maintain its competitiveness.

2. The state is operator of the labor market to ensure the population employment; it provides support for the development of entrepreneurship. But the positive dynamics of the labor

market development is accompanied by unresolved old problems.

Business and innovation are complementary factors and indicators of economic development; but, in fact, the innovatory of Kazakhstani enterprises remains low. Technological renewal mostly bases on the borrowing of foreign technologies and equipment.

3. Among the most pressing problems of Shymkent is unemployment. In turn, the resulting low lifestyle of the urban population is expressed in low wages.

4. We have developed a model of the economy of jobs. The parameters of this model make it possible to fully reveal its essence and directions of implementation to ensure a balanced labor market in the Republic of Kazakhstan, including the city of Shymkent.

References list:

1 Tulenkova L.I. Megapolis: concept and factors of development // Economics and business: theory and practice, 2017.

2 World Urbanization Prospects: The 2011 Revision // United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division. March 2012.

3 Non-standard forms of employment. Analysis of problems and prospects for solutions in different countries. Review version. International Labor Office - Geneva: ILO, 2017.

4 What changes made to Enbek State Program for Development of Productive Employment and Mass Entrepreneurship. July 02, 2019. [Electronic resource]: <https://government.kz/>

5 Shymkent in 2018 / Statistical compilation/ - 92 p. [Electronic resource]: www.stat.gov.kz.

6 Shymkent city development program for 2016-2020. Approved by the decision of the Shymkent city maslikhat dated December 22, 2016 No. 11 / 95-6s.

7 60% of university graduates do not work in their profession. Why is this happening? April 26, 2019. [Electronic resource]: <https://informburo.kz/>

8 Report of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan at the plenary session "Future of the world of work" XII AEF (Nur-Sultan, May 16, 2019) [Electronic resource]: <https://www.zakon.kz>.

9 N. Mukushev: Today a new profession appears every 3-5 years. 03/13/2020. [Electronic resource]: <https://kapital.kz>

10 D. Sadvakasov: There is no economy other than the jobs economy. September 5, 2019. [Electronic resource]: <https://kapital.kz>

Түйін: Ірі қала - бұл экономикалық ресурстардың барлық түрлерін тартатын өзіндік «магнит» рөлін атқаратын экономиканың ең жетілген және басым институционалды құрылымы. Әлемдік статистикаға сәйкес, әлем халқының көп бөлігі ірі қалаларда тұрады.

Урбандалудың жалпы әлемдік трендіне сәйкес дамып келе жатқан Қазақстан Шымкент қаласына: халық саны бойынша он көші-қон теңгерімі бар үшінші қалаға және ауданы бойынша бірінші қалаға, ірі өнеркәсіптік, сауда және мәдени орталықтардың біріне елеулі рөл бөледі. Бірақ оның (Шымкент қ.) "жалған" урбандалуының нәтижесі жаңа проблемалардың пайда болуы және әсіресе жұмыссыздықпен байланысты ескі проблемалардың шиеленісуі болып табылады.

Осылайша, еңбек нарығының білім беру қызметтері нарығының тиімділігіне, олардың өзара іс-қимылына тәуелділігі айқын болады. Мақаладағы ұсыныстар күтілетін өзгерістерге жауап болып табылады.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, мегаполис, білім беру, жұмыспен қамту, өзара іс-қимыл, жұмыс орындары экономикасының моделі.

Аннотация: Крупный город - наиболее зрелая и доминирующая институциональная структура экономики, выполняющая роль своеобразного «магнита», притягивающего все виды экономических ресурсов. Согласно мировой статистике, большая часть населения мира проживает именно в крупных городах.

Казахстан, развивающийся в соответствии с общемировым трендом урбанизации, отводит значительную роль городу Шымкент: третьему по численности населения городу с положительным миграционным балансом и первому городу по площади, одному из крупнейших промышленных, торговых и культурных центров. Но результатом его (г.Шымкент) «ложной» урбанизации является появление новых и обострение старых проблем, особенно связанных с безработицей.

Таким образом, становится очевидной зависимость рынка труда от эффективности рынка образовательных услуг, их взаимодействия. Предложения в этой научной статье являются возможными ответами на ожидаемые изменения.

Ключевые слова: рынок труда, мегаполис, сфера образования, занятость, взаимодействие, модель экономики рабочих мест.

UDC: 331.5 (574)

Тулегенова Б.А, Джусупбекова Г.Т.

доктор PhD, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к. педагог. н., старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ОСВОЕНИЕ ОСНОВ ДОЛГОСРОЧНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ – КАК ПУТЬ К ФИНАНСОВОМУ БЛАГОСОСТОЯНИЮ КАЗАХСТАНЦЕВ

Аннотация: Динамика развития мировой экономики, в том числе и казахстанской, предъявляет новые требования к развитию новых, соответствующих компетенций человека. Основой их развития являются различные виды интеллекта, среди них особое внимание отводится финансовому, а также эмоциональному интеллектам. Доказано, что человек обладает множеством различных видов интеллекта, которые были исследованы учеными со всего мира. В статье представлены данные насколько связаны эмоциональный и финансовые интеллекты, как их можно развивать для формирования финансовой компетентности. Выделены основные шаги для повышения финансовой грамотности, а также базовые принципы инвестирования в ценные бумаги, что приведет к пониманию основ работы на фондовом рынке и позволит сделать еще один шаг к благосостоянию населения Казахстана.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, финансовая грамотность, инвестиции, финансовая компетентность.

Вводная часть. Статистика по размеру прожиточного минимума и средней зарплаты в Казахстане заставляет задумываться каждого осознанного человека. Живем ли мы жизнью о которой мечтали в начале пути? Что мы сделали чтобы обеспечить себе и родным достойное будущее? Большинство не верят, что это возможно: зарабатывать достойные деньги честным путем, зарабатывать живя в своей стране или в сельской местности, или, что учителя или другие государственные работники могут стать миллионерами, считают, что кому-то быть успешным предначертано судьбой, и он уже родился особенным, талантливым, избранным для большого пути. Опыт родителей, свой жизненный опыт и все вокруг убедили нас в этом. Так вот, первый и самый главный шаг – это поверить, что это возможно!

В последние года интерес казахстанцев к фондовому рынку значительно вырос. И это не случайно: если раньше работа на бирже считалась делом финансистов, то сегодня зарабатывать на рынке ценных бумаг может каждый. С чего начать? Вторым шагом к успеху на фондовом рынке являются знания. Это обязательный пункт любой инвестиционной программы независимо от возраста, социального статуса и материального положения человека. Основы финансовой грамотности помогут избежать

типичных ошибок, чтобы не мучиться от непосильных кредитов и долгов, умело управлять денежным потоком и сбережениями. Ошибочно считать, что сначала нужно заработать, а потом учиться управлять. Первостепенным является управление деньгами, тогда и только тогда это приведет к крупному капиталу.

Теоретическая часть. Итак, мы выделили первоначальные шаги на пути к благосостоянию: первый – поверить в возможность, второй – освоить необходимые знания, для обретения навыков современного эффективного мышления и соответствующих компетенции. Одним из первопроходцев в изучении эмоционального интеллекта (ЭИ) был Дж. Майер, но наиболее популярной стала модель Д. Гоулмана, который выделил пять ключевых элементов (ЭИ); финансовый интеллект (ФИ) рассмотрен Робертом Кийосаки, который и стал основоположником этого вида интеллекта. Хочется отметить, что они наши современники, в 2002 г. был представлен MSCEIT, V2.0 (TheMayer – Salovey – Caruso Emotional Intelligence Test) – стандартизированный тест для измерения эмоционального интеллекта. Роберт Кийосаки предприниматель, преподаватель, инвестор, писатель, автортакихбестселлеров как «Богатый папа, бедный папа» ныне живущий в штате Аризона, много путешествует и ведет активную просветительскую деятельность.

Рассмотрим насколько связаны ЭИ и ФИ. В таблице представлена модель Д. Гоулмана, и его пять ключевых элементов (ЭИ) в сравнении с (ФИ) Р. Кийосаки.

Таблица №1 - Сравнительная таблица ключевых интеллектов

	Эмоциональный Интеллект по Д. Гоулману	Финансовый Интеллект по Р. Кийосаки
Самосознание	<ul style="list-style-type: none"> ✓ самодостаточность; ✓ уверенность в себе; ✓ умение выслушать конструктивную критику 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ умение зарабатывать деньги и обладать финансовой интуицией; ✓ понимание того, что бизнес сопряжен с риском, что экономика, бизнесцикличны, а периоды роста сменяются кризисами
Самоконтроль	<ul style="list-style-type: none"> ✓ надежность, порядочность, контроль над эмоциями; ✓ своевременное реагирование вситуациях неопределенности; ✓ открытость новизне, современным тенденциям 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ обладание навыками контроля и умение управлятьэмоциональными импульсами, в том числе и в кризисных условиях; ✓ реагирование и использование зарождающихся трендов в инфобизнесе, различных отраслях экономики
Мотивация	<ul style="list-style-type: none"> ✓ стремление к самопознанию и совершенствованию современных компетенций; ✓ оптимизм при любых исходах в ситуациях; ✓ трудолюбие, дисциплина, готовность к обучению 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ навык управления денежным потоком; ✓ управление риском; ✓ умение сохранять резервные средства; ✓ стремление к обретению финансовойнезависимости
Эмпатия	<ul style="list-style-type: none"> ✓ способность понимать эмоциональное состояние других людей; ✓ умение вести себя с людьми в соответствии с их 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ навык использования эффекта рычага, чтобы использовать умения и таланты людей ради извлечения выгоды для всех участников; ✓ умение заводить

	эмоциональными реакциями	стратегически важные связи, финансовых партнеров, коллаборация в смежных сферах
Социальные навыки	<ul style="list-style-type: none"> ✓ способность внедрения нововведений; ✓ умение убеждать; ✓ владение навыком управления коллективом, находить точки соприкосновения и эффективного взаимодействия 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ умение анализировать информацию, видеть способы монетизации новых тенденций; Источниками важной информации являются не СМИ, а люди; ✓ способность оказывать финансовую помощь партнерам

Полагаю, наиболее важным, не только теоретические аспекты систематизации множественного интеллекта, но и их практическое применение. Для формирования вышеперечисленных компетенций необходимо начать с чтения соответствующей литературы, всемирно известных авторов как Б. Шефер, Р. Киосаки, Х. Экер, А. Богдашевский, Б. Грем и др. Полезным будет изучение биографии людей, добившихся ошеломляющего успеха – это неизменный источник вдохновения. Аккумулированные знания перетекут в результат, тогда и только тогда, когда между ними будет мост действий! Только действуя и применяя полученные знания человек сможет выстроить индивидуальную финансовую стратегию по распределению бюджета, поиску и внедрению дополнительных источников дохода, где самодисциплина поспособствует появлению опоры на себя, уверенности, новых навыков и, как следствие, новых возможностей.

Следующим третьим шагом к финансовой свободе являются инвестиции. Это расширение в трехмерном пространстве, 3D: знания (расширение кругозора, макро/микроэкономика, разнообразие удовлетворит самый пытливый ум), осознанность (самореализация, дисциплина, новые горизонты, вера в себя и в хорошее будущее), финансовое благополучие (новые финансовые привычки, новые возможности, новый уровень жизни). Обязательным является определение финансовой цели (пассивный доход, образование детей, достойная пенсия), горизонта (5, 10 или 15 лет) и стратегии инвестирования (долго/средне/краткосрочное). Правда, когда речь заходит об инвестициях, многие хотят получить универсальный совет: куда и как вкладывать, чтобы получить максимальную доходность и минимальные риски. Но такового нет и быть не может, поскольку существует прямая корреляция доходности и риска. Чем выше доходность, тем больше риск. Вступив на путь инвестирования будет необходимо расширять свои знания, погрузиться в фундаментальный анализ ценных бумаг, осваивать технический анализ и портфельную стратегию. Важно помнить, чтобы быть успешным на фондовом рынке не обязательно иметь финансовое или экономическое образование. Необходимо держать эту идею в голове, и идти к цели последовательными шагами.

Вот что утверждает известнейший в мире инвестор, Уоррен Баффет: «Успешное инвестирование - вопрос не *интеллектуального опыта*. Скорее речь идет об *эмоциональном интеллекте*, совмещенном с заземлением в виде простых правил финансового здравого смысла (правильный подход к инвестированию, расходам и долгам). Комбинация двух элементов — эмоционального интеллекта и финансового здравого смысла, дает ключ к финансовому успеху». Это можно назвать *финансовым интеллектом*. [4] Уоррен Баффет - легендарный инвестор, акции компании (Berkshire Hathaway) которого, на текущий момент, стоят 432 800\$, кроме того он является одним из крупнейших благотворителей в истории человечества: в июне 2010 года он объявил о безвозмездной передаче своего состояния, что на тот момент было около 37 млрд \$, пяти благотворительным фондам. [5]

Инвестиции открывают целый мир. Это не отдельная компания, не страна или континент – это весь мир!

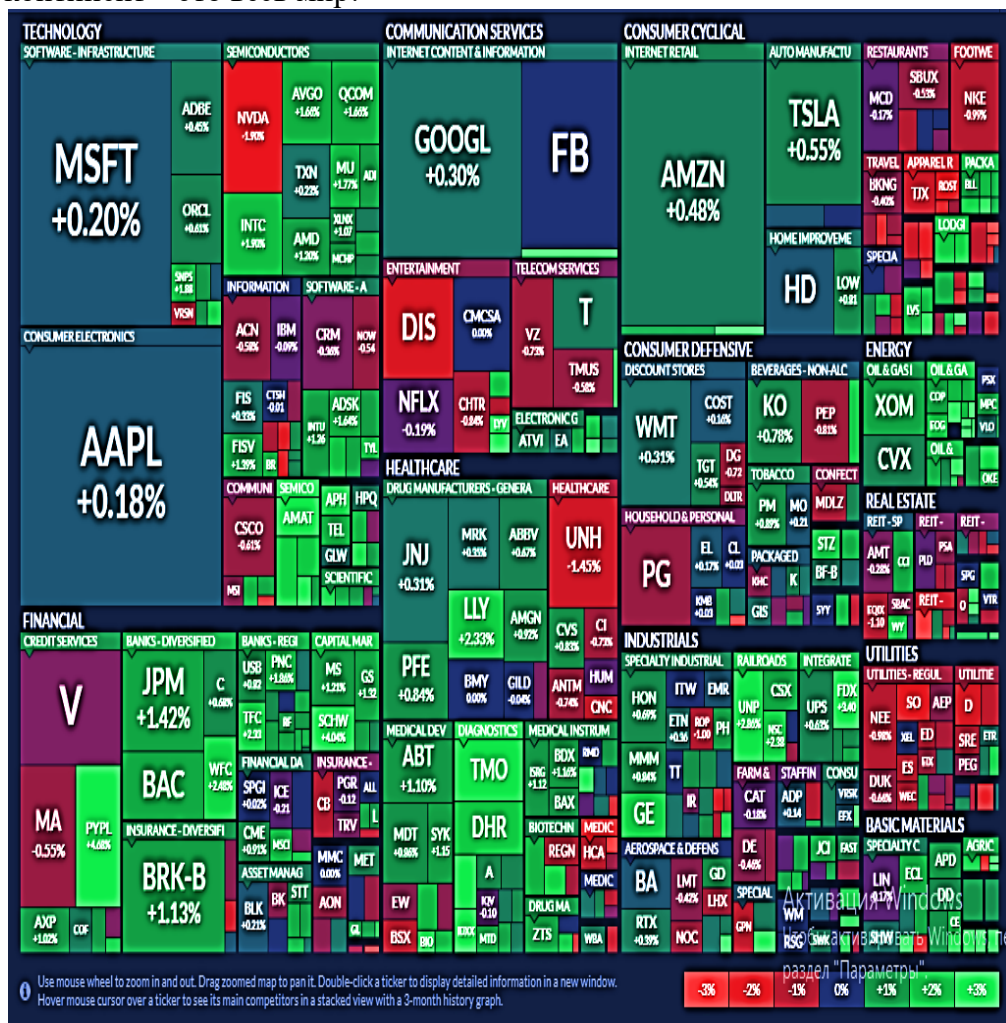

Рисунок 1. Сравнительный анализ мировых компаний на финансовых аналитических сайтах

Можно стать акционером Apple, Microsoft, Coca-Cola, Facebook, Tesla и тысячи других компаний. И быть щедро вознагражденным новыми знаниями, эмоциями, гордостью за себя, благодарностью, материальными благами, свободой выбора. Это бесценное приобретение, которое будет сопровождать всю жизнь!

Выводы:

1. В динамичных, непредсказуемых условиях развития экономики мира, в том числе и Казахстана, необходимо развивать соответствующие компетенции.
2. Эмоциональный и финансовые интеллекты связаны и взаимодополняют друг друга. Комбинация двух интеллектов дает ключ к финансовому успеху.
3. Финансовый интеллект можно развивать, как и любой другой интеллект.
4. Между знаниями и результатом есть мост - действия.
5. Инвестиции дают возможность развиваться в различных направлениях.
6. В инвестициях, чем выше доходность, тем больше риск.
7. Инвестиции - путь длиною в жизнь.

Список литературы:

1. Гоулман Д., «Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ», издание на русском языке, перевод, оформление. ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2021
2. Полынова Л.В., Кочетова М.В., «Финансовый интеллект как необходимое качество успешного менеджера в современной экономике», Самарский государственный экономический университет, Россия, 2020
3. <https://ism.kz/znaniya-den-gi-budushego-kak-investirovat-v-samogo-sebya>
4. <https://sites.google.com/site/welthandhappines/wealth/read-it/podnimate-svoj-finansovyj-iq-robort-t-kijosaki>
5. <https://lenta.ru/news/2010/06/17/share>

Түйін: Әлемдік экономиканың, оның ішінде қазақстандық экономиканың даму серпіні адамның Жаңа, тиісті құзыреттілігін дамытуға жаңа талаптар қояды. Олардың дамуының негізі әр түрлі интеллект түрлері болып табылады, олардың арасында қаржылық, сондай-ақ эмоционалды интеллектке ерекше назар аударылады. Адамның бүкіл әлемнің ғалымдары зерттеген көптеген түрлі интеллект түрлері бар екендігі дәлелденді. Мақалада эмоционалды және қаржылық интеллект қаншалықты байланысты екендігі, оларды қаржылық құзіреттілікті қалыптастыру үшін қалай дамытуға болатындығы туралы мәліметтер келтірілген. Қаржылық сауаттылықты арттыру үшін негізгі қадамдар, сондай-ақ бағалы қағаздарға инвестициялаудың базалық қағидаттары айқындалды, бұл қор нарығындағы жұмыс негіздерін түсінуге алып келеді және Қазақстан халқының әл-ауқатына тағы бір қадам жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эмоционалды интеллект, қаржылық сауаттылық, Инвестициялар, қаржылық құзыреттілік.

Abstract: The dynamics of the development of the world economy, including Kazakhstan, imposes new requirements for the development of new, appropriate human competencies. The basis of their development are various types of intelligence, among them special attention is paid to financial, as well as emotional intelligence. It is proved that a person has many different types of intelligence, which have been studied by scientists from all over the world. The article presents data on how emotional and financial intelligence are connected, how they can be developed to form financial competence. The main steps for improving financial literacy are highlighted, as well as the basic principles of investing in securities, which will lead to an understanding of the basics of working on the stock market and will make it possible to take another step towards the well-being of the population of Kazakhstan.

Keywords: emotional intelligence, financial literacy, investment, financial competence.

ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE

УДК: 342.9

Кукеев А.К.

магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ПРОФИЛАКТИКА КАК ЭЛЕМЕНТ МЕХАНИЗМА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЕМ**

Аннотация: В данной статье рассматривается институт административных правонарушений, который составляет существенную угрозу разноплановым общественным отношениям, поскольку предполагает систематические посягательства на повседневный порядок управления, который формируется, в частности, через административно-правовые предписания и запреты и через который большей частью обеспечивается стабильное, управляемое, упорядоченное существование жизни людей в сложно организованном, урбанизированном обществе.

При этом сфера, позволяющая возникновение новых и модификацию совершения традиционных административных правонарушений, постоянно расширяется вследствие использования достижений научно-технического прогресса и как результат того, что современные общества становятся все технологичней. Итак, эффективность противодействия, прежде всего предотвращение различных форм совершения административных правонарушений, является важным направлением правовой политики любого современного государства. Таким образом, сегодня существует насущная потребность в комплексном, системном видении процесса предупреждения и противодействия административным правонарушением для воссоздания этого процесса в адекватном понятийном и концептуальном аппарате. Необходимым также является воспроизведение в таком аппарате форм практической деятельности, которые будут учитывать изменения, происходящие в социальной, политической и правовой системе Республики Казахстан, и будут использовать прогрессивный опыт разных стран в сфере противодействия административным проступкам и их предупреждения разными способами.

Ключевые слова: меры административного предупреждения, административное правонарушение, административная ответственность, профилактика, профилактические меры, правонарушитель

Введение. Динамическая составляющая механизма предупреждения и противодействия правонарушениям охватывает различные средства, способы и методы, по которым формируются положительные установки в общественном и индивидуальном правосознании, нейтрализуются мотивы и прекращаются попытки совершения правонарушений. К инструментам предупреждения и противодействия правонарушениям все регламентированные законодательством приемы и способы (меры) предупреждения и пресечения правонарушений (предусмотрены, в частности, КоАПРК[1] и другими законами Республики Казахстан).

Теоретическая часть. Понятие «предупреждение» связано с понятиями «предотвращение», «профилактика» правонарушений, причем родовым понятием в этом ряду является именно «предупреждение». Оно есть и логично первым по содержанию, «предупредить» - значит не допустить совершения правонарушения. Профилактика имеет место тогда, когда еще не известна готовность лица совершить правонарушение, по сути - это комплекс мероприятий, направленных на то, чтобы такая готовность не возникла. Предотвращение, в отличие от профилактики, нужно тогда, когда имеется повышенный риск совершения правонарушения. Противодействие же совершению правонарушений преимущественно имеет место при условиях, когда противоправную деятельность уже

начата, когда существует фактпротивоправного деяния (хотя, раньше указывалась наличие также широкогопонимание). Конечной целью предупреждения и противодействия совершению и прекращениеадминистративных правонарушений является обеспечение реализации и защиты прав,свобод и интересов граждан, охрана общественного порядка, обеспечениеобщественной безопасности и установленного порядка проведения различных видовпроизводственной и иной общественно полезной деятельности.

Анализ многочисленных источников (как нормативно-правовых документов, так и профессиональных исследований) позволяют говорить о двух основных методапредупреждения и противодействия совершению административных проступков: 1) общая испециальная профилактика; 2) административное принуждение. По нашему мнению, этиметоды существенно отличаются между собой. Профилактика связана, прежде всего,с созданием социальных, организационных и психологических предпосылок, которые быисключали стремление нарушать административно-правовые запреты; как методона охватывает мероприятия целевого информирования, убеждения, пропагандысоответствующих социальных ценностей, привитие психологического неприятияфактов правонарушений вообще и административных частности.

Иными словами, профилактика - это, прежде всего, воспитательная работа; кроме того, она охватываеткомплекс мероприятий общесоциального порядка, который ограничивает материальныепредпосылки совершения административных проступков. Принуждение - это уже невоспитание это реальное ограничение субъектов в их свободе и действиях тогда, когда ониуже возбудили административно-правовые запреты и подлежат административноправовом преследованию или если в отношении них предполагается высокаявероятность такого нарушения (с наступлением опасных для других субъектов идля государства в целом последствия).

При этом, однако, нельзя утверждать, что эти методы абсолютноотграниченными друг от друга, так как по принудительными мерами большинствоспециалистов признает наличие определенного профилактического эффекта. Так, о мерахадминистративного предупреждения (меры административного предупреждения,административно-предупредительные меры) говорится как о разновидностиадминистративного принуждения, как об определенных нормах административногозаконодательства способы официального физического или психического воздействия нафизических или юридических лиц с целью профилактики или выявленияпротивоправных деяний, обеспечения общественного порядка и общественнойбезопасности, предупреждения и локализации последствий чрезвычайных ситуаций.

Особенности мер административного предупреждения состоит в том, что ониприменяются при отсутствии противоправного деяния, то естьпредупредительными мерами; применяются с целью недопущенияправонарушений, обеспечения общественного порядка и общественной безопасностичрезвычайных ситуаций, а также для предупреждения наступления вредныхпоследствий в этих ситуациях. От административных взысканий и мерадминистративного пресечения меры административного предупреждения(предотвращение) отличаются тем, что применяются при отсутствии фактаправонарушения. Меры административного предупреждения разнообразны применяются различными субъектами в различных сферах общественной жизни[2, с.171-172].

С таким подходом в целом можно согласиться, а забывая, что профилактика - специфическое понятие, не тождественно предотвращению;она предполагает принудительные административно-предупредительные меры, однакосвязана с воздействием на человека с целью обеспечения ее правомерного поведения.Справедливо отметить, что такая дихотомия методов предупреждения и противодействиясовершению правонарушений, в том числе административных, заложенная вновейшем законодательстве, регулирующем упомянутые вопросы. Так, согласноположениями Закона

РК «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» полиция для охраны прав и свобод человека, предотвращения угроз публичной безопасности и порядка или прекращения их нарушения применяет в пределах своей компетенции полицейские превентивные меры и меры принуждения, определенные настоящим Законом [3].

В наиболее общем понимании профилактикой правонарушений, административных включительно, можно считать деятельность компетентных государственных органов и учреждений, а также институтов гражданского общества, направленную на ограничение социальной настроенности и психологической готовности субъектов к совершению административных проступков, утверждение психологического алгоритма недопустимости такого совершения, а также уменьшение ареала экономических, социальных, организационных и других предпосылок негативных тенденций в этой сфере общественных отношений.

Согласно такому определению особенностью профилактики являются:

а) ее целенаправленный характер;

б) то, что она осуществляется как в рамках служебной деятельности (которая в большей или меньшей степени регламентирована в правовом плане), так и самостоятельности институтов гражданского общества (Общественных организаций, волонтерских групп, религиозных, образовательных и других учреждений, отдельных граждан), а также из-за их совокупную деятельность;

в) то, что она имеет целью воздействие прежде всего на сознание и психологическую настроенность адресатов (конкретных человеческих индивидов прежде всего) в отношении недопустимости совершения опасных, общественно вредных деяний, каковы преступления и административные проступки;

г) она предусматривает также учет соответствующих изменений в сознании и установках граждан при осуществлении мероприятий социально-экономического и иного порядка, то есть направлена на сужение того социального пространства, в рамках которого создаются предпосылки и формируется мотивация совершения конкретных административных правонарушений.

При таком взгляде на профилактику понятно, что речь идет не о узкопрофильную деятельность отдельных учреждений или учреждений; профилактика правонарушений - это глобальная цель, на достижение которой работают так или иначе все звенья государственного механизма, а также подавляющее большинство общественных институтов (семья, система учреждений воспитания и образования, медиа, религиозные учреждения, правоохранительные органы, пенитенциарные органы, наконец все организации, в рамках которых осуществляется производственный процесс, предусматривающий юридически регламентированный порядок такого осуществления). На момент представляется правильным акцентировать особое внимание, поскольку включение лица в систему регламентированных отношений, четкое определение ее места в сложном креативном процессе, постоянство обязанностей, систематический контроль и т.п. есть повседневной фактором, формирующим ощущение порядка, дисциплинированности, ответственности, которое предопределяет и соответствующее отношение к административно-правовым ограничениям и запретам.

Обычно различают три вида профилактики административных правонарушений: общесоциальная, специальная и индивидуальная. Общесоциальная профилактика представляет собой систему социальных мероприятий, направленных на устранение негативного влияния объективных и субъективных факторов, способствующих совершению административных правонарушений. Специальная профилактика административных правонарушений является частью социального процесса, основанной на использовании средств, методов и приемов для урегулирования и устранения негативных факторов, которые могут вызывать совершения (является причиной) административных правонарушений. К индивидуальной профилактики относят общий и

специальный влияние на человека, поведение которой свидетельствует о ее готовности к совершению правонарушения, с целью склонения ее к законопослушному поведению.

Общесоциальный уровень является самым высоким и самым масштабным, он охватывает деятельность государства и общества. Деятельность по профилактике правонарушений на этом уровне направлена на решение самых глобальных проблем, позитивные преобразования в различных сферах общественной жизни, таких как экономика, политика, социальная сфера и тому подобное. Таким образом, не напрямую, но направляется влияние на общественные преобразования, происходит социальное развитие, повышается уровень правовой культуры и правового сознания, преодолеваются противоречия в обществе, следовательно, все это способствует уменьшению процессу явлений, которые обычно способствуют совершению административных правонарушений, снижается их общее количество. Такую деятельность проводят органы государственной власти, общественные формирования, а также отдельные лица, для которых предотвращения и противодействие правонарушениям не является профильной задачей.

Специальный уровень вытекает из общесоциального, но детализирует и дополняет его. Если на общесоциальном уровне предупреждения административных правонарушений осуществляется косвенно, то на специальном уровне деятельность направлена непосредственно на недопущение правонарушений, то есть целенаправленной. Специальный уровень заключается в воздействии на конкретные факторы, способствующие совершению противоправных деяний, которые в основном связаны с определенным направлением, видам административных правонарушений; данную деятельность проводят преимущественно субъекты, для которых деятельность по предупреждению правонарушений является основной. Адресат профилактических мероприятий на этом уровне более конкретный - это социальные группы различных типов.

Индивидуальная профилактика направляется преимущественно или на поведение лица, или на устранение неблагоприятных факторов, влияющих на нее (речь идет, в первую очередь, о микросреде) и могут побудить ее к совершению противоправных деяний. В литературе различаются такие виды индивидуальной профилактики административных правонарушений в зависимости от стадии антиобщественного поведения и момента начала профилактической работы:

а) доделиктна профилактика (ее задача - не допустить формирования у лица антиобщественной направленности на совершение административных проступков и других правонарушений);

б) прекращение совершения административного проступка на стадии приготовления или покушения;

в) профилактические мероприятия по факту совершения административного проступка (они, прежде всего, связаны с назначением административного взыскания);

г) профилактические мероприятия по совершению административного проступка (эти меры направлены на недопущение и устранение факторов, которые способствовали совершению предварительного административного проступка)[4, с.5]. Как можно видеть, индивидуальная профилактика - понятие довольно условное, поскольку в тех случаях, когда следует ограничить конкретную личность, заведомо способную совершить административное правонарушение, может идти речь о такой форме предупреждения, как предотвращение; при этом, безусловно, мы учитываем отсутствие абсолютного водораздела между всеми формами предупреждения, которые анализируются в работе.

Среди средств, через которые осуществляется профилактика как метод предупреждения и противодействия административным проступкам, можно различить средства положительного формирования желаемых стереотипов правового сознания (в том числе за убеждения) и средства сдерживания через демонстрацию угрозы принуждения и негативных последствий различного плана в случае, если запрещено деяние будет

содержание. Средства положительного формирования желаемых стереотипов правового сознания, в том числе убеждению, стоит поставить на первое место в системе профилактики, поскольку они предусматривают призывов к человеческому разуму, к способности человека рационально мыслить, а также к ощущению необходимости обращения и других субъектов (индивидов, групп, общества в целом) как кровных, сопоставимых с собой, - ощущение, на котором построена человеческая этика. Речь идет о наиболее гуманистическую форму воздействия на человеческое поведение и сознание.

Поскольку упомянутые средства являются нужной составляющей правовоспитательных процессов, происходящих в государстве и обществе, представляется целесообразным коротко остановиться на современном понимании явления правового воспитания. В научных исследованиях последнего времени правовое воспитание характеризуется как целенаправленная, систематическая деятельность государства, его органов и служащих, гражданских объединений и их коллективов по формированию и повышению правового сознания и правовой культуры, утверждение правовых знаний, умений, навыков правового мышления, ощущение права, законности, уважения к праву и закону, в тех социальных ценностях, которые регулируются и охраняются правом и законодательством.

Действенность правового воспитания предусматривает его системность, целенаправленность, организованность [5, с. 102].

Сложность, многоаспектность этого явления приводит к тому, что понятие воспринимается в широком и узком смыслах. В широком смысле правовое воспитание является процессом воздействия на сознание человека социально-экономических условий, общественно-политического уклада, микросреды и организационно-идеологических факторов, специальной деятельности по развитию высокого уровня правового сознания. Это всеобъемлющее влияние на сознание человека окружающих условий жизни, иными словами - это длительный систематический процесс воздействия на правосознание и правовую культуру личности, и это влияние включает в себя влияние социального уклада жизни, нравственной атмосферы, традиций общества, образования и специального обучения, и такое влияние может быть как сознанным, так и не осознанным самими участниками правовоспитательного процесса [6, с. 204].

Иногда правовое воспитание воспринимается как направляющий элемент системы общего воспитания; действительно, в реальной жизни весомый правовоспитательный влияние на человека осуществляется не столько специализированные правовые, сколько общесоциальные институты. Например, фундамент правовой культуры закладывается в семье через нравственное воспитание ребенка, поскольку уважение к праву (прав и свобод другого человека) является по сути моральной категорией. Каждому предстоит осознать уважение к правам и свободам другого человека, к их защите государством. Если это так, правовое воспитание должно занять одно из ключевых мест в развитии демократической, социального, правового государства, а разработка его теоретико-методологических основ - необходимым условием этого процесса [6, с. 301].

Тем более, что правовое воспитание не следует понимать только как целенаправленную деятельность, адресатом которой является подрастающее поколение (дети, молодежь) сознание зрелого человека, хотя и не так быстро, тоже подвергается воздействию, если последний осуществляется систематически и в благоприятной форме.

В узком смысле правовое воспитание - это специфическая деятельность по формированию правового сознания, специальный, организованный и целенаправленный влияние на правосознание лица, повышение уровня правовой культуры человека, группы людей, общества в целом. В силу того, что речь идет о профильное, можно сказать - профессиональную деятельность, в большинстве

случаевосуществляется компетентными, иногда - специально уполномоченными на этосубъектами.

Так, должностные лица органов государственной власти должны осуществлять правовое воспитание в узком смысле, концентрируя усилия на передачеправовых знаний и формировании у лица убеждение в необходимости соблюденияправовых норм. На основе знаний норм права и убеждении в обязательности ихсоблюдение формируется положительная правовая установка на повседневнуюправомерное поведение и недопущения правонарушений.

Сегодня наиболее эффективными формами правовоспитательной работы можносчитать:

а) правовое обучение;

б) доведение до адресатов актуальной правовойэкспресс-информации;

в) утверждение в индивидуальной, групповой, коллективнойсознании конкретных правовых ценностей (представлений о справедливости,верховенство права, требования законности, уважение к субъективных прав других,честное отношение к юридическим обязанностям и т.п.);

г) систематическое доведение доадресатов информации о положительной правовую практику в сравнительном аспекте;

д) предоставление конструктивной правовой помощи, которая демонстрирует оправданность иполезность правового знания и законных способов решения актуальныхпроблем.

В рамках этих форм могут быть использованы самые разныеспособы воздействия на человеческое сознание, на мысли и эмоции человека (воспитательныебеседы, наглядная агитация, тематические лекции, круглые столы, социальная реклама нателевидении и в Интернете, публикации в прессе, тематические телепрограммы,фильмы и т.п.).

Только что упомянутые средства и формы правового воспитания целесообразно максимальнозадействовать в работе органов государственной власти по предупреждению и противодействиюадминистративным правонарушением. Среди субъектов предупреждения и противодействияадминистративным правонарушением особую роль в процессе правовоговоспитания должны играть работники системы Министерства внутреннихдел, которые наиболее приближены к повседневным нуждам населения и кобеспечение общественного спокойствия и порядка. Как известно, в арсеналепрофессиональной деятельности органов внутренних дел наработано немало эффективных форм и методов правовоспитательной работы (встречи с учениками истудентами, создание центров бесплатной правовой помощи приподразделениях органов внутренних дел, выступления в СМИ, работа с «тяжелой»молодежью, развитие информационных ресурсов в Интернете, посвященныхвопросам профилактики, предотвращения и противодействия административнымправонарушением, активное использование социальной рекламы и нагляднойагитации, издательская деятельность и т.д.).

Приведенный перечень форм и способов правового воспитания, которые могутиспользовать сотрудники органов внутренних дел (как и другихгосударственных органов и негосударственных учреждений), не является исчерпывающим. С цельюпредупреждения и противодействия административным правонарушением любая инновационная деятельность в сфере правового воспитания не запрещена, еслиона проводится в рамках закона, не нарушает ли права и свободы граждан.То есть, выполняя функции профилактики и правового воспитания граждан, должностные лица органов государственной власти могут выходить за рамки принципа

«Разрешено только то, что прямо предусмотрено законом», потому что право воспитательное влияние на человека не связан с осуществлением уполномоченными лицамиадминистративно-управленческих функций и не является вмешательством в сферу

прав исвод человека без его согласия или разрешения.

Наряду со всем вышеупомянутым специфическим средством профилактической работы всфере предупреждения и противодействия административным правонарушением выступаетсдерживания через демонстрацию угрозы принуждения и негативных последствийразного плана в случае, если запрещено деяния будет содеянное. это средствопредупреждения и противодействия обычно изучается в рамках учения о превенцию. В настоящее время учение о превенцию развиваетсяпреимущественно в рамках криминологической науки, определенные достижения которой могут бытьрационально использованы в рамках научных исследований предупрежденияадминистративных проступков. В этом контексте логично вспомнить об определенныхположения криминологической науки, полезные для анализа происхождения иограничения проявлений противоправного поведения в административной сфере,посвященные среди прочего использованию такого средства, как демонстрацияугрозы жесткого принуждения в случае совершения или покушения на совершение проступка.

По мнению украинского автора А.А. Книженко, содержание лица от преступления, она намеревалась совершить, зависит от сочетания по крайней мере трехфакторов: его моральных запретов, страха осуждения друзей и страха перед наказанием. Действие уголовного механизма сама по себе является эффективной мерой мобилизации такойформы социального контроля, как общественное порицание. Решающим фактором всоздании сдерживающего эффекта является, конечно, не объективно существующий риск разоблачения, а риск, который берется в расчет потенциальным преступником [7, с. 404-409].

Сущность общей превенции можно отразить следующимобразом: люди в основном воздерживаются от совершения преступлений, поскольку ониосознают крайнюю негативность последствий, которые будут наступать черезсовершения преступлений. Общая превенция не может быть сведена только кзапугиванию с помощью уголовного закона, однако и не может не включатьэтот элемент. Наказание, по мнению ученого, включает в свой потенциал эффекттрех видов. Во-первых, это собственно запугивания («отказ от действия в результатеосознание риска наказание за поведение, противоречащее нормам»). Во-вторых, наказание усиливает моральные запреты. В-третьих, наказание можетстимулировать законопослушное поведение.

Результаты и обсуждение. Итак, ведущим фактором в создании сдерживающего эффекта рискразоблачения, но не объективный риск разоблачения, а риск, что принимается во вниманиепотенциальным преступником. Многие люди не совершают преступление именно из-запреувеличенное представление о риске. Однако, с другой стороны, оценка эффектазапугивания из-за страха быть пойманным также определенные трудности. Следуетучитывать, что в современном глобализованном, индустриализованного и урбанизированном обществе ряд социальных факторов делают преступлениеанонимным. Поэтому и реакция на преступление приобретает абстрактно-анонимногохарактера. В связи с этим проблема запугивания посредством наказаниянепосредственно связана с исследованием уровня раскрытия преступлений иэффективностью деятельности правоохранительных органов в целом [7, с. 444].

Выводы и заключение. Таким образом, для правонарушителя большее значение имеет не суровостьадминистративного взыскания, предусмотренного за совершение того или иногоправонарушения, а степень риска быть уличенным, задержанным за совершениеправонарушения, а также реальность (а не фиктивность) привлечение кадминистративной ответственности.

В завершение фрагмента о двойственной природе профилактики как методапредупреждения и противодействия совершению административных проступков следует напомнить, что эффект страха быть подвергнутым жестокому и неотвратимое

наказание издавна использовался властью именно как способ предупреждения совершения правонарушений, прежде всего преступлений, опять же с античных времен считаются наиболее опасными и недопустимыми в общественной сосуществовании. И хотя история доказала, что одного только эффекта страха недостаточно для того, чтобы полностью предупредить, исключить преступность и связанные с ней негативные последствия, все же определенную сдерживающую роль этот эффект играет. Такой вывод справедлив и для нашего времени; демонстрацию угрозы наступлением неудобных, иногда опасных последствий за совершение правонарушения никоим образом нельзя исключать из системы общего и специального профилактики; дело только не в жестокости наказаний за правонарушения, а в их неотвратимости, а также в преобразовании информации о привлечении лиц к ответственности на факт публичного значения.

Список литературы:

1. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК «Об административных правонарушениях» // ИПС «ӘДІЛЕТ» <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения 26.04.2021)
2. Административное право: учебный курс / под ред. Р.А. Подоприторы. Алматы: Налоговый эксперт, 2010. 368 с.
3. Закон Республики Казахстан от 23 апреля 2014 года № 199-V ЗРК «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» // ИПС «ӘДІЛЕТ» <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000199> (дата обращения 27.04.2021)
4. Самбор Н. Виды административных взысканий и уголовных наказаний, как основания для отнесения административных правонарушений к уголовным проступкам // Балтийский юридический журнал. №3. 2015. с.1-14.
5. Кашкин С.Ю., Павлинов А.В. и др. Современные технологии правового просвещения молодежи: зарубежный и отечественный опыт // Под общ. ред. А.Я. Сухарева. - Монография. - М.: Мир науки, 2020. - 361 с.
6. Абдрасулов Е.Б., Цоль Ф., Глушаченко С.Б. и др. Формирование и укрепление в Республике Казахстан профессиональной правовой культуры государственных служащих в свете модернизации общественного сознания. Монография. - Под общей редакцией проф. Абдрасулова Е.Б. - Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2020. - 480 с.
7. Книженко А. А. Общая и специальная превенции и их влияние на уголовно-правовые санкции // Форум права. 2011. № 2. С. 404-409 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2011-2/11kookpc.pdf>.

Түйін: Бұл мақалада әртүрлі әлеуметтік қатынастарға айтарлықтай қауіп төндіретін әкімшілік құқық бұзушылық институты қарастырылады, өйткені ол басқарудың күнделікті тәртібіне жүйелі қол сұғушылықты қамтиды, ол, атап айтқанда, әкімшілік ережелер мен тыйымдар арқылы қалыптасады және көбінесе күрделі ұйымдасқан, урбанизацияланған қоғамдағы адамдар өмірінің тұрақты, басқарылатын, реттелген өмір сүруін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, жаңа әкімшілік құқық бұзушылықтардың пайда болуына және дәстүрлі әкімшілік құқық бұзушылықтардың өзгеруіне мүмкіндік беретін сала ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін пайдалану нәтижесінде және қазіргі заманғы қоғамдардың технологиялық дамып келе жатқандығының нәтижесінде үнемі кеңеюде. Сонымен, қарсылықтың тиімділігі, ең алдымен әкімшілік құқық бұзушылықтардың әртүрлі нысандарын болдырмау кез-келген заманауи мемлекеттің құқықтық саясатының маңызды бағыты болып табылады. Осылайша, бүгінде бұл процесті барабар тұжырымдамалық және тұжырымдамалық аппаратта қайта құру үшін алдын-алу және әкімшілік құқық бұзушылыққа қарсы іс-қимыл процесін жан-жақты, жүйелі түрде көру қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ мұндай аппаратта Қазақстан Республикасының әлеуметтік, саяси және құқықтық жүйесінде болып жатқан өзгерістерді ескеретін және әкімшілік теріс қылықтарға қарсы іс-қимыл мен олардың алдын алу саласында әртүрлі елдердің озық тәжірибесін

әртүрлі тәсілдермен пайдаланатын практикалық қызмет нысандарын жаңғырту қажет болып табылады.

Кілт сөздер: әкімшілік ескерту шаралары, Әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік жауапкершілік, алдын алу, алдын алу шаралары, құқық бұзушы

Abstract: This article examines the institution of administrative offenses, which is a significant threat to diverse social relations, since it involves systematic encroachments on the daily order of management, which is formed, in particular, through administrative and legal regulations and prohibitions, and through which most of the stable, controlled, orderly existence of people's lives in a complex, urbanized society is ensured.

At the same time, the scope that allows the emergence of new and modification of the commission of traditional administrative offenses is constantly expanding due to the use of scientific and technological progress and as a result of the fact that modern societies are becoming more and more technologically advanced. So, the effectiveness of counteraction, first of all, the prevention of various forms of committing administrative offenses, is an important direction of the legal policy of any modern state. Thus, today there is an urgent need for a comprehensive, systematic vision of the process of preventing and countering administrative offenses in order to recreate this process in an adequate conceptual and conceptual apparatus. It is also necessary to reproduce in such an apparatus the forms of practical activity that will take into account the changes taking place in the social, political and legal system of the Republic of Kazakhstan, and will use the progressive experience of different countries in the field of countering administrative offenses and preventing them in different ways.

Keywords: administrative prevention measures, administrative offense, administrative responsibility, prevention, preventive measures, offender

ӘӨЖ: (541.18)

¹Амангелдиева Ә.С., ¹Бихондиева А.Б., ²Сюттибаева А.
¹заң ғ.магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²заң ғ.к., доцент, Мирас университеті. Шымкент, Қазақстан

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢДЫЛЫҚ ҚАҒИДАТЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСАТЫН ӨЗГЕ ДЕ АДАМДАР

Түйін: Бұл мақалада қылмыстық іс жүргізу саласындағы заңның нормасы бойынша, қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың әрқайсысы материалдық, іс жүргізу заңнамасының барлық талаптарын және оның ішінде осы қызмет принциптерін тұжырымдайтын формулаларды сақтауы керек. Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасының ережелері заңдылықты тереңірек түсіну үшін өте маңызды деп есептелінеді, және соған қоса сәйкес мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар «тек рұқсат етілген нәрсе» қағидасын дәйекті және қатаң ұстануы керек. Рұқсат тек заңмен ғана қамтамасыз етіледі, қылмыстық процестің барлық қатысушыларына бірдей қолданылады және басқа құқықтық нормаларды құрайды. Тек Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес адамның жеке өмірі туралы ақпаратты жинау, пайдалану, тарату оның жақсы атына нұқсан келтіруі, себебі оның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруына кедергі келтіруі мүмкін. Сот билігінің мақсаты - сот төрелігін жүзеге асыру және сот төрелігі қылмыстық іс жүргізу саласында қылмыстық іс жүргізу түрінде жүзеге асырылады. Сондықтан соттың сот төрелігін жүзеге асыруы сот төрелігінің функциясын орындайтын жалғыз орган болып табылатын соттың нақты жағдайларына байланысты және функция басқаға берілмеген, сонымен қатар бұл сот іс-әрекетінің бір түрі болып саналды.

Кілттік сөздер: процесс, қылмыс, принцип, сот, мүлік, тергеу, айыпталушы, куә, саяхатшы, тергеуші, мемлекет, тұлға, бостандық, заң.

Кіріспе. Қылмыстық іс жүргізу саласындағы заңдылық қағидасы қылмыстық

процестің әрбір қатысушысы материалдық сомен іс жүргізу заңнамасының барлық талаптарын, оның ішінде осы қызмет принциптерінің формулаларын қамтитын ережелерді сақтауға міндетті. Заңдылықты тереңірек түсіну үшін Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасының ережелері ерекше маңызды, оған сәйкес мемлекеттік органдар солай бола лауазымды адамдар «тек рұқсат етілген нәрсе» қағидатын үнемі және қатаң сақтауы керек заң болып есептелінеді. Заңда көзделгенге ғана жол беру принципі қылмыстық іс жүргізудің барлық қатысушыларына бірдей қолданылып, басқа заңдылық қағидасын құрайды. Тек Қазақстан Республикасының заңға сәйкес келеді, сонымен, адамның жеке өмірі туралы ақпаратты жинау, пайдалану және тарату оның жақсы атына нұқсан келтіруі және оның конституциялық құқықтары және, бостандықтарын жүзеге асыруына кедергі келтіруі мүмкін.

Теориялық талдау. Заңдылық принципі екі жақты әсер етеді. Бір жағынан, мемлекеттік органдардың қызметі заңмен олардың қызметіне араласуға, қылмыстық іс жүргізу жұмыстарын жүргізетін адамдар мен органдардың заңды талаптарына бағынбауға немесе олардың қызметіне заңсыз араласуға тыйым салу түрінде қорғалады. Екінші жағынан, заң азаматтарды қылмыстық қудалау органдары мен тұлғаларының заңсыз араласуынан қорғауды көздейді, ал егер заңсыз әрекеттер мен шешімдер процессуалдық құқықтық қатынастарға қатысушылардың конституциялық құқықтары және заңды мүдделерін шектейтін болса, бұл әрекеттер мен шешімдерге сотқа шағым жасалуы мүмкін. кепілдіктер берді.

Сот төрелігі дегеніміз - заңдарда белгіленген тәртіптермен азаматтық және қылмыстық істер бойынша сотта қарау мен шешу жолымен заңдылықты барынша арттыруға бағытталған соттардың қызметі. Сот төрелік соттың атқаратын қызметін, тек сот қана жүзеге асыратын принцип Конституциядағы мемлекеттегі билікті үш тармаққа бөлу туралы ережеден басталады, оның бірі - сот билігі. Сот билігінің мақсаты - адам мен азаматтың құқықтары сомен қоса бостандықтары және заңды мүдделерін қорғау. Бұл азаматтық және қылмыстық заңмен белгіленген сот ісін жүргізудің басқа түрлері арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен, сот жүйесінің мақсаты - сот төрелігін жүзеге асыру. Сот төрелігі қылмыстық іс жүргізу саласында қылмыстық іс жүргізу түрінде жүзеге асырылады. Демек, соттың сот төрелігін жүзеге асыруы сот төрелігінің функциясын жүзеге асыратын жалғыз орган болып табылатын соттың нақты жағдайларына байланысты. Бұл функция басқа органға берілмеген; сонымен қатар бұл сот билігін жүзеге асырудың бір түрі.

Бұл принциптің мазмұнын қамтамасыз ететін ерекшеліктер: оның өндірістің барлық сатыларына тікелей әсері (біріншіден қадағалауға, оның ішінде апелляциялық және кассациялық сатыға дейін); сотта оның мүдделерін қорғайтын адамның әлеуметтік мәртебесіне байланысты кез-келген субъективті факторлардан соттың бостандығы; соттың толықтығы - сот шешімінің өзгермейтіндігі, оны тек сот тәртібімен жою сомен өзгерту мүмкіндігі; соттың қылмыстық әділет жүйесіндегі үстем жағдайы - бәсекелес тараптар болып табылатын қылмыстық қудалау және қорғаныс органдарының позицияларына қарамастан істің нақты шешімі; қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырудағы сот іс-әрекетінің ерекше іс жүргізу және құқықтық режимі; мүлктік, қызметтік және басқа жағдайларға қарамастан барлық адресаттардың сот шешімдерін орындау міндеті; қолданыстағы заңнамаға сәйкес тергеу жүргізілген қылмыстық істі сотта шешу үшін заңнамада көзделген жағдайларда сот шешімі басқа органның, лауазымды адамның немесе басқа адамның шешімімен алмастырыла алмайтындығы; соттың Конституциялық Кеңеске қылмыстық іс бойынша қолданылатын заңды конституциялық емес деп тану туралы ұсыныс енгізу құқығы; қылмыстық қудалау органдарының заңсыз әрекеттері туралы шағымдарды қарау үшін сотқа ерекше өкілеттіктер беру.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығы қылмыстық процестің формальдылығымен қамтамасыз етіледі. Қылмыстық іс жүргізудің

формальдылығы мынада: прокуратура, тергеу органдары мен тергеу органдары мемлекет, қоғам мүдделерін, жеке тұлғаның құқықтары және заңды мүдделерін қорғау мақсатында сотқа дейінгі тергеуді бастап, кінәлілерді анықтайды қылмыскерлердің еркіне қарамастан. заңмен белгіленген барлық жазаларды қолдану. Сот істі егжей-тегжейлі шешуі керек.

Соттың қорғау қағидасының ажырамас бөлігі болып заңға сәйкес сотталғандыққа қол сұғылмаушылық жатады. Бұрын айтылғандай, бұл ереже Қазақстан Республикасының Конституциясында келесідей бекітілген: «Ешкім өзінің келісімінсіз заңда көзделген соттылықты өзгерте алмайды».

Бұл норма алғаш рет процессуалдық құқықта принциптік норма ретінде қалыптасты. Соттылық - бұл істерді бірінші сатыда қаралған соттар арасында бөлу, яғни істі қарау үшін нақты сот құру. Басқаша айтқанда, юрисдикция әділеттілік ұғымымен байланысты. Істі тиісті сотта қарау шешімнің заңдылығы мен негізділігінің кепілдерінің бірі болып табылады.

Адамның жеке өмірі туралы ақпаратты жинау, пайдалану және тарату оның жақсы атына нұқсан келтіруі және оның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруына кедергі келтіруі мүмкін. Кез-келген жағдайда, немесе заңда құпияны құрайтын мәліметтерді жариялағаны үшін жауапкершілік қарастырылған болса (мысалы, немесе асырап алынған баланың еркіне қарамастан жариялау, ар-намысты құрметтеу қағидасын бұзу деп саналуы керек және жеке тұлғаның қадір-қасиеті).

Прокуратура органдарының қызметі қылмыстық процеске қатысушы адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидатын қамтамасыз етуге, сондай-ақ бұл принципті адамның туыстары мен достарына (мысалы, балаларына, жұбайына, айыпталушының ата-аналары және т.б.). Жеке өмір туралы ақпарат тарату жеке тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу принципін бұзу деп саналуы керек). Ақтау үкімі бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату қарастырылып отырған қағиданы бұзу деп түсіну керек, оның құқықтық салдары моральдық зиянды сөзсіз өтеу болып табылады.

Қылмыстық процеске қатысатын басқа адамдар қатарына куә, сарапшы, маман, аудармашы, куә, сот отырысының хатшысы және сот орындаушысы жатады.

Куә – ол іс үшін маңызы бар кез-келген мән-жайларды білетін кез-келген адам куә ретінде айғақ беруге шақырылуы және одан жауап алынуы мүмкін.

Сарапшы - сот және тергеу органдарының сараптамасына қатысатын арнайы ғылыми білімі бар адам. Сараптаманы анықтаушы, тергеуші және сот шешімі тағайындайды. Сараптама іс материалдарын зерделеу нәтижесінде іс үшін маңызды мән-жайларды анықтауға болатын жағдайларда тағайындалады. Зерттеу нәтижелері бойынша сарапшы қорытынды жасайды. Сарапшының қорытындысы, оның ауызша түсініктемесі іс бойынша дәлел ретінде танылады. Алайда сараптама қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін органдар үшін міндетті емес.

Маман дегеніміз - ғылым, техника, медицина, педагогика сияқты әр түрлі ғылым салаларында арнайы ғылыми білімі бар адам. Тергеу мен сот ісін жүргізуге мүдделі емес кәсіпқойларды дәлелдемелерді жинауға, тергеуге және бағалауға, сондай-ақ технологияларды қолдануға көмектесуге шақыруға болады.

Аудармашы - егер күдікті, айыпталушы, сотталушы, олардың қорғаушысы немесе жәбірленуші, азаматтық талап қоюшы, азаматтық сотталушы және істің басқа қатысушылары істің тілін білмесе, олар жазбаша түрде аударма жасауға құқылы емес құжаттар. іс-әрекетке қатысатын және оған қызықпайтын адам. Қылмыстық процесті жүргізетін орган адамды аудармашы етіп тағайындау туралы қаулы шығарады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 85-бабының ережелері процеске қатысуға шақырылған, саңырау немесе саңырау белгілері бар адамдарға қолданылады.

Куә - бұл іске қызықпайтын және қылмыстық процесті жүргізетін органның тергеу әрекеттерін толық және дұрыс қабылдауға қабілетті адам. Ол қылмыстық қудалауға

қарамастан фактіні, тергеудің барысы мен нәтижелерін тергеуге қатысады. Кем дегенде екі куәгер шақырылатын болады. Куәгер өзінің міндеттерін орындаудан бас тартқаны үшін немесе сыртқы келуден жалтарғаны үшін негізсіз себептермен әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Сот отырысының хатшысы - сот отырысының хаттамасын жүргізетін және қылмыстық іске қызығушылық танытпайтын адам. Сот отырысы хатшысының міндеттері. Сот отырысының хатшысы сот отырысының хаттамасының толықтығы мен дұрыстығына жеке жауаптылықта болады.

Сот отырысының хаттамасында қасақана қате немесе қате мәліметтер болған жағдайда, хатшы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес жауап береді. Сот приставы - соттардың жұмысын және сот шешімдерін орындау тәртібін қамтамасыз ету бойынша өзіне заңмен жүктелген міндеттерді орындайтын лауазымды адам.

Қылмыстық процеске қатысушылардың негізсіз жалған пікірлері, қорытындылары немесе шешімдері, жеке және өзге де мүдделері қылмыстық процеске қатысу мүмкіндігін жоққа шығаратын мән-жайлар деп танылады. Нәтижелер алдын-ала тергеу мен сот талқылауының объективтілігін, толықтығын, әртүрлілігін бұзуға әкелуі мүмкін.

Заң наразылық процесіне қатысушылардың тобын белгілейді. Назылық білдірушілерге:

- судья және прокурор, тергеуші, анықтаушы;
- қорғаушы және жәбірленушінің өкілі (жеке айыптаушы), азаматтық талапкер сомен азаматтық жауапкер;
- куә, сот отырысының хатшысы, сот приставы, аудармашы, сарапшы, маман.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес судья, прокурор, тергеуші немесе анықтаушы бұрын осы іс бойынша келесі іс-әрекеттерге қатысқан болса, қылмыстық процеске қатысушы іске қатысудан шеттетіледі:

- 1) жәбірленуші, азаматтық жауапкер, азаматтық талапкер, куә ретінде қатысады;
- 2) бұл іске сарапшы, маман, аудармашы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, қорғаушы, заңды өкіл, прокурордың, қорғаушының, тергеушінің, анықтаушының жақын туыстары ретінде қатысады;
- 3) адамды іс жүргізуге тікелей немесе жанама түрде мүдделі деп тануға негіз болатын басқа жағдайлар.

Нәтижелерді талқылау. Қылмыстық процеске қатысушылардан бас тарту тәртібі келесідей анықталды:

- қылмыстық істі жеке негізде қарап, шешім шығарған судьяға қарсы наразылықтарды осы соттың төрағасы немесе жоғары тұрған соттың судьясы шешеді;
- бірнеше судьялармен немесе соттың барлық мүшелерімен

Қарсылық көпшілік дауыспен шешіледі. Егер ұпайлар тең болса, төрешілер бөлінді деп саналады. Қарсылық сот тергеуі басталғанға дейін берілуі керек, ал қарсылықтың өзі шешім қабылданатын судьялардың кеңесу бөлмесінде шешіледі. Судьяға қарсылық білдірген жағдайда іс басқа судьяға немесе басқа сотқа жіберіледі.

Қорытынды. Қарсылықты қабылдамау немесе қанағаттандыру туралы шешім шағымдануға (наразылық білдіруге) жатпайды. Шешіммен келіспеу туралы дәлелдер апелляциялық шағымға немесе қадағалау шағымына енгізілуі мүмкін. Алдын ала тергеу кезінде сотқа дейінгі тергеуді бастау және прокурорға қарсылық білдіру мәселелері жоғары тұрған прокурормен, ал сот талқылауы кезінде істі істі қарайтын сот шешеді. Прокурор тергеушінің немесе анықтаушының қарсылығы туралы шешім шығарады. Егер істің мән-жайы белгілі болса, куәгер қылмыстық процеске қатыса алмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Төлеубекова Б.Х . Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы: Оқулық. Жалпы бөлім. Алматы, 2017.

2. Нұрмашев Ү. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы: Жалпы және ерекше бөлімдер. Оқу құралы. Алматы: Жеті жарғы, 2014 ж.

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл, ресми.мәтін: 02.02.2017ж. / Изд. «Жеті жарғы», 2017. 49 б.

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 4 шілде 2014 ж. № 231-V. – Алматы: ЮРИСТ, 2014. – 344 б.

5. Башкатов Л.Н., Ветрова Г.Н., Донченко А.Д., Зажицкий В.И., Шестакова В.И. Уголовный процесс. Учебник для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА, 2018.

Аннотация: В этой статье согласно закону в сфере уголовного судопроизводства каждый участник уголовного процесса должен соблюдать все требования материального, процессуального закона, в том числе формулы, формулирующие принципы этой деятельности. Положения Государственной программы правовой реформы в Республике Казахстан считаются очень важными для более глубокого понимания верховенства закона, и кроме того, государственные органы и должностные лица должны последовательно и строго придерживаться принципа «только то, что нужно». позволено". Разрешение предоставляется только законом, распространяется в равной степени на всех участников уголовного процесса и составляет другие правовые нормы. Только в соответствии с законодательством Республики Казахстан сбор, использование и распространение информации о частной жизни человека может нанести ущерб его хорошей репутации, поскольку может препятствовать осуществлению его конституционных прав и свобод. Целью судебной власти является отправление правосудия и отправление правосудия в форме уголовного судопроизводства в уголовно-процессуальной сфере. Следовательно, отправление правосудия судом зависит от конкретных обстоятельств суда, который является единственным органом, выполняющим функцию правосудия, и эта функция не делегируется, и это считалось формой судебного иска.

Ключевые слова: процесс, преступление, принцип, суд, имущество, расследование, обвиняемый, свидетель, путешественник, дознаватель, государство, личность, свобода, закон.

Abstract:In this article, in accordance with the law in the field of criminal proceedings, each participant in criminal proceedings must comply with all the requirements of the substantive, procedural law, including the formulas that formulate the principles of this activity. The provisions of the State Program of Legal Reform in the Republic of Kazakhstan are considered very important for a deeper understanding of the rule of law, and in addition, government bodies and officials should consistently and strictly adhere to the principle of "only what is needed". allowed. "Permission is granted only by law, applies equally to all participants in the criminal process and constitutes other legal norms. Only in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, the collection, use and dissemination of information about a person's private life can damage his good reputation, since it can interfere the exercise of his constitutional rights and freedoms. The purpose of the judiciary is to administer justice and administer justice in the form of criminal proceedings in the criminal procedural sphere. Therefore, the administration of justice by a court depends on the specific circumstances of the court, which is the only body performing the function of justice, and this function is not delegated and this was considered a form of legal action.

Keywords: process, crime, principle, court, property, investigation, accused, witness, traveler, investigator, state, personality, freedom.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –**

УДК: 378

Усенова А.М.

доктор PhD, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйін: Кәсіби тұрақтылық күрделі жағдайларда жұмысты саналы талдау кезінде мақсатты белсенділікті жүзеге асыру үрдісінде қалыптасады. Сонымен кәсіби тұрақтылықты кәсіби қызметте көрінетін жеке тұлғаның интегралдық қасиеті және оны сәтті кәсіби дайындықтың мақсаты, нәтижесі, өлшемі ретінде және таңдалған мамандық бойынша еңбек ұзақтығында, қанағаттануында, табыстылығында көрінетін жеке қасиет ретінде деп түсінуге болады. Сондықтан кәсіби тұрақтылық ұғымын кеңірек қарастырған жөн, өйткені ол эмоционалдық, эмоционалдық-еріктік, моральдық, психикалық және психологиялық тұрақтылықты қамтиды. Сондықтан, әртүрлі тәсілдермен талдау тұрақтылықты адамның жеке ресурсы ретінде күрделі жоғары ұйымдастырылған жүйе ретінде қарастыруға және оны адамның биологиялық, психологиялық және әлеуметтік деңгейлерде өзінің күйінің тепе-теңдігі мен тұрақтылығын организмнің тұтастығын бұзбай үнемі өзгеріп отыратын өмірлік жағдайларда сақтау қабілеті ретінде анықтауға негіз болады. Бұл мақалада болашақ мамандардың кәсіби құрылымына сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: тұрақтылық, кәсіби тұрақтылық, бағыттылық, тұлғаның бағыттылығы, табыстылық, кәсіби табыстылық, тұлғалық сапа, өзін-өзі дамыту.

Кіріспе. XXI ғасырдың басындағы техниканың қарқынды дамуы және қоғамның әлеуметтік құрылымының оған толық сәйкес келмеуі адам өмірінде бірқатар жаһандық мәселелерді тудыруда. Тез өзгеретін табиғи және әлеуметтік жағдайларда қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмау адамзаттың одан әрі өмір сүруіне қауіп төндіретіні белгілі. Осының салдарынан халықты, әсіресе өскелең ұрпақты қауіпті және төтенше жағдайларда қауіпсіз мінез-құлыққа үйрету қажеттілігі туындайды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «жақын болашақта біздің мемлекетке мыңдаған жоғары кәсіби мамандар мен дипломды ғалымдар қажет болады. Қазақстанның әлемнің ең бәсекеге қабілетті елдері қатарына кіру міндеті оны жоғары кәсіби мамандар іске асырғанда ғана шешілуі мүмкін... Осының салдары ретінде білімнің толассыздығы мен мамандықты тұрақты көтеру анағұрлым маңызды бола түспек», - деп атап көрсетуі зерттелінетін мәселесінің өзектілігін айқындай түседі [1].

Осы тұрғыдан алғанда, болашақ педагогтарды кәсіби даярлау тиімділігінің жетекші компоненттерінің бірі педагогикалық қызметке олардың кәсіби тұрақтылығын қалыптастыру болып табылады. Көптеген теориялық және эмпирикалық зерттеулерге қарамастан, бұл мәселе әлі де өзекті болып қала береді және одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Мақсаты мен міндеттері: Бұл мақаланың мақсаты зерттеу мәселесі бойынша шетелдік және отандық ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау және болашақ мамандардың кәсіби тұрақтылығының құрылымын анықтау.

Зерттеу әдістері: теориялық әдістердің ішінде талдау, ретроспективті талдау, салыстырмалық талдау, талқылап қорытындылау қолданылады.

Зерттеу нәтижелері (Нәтижелерді талқылау). Педагогтардың кәсіби тұрақтылығы мәселесі XX ғасырдың 90-жылдарында белсенді дами бастады, өйткені ғалымдар

педагогтардың үнемі күрделеніп келе жатқан іс-әрекетінің жағдайларына және оларға дайын еместігіне назар аударды.

«Кәсіби тұрақтылық» термині педагогикада ХХ ғасырдың 80-ші жылдарының ортасынан бастап дербес мәртебеге ие бола бастады. Белгілі педагогтер мен психологтар ғалымдардың (И.П.Андриади, М.А.Алимова, Л.Г.Борисова, З.К.Каргиева, З.Н.Курлянд, О.В.Ржанникова, В.Е.Пеньковтың және т. б.) еңбектерінде педагогтың кәсіби тұрақтылығы мәселесіне әртүрлі көзқарастар көрсетілген. Зерттеушілер әртүрлі анықтамаларын ұсынады, бірақ олардың барлығы кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби қызметінің тиімділігі, тұрақтылығы және сенімділігі сияқты маңызды категориялармен байланыстырады.

Ю.К. Стрелков педагогтың кәсіби тұрақтылығының ажырамас сипаттамасы ретінде интеграцияланған құрылымға біріктірілген эмоционалдық, мотивациялық, танымдық және ерікті жеке қасиеттердің болуын атап көрсетеді. Оның пікірінше, кәсіби тұрақтылықтың әлеуеті келісілген жұмыс арқылы оны сақтайтын және маманның жеке кәсіби тәжірибесімен анықталатын үйлесімді тетіктермен, көңіл-күйімен байланысты [2].

Ю.В. Челышева кәсіби тұрақтылықты педагогтардың жеке басының интегративті сапасы ретінде қарастырады және оның құрылымдық компоненттеріне кәсіби бағдар, кәсіби өзін-өзі тану, кәсіби мәселелерді өз бетінше шешуге дайындығын жатқызады, сонымен қатар бұл сапаны университеттің дайындық процесінде қалыптастыруға және түзетуге болады деп санайды [3].

Бірқатар зерттеушілер педагогтардың кәсіби тұрақтылығы педагогтың кәсіби субмәдениетінің бір бөлігі, кәсіби күйзелісті жеңудің бір тәсілі деп санайды; қиын өмірлік шешімдер үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға дайындықпен өзара байланысты; педагогтың кәсіби қызметінде өзін-өзі жетілдіруді, белсенді өмірлік ұстанымды, педагогикалық мамандық пен педагогикалық ұжымның құндылықтарын қабылдауды болжайды. Авторлардың пікірінше, педагогтың кәсіби тұрақтылығын қалыптастыру өз кезегінде шығармашылық белсенділіктің көрінісін, мамандыққа деген қызығушылықтың жоғары дәрежесін анықтайды [4].

В.В. Гузь педагогтың кәсіби тұрақтылығын оның педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі сапалық сипаттамасы деп түсінеді, ол оның құндылық қатынастарының, эмоционалдық-еріктік процестер мен жағдайлардың тұрақтылық деңгейін көрсетеді. Ғалымның пікірінше, педагогтардың кәсіби тұрақтылығының көрсеткіштері оның субъективтілігі, әлеуметтік жетілуі және кәсіби құзыреттілігі болып табылады [5].

А.А. Перевалова кәсіби тұрақтылық деп адамның интегративті қасиеті түсініледі, ол ұзақ уақыт бойы кәсіби функцияларды белсенді, дербес, эмоционалды күйзелістерсіз орындауға мүмкіндік береді [6].

З.Н. Курлянд кәсіби тұрақтылықты күрделі интегративті сапа, қасиеттер мен жеке қасиеттердің синтезі деп түсіндіреді, бұл сенімді, өздігінен, ең аз эмоционалдық шығындармен өзінің кәсіби қызметін ұзақ уақыт бойы сапалы және дәл орындауға мүмкіндік береді [7].

Кәсіби тұрақтылықты зерттеудің шетелдік тұғырларына (тәсілдемелерін) талдау жасау онда кәсіби тұрақтылық терминіне мәні бойынша «педагогтың өзіндік тиімділігі» ұғымы (TSE) жақын келетінін көрсетеді. Бұл педагогтың педагогикалық іс-әрекетке дайындық дәрежесі, осы қызметтегі қойылған оқыту және тәрбиелеу мақсаттарына жету қабілеті, тәуекел факторларына қарсы тұруға қабілеттілік, жағдаяттық және тұлғалық мазасыздықтың төмен деңгейі болып саналады деп есептесе [8], ал екіншілері кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби құзіреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады, оған педагогикалық мамандыққа тұрақты ынталандыру, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігін енгізеді [9].

С.А.Минюрова, А.И.Калашников болашақ мамандыққа бейілділік немесе шынайы

берілгендік компоненттері болуы мүмкін деп есептейді, олар: аффективтілік (мамандыққа деген эмоционалды көзқарас), тұрақтылық (мақсаттар мен құндылықтарды қабылдауға берік сенім, кәсіпте ұзақ болу, кәсіпте қалуға деген ұмтылыс), кәсіби белсенділік (мамандыққа толық оралу, жұмыс істеуге деген ұмтылыс, кәсіби өзін-өзі жетілдіруге дайындық және ұмтылу, мамандыққа қатысты күш салуға деген ұмтылыс), кәсіби нормативтілік (кәсіби адалдық, заңдылық, міндеттемелерді орындау), кәсіби сәйкестендіру (өзін-өзі жіктеу, сәйкестендіру валенттілігі, кәсіби сипаттамаларды интериоризациялау) [10].

Болашақ педагогтардың кәсіби тұрақтылығын сипаттайтын құрылымды нақтылау нәтижесінде келесі көрсеткіштері анықталады: кәсіби-педагогикалық бағыттылық; таңдаған мамандыққа қанағаттанушылық; кәсіби-педагогикалық білім жүйесі (гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық пәндер, психологиялық-педагогикалық, медициналық-биологиялық, тіршілік қауіпсіздігі бойынша білім); кәсіби-педагогикалық біліктер жүйесі (конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативтік, гностикалық, жобалау, қолданбалы); өзін-өзі дамыту және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті; эмоционалды реттеу қабілеті; ерікті қасиеттердің болуы (мақсаттылық, табандылық, табандылық, жауапкершілік, өзіне сенімділік).

Сондықтан болашақ педагогтардың кәсіби тұрақтылығының құрылымы мынадай компоненттерімен ерекшеленеді:

1. Мотивациялық компонент: жетістікке жету мотивациясының болуы; педагог ретінде өзіне деген сенімділік; қызметті қанағаттандыру.

2. Эмоционалды компонент: эмоционалды стресстің болмауы, аудиториядан қорқу, эмоционалды күйлерді реттеу қабілеті, ерікті қасиеттердің болуы; сыртқы ынталандырулардан және теріс әсерлерден жағымсыз әсерлерді жеңуге негізделген жеке тұлғаның эмоционалды тәжірибесі; ерікті компонент әрекеттердің белгілі бір өзін-өзі реттеуінде көрінеді.

3. Жүйелік компонент: әдіснамалық рефлексия, аудитория мен жекелеген студенттердің мінез-құлқына реакция жылдамдығы, қалыпты шаршау.

4. Кәсіби-педагогикалық компонент: стандартты емес жағдаяттарды талдай білу, осы жағдаят аясында реттелетін өзгерістерді болжау, педагогикалық мақсатқа сай шешім қабылдай білу, кәсіби, психологиялық-педагогикалық, жалпы білімінің болуы, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі тануға тұрақты қажеттілік.

Сондықтан кәсіби тұрақтылықтың өлшемдері ретінде мотивациялық, танымдық, эмоционалды, еріктік және коммуникативтік компоненттер алынады. Мысалы, кәсіби тұрақтылықтың эмоционалды компонентінің қалыптаспауы эмоционалды пассивтілік, сыртқы әсерлерге әлсіз жауап, эмоционалды қозғыштық және агрессиялық тұрғыдан сипатталады. Ал кәсіби тұрақтылықтың эмоционалды компонентінің қалыптасуы сыртқы ынталандырудың күші мен қарқындылығына, педагогтың принциптері мен мақсаттарының тұрақтылығына, мінез-құлықтың икемділігіне, мотивтерінің динамикасына қарамастан, толық жұмыс істеу қабілетінен көрінеді.

Л.М.Митина педагогика ғылымы контекстіндегі психологиялық тұрақтылықты эмоционалды, психологиялық және таза кәсіби (педагогикалық) аспектілерде қозғалыс тудыруы мүмкін қиындықтардың алуан түріне қарсы тұруға көмектесетін қасиет ретінде бекітеді. Мұғалімге балалармен жұмыс жасауда тұрақтылық шеберлігі көмектесе алады, ең бастысы қоғамда болып жатқан өзгерістер арасында бейімделу қабілетіне ие болу тиіс деп есептейді [11].

Сонымен психологиялық тұрақтылық интегративті және күрделі сапа ретінде түсіндіріледі, өйткені мұнда психикалық белсенділіктің әртүрлі компоненттері (эмоционалды, моральдық, еріктік), сондай-ақ, тұрақтылық феномені психика, сана және тұлға туралы білімнің басқа салаларымен жан-жақты байланыста бекітілген деп қорытынды жасалады. Осыдан болашақ маманның психологиялық тұрақтылығын

қалыптастыруда оның өзін-өзі жүзеге асыруы және оған қабілеттілігі, жеке қақтығыстарды шешу шартымен субъективті өсуі, сәйкестік пен тәуелсіздіктің теңгерімі, ниеті мен мақсаттарын сақтай отырып, ағымдағы жағдаятқа әсер етудің белгілі бір мүмкіндігі болуы керек.

Жоғарыда айтылғандарды талдай отырып, педагогикалық тұрақтылық жеке тұлғаның психологиялық қасиеттерінің синтезі, кәсіби мәселелерді ұзақ уақыт бойы ең аз қателіктермен шешуге мүмкіндік береді деп тұжырымдауға болады.

Сондықтан, психологиялық және педагогикалық тұрақтылық педагогтың педагогикалық үдерістің динамикасын, сондай-ақ оның басқа қатысушыларының (оқушыларының) көңіл-күйінің динамикасын бақылай алуына, білім беру үдерісін сапалы жақсартуға бағытталған, педагог білім алушылардың қызығушылығы мен ынтасын сақтай отырып, білім беру үдерісін тәртіппен жүзеге асыра алатын күшті және төзімді тұлға қасиеттеріне ие болуы қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, жоғары оқу орындарының міндеті болашақ мамандарға өз саласы бойынша қиындықтарға төзімділігін одан әрі дамытуға, дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік туғызу болып табылады. Педагогтың кәсіби тұрақтылығы ұзақ уақыт бойы кәсіби қызметті сәтті орындауға мүмкіндік беретін кәсіби-педагогикалық білім мен дағдылардың, мотивациялық және эмоционалдық-еріктік тұлғалық сапа-қасиеттерінің жиынтығын қалыптастыруды сипаттайды.

Қорытындылар. Зерттеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерге теориялық талдау қорытынды жасауға, сонымен қатар бірнеше негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

- педагогикалық қызмет жыл сайын эмоционалдық түрде шиеленісіп келеді және көптеген стресс факторларының болуымен сипатталады, сондықтан педагогтардың кәсіби тұрақтылығын дамыту білім беру ұйымдары үшін маңызды міндет болып табылады;

- шетелдік әдебиеттерде «кәсіби тұрақтылық» ұғымы іс жүзінде кездеспейді, оның орнына мағынасы жақын терминдер қолданылады: «эмоционалды тұрақтылық», «эмоционалды интеллект», «педагогтың өзіндік тиімділігі», сондықтан оларды педагогтардың кәсіби тұрақтылығының құрамдас бөлігі ретінде де қарастыруға болады;

- кәсіби тұрақтылық университетте оқу кезеңінде қалыптасуы мүмкін жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде қарастырылуы тиіс;

- кәсіби тұрақтылықты педагогтың кәсіби мәдениетінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс, оны игерусіз өнімді кәсіби қызмет мүмкін емес;

- кәсіби тұрақтылықтың құрылымдық компоненттерінің қатарында мотивациялық, құндылық, когнитивтік және эмоционалдық компоненттер енгізіледі;

- кәсіби тұрақтылық кез келген, соның ішінде күйзеліс жағдайларында да кәсіби қызметті ұзақ, тұрақты және жоғары өнімділік деңгейінде орындау қабілетін білдіреді;

- өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру педагогтердің кәсіби тұрақтылығының өзекті компоненттері ретінде көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінде оқыған дәрісі. Май, 2006ж.

2. Стрелков Ю. К. Инженерная и профессиональная психология. М.: Академия, 2005. 290с.

3. Чельшева Ю.В. Профессиональная устойчивость современного педагога в работе с подростками асоциального поведения / Ю.В. Чельшева // Наука 21 века: вопросы, гипотезы, ответы. 2015. № 6 (15). С. 119–124.

4. Лазарев М.А. Профессиональная устойчивость будущих педагогов: потенциал в процессе подготовки и критерии оценки /М.А. Лазарев, О.В. Стукалова, Т.В. Темирова // Наука и школа. 2018. № 2. С. 62–68.

5. Гузь В.В. Формирование профессионально-личностной устойчивости учителя: дис. ... канд. пед. наук. М., 2007. 195с.
6. Перевалова А.А. Профессиональная стабильность будущего педагога. Статья 3. Исследование профессиональной устойчивости педагога// Вестник Кемеров. гос. ун-та. 2014. № 4–1 (60). С. 81–86.
7. Курлянд, З.Н. Формирование и развитие профессиональной устойчивости учителя: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / З.Н. Курлянд. М., 1993. 30 с.
8. Velthuis, C. Teacher training and preservice primary teachers' self-efficacy for science teaching / C. Velthuis, P. Fisser, J. Pieters // Journal of Science Teacher Education. Vol. 25. P. 445–464.
9. Kunter, M. Professional competence of teachers: effects on instructional quality and student development / M. Kunter, U. Klusmann, J. Baumert, D. Richter, T. Voss, A. Hachfeld // Journal of Educational Psychology. 2013. Vol. 105. No. 3. P. 805–820.
10. Минюрова С.А., Калашников А.И. Разработка методик диагностики профессиональной приверженности: определение содержания феномена// Инновационные проекты и программы в образовании. 2015. №5. С. 35-41.
11. Митина Л.М. Психология личностно-профессионального развития субъектов образования. М.; СПб.: Нестор-История, 2014. 376с.

Аннотация: Профессиональная устойчивость формируется в процессе осуществления целенаправленной активной деятельности при сознательном анализе работы в сложных ситуациях. Следовательно, под профессиональной устойчивостью можно понимать интегральное свойство личности, проявляющееся в профессиональной деятельности, и ее как цель, результат, критерий успешной профессиональной подготовки и личностное качество, выражающееся в продолжительности, удовлетворенности, успешности труда по выбранной специальности. Поэтому понятие профессиональной устойчивости следует рассматривать шире, так как оно включает в себя эмоциональную, эмоционально-волевою, нравственную, психическую и психологическую устойчивость. Таким образом, анализ различными способами дает основание рассматривать устойчивость как сложный высокоорганизованный ресурс человека и определять его как способность человека сохранять равновесие и стабильность своего состояния на биологическом, психологическом и социальном уровнях в постоянно меняющихся жизненных ситуациях, не нарушая целостности организма. В данной статье дается характеристика профессиональной структуры будущих специалистов.

Ключевые слова: устойчивость, профессиональная устойчивость, направленность, направленность личности, успешность, профессиональная успешность, личностные качества, саморазвитие.

Abstract: Professional stability is formed in the process of carrying out purposeful vigorous activity with a conscious analysis of work in difficult situations. Consequently, professional stability can be understood as an integral personality trait, manifested in professional activity, and its as a goal, result, criterion for successful professional training and personal quality, expressed in duration, satisfaction, and success of work in the chosen specialty. Therefore, the concept of professional stability should be considered more broadly, since it includes emotional, emotional-volitional, moral, mental and psychological stability. Thus, the analysis in various ways gives grounds to consider stability as a complex highly organized human resource and to define it as a person's ability to maintain balance and stability of his state at the biological, psychological and social levels in constantly changing life situations without violating the integrity of the organism. This article describes the characteristics of the professional structure of future specialists.

Key words: stability, professional consistency, orientation, personality orientation, success, professional success, personal qualities, self-development.

Төрөбек Е.Ж., Абдуалиева М.А.

PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ГЕОМЕТРИЯСЫН ОҚИТУ ҮДЕРІСІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК РЕСУРСТАРДЫ БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ- ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін: Еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев атап өткендей: "ғасырдың мақсаты - қоғамның нарықтық қатынастарға көшуі кезінде саяси, экономикалық және рухани дағдарыстарды еңсере алатын ізгілікті, іскер, өмірге төзімді, көп мәдениетті адамды қалыптастыруға қол жеткізу". Сондықтан бүгінгі таңда ең маңызды мәселелердің бірі-ақыл-ой жетілген, жақсы дамыған, еңбекқор, өзін-өзі қамтамасыз ететін және кәсіби мамандарды даярлау екені белгілі. Оқытуды және оның ерекшеліктерін зерттейтін ғылымдардың негізгі идеясы-оқу процесінде оқу мотивтеріне сүйену өте сәтті, оқу процесін, мотивацияны ынталандырады, жақсы нәтиже береді және оқу іс-әрекетінің компоненттерінде маңызды рөл атқарады. Яғни, оқушының сабақты игеруіне әсер ететін себептердің бірі - мотивтер. Мотивтер баланы ынталандыратын және оқуға бағыттайтын мотивтерден туындайды. Бұл себептерге оқу процесінде компьютерлік ресурстарды пайдалану жатады. Мақалада оқу процесінде оқу мақсатына арналған компьютерлік ресурстарды қолданудың танымдық және дидактикалық мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: оқу процесі, мотивтер, компьютерлік ресурстар, танымдық және дидактикалық мүмкіндіктер

Кіріспе Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтып өткендей: «Ғасыр мақсаты – қоғамның нарықтық қарым-қатынасқа көшуі кезінде саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы, іскер, өмірге икемді, жан-жақты мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыруға қол жеткізу»[1]. Сондықтан, жан-жақты білімді, өз бетінше ізденуге және кәсіби шеберлігін арттыру қабілеті мол мамандарды дайындау еліміздегі маңызды мәселелердің бірі. Сонымен қатар, Елбасы «Цифрлық білім беру ресурстарын дамыту, кең жолақты интернетке қосу және мектептерімізді видеоқұралдармен жабдықтау жұмыстарын жалғастыру қажет» - деп атап өтті [2].

Теориялық талдау. Оқуды және оның ерекшеліктерін зерделеген ғылымдардың негізгі түйгені оқыту барысында оқу мотивтеріне сүйенудің үлкен табысқа жететіндігі [3]. Оқу үдерісін зерттеушілер П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина, А.К.Маркова, Г.И.Щукина, Р.И. Ушаков оқыту барысында көздеген мақсатқа жету, ол оқу мотивтеріне қозғау салып, оны тәрбиемен бірге ұштастыру - деген тұжырымға келген [4].

Ал С.Л.Выготский, Д.Б.Эльконин тағы басқалар оқу үдерісіне, мотивтерге қозғау салу, үлкен нәтиже беретінін және оқу әрекеттері компоненттерінің ішінде шешуші роль атқаратынын айқындаған. Яғни оқушының сабақты толық меңгеруіне әсер ететін себептердің бірі – мотивтер. Мотивтер баланы оқуға деген әрекетке итермелейтін, бағыттайтын себептерден туындайды. Баланың оқу мотивтері қызығушылығы мен қажеттіліктерге байланысты болады. Оқушының қызығушылығын арттыру үшін сабақты түрлендіріп, әр-түрлі әдіс-тәсіл қолданып өткізу жақсы нәтиже береді.

А.Н.Леонтьев «Егер мотив болмаса, онда әрекетте болмайды деген тұжырымға келген» [5]. Күнделікті кездесетін себеп-түрткілер, оқу-тәрбие үдерісінде, оқушының дамуына, сана сезімінің қалыптасуына әсер етеді және осы мотивтер арқылы жаңа нәрселер туындайды.

В.В.Давыдовтың пікірінше іс-әрекет теориясы Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасына негіз болған негізгі идеялардан келген. 1925 жылдың басынан Л.С.Выготский элеуметтік-тарихи іс-әрекет ұғымын және оның психология саласында

қолданылуын терең қарастыра бастады.

А.Н.Леонтьев Л.С.Выготскийдің іс-әрекет ұғымы жөніндегі мағлұматтарына сүйене отырып іс-әрекет теориясын жасады. Бұл теория өзінің маңыздылығы жағынан көрнекті психолог С.Л.Рубинштейннің теориясымен тең болды. Бұл теориялардың кейбір айырмашылықтарына қарамастан оларды іс-әрекеттің классикалық теориясы деп атайды.

Іс-әрекеттің ерекше түрі - оқу іс-әрекетін зерттеумен Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдов шұғылданды.

Академик В.В.Давыдовтың пікірінше «Іс-әрекет деп адамды қоршаған заттық және әлеуметтік шындықты күрделі өзгеруімен байланысты белсенділікті ғана атауға болады».

Іс-әрекет А.Н.Леонтьев бойынша, қажеттіліктен, міндеттіліктен, іс-қимылдан және операциялардан тұрады. Мұндағы қажеттілік іс-әрекеттің негізі міндеті-мақсаты мен оған жетудің шарттарының бірлігі ретінде қарастырылады. А.Н.Леонтьевтің тұжырымдамасы бойынша міндет белгілі бір іс-қимыл жасағанда орындалады, ал оның орындалуына белгілі бір құралдарды қолданумен байланысты.

А.Н.Леонтьевтің бұл схемасын нақтылай келе, академик В.В.Давыдов іс-әрекеттің мынадай құрылымдық элементтерін көрсетеді: қажеттілік, эмоция, міндеттер, іс-қимыл, іс-қимыл мотиві, іс-қимылға пайдаланылатын құрал, жоспар - бұл таным үдерістері және ерік [6].

Адамның іс-әрекеті - саналы іс-әрекет, ал еңбек іс-әрекеті үшін арнайы білім мен іскерлік қажет болады, ол ұзақ уақыт арнайы оқумен немесе жұмыс белсенділігімен келуі мүмкін, оны кәсіби іс-әрекет дейді. Операторлық іс-әрекет - ол кәсіби іс-әрекет, техникалық тұрғыдан жабдықталған белгілі бір қашықтықтан техникалық технологияны бақылау және басқару екендігін айтады. Іс-әрекеттің психологиялық теориясы оның мәнін ашуы керек, іс-әрекетте адамның ең маңызды қасиеттерінің бірі белсенділік пен «іс-әрекет феноменінің көпжақтылығы» бейнеленіп көрсетілуі тиіс. Іс-әрекет адамның өзін қоршаған нақты дүниеге белсенділік тұрғысынан қараудың маңызды түрі.

Заманауи кезеңде үздіксіз білім берудің біртұтас жүйесінің қызметінде және осы жүйені басқаруда білім берудің компьютерлік ресурстарын пайдаланбау мүмкін емес. Білім берудің компьютерлік ресурстарын оқу үдерісінде пайдалану заманауи қоғамның күттірмейтін қажеттілігі болып табылады. Оқу үдерісіне білім берудің компьютерлік ресурстарын қолдану оқу үдерісіне техникалық құралдарды ендірудің көпжылдық үдерісінің жалғасы және дамытуы болып табылады.

Білім беруді ақпараттындыру заманауи қоғамды ақпараттындыру үдерісінің негізгі және әлеуметтік маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Білім беруді ақпараттындыру деп заманауи ақпараттық дүниежүзілік қауымдастықтың жағдайында азаматтарды дайындау және компьютерлік техника және ақпараттық технологияларды кең түрде пайдалану негізінде білім беру және кәсіби дайындау сапасын арттыру үдерісін айтамыз.

Оқу үдерісінде компьютерді қолдану үш формада: жаттықтырушы ретінде, оқытушының орнына белгілі қызметтерді орындайтын көмекші ретінде, белгілі ортаны және оның ішіндегі мамандардың әрекетін моделдейтін құрылғы ретінде іске асырылады. Ең үлкен алғышарттар ойлау қабілетін дамыту үшін, шешім қабылдауға қабілеттерді қалыптастыру үшін жағдай жасайтын имитациялық модельдеу мақсаттары үшін оқыту барысында білім берудің компьютерлік ресурстарын пайдалану кезінде ашылады. Компьютерлік құралдармен жұмысты оқытудың дараландыруды қамтамасыз ететін диалог режимінде жүргізу тиімдірек. Әсіресе компьютерлік оқыту бағдарламаларын геометрия сабақтарында пайдалану тиімдірек.

Білім беруді ақпараттандыру үдерісі барысында қағида түрінде айырмашылығы бар екі тәсіл байқалады. Олардың ішіндегі біріншісі- дәстүрлі түрде ақпаратты беру және оқушыларды оқыту құралдары ретінде пайдаланылатын оқыту жүйелерінің білім беру саласында қолданылуға бағдарланған. Екіншісі- талдау, ақпаратқа қолжетімділікті алу, өз

білімін түсіндіру және ұйымдастыру және осы білімді басқа адамдарға ұсыну үшін таным құралы ретінде компьютерлік ресурстарды пайдалануға бағдарланған.

Тәжірибелік бөлім. Оқушылардың «зерттеу жасауға» бағытталған күштері мақсатты және оқытылатын тақырыптың негізгі мәселелерін шешуге шоғырландыру үшін мұғалім алдын ала оқудың білім берудің компьютерлік ресурстарымен жұмыс жасау барысын нақты анықтауы тиіс.

Оқу үдерісінде компьютерлік ресурстарды пайдалануды талдау компьютердік оқыту құралдарының көпшілігі тапсырмаларды генерациялау үдерістерін автоматтандыру үшін немесе оқу қызметін бақылау үшін арналғанын көрсетеді, оның үстіне олар эпизодты түрде және көбіне жүйесіз қолданылады.

И.В.Роберт өз монографиясында [7] «... дәстүрлі әдістеменің «тесігін жамау» мақсатында бағдарламалық оқыту құралдарын фрагменттік пайдалану білім алушылардың да, білім берушілердің де табысты болуына кедергі келтіреді», - деп көрсетеді.

Компьютерлік ресурстарды қолданыстағы дидактикалық жүйеге жай ғана қосып қоя салуға болмайды және ол білім беру саласында революция жасайды деп сенуге болмайтыны қиындық тудырады. Білім берудің компьютерлік ресурстарының табиғаты белгілі түрде адамның психикалық құрылымдарын қалыптастыруға және дамытуға, сонымен бірге ойлануына ықпал етеді. Мұндай сипаттамалар шығармашылық қызмет және проблемаларды шешумен байланысты танымдық үдерістерге сәйкес келеді. Құбылыстардың болмысын түсіну және проблемаларды шешу тактикасы айқын болып көрінетін фактілерді жаңаша қабылдау, бірінші қарағанда, бір-бірімен байланыспайтын заттарды біріктіру әдісін табу, жаңа және ескі ақпарат арасындағы өзгеге ұқсамайтын байланыстарын орнату қабілеті ретінде сипатталады.

Білім берудің компьютерлік ресурстарын қашықтықтан оқытуда қолдану кейбір тақырыптар файлдарды құрайтын көптеген топтарға топтастырылған. Мысалы, берілген тақырыптар түрлі топтарға бөлінуі мүмкін. Білім алушылар өтілген тақырыптан жаңа тақырыпқа сызықтық жолмен болмаса сызықтық емес жолмен, және де осы екі тәсілдің байланыстыра отырып сабаққа дайындала алады. Мамандандырылған компьютерлік ресурстар студенттердің жұмысын басқарып, әрқайсысының жүріс-тұрысының жеке сызығын тіркей алады.

Осындай ұқсас жүйеге бірнеше компьютер немесе басқа компьютерлік ресурстары енгізілуі мүмкін. Бір интерфейске түйіскен машиналар интерактивті көрсетілім және оқытылатын тақырыптардың әрқайсысын түсіндірілуі түрінде қосымша мәтінді қамтамасыз етеді.

Бірінші кезеңде компьютерлік ресурстарды машинаның жұмысы жөнінде жалпы мағлұмат беретін, бағдарламалау тілдері туралы, сонымен қатар оператор жұмысының негізгі міндеттері қамтылатын оқыту үдерісіндегі пән ретінде саналады.

Ал екінші кезеңде бұл пәннің мақсаты қандай да бір оқу немесе кәсіби міндеттерді шешу құралына айналады. Пәнді осылай құралға айналдыру адам қызметін және ойлауының дамуын қамтамасыз етеді, әдепкі әрекеттерін, қызмет түрлері мен әдістерін қайта жасалуын болжайды.

Білім берудің компьютерлік ресурстарының пайдалану барысында білім беру тиімділігі мынада: Технологиялар және қашықтықтан білім беру құралдары туралы айтар болсақ, білім беру қызметінің аталған түрлерінің тиімділігін арттырудың, қашықтықтан оқыту курстарын біріктіру және оқушыларға қолдау көрсетудің көптеген әдістерінің бар екенін атап кету қажет. Сапалық тиімділігі жоғары, қашықтықтан оқыту курстарының бір ортақ сипаттамасы бар – оларды әзірлеушілер түрлі құралдар мен технологияларды пайдалану, сонымен бірге оқушыларға қолдау көрсету мәселелеріне айтарлықтай назар аударады.

Сонымен оқу үдерісінде білім берудің компьютерлік ресурстарын келесідей мақсаттар үшін қолдануға болады:

- оқыту үдерісіндегі материалдарды аудио, видео, графика, мәтіндер форматында ұсына отырып, есептер шығару, берілген жаттығуларды орындау және тақырып бойынша тәжірибелер жасау;

- дисктерде жинақталған оқу материалдарын тиянақты пайдалану арқылы оқыту, деректер қорына және интернет желісіндегі пайдалы ақпараттарға қол жеткізу үшін;

- білім алушылар, оқытушылар арасында байланыс әдістерін және т.б. қамтамасыз ету үшін (электронды пошта, телеконференциялар, чаттар).

Жаңа компьютерлік ресурстарды мұқият жоспарланған және құрылымдалған пайдалану белгілі курстар шеңберінде оқыту тиімділігін айтарлықтай арттыруы мүмкін. Курстарды өткізу үшін әзірленіп қатқан бағдарламалық қамтамасыз ету адамдармен жұмыста және үйде пайдаланылатын компьютер үлгілері үшін сәйкес келуі қажет.

Білім алушыларға артық шығынға алып келетін тиісті техникаға қолжетімділік қажет болуы мүмкін. Білім алушылардың үйде және жұмыста компьютерлері және желілік құралдары бар болуы мүмкін немесе басқа жерлерде компьютерлерге қолжетімділігін ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Мұндай тәжірибелік міндеттер қашықтықтан оқыту икемділігіне әрі қарай шектеу қоюға алып келуі, сонымен қатар бірқатар артықшылықтарды қамтамасыз етуі мүмкін.

Нәтижелер мен талқылау. Заманауи қоғамды ақпараттандыру үдерістері қайтымсыз бола отырып, қатарына білім беру жүйесі де толық кіретін адам қызметінің барлық салаларына енеді. Білім беруді ақпараттандыруды алфавитті және баспа түрлерін ойлап табудан туындаған алдыңғы екі революцияға қарағанда, ойлау және оқыту әдістеріне радикалды ықпал ете алатын білім беру саласындағы үшінші революция деп санауға болады.

Заманауи компьютерлік ресурстарды білім беру саласына ендіру шамасына қарай оқу орнының мәдениетін және оқу үдерісіндегі мұғалімнің рөлі өзгеруде. Білімді өздігінен табуға акцент қоюға байланысты педагогтың оқыту қызметінің кеңес беру және түзету бағыттылығы күшейеді. Оқушыларға заманауи технологиялармен ұсынылатын артық ғылыми және оқу ақпараты бар жағдайда негізгі және бір-бірімен байланысты оқу пәндері саласында мұғалімнің кәсіби дайындығына талаптар күшеюде. Мұғалімнің тұлғалық, жалпымәдени, коммуникативті қасиеттеріне талаптар да айтарлықтай артуда. Өкінішке орай, оқыту үдерісінде пайдалануға арналған білім берудің компьютерлік ресурстарының көпшілігі үшін төмен педагогикалық деңгей тән. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себептерінің бірі мамандармен компьютерлік оқу бағдарламаларын нақты пәнді оқыту әдістемесін және мазмұны, психология, дидактика саласындағы жетекші мамандардың қатысуынсыз жасауы болып табылады. Сонымен бірге, оқыту жұмысында еңбек өтілі үлкен жетекші педагогтардың компьютерлік ресурстардан алыс екені, ойлау консерватизмі себебінен оларды игермейді, олардың маңыздылығын түсінбейтіні көпшілікке мәлім.

Талдау көрсеткендей, оқу үдерісінде компьютерлік ресурстарды енгізу көбіне педагогқа белгілі мазмұнды жай ғана артып қою және оны білім алушыларға компьютер құралдары арқылы ұсыну ретінде қабылданады. Сірә, мұндай тәсіл оқушылардың көрнекі-бейнелік және теориялық ойлауын белсендірудің орасан зор мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Білім берудің жаңа технологиялары дегеніміз ғылыми тұрғыдан және инженерлік білім жүйесі, сонымен бірге орта және жоғары мектептің пәндік саласында ақпаратты ұсыну, жинау, беру, сақтау және өңдеу үшін пайдаланылатын әдістер мен құралдар түсіндіріледі. Оқу бағдарламаларының орындалу тиімділігі мен олардың ішінде тиісті білім беру, яғни компьютерлік ресурстардың кіріктірілу деңгейінің тікелей байланысы қалыптастырылады.

Білім беру ресурсы – оқушы мен педагогпен білім беру қызметінде тікелей пайдаланылатын білім беру үдерісі жүретін ортаның элементі. Білім берудің

компьютерлік ресурстарын қолдану барысында оқу-әдістемелік құралдарды, оқытудың көрнекі құралдарын, оқытудың техникалық құралдарын және компьютерлік ресурстарды, зертханалық жабдықтардың тиімділігін және т.б. ажыратады. **Ақпараттық білім беру ресурсы** білім беру саласында пайдаланылатын компьютерлік ресурстардың (материалды ресурстардан айырмашылығы) алуан түрлерін қамтитын кең тараған ұғым. Компьютерлік ресурстардың мысалдары: оқулық, бейнефильм, мәтін редакторы, апта сайынғы теле бағдарлама және т.б. болып табылады.

Компьютерлік **ресурсы** цифрлық түрде сақталатын және берілетін ақпараттық білім беру ресурсы, білім беру саласында пайдалану үшін цифрлық ақпараттық нысанға қатысты ортақ түсінік. Білім берудің компьютерлік ресурстарын қолдану көптеген жағдайларда оқып-білу және дәйексөз алу ретінде пайдаланылатын ақпараттық білім беру ресурсы болып табылады. Мұндай ақпарат көзі ретінде плакат, хрестоматия, есептер жинағы бола алады. Сонымен қатар, мұндай ақпарат көзі ретінде жеке мақалалардан және олардың арасындағы сілтемелерден тұратын цифрлық энциклопедия, суретшінің өмірінің сипаттамасын оның жұмыстарына берілген сілтемелерді қамтитын виртуалды галереясы, орындалу нәтижелерін белгілейтін тесттік тапсырмалар жүйесі және т.б. бола алады.

Оқыту үдерісінде қолданылатын компьютерлік ресурстардың дидактикалық **мақсаттылығы бойынша** типологиясын келтірейік.

1 **Оқу** - қажетті деңгейі менгеру деңгейін қамтамасыз ете отырып, білім көлемі туралы хабарлайды.

2 **Оқу үдерісінде қолданылатын бағдарламалық құралдар** – алынған дағдыларды пысықтауға, өткен материалды өз бетінше қайталауға немесе бекітуге арналған.

3 **Бақылаушы**- оқу материалын игеру деңгейін бақылауға (өзін-өзі бақылауға) арналған.

4 **Ақпараттық** (ақпараттық-іздеу бағдарламалық жүйелер, ақпараттық - анықтамалық бағдарламалық құралдар) - пайдаланушыға ақпаратты енгізу, шығару, сақтау мүмкіндігін ұсынады; ақпаратты жүйелендіру бойынша білік пен дағдыны қалыптастырады.

5 Компьютерлік модельдеудің негізгі мақсаты – жүйенің жұмысының бірізділігіне өзгерістер енгізе отырып, қажетті деректерге өлшем және оларды әрі қарай өңдеу жасай отырып, олардың ағымының алуан түрлі құбылыстарын, заңдылықтарын зерттеу.

6 **Демонстрациялық (көрсету)**- зерттелетін сызбалар мен сызуларды графикалық талдауын қамтамасыз етеді. Қазіргі таңда нұсқаулықтарды, қауіпсіздік техникасының ережелерінің және т.б. көрсетуге арналған бағдарламалар құралған.

7 **Есептік** - түрлі есептерді автоматтандыруға арналған.

Сонымен, біз геометрияны оқытудағы білім берудің компьютерлік ресурстарын және тиісті ғылыми әдебиетті қолданудың негізгі бағыттарын талдай отырып, геометрия курсы ақпараттандыру тек жетекші орын алып қана қоймай, сонымен бірге жеткілікті түрде жоғары қарқынмен адымдап келе жатқаны туралы қорытынды жасаймыз. Білім беру саласында компьютерлік ресурстарды пайдалану мәселелеріне біздің еліміздің де, шетелдік жетекші ғалымдардың да көптеген жұмыстары арналған. Бірақ олардың көпшілігінде мектепте білім беруге жеткілікті көңіл аудармаған. Бірақ орта білім беру жүйесі арқылы ғана мемлекет іс жүзінде қоғамның барлық мүшелерінің ақпараттық мәдениет деңгейін арттыруға мүмкіндігі бар екендігі белгілі. Мектеп оқушыларына геометриялық білім беру үдерісінде білім берудің компьютерлік ресурстарын пайдалану оларды моральді және психологиялық тұрғыда өз қызметінде геометрияны оқумен байланысты оқу ғана емес, сонымен бірге болашақ кәсіби қызметінде де компьютерлік техниканы қолдануға бағдарлайды. Бірақ біздің еліміздің кейбір жоғары оқу орындарында мектеп геометриясы оқытуда ақпараттандыру мәселесі туралы жеткілікті

түрде оқытылмайды. Геометрияны оқыту үдерісінде білім берудің компьютерлік ресурстарын тиімді пайдалануға кедергі келтіретін келесі себептер анығырақ көрінеді:

- заманауи компьютерлік сыныптарда геометрия пәні жеткілікті көлемде өткізілмейді;

- геометрияны оқытуға арналған арнайы компьютерлік бағдарламалық құралдарының жетіспеушілігі;

- геометрияны оқытуға арналған арнайы компьютерлік бағдарламалық құралдарын пайдалануға арнайы дайындықтан өткен мұғалімдердің жеткіліксіздігі;

- оқушылардың геометриялық дайындығы талаптарына сәйкес келетін компьютерлік оқыту бағдарламаларының жеткіліксіздігі.

Білім беру саласында білім берудің компьютерлік ресурстарын кең түрде пайдалану оқу-тәрбие жұмысының тиімділігін жетілдіру және арттыру, педагогикалық үдерістің нәтижелілігін қамтамасыз ету мүмкіндігін береді. Сондықтан оқу қызметінің барлық түрлерінің әдістері мен формасындағы, ойлау стиліндегі өзгерістер сөзсіз, ал сондықтан белгілі артықшылықтар пайда болады және белгілі проблемалар туындайды. Оларды педагог-оқушылар - ақпараттық технологиялар жүйесінің проблемалары ретінде шартты түрде анықтауға болады. Бұл проблемаларды зерттеу қазіргі таңда оқыту теориясы мен практикасында алғашқы орындардың бірін алады.

Осыған байланысты білім беру үдерісінде компьютерлік ресурстарды оқыту құралы ретінде пайдалану стратегиясына, сонымен бірге тиісті оқу бағдарламалары және оларды пайдалану әдістемесінің әзірлемелеріне белгілі түзетулер енгізуді талап етеді. Білім берудің компьютерлік ресурстарын үздіксіз білім берудің біртұтас жүйесінің әр сатысында оқыту (тәрбиелеу, дамыту) құралдары ретінде пайдалану қажеттіліктері және мүмкіндіктерін нақты саралау қажет. Мектепке дейінгі тәрбиелеу жүйесінде және мектептің бастауыш сыныптарында – бұл әсіресе компьютерлік ойындар; әрі қарай ақпараттық жүйелер кеңесші және жаттықтырушы ролінде болады; келесі сатыларда – бұл анықтама және емтихан алушы; кәсіби оқыту деңгейінде – нақты оқу және өндірістік міндеттерді шешу кезіндегі серіктес (курстық және дипломдық жобалау үдерісінде). Мұндай тәсіл барысында компьютерлік оқытудың нақты мақсатты бағытын, жас ерекшеліктерін ескере отырып сараланған психологиялық-педагогикалық зерттеулердің ролін айтарлықтай арттырады.

Соңғы он жылда көптеген түрлі бағдарламалық құралдар пайда болды, олардың көмегімен түрлі оқу пәндерін оқыту тиімдірек іске асырылады. Бүгінгі таңда мұғалімдер оларды геометрияны оқыту барысында белсенді пайдаланады, одан басқа педагогикалық білім беру оқушылардың жоғары білім сапасына қол жеткізу үшін геометрия сабағында білім берудің компьютерлік ресурстарын қолдануға дайындалған мамандарды даярлауды мақсат етеді. Зерттеу жүргізу барысында 83,12% мұғалімдер күнделікті білім берудің компьютерлік ресурстарын пайдаланатынын растады және тек қана 1,28-5,6% әр кезде немесе сирек пайдаланады екен. 30% пікірінше, интернетті сабаққа немесе сөз сөйлеуге дайындық барысында пайдаланады екен. 96,47% педагогикалық қызметкерлер білім берудің компьютерлік ресурстарын сабаққа дайындықты айтарлықтай жеңілдететінін және оларды түрлендіруді мүмкін ететінін айтады, бірақ 1,58% керісінше жауап берді. Сонымен бірге зерттеу барысында 100% дерлік оқушылардың сабақта компьютерді пайдалануды қалайтынын атап кету керек. Оқушылар бұл олардың үлкен қызығушылығын тудыратынын, демек, сабаққа ынталандыратынын айтты.

Қорытындылар. Сонымен танымдық-дидактикалық мүмкіндіктерді ескере келе, компьютердің бірқатар артықшылықтарын және оның дидактикалық мүмкіндіктерін атап өтейік: Компьютерді қолдану арқылы оқушылардың оқытылатын пәнге деген қызығушылығы артады және ынтасы күшейеді; түрлі түстердің, мультимедиялығы, аудио материалдардың көмегімен ақпараттар алуан түрлі болады; компьютер оқушыны оқыту сапасын және жадысын, қабылдау, ойлау қабілеттерінің ерекшеліктерін ескеретін

оқушының моделі негізінде жеке оқытуды ұйымдастыруды мүмкін етеді; компьютерді қолдану оқушының оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді, оқытылатын тақырыптағы ең маңызды нәрселерге зейінін шоғырландыруды мүмкін етеді; оқушыларда ақпараттың қомақты көлемін пайдалану мүмкіндігі болады; қолданылатын оқу міндеттерінің жиынтықтарын кеңейтеді.

Зерттеуді жүргізу барысында оқытудың дәстүрлі әдістерін пайдалануға қарағанда, компьютерлік бағдарламаларды пайдалану білім беру үдерісіне жағымды ықпал жасайтыны анықталды. Оқытуды компьютерлік ресурстардың көмегімен іске асыру оқытудың дәстүрлі әдістерін толығымен алмастырмауы тиіс, ол табысты білім беру қызметін құруға арналған қосымша құрал ретінде қолданылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстан–2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»: Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2012, 14 желтоқсан.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа жолдауы. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері: 2018, 5 қазан.
3. Таубаева Ш. Педагогика әдіснамасы. Алматы: Қарасай, 2013. 432 б.
4. Ушаков Р.И. Целевое программирование решения стратегических задач сферы образования РФ // Alma mater. Вестник высш. шк. 2017. №12. С.7-10
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Мысль, 2007. 228с.
6. Давыдов В.В. Последние выступления. М.: Эксперимент, 2008. 88 с.
7. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования. Психолого-педагогический и технологический аспекты: монография. М.: Изд-во Педагогика, 2015. 400с.

Аннотация: Как отметил первый Президент страны Н.А. Назарбаев: «Цель века - добиться формирования гуманного, делового, жизнестойкого, многокультурного человека, который сможет преодолеть политические, экономические и духовные кризисы при переходе общества к рыночным отношениям». Поэтому известно, что сегодня одним из важнейших вопросов является подготовка умственно зрелых, хорошо развитых, трудолюбивых, самодостаточных и профессиональных профессионалов. Основная идея наук, изучающих обучение и его особенности, заключается в том, что опора на учебные мотивы в процессе обучения очень успешна, стимулирует процесс обучения, мотивацию, дает отличные результаты и играет ключевую роль в компонентах учебной деятельности. То есть одна из причин, влияющих на усвоение учеником урока - мотивы. Мотивы возникают из мотивов, которые мотивируют и направляют ребенка к обучению. Эти причины включают использование компьютерных ресурсов в процессе обучения. В статье рассматриваются познавательные и дидактические возможности использования компьютерных ресурсов учебного назначения в процессе обучения.

Ключевые слова: процесс обучения, мотивы, компьютерные ресурсы, познавательные и дидактические возможности

Abstract: As noted by the first President of the country N.A. Nazarbayev: "The goal of the century is to achieve the formation of a humane, businesslike, resilient, multicultural person who can overcome political, economic and spiritual crises during the transition of society to market relations." Therefore, it is known that today one of the most important issues is the training of mentally mature, well-developed, hardworking, self-sufficient and professional professionals. The main idea of the sciences that study learning and its features is that reliance on learning motives in the learning process is very successful, stimulates the learning process, motivation, gives excellent results and plays a key role in the components of learning activities. That is, one of the reasons influencing the learning of a lesson by a student is motives. Motives arise from motives that motivate and guide the child towards learning. These reasons include the use of computer resources in the learning process. The article discusses the cognitive and didactic possibilities of using educational computer resources in the learning process.

Key words: learning process, motives, computer resources, cognitive and didactic capabilities

УДК: 811.512.122.2

¹Сугир Ф.Б., ¹Бекназарова Р.К., ²Акылбаев М.И.

¹преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹старший преподаватель. ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²к.техн.н., доцент. Директор НИЦ ЦАИУ. Шымкент, Казахстан

«ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЕ» ҚҰТТЫ БІЛІК

Аннотация: В этой статье обсуждается формирование поведения и потребностей учащихся через выработку «плодородных навыков». На современном этапе развития Республики Казахстан, в условиях возникновения в мире молодого суверенного государства, возникает необходимость во всестороннем изучении исторического опыта прошлого, в том числе опыта исторических личностей. Не зная историко-педагогического наследия, очень сложно найти эффективное решение важной проблемы государства в области образования и культуры. Сегодня главная особенность нашей культуры - отождествление исторических личностей с национальной культурой. «Қутты билик» - казахское национальное достояние. Наш долг - знать и понимать это. То, что все казахские ученые называют древнетюркским языком, который нельзя назвать «моим», является родным языком сегодняшних казахов. По сути, это общее достояние не только тюркских народов, но и всего мира.

Ключевые слова: национальные ценности, культурное наследие, сокровище, учебно-воспитательный процесс, ответственность, история, нравственные идеи.

Введение. Одним из символов древности является поэма «Құтты Білік» Жусупа Баласагуна - одного из величайших сокровищ мира. В каждой строчке саги «Құтты Білік» содержательно и ценно наследие Жусупа Баласагуна, что особенно необходимо сегодняшнему поколению. В этом заключается жизнеспособность наследия мыслителя. Сага «Құтты Білік» - ценное произведение, не знающее глубокого смысла. Изучение его основ познания, раскрытие воспитательных закономерностей - обогащают историю педагогики, повышают ее теоретико-практическую значимость.

Изучение наследия Жусупа Баласагуна «Құтты Білік» вместе с вооружением нас запасом новых знаний поможет нам понять многие проблемы развития современных знаний, языка, искусства, литературы, определить пути их развития в будущем.

Очевидно, что существует противоречие между основами педагогики в саге «Құтты Білік» Жусупа Баласагуна и его систематической недостаточной изученностью, отсутствием методических указаний, связанных с использованием в учебно-воспитательном процессе.

Теоретическая часть. Жусуп Баласагун - выдающийся поэт XI века, философ-мыслитель, ученый-энциклопедист всего Востока, крупнейший государственный деятель, свободно владеющий арабским и персидским языками. Учился в престижных культурных центрах того времени – Фарабе, Кашгаре, Бухаре.

Жусуп Баласагун занимал пост главного министра в Ханском дворце государства Караханов. Он следил за исполнением государственных законов и обычаев, давал поручения придворным душам, евнухам (министрам) дворцовым служителям. Кроме того, хас Хаджиб принимал послов, организовывал официальные мероприятия, выслушивал жалобы сирот и бедных, докладывал правителю Караханидского государства Табагач Кара Богра-хану.

Он написал много работ в различных областях знаний, но до нас дошел только его всемирно известный труд «Құтты Білік». Эта книга была написана им в 462 году по годовому отчету – в 1070 году. В своей саге Жусуп Баласагун говорит, что до него были замечательные записи на арабском и персидском языках, но в караханидском государстве он был первым, кто написал такое произведение на тюркском языке. На самом деле, в

стране, мыслящей и пишущей на персидском и арабском языках, написание Дастана на тюркском языке было большой новостью.

Сага «Құтты Білік» Жусупа Баласагуна – философский памятник жизненного разума, написанный тюркскими словами. «Құтты Білік» - глубокое философское наследие, изучавшее общечеловеческие и нравственные принципы. «Құтты Білік» - поучительная энциклопедия, наполняющая читателя мудрыми мыслями по различным областям воспитания.

Результаты и обсуждение. Какие нравственные качества воплощены в наследии Жусупа Баласагуна? В «Құтты Білік» всегда ставится на первый план цель создания Благодатного общества, благоустройства страны. Жусуп Баласагун ставит перед собой задачу «довести бедного до среднего, среднего до богатого», улучшить благосостояние народа и повысить его благосостояние.^[1]

О каком бы вопросе ни шла речь, мудрый мыслитель выступает против насилия, оскорблений, пороков и лукавства, которые бесчинствуют над человеком: «...Будь богатым, будь бедным. Ты родился, и все равно умрешь. Не унывай, не блуди, глядя на него. Будь человеком!».^[3]

В произведении «Құтты білік» мысли об уме, знаниях, языке, добром характере, красоте, которые отвращают людей от пороков и призывают к добру, звучат в унисон с именем Всевышнего Аллаха и Священным Кораном.

Так мыслитель говорит:

Господь создал людей, сделал их лучшими,

Дал им искусство, знания, ум.

Внимание, и язык.^[4]

Баласагуни призывает людей накапливать в себе эти благородные качества. Главная цель в этих мыслях - самовоспитание человека.

В «Құтты Білік» отражено стремление ведущих представителей общества к подлинной науке и свободному мышлению. В связи с этим он обращает внимание своих современников на то, что без знания невозможно достичь познания: для более глубокого познания мира необходимо систематически дополнять знания и учение. В деятельности человека знания - это здоровье, чистота души и счастье.^[2]

Основные статьи произведения о силе разума, пользе знания, о месте науки в развитии человеческого общества. Большинство разделов этого трактата посвящены размышлениям о жизни, о счастье, о достоинствах и пороках, о положительных и отрицательных сторонах слова, о качествах, необходимых вождям и правителям разного уровня. В саге основное место занимают проблемы личности, семьи, воспитания молодежи, взаимоотношения родителей и детей.

Жусуп Баласагун - основатель жанра похвалы в тюркской исламской литературе. В своем произведении он показал Веру в Аллаха, веру в пророка, уважение к сподвижникам, почитание корана. Так, мыслитель сформировал в средневековой тюркской литературе четыре жанра похвалы. Главное, что нужно человеческому обществу - вера в Аллаха и его пророка, уважение к его сподвижникам, а хан, идущий по пути Аллаха – это основа счастья общества. Поэт-мыслитель размышляет над тем, что началом счастья страны в этой жизни является хан, через образы четырех героев, которых он выбрал для своего произведения.

В некоторых казахских произведениях в целях популяризации ислама в произведениях казахских жырау обычной темой стала похвала Аллаху, пророку и его сподвижникам.

В саге «Құтты Білік» Жусупа Баласагун рассматривает добро и зло, как день и ночь, сопутствующие человеку на протяжении всей жизни, и эти качества в человека либо врожденные, либо приобретенные.

Выводы. Поскольку сага «Құтты Білік» является самобытным произведением

тюркоязычных народов, нельзя не обратить внимание на то, что высказанные в ней назидательные мысли имеют большое воспитательное значение. Жусуп Баласагун призывает юношей и девушек вовремя вступать в брак. Он рассуждает: «Девушка тоже мясо, храни, как хочешь, если не берешь, мясо портится, что толку?»^[5] В целом, мысли автора о том, как подготовить девушку и парня к семейной жизни, созвучны с казахскими традициями.

В саге «Құтты Білік» Жусупа Баласагуна раскрывается смысл жизни, общечеловеческие духовные богатства, этика, искусство и мудрость. Путь к истине ученый основывает на принципе гармонии человека и мира, великой вселенной и микромира. Основываясь на философском понимании античности о четырех могуществах – огне, воде, воздухе, земле, считает, что мир создан из гармонии этой четверки.

Веря в то, что этот ложный мир может быть изменен разумом, мудрец мечтал создать справедливое общество азата на основе мировой гармонии. Поэтому он придавал большое значение науке и образованию. Основная мысль произведения - человеческое совершенство, способное сделать государство и общество сильными и благословенными.

Человек, вступивший на путь человеческого совершенства - благородная душа, максимально приближенная к своим лучшим моральным и нравственным качествам. Дастан дал понять читателю, что благополучия и счастья можно достичь только благородством своей человечности.

Принцип «не забывать себя» направлен на совершенствование нравственности и добродетели человека. Поэт глубоко погружен в преходящую жизнь и смерть. Он считает, что человек не должен забывать о скоротечности жизни.

Сагу «Құтты Білік» нельзя рассматривать только как литературное наследие. Его место и значение в истории тюркоязычных народов в области литературоведения, языкознания, культурно-исторических отношений в целом огромно. «Құтты Білік» - первое произведение классической поэзии на древнетюркском языке. Поэма «Құтты Білік» представляет собой своеобразный мир, который прошел вековую проверку и на протяжении многих веков не терял своего значения.

Список литературы:

1. Мәңгілік Ел: Оқулық / М.Б.Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К.Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. 76.
2. Ахметов Т. Жүсіп Баласағұнидің тәлімтәрбиелік идеялары: пед. ғылы. канд...авторе ф: ... 13.00.01. Астана. 2013-56 б.
3. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұн. «Құтадғу білік» (ХІ ғ.) // Жұлдыз. №3 1996. 9. Әліпханов М. Құттың кілті - кісілік. Түркістан: Мұра. 1997.
4. Юсуф Хос Хожиб. Құтадғу билиг (Нашр. тайер. Қ.Каримов). Тошкент: УзССР «Фан» нашриети, 1972. 936 б.
5. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік дәстүр жалғастығы). Алматы: Ана тілі, 1998.19 б.
6. Әнуарбекқызы Ә. Аңыз адам (журнал). 2013. №18, 49 б.
7. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.). Алматы: Жазушы, 1989. 200 б.

Түйін: Бұл мақалада «құнарлы білік» өндірісі арқылы оқушылардың мінез-құлқы мен талаптарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазақстан Республикасы дамуының қазіргі кезеңінде егеменді жас мемлекеттің әлемдік кеңістікте көрініс табуы жағдайында өткеннің тарихи тәжірибесін, оның ішінде тарихи тұлғалардың тәжірибесін жан-жақты зерделеу қажеттігі туындайды. Тарихи-педагогикалық мұраны білмей, білім беру және мәдениет саласындағы мемлекеттің маңызды проблемасының тиімді шешімін табу өте қиын. Қазіргі уақытта біздің мәдениетіміздің басты ерекшелігі-тарихи тұлғаларды ұлттық мәдениетке сәйкестендіру. «Құтты

білік” ол қазақтың ұлттық мұрасы. Оны терінінен білу және түсініп меңгеру ол біздің міндетіміз. Бүкіл қазақ ғалымдарының «менікі» деп айта алмай «ат-тонын ала қашып жүрген» көнетүркі тілі деп жүргендері, бүгінгі қазақтың ана тілі болып табылады. Ол шындығында да тек қана түркі тектес халықтардың емес, бүкіл әлем елдерінің ортақ қазынасы.

Кілт сөздер: ұлттық құндылықтар, мәдени мұра, қазына, тәрбие процесі, жауапкершілік, тарих, адамгершілік идеялар.

Abstract: This article discusses the formation of behavior and needs of students through the development of "fertile skills". At the present stage of development of the Republic of Kazakhstan, in the conditions of the emergence of a young sovereign state in the world, there is a need for a comprehensive study of the historical experience of the past, including the experience of historical figures. Without knowing the historical and pedagogical heritage, it is very difficult to find an effective solution to an important problem of the state in the field of education and culture. Today, the main feature of our culture is the identification of historical figures with national culture. "Kutty bilik" is a Kazakh national treasure. It is our duty to know and understand this. What all Kazakh scientists call the ancient Turkic language, which cannot be called "mine", is the native language of today's Kazakhs. In fact, this is the common property not only of the Turkic peoples, but of the whole world.

Keywords: national values, cultural heritage, treasures, educational process, responsibility, history, moral ideas.

ӘОЖ: 75.013

Жаңабекова Р.С., Пазылова Д.Т., Тлеуов А.С.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

БІЛІМДІ ЕЛ – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚТЫҢ КІЛТІ

Түйін: Қазақстан Республикасы ғаламдық жүйедегі білім саясатын дамытуды міндет ететін елдер қатарында білім жүйесіне реформалар жасап, тиімді жолдарға басымдық беріп келе жатқан мемлекет. Бүгінгі күні білім және ғылым жүйесін дамытуда жаңа мақсаттар мен міндеттер тұрғанын білеміз. Бұл мәселелердің шешімін табу үшін Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың тапсырмасы бойынша бірқатар стратегиялық және бағдарламалық құжаттарға негізделген, білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік бағдарламасы әзірленді. Бұл мемлекеттік бағдарламада «Ұлт жоспары: 100 нақты қадам», «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, Мемлекет басшысының сайлауалды платформасы, Қазақстан халқына арналған Жолдауда берілген тапсырмалары толығымен ескеріліп, білім бағытындағы дамуларға аса көңіл бөлініп отырғанын жеткізгіміз келеді. Сонымен қатар, педагогтардың мәртебесін көтеріп, білім алушыларды жаңа форматта біліммен қарулануына мүмкіндік туғызуды алға қойған дұрыс деп есептейміз.

Кілт сөздер: педагог, білім беру, педагогика, цифрландыру, білім, технология, үштілділік, ұлттаралық, ассамблея, гуманизм.

Кіріспе. Елбасымыз Н.Назарбаев бүгінгі жаһандану заманында егеменді еліміздің жарқын болашағы үшін білім мен ғылымды дамытуға басты назар аударып келуде, себебі тек білімді ұрпақ қана елінің кемелденіп дамуына негіз бола алады. Білім процесінде оқытушы мен студент жастардың білімін шыңдау үшін жаңа технологиялық ақпараттар мен компьютерлік сауаттылықты меңгеруге барлық жағдайларын жасап жатқанын көріп отырмыз. Сондықтан барлық білім беру үрдісі әлемдік нарыққа сай, сұранысқа ие мамандарды даярлауды қажет ететіні сөзсіз. Ғаламдық жүйеге кірігу ең басты білім саясатымен сипатталады. Басты инвестиция адам капиталына құйылуы керек. Яғни, халқымыздың білімді болуы, келешекке деген қалдыратын мұра екенін түсінуіміз тиіс.

Теориялық талдау. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғам әлеуметтік жаңару, рухани жаңғыру және жаһандық интеграциялық үдерістерге ұмтылуымен сипатталады, мұнда білім жетекші орын алады. Ал халқына сапалы және заманауи білім алуға лайықты

жағдай жасай алған қоғам ғана дамып, әлемнің жетекші елдерінің қатарына үйлесімді ене алатыны белгілі. Біз мемлекет тарапынан осы мүмкіндікке ие болып отырмыз, ендігі жерде өз тарапымыздан зияткерлік ұлтты қалыптастыруда білім нәрімен сусындауымыз қажет деп санаймыз. Қазақ халқында білім мен ғылымды меңгеру қанымызға сіңген қасиет десек қателеспейміз. Қаншама ғасырлар бойы қазақ жерінде өмір сүріп, мекен еткен атақты фәлсафашылар физика, астрономия, математика, музыка т.б. ғылымдарды меңгерген Әл-Фараби, Қ.Яссауи, Ж.Баласағұн т.б. еңбектері әлі күнге дейін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, құнды мұра болғанына еш күмән жоқ.

Дана халқымыз білім десе, ішкен асын қойып, ізденуге ұмтылып тұратын данышпан ұлт деп мақтанышпен айта аламыз. «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар», - деп бекер айтпаса керек. Осы бағытта сабақтастыра жалғап келе жатқан Елбасы Н.Назарбаев пен Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың Тәуелсіз еліміздің білім жүйесіндегі реформалары өте қарқынды жүргізілуде. Білім берудің маңыздылығы кез-келген мемлекеттің «стратегиялық ресурсы» ретінде қоғамдағы өзгерістердің жылдам қарқынына бейімдеу қажеттілігі және білім беру жүйесінің әлеуметтік-экономикалық дамудың стратегиялық жоспарларына сәйкестігі орта және жоғары білімді реформалаудың ең маңызды факторы болып табылады. Білім саласындағы жаңа реформалар жеке тұлғаның дамуына, оның эмоционалды, эстетикалық, толысуы, адамның шығармашылық әлеуетін, оның саяси әлеуметтенуін, кәсіби қызметінің кез-келген саласында көрінуі керек қасиеттерді ашуға назар аударады [2]. Осы білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың қағидалары әрбір адамның білімді жетілдірудегі негізгі ұстанымы болатынын аңғарамыз. Әлемдік жүйеде білім саясатын дамытуды басты назарға ұстау арқылы қарқынды дамып келе жатқан Жапония, Малайзия, Сингапур т.б. елдер жоғары көрсеткіштерге ие болып отырғанына куәміз. Технологиялық процесті меңгере отырып, дамушы елдерге үлгі болып келе жатқанын білеміз. Осы бағытта мемлекетіміздің негізгі ұстанымы айқын әрі стратегиялық тұрғыда технологияларды игеруге аса көңіл бөлініп отырғанын байқаймыз. Дамыған озық мемлекеттердің дұрыс жүйесін меңгере отырып, еліміздің білім жүйесіне пайдалануды алға қойғанымыз абзал.

Сонымен қатар, Тәуелсіздіктің 30 жылдық қарсаңында білім беру жүйесіндегі елеулі өзгерістердің бірі ретінде педагогтардың орны мен рөлін айқындап беретін «Педагог мәртебесі туралы» Заңның қабылдануы мұғалімдер қауымына бір жаңаша серпін берді. Педагог білім алушыларға білім берумен қатар тәрбие беру үрдісін де іске асырады. Білім беру – жеке тұлғаны рухани-адамгершілік, интеллектуалды, шығармашылық, физикалық дамыту, оның кәсіби дағды мен икемділігін қалыптастыру үшін жүзеге асырылатын өзара тығыз байланысқан тәрбиелеу мен оқытудың үздіксіз үрдісі [3]. Сондықтан білім берудің сапалы әрі нақты берілуі педагогтың біліктілігіне байланысты екенін ескеруіміз тиіс.

Бүгінгі таңда елімізде жүзеге асырылып жатқан «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» және т.б. бағдарламалар ұлтымызды ХХІ ғасырдың сын-талаптарынан мүдірмей өткізетін іргелі даму платформасы. Осыған орай, білім беру жүйесі жаңа форматқа көшіп, инновациялық технологияларға бет алды. Кешенді цифрлық трансформация идеясы - бұл жаһандық үрдіс. Қазіргі кезде көптеген елдерде цифрландыру стратегиялық дамудың басым бағыты болып табылады. Цифрландырудың ұлттық бағдарламалары әлемнің 15-тен астам елдері жүзеге асыруда: Дания, Норвегия, Ұлыбритания, Канада, Германия, Сауд Арабиясы, Үндістан, Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Малайзия, Сингапур, Австралия, Жаңа Зеландия және Қазақстан. Қытай өзінің «Интернет плюс» бағдарламасы арқылы сандық және дәстүрлі салаларды біріктіруде. Сингапур ақылды экономиканы қалыптастыру бағытында жұмыс жасауда. Канада Торонто қаласында АКТ-хабын құрды. Оңтүстік Корея өзінің «Креативті экономика» бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және АКТ жетістіктерін таратуға, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар

аударып отыр. Осыған орай, еліміздің жоғары оқу орындарында, соның ішінде біздің білім ордамызда да АКТ-ны тәжірибе жүзінде пайдалану бойынша студенттерде алғашқы

Оқытудағы дәстүрлі бағыт	Оқытудағы жаңа технологиялық бағыт
Білім алушыға оқу материалын түсіндіріп, меңгерту	Өзбетінше ізденуге бет бұру
Білім алушының оқуға ниеті болмаса да, оны «сүйрелеу»	Креативті идеялар табу
Мұғалімнің білім аясы тек өз пәнінің шеңберінде болуы	Мұғалімнің өз пәніне шығармашылық тұрғыдан қарау
Мұғалім талабының мүлтіксіз орындалуы	Мұғалімнің білім алушымен ынтымақтсып, әрекет етуі
Сабақ барысында тек белсенді оқушылардың бағалануы	Сабақ барысында барлық оқушылардың бағалануы

білімді қалыптастыратын «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні енгізілді. Сондай-ақ сұраныстың жаңа салаларында, мысалы, деректерді талдау, робототехника, нанотехнологиялар сияқты кәсіби стандарттар мен еңбек нарығының талаптарына негізделген білім беру бағдарламаларын жаңарту, сондай-ақ, жасанды интеллект, блокчейн, BIM технологиялары және т.б. сияқты технологиялар бойынша жоғары білікті мамандарды даярлау жоспарлануда[4].

Үштілділікке келетін болсақ, [Қазақстанның](#) халық жазушысы, ақын Қадыр Мырза Әліжырлағандай, өзге тілдерді біліп, өз тілімізді қастерлеуіміз керек, яғни үйренуден ешқашан жалықпауымыз керек. Қазақ, ағылшын және орыс тілдерін білу жастарға әлемдік нарық, жаңазаманауи озық технологиялар, ғылымның есігін ашуға кілтін ұсынады, этникалық, қазақстандық және әлемдік мәдениеттермен танысу негізінде сындарлы ынтымақтастыққа идеологиялық көзқарас қалыптастыруға жағдай жасайды. Осылайша, үштілділіктің маңыздылығын ескере отырып, М.Әуезов атындағы ОҚУ-нің профессор-оқытушы құрамы да оқу жоспарында қарастырылған мамандық студенттеріне қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде дәрістер жүргізіп келеді. Сонымен қатар білім ордамыздың студенттері университетіміздің шетелдік серіктес университеттерінде академиялық ұтқырлық бағдарламасы шеңберінде оқып, рухани толысып, жаңа тәжірибе жинақтап, білімдерін шыңдай алады. Тағы бір қуантарлық жайт, заман талабына сай қажетті мамандарды даярлап шығарудың алғышарты ретінде 2020 жылы университетіміз бен ETS Global Шығыс Еуропа Қазақстанда стандартталған TOEFL тестін (ITP) өткізу құқығын алып, оқу ордамыздың базасы негізінде TOEFL Өңірлік орталығын (ITP) ашу туралы ғаламдық келісім жасады.

Ұстаз бен шәкірттің білім жолындағы педагогикалық қарым-қатынас ұстанымын атақталып өтсек: [5]

Салыстырмалы түрде дәстүрлі және қазіргі технологиялық ұстанымдардың басты міндеті білім алушыларға кәсіби білім берумен ерекшеленеді. Сапалы білім беру үшін күнделікті жаңа ақпараттар мен инновациялық әдістерді қолдануды басшылыққа алған дұрыс.

Қорытынды: Сайып келгенде, педагог білім беру процесін ұлтаралық бірлік пен ынтымақтастыққа, достық пен татулыққа, бейбітшілік пен бірлікке шақыру үшін қолдану керек. Елбасы Н.Назарбаев: «Біздің көпұлтты және көпконфессиялы болуымыз – біздің мақтанышымыз!»,- деген терең әрі тың ойын насихаттауды басшылыққа алғанымыз жөн. Елімізді ғана емес, әлемді бейбітшілікке шақыратын Ұлткөшбасшысының еліміздегі татулығын «Назарбаев моделі» деп атайтын алпауыт елдердің лидерлері Елбасы саясатын үлгі етуде. Қазақстан Халқы Ассамблеясын құрып, еліміздегі этностар арасындағы татулық пен достықты нығайтуға күш салып келеді. Әлемдік және дәстүрлі діндер

лидерлерінің басын қосып, әлемде адамгершілік пен тыныштықтың қалыптасуына сүбелі үлесін қосып келеді. Осы бағытта педагогтар білім алушыларға нақты дәлелдер келтіре отырып мазмұнды дәрістер өткізуге міндетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 2017ж.,12 сәуір.
https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 ж., 27 шілде.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487>
3. А.А.Жолдасбеков,Е.Р.Байконысов. Кәсіби білім беру педагогикасы. Оқулық. Алматы. 2021.-248б.
4. <https://www.primeminister.kz/ru/news/tsifrovoy-kazahstan-realii-i-perspektivi-16155>
5. Ахметова Г.К., Исаева З.А., Әлқожаева Н.С. Педагогика: Оқулық.-Алматы: Қазақ университеті, 2006.-159б.

Аннотация: Республика Казахстан является одной из стран, приверженных развитию образовательной политики в глобальной системе, реформированию системы образования и установлению приоритетов в эффективных путях. Сегодня мы знаем, что есть новые цели и задачи в развитии образования и науки. Для решения этих вопросов по поручению Президента К. Токаева разработана новая Государственная программа развития образования и науки на 2020-2025 годы, основанная на ряде стратегических и программных документов. Отметим, что в данной госпрограмме особое внимание уделяется развитию образования с учетом указаний, изложенных в «Плане нации: 100 конкретных шагов», «Модернизации общественного сознания», предвыборной платформе Президента, Послании народу Казахстана. В то же время мы считаем, что необходимо поднять статус учителей и дать возможность студентам получить знания в новом формате.

Ключевые слова: учитель, Образование, педагогика, цифровизация, образование, технологии, трехязычие, межнациональность, Ассамблея, гуманизм.

Abstract:The Republic of Kazakhstan is one of the countries focused on the development of educational policy in the global system, reforming the education system and setting priorities on effective routes. Today we know that there are new goals and objectives in the development of education and science. To resolve these issues on the instructions of President K. Tokaev developed a new State Program for the Development of Education and Science for 2020-2025, based on a number of strategic and program documents. It should be noted that special attention is paid to the development of education in this state program, taking into account the decrees expressed in the "Plan of the Nation: 100 concrete steps", "Modernization of public consciousness", the pre-election platform of the President of Kazakhstan. At the same time, we consider it necessary to raise the status of teachers and give students the opportunity to acquire knowledge in a new format.

Keywords: teacher, bilim беру, pedagogy, digitlandyru, bilim, technology, ustildilik, ultaralyk, assembly, humanism.

Хамитова Б.М., Арынбаева Р.А., Кизбаева Ж.К.

техн.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйін: Мақалада білім беру саласында ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды енгізу процесі, сондай-ақ компьютерлендірудің білім сапасына әсері қарастырылды. Сондай-ақ, заманауи ақпараттық қоғамдағы оқытушының инновациялық іс-әрекетінің мазмұны, ерекшеліктері мен түрлері анықталды. Автор соңғы бірнеше жылда білім беруді компьютерлендіру, білім берудің жылдамдығы мен сапасына, сонымен қатар білім алушылардың оқу процесіне деген қызығушылығына айтарлықтай әсер етті деп тұжырымдады. Оқытушының инновациялық қызметі білім беру бағдарламаларының мазмұнын жаңарту және білім беру процесін ұйымдастыруды жетілдіру, инновациялық білім беру және бағалау технологияларын, сондай-ақ электрондық оқулықтарды қолдану бойынша түрлерін сипаттады. Инновациялық педагогикалық технологияларды пайдаланудың негізгі идеясы - ақпараттық ортаны құру, оның ішінде компьютерлік ақпарат көздерін, электрондық оқу құралдарын, бейне және аудио материалдарды қолдану.

Кілт сөздер: инновациялық педагогикалық технологиялар, телекоммуникациялық технологиялар, электрондық оқулықтар, білім беруді ақпараттандыру, заманауи білім беру

Кіріспе. Оқу процесін ақпараттандыру барлық бағыттағы мамандарды даярлаудың сапалы жаңа деңгейін қамтамасыз ететін басым міндет болып табылады. Сонымен қатар ақпараттандыру дербес компьютерлерді қолдануды ғана емес, яғни заманауи техникалық оқыту құралдарын, соның ішінде мультимедиялық құралдарды кеңінен енгізу деп түсіндіріледі.

Президент жолдауында: «Ұлттық бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» - деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз [1]. Қазіргі жағдайдағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог - зерттеуші, ойшыл ұстаз болуын қажет етеді.

Жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алқының бірден - бір шарты - оқытушының жаңашыл болуы. Себебі, еліміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан қазіргі таңда сабақты жаңаша құрып, инновациялық түрлі тәсілдерді меңгеріп, педагогикалық білімін жетілдіре отырып, оны дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу әрбір ұстаздың міндеті болуы керек.

Жаңа технологияны қолдануда білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, үлкен ізденіспен, шығармашылыққа жетелеуге де болады. Нәтижесінде білім алушының: тіл байлығы жетіледі; еркін ойлауға мүмкіндік береді және өз ойын еркін жеткізе алады; оқыту процесінде жаңа технологияларды қолдана отырып білімін шындайды; жаңа оқыту үрдісін қалыптастырады; өздігінен ізденімпаздық қабілеті артады, жан-жақты ізденеді; ақпараттық сауаттылығы мен ақпараттық мәдениеті қалыптасады, ақыл-ойын дамытады; шығармашылық белсенділігі артады; ұжымдық іс-әрекетке тәрбиелейді, оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану арқылы өзін, бір-бірін, өзара бағалау қалыптасады [2].

Интерактивті технологиялар оқытушының инновациялық іс-әрекетінің нұсқасы ретінде оқу үдерісіне тән рөлдерді трансформациялауды көздейді. Оқытушы «менеджер», процестің кеңесшісі немесе үйлестірушісі, білім алушы - объектілер емес, өзара әрекеттесу субъектілері ретінде әрекет етеді. Оларға рөлдік ойындар, пікірсайыс семинарлары, білім беру саласындағы пікірталастар және ойын безендіру кіреді. Мұндай іс-шараларда оқытушының бақылауымен өтетін студенттерді топтық жұмысқа орналастыруға баса назар аударылады. Көбінесе компьютерлік технологиялар идеяларды өмірге әкелуге көмектеседі.

Инновациялық білім беру тәжірибесі мол оқытушыны да, жас маманнан да заманауи білім беру талабын орындауда үлкен күш және білімді талап етуде. Білім берудегі жаңашылығыда да осында, осыған орай, жоғары оқу орындарында технологиялық жетістіктерге негізделген қашықтықтан білім беру жетекші рөл атқаруда. Бұл талапқа сай педагогикалық процестің тиімділігін артуына мүмкіндік беретін білім бері мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, білім алушыға берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, бағыт-бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі инновациялық технологияларды оқу үрдісінде пайдалану болып табылады. Инновациялық технология - алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігіне сай оқытудың әдіс-тәсілдері арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру болып табылады.

Сонымен қатар, инновация дегеніміз - білім, тәрбие, менеджмент, ақпараттық технологиялар саласындағы қолданбалы және іргелі зерттеулердің, эксперименталды және теориялық әзірлемелердің нәтижесі, оны игеру кезінде білім беру жүйесінің тиімділігі мен дамуына әкеледі.

Теориялық талдау. Білім берудің басты мақсаты - бұл тек білім мен біліктің үйлесімділігі емес, жеке және кәсіби құзыреттілік. Оқыту процесінде әр оқушының алдында жаңа тақырыпты зерттеу тұр. Жаңа материалды игеру оқытушыға байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру үдерісіне енгізу - қазіргі заман оқытушының басты міндеті. Біз дәстүрлі әдістерден дәстүрлі емес әдістерге ауысып жатырмыз. Сабақты өткізудің әртүрлі дәстүрлі емес әдістері бар: сабақ-дәріс, семинар сабақ, несиелік-тақырыптық сабақ, өнертабыс сабағы, іскери ойындар сабағы, практикалық сабақ, шығармашылық сабағы, өнертабыс сабағы, сабақ-дау, компьютерлерді пайдалану сабағы. Сондықтан оқу процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану - қазіргі білім берудің өзекті тақырыбы.

Білім беру процесінде оқытушы функциясының жылдам ауысуы байқалады: оқытушы білімнің аудармашысынан және дағды моделінен білім алушының белсенді өзіндік іс-әрекетінің жетекшісіне айналады, барған сайын рөлін алады сарапшы, кеңесші. Осыған байланысты педагогикалық іс-әрекеттің мазмұны өзгеріп отырады, ол барған сайын инновациялық сипатқа ие болады, ол келесіде - дәстүрлі жұмыс түрлерінің маңыздылығын төмендетуде - лекциялық және практикалық сабақтарда байқалады [3].

Қазіргі таңда отандық жоғары білім беру жүйесін модернизациялау әлемдік және еуропалық білім беру жүйелеріне интеграциялау шеңберінде жүзеге асырылады. Белсенді дамып келе жатқан ақпараттық-коммуникациялық технологиялар индустриялық парадигманы, оның ішінде білім беру жүйесіне өзгерту бағытындағы қозғалыс векторын анықтады.

Білім беру парадигмасындағы өзгерістер тұтас қоғамнан болашақ мамандардың кәсіби дайындығының ерекше мәртебесін талап етеді, бұл оқытудың жаңа әдіснамалық тәсілдерін қалыптастыруда, студенттерге бағытталған оқыту әдістерін дамытуда, жаңа рөлін айқындауда Болон процесінің философиясына сәйкес келетін, университеттердегі оқу процесін ұйымдастыруға жаңа көзқарастарды қалыптастыратын оқытушы.

Университеттің дәстүрлі оқу процесінен оны жаңартуға, қолданыстағы тәжірибемен тұрақты және өзара әрекеттесуге көшу кезінде, біздің ойымызша, деректерді талдаудың

сапалық және сандық әдістеріне негізделген дидактикалық векторлық модельді әзірлеу және енгізу қажет. Бірінші кезекте жоғары білікті мамандарды даярлаудағы қажетті кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға бағытталған электрондық ақпараттық және білім беру технологияларын қолдана отырып, жоғары оқу орындарындағы оқу процесін ұйымдастыру қажет.

Ақпараттық және «білім беру технологияларын» қолдана отырып, университеттегі заманауи білім беру процесі (атап айтқанда, электронды оқыту) жоғары оқу орындары дидактикасында жаңа бағыттың қалыптасуы мен дамуына негіз болып табылады, оны біз шартты түрде электронды оқыту дидактикасы деп атаймыз [4].

Ақпараттық-білім беру өзара іс-қимылының принципіалды жаңа педагогикалық технологияларын құру және дамыту саласындағы соңғы онжылдықтағы жетістіктер оқушы мен мұғалімнің жеке басын дамытуға бағытталған педагогикалық әсер етеді. Қазіргі уақытта қашықтықтан оқытудан басқа, ең тиімді электрондық білім беру құралы - электрондық оқулық.

Жаңа буынның электрондық оқулығы (кем дегенде) келесі жүйелерді қамтуы керек:

- курстың негізгі (басқару модулі);
- иллюстрацияланған оқу-анықтамалық кешені;
- виртуалды зертханалар мен интерактивті модельдер кешені;
- тестілеу кешені және тапсырмалар базасымен біріктірілген;
- іздеу кешені;
- анықтама жүйесі;
- әдістемелік қамтамасыз ету жүйесі.

Электрондық оқулықтың негізгі міндеті – барлық курстық модульдерді біртұтастыққа біріктіру [5].

Интерактивті электрондық оқулық білім беруді ақпараттандырудың негізгі элементі ретінде. Білім беруді ақпараттандырудың қазіргі кезеңінде маңызды проблемалардың бірі оқу процесін жаңа буынның көмекші құралдары және оқулықтармен қамтамасыз ету болып табылады. Әртүрлі бағыттағы лайықты мамандарды даярлау кезінде бұл проблема ерекше мәнге ие болады, өйткені практика қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың құралдары мен әдістерін оқу процесіне енгізбей білікті маман даярлау мүмкін еместігін дәлелдейді [6].

Қазіргі білім беруді ақпараттандыру процесінің дамуында келесі тенденциялар байқалады:

- бірыңғай білім беру кеңістігінің жұмыс істеуі;
- үздіксіз білім беру жүйесін қалыптастыру;
- дәстүрлі және инновациялық білім берудің әдістері мен құралдарын үйлестіру;
- ақпараттық технологияларды қолдану негізінде оқытудың жаңа әдістері мен құралдарын енгізу.

Электрондық оқулық – бұл оқу процесін ұйымдастырудың мүмкіндіктері мол және тек ақпарат көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар практикалық, зертханалық жұмыстарды, жазбаша тапсырмаларды орындаудың, әртүрлі процестерді бақылаудың құралы ретінде қолданыла алатын оқулықтың жаңа түрі. Электрондық оқулықпен жұмыс жасау кезінде оқытушы қарапайым қағаз оқулығымен жұмыс кезінде берілген тапсырмаларды ұсына алады [7]. Электрондық оқулықтарды ойнауға қолданылатын заманауи құрылғылар ақпаратты көруге ғана емес, сонымен қатар экранда жазуға мүмкіндік береді. Осылайша, баспа оқулығымен жұмыс істеу кезінде қолданылған барлық әдістер электрондық оқулықтың бағдарламалық жасақтамасы мен технологиялық мүмкіндіктерін ескере отырып, оларды жаңаларымен толықтыра отырып, электронды түрде қолданыла алады.

Тәжірибелік бөлім. Білім беруді ақпараттандыру үдерісі пәндік бағыттар мен қоршаған ортаның даму заңдылықтарын интеграциялық тенденцияларды қолдай отырып, оқытудың ақпараттық технологияларының потенциалын білім алушылардың жеке басын

дамытуға бағытталған тәсілдерді дамытуды жүзеге асырады. Сонымен қатар олардың ойлау қабілетінің шығармашылық деңгейі, зерттелетін объектілерді, құбылыстарды, процестерді, олардың арасындағы қатынастарды модельдеу негізінде қабылданған шешімдердің нәтижелерін болжай отырып, оқу және практикалық мәселелердің шешімдерін табу стратегиясын құру дағдыларын қалыптастыру. Оқу процесіне оқытудың ақпараттық технологияларын енгізу егжей-тегжейлі өзін-өзі бағалауға негізделген, технологиялық құралдармен қолдау көрсетілетін және өзін-өзі бағалау нәтижелерімен негізделген адамның өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігіне негізделген үздіксіз білім берудің түбегейлі жаңа формасын қалыптастыруға негіз бола алады.

Оқытудың лекциялық-семинарлық формасы әлдеқашан өзінің тиімділігін жоғалтқан - практика дәлелденгендей, оқу уақытының 50%-ы босқа кетеді. Шетелдік тәжірибені зерделей отырып, келесі маңызды аспектіні атап өтуге болады: оқытушы ақпаратты таратушы емес (дәстүр бойынша қабылданған), бірақ кеңесші, кейде тіпті студенттің әріптесі ретінде әрекет етеді. Бұл кейбір оң ұпайларды береді: студенттер оқу үдерісіне белсенді қатысады, өз бетінше ойлауға үйренеді, өз көзқарастарын ортаға салады және нақты жағдайларды имитациялайды.

Ақпараттық технологиялардың дамуы сабақ өткізуге жаңа, бірегей мүмкіндік - қашықтықтан оқытуды енгізді. Бұл, біріншіден, білім алушының өзіне оқудың уақыты мен орнын өзі таңдауға мүмкіндік береді, екіншіден, дәстүрлі білім алудан бір себептермен айырылған адамдарға білім алуға, үшіншіден, оқуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануға мүмкіндік береді, төртіншіден, белгілі бір дәрежеде оқыту шығындарын азайтады. Екінші жағынан, қашықтықтан оқыту оқытуды дараландыру мүмкіндіктерін арттырады.

Нәтижелер мен талқылау. Ақпараттық технологиялар жетістіктеріне келер болсақ, ол ең алдымен, білім алушының уақытын үнемдейді, сонымен қатар білім алушының лекция, практикалық сабақтарда да, өзіндік жұмыс процесінде де бірдей электронды ресурстарды пайдалану мүмкіндігі бар екендігі өте маңызды, оны оқу процесінде қолдану зерттелетін пәннің тұтас бейнесін құрайды.

Ақпараттық технологиялардың білімге енуі бізді оқыту үдерісін ақпараттық процесс ретінде қарастыруға мәжбүр етеді, мұнда студенттер ақпаратты алады, оны өңдейді және қолданады. Сондықтан білім беруді ақпараттандыру тек компьютер мен басқа да электронды оқу құралдарын пайдалану ретінде емес, оқу процесін ұйымдастырудың жаңа тәсілі ретінде қарастырылуы керек. Электрондық пошта, Skype сияқты заманауи ақпараттық технологиялардың арқасында мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты кеңістікте және уақытында таратуға болады. Мысалы, мұғалім мен оқушы бір-бірімен әр түрлі елдерде бола отырып, өздеріне ыңғайлы уақытта сөйлесе алады. Мұндай диалог уақытында созылуы мүмкін - сұрақ бүгін қойылуы мүмкін, және оған жауап біраз уақыттан кейін алынады. Осындай құралдардың көмегімен тыңдаушылар мен оқытушыларға алынған хабарламаларды талдауға және оларға ыңғайлы уақытта жауап беруге мүмкіндік беретін ақпаратпен алмасу мүмкіндігі (өзін-өзі тексеруге арналған тапсырмалар, қызығушылық тудыратын сұрақтар, тесттер) мүмкін болады. Білім беруді ақпараттандырудың негізгі бағыты компьютерлермен және бағдарламалық өнімдермен жұмыс істеу дағдыларын игеруден білім берудің электрондық оқулықтарын, оқу бағдарламаларын, энциклопедиялар мен ресурстарды дұрыс мағыналы қалыптастыруға, таңдау мен дұрыс пайдалануға үйретуге көшу болуы керек.

Қорытынды. Электрондық оқулық әдістемелік және анықтамалық оқу құралы режимінде де жұмыс істей алады. Жоғарыда аталған мүмкіндіктер электронды оқулықты қарапайым және ыңғайлы етіп, шаршауды азайтып, процестің тиімділігін арттырады.

Оқу процесінде электронды оқу құралдарын қолдану материалды тереңірек зерттеуге, қызықты немесе қиын тақырыптармен толығырақ танысуға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтағы бай және түрлі-түсті иллюстрациялық материал теориялық

ақпаратты оның әртүрлілігі мен күрделілігінде нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Электрондық оқу құралдарын пайдалану кезінде білім алушылардың белсенділігін арттырып ғана емес, сонымен бірге оқу материалын жақсы түсінуге және игеруге ықпал ететін абстрактілі-логикалық белсенділік пайда болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. Алматы: Білім, 2008.
- 2 Нағымжанова Қ.М. Инновациялы-креативті технологиялар. Өскемен. Медиа Альянс. 2005.
- 3 Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии: Проектное обучение: Учебное пособие/ Н.В. Матяш. М.: Academia, 2017. 422 с.
- 4 Сулейманова Д.Ю. Облачные и инновационные технологии в сервисе и образовании. /Д.Ю. Сулейманова. М.: Русайнс. 2017. - 861 с.
- 4 Буторина, Т.С. Дидактические основы использования информационно-педагогических технологий в подготовке электронного учебника / Т.С. Буторина, Е.В. Ширшов // Открытое образование. 2001. № 4. С. 14–16.
- 5 Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: Учебное пособие/ А.П. Панфилова. М.: Academia, 2013. 272 с.
- 6 Лысова Е.Б. Основные тенденции развития содержания образования в зарубежных странах // Дидактические проблемы построения базового содержания образования. М., 1994. С.44-58.
- 7 Козлов, А.Н. Анализ состояния и перспектив развития электронного обучения в мире / А.Н. Козлов, К.А. Яснов // В сб. тр. «Проблемы развития электронного образования в России». М., МГУЭСИ, 2015. - 266 с.

Аннотация. Применение современных информационных и телекоммуникационных технологий в образовании дает принципиально новые возможности для повышения эффективности учебного процесса. Это расширение доступа к информации в привычной вербальной и иных формах, увеличение выразительных возможностей предоставления информации, соединение ее рациональных и эмоциональных аспектов, включение игровых элементов, возможность использования моделей, широкая вариантность в выборе методических средств, новые возможности в концентрации информации и повышение интереса к получению знаний. Также использование информационных технологий - как проявление инноваций в образовании и как одно из направлений духовного обновления в образовании. В инновационной деятельности учителя описаны виды обновления содержания образовательных программ и совершенствования организации учебного процесса, инновационные образовательные и оценочные технологии, а также использование электронных учебников. В данной статье речь идет о роли информационных и телекоммуникационных технологиях в том числе электронного учебника в учебном процессе, показаны положительные стороны электронного учебника.

Ключевые слова: инновационные педагогические технологии, телекоммуникационные технологии, электронные учебники, информатизация образования, современное образование

Abstract. The use of modern information and telecommunication technologies in education provides fundamentally new opportunities to improve the efficiency of the educational process. This is the expansion of access to information in the usual verbal and other forms, an increase in the expressive possibilities of providing information, the combination of its rational and emotional aspects, the inclusion of game elements, the possibility of using models, a wide variability in the choice of methodological means, new possibilities in the concentration of information and an increase in interest in obtaining knowledge. Also, the use of information technology - as a manifestation of innovation in education and as one of the areas of spiritual renewal in education. In the innovative activity of the teacher, the types of updating the content of educational programs and improving the organization of the educational process, innovative educational and assessment technologies, as well as the use of electronic textbooks are described. This article deals with the role of information and telecommunication technologies, including

an electronic textbook in the educational process, shows the positive aspects of an electronic textbook.

Keywords: innovative pedagogical technologies, telecommunication technologies, electronic textbooks, informatization of education, modern education

УДК: 811.512.122'37

Шакенова М.Т., Ахметжанова Г.А.

к.филолог.н., доц. кафедры РЯЛ ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.филолог.н., доц. кафедры РЯЛ ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПОТЕНЦИАЛ AUEZOV UNIVERSITY В РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье рассматривается потенциал Aueзов University в реализации целей устойчивого развития (далее ЦУР) на период с 2015 по 2030 гг. Aueзов University следует принципам и целям устойчивого развития всего мира, в числе которых обеспечение доступа всех к качественному высшему образованию. В условиях эпохи ЦУР ЮКУ им. М. Ауэзова продолжает обновлять свою систему образования на всех уровнях в соответствии с лучшими мировыми стандартами. Успешно реализуются совместные образовательные программы (магистерские, докторские), в том числе с выдачей двойного диплома либо с выдачей диплома и сертификата вуза-партнера. Организация и контроль учебного процесса полностью осуществляется в информационной системе ИС ВУЗ. В Aueзов University реализуется программа «Руханижанғыру», построенная на принципах и подходах устойчивого развития. В рамках реализации послания Президента РК «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» и программы «Цифровой Казахстан» преподавателями университета разрабатываются массовые открытые онлайн-курсы (МООК). Конечная цель данного курса – развить навыки преподавателей по применению современных образовательных средств обучения, повысить рейтинг и конкурентоспособность университета на рынке образования.

Ключевые слова: ЦУР, Инчхонская декларация, устойчивое развитие, обновление содержания образования, дудипломное образование, академическая мобильность, онлайн-обучение, программа «foundation», интернационализация вуза, «Рухани жанғыру».

Введение. Генеральной Ассамблеей ООН в сентябре 2015 г., как известно, были приняты 17 ЦУР (Цели Устойчивого Развития) на период с 2015 по 2030 гг. Данные цели направлены на комплексное решение экономических, социальных и экологических проблем всего мира.

Теоретический анализ. 193 государства-участника ООН взяли на себя обязательство по содействию достижения новой более глобальной повестки дня. Следует отметить, что ЦУР являются продолжением трансформированной ЦРТ, но в более масштабном формате. 17 ЦУР включают 169 задач, интегрирующих 3 области устойчивого развития. Методология ЦУР включает, помимо разветвленной системы задач, стратегии и индикаторы, необходимые для измерения прогресса в достижении целей. Так, в рамках 4-й ЦУР «Обеспечить всеохватывающее и справедливое качественное образование и поощрять возможности обучения на протяжении всей жизни для всех» Всемирной Инчхонской декларацией определены 62 стратегии.

Казахстан, в том числе ЮКУ им. М. Ауэзова (Aueзов University), следует принципам и целям устойчивого развития всего мира, в числе которых обеспечение доступа всех к качественному высшему образованию (ЦУР 4). Следует отметить, что образование, в частности, высшее, во всем мире признано драйвером устойчивого социально-экономического развития. В знак признания важности высшего образования 28 ноября 2018 г. учрежден в качестве Всемирного дня доступа к высшему образованию – WorldAccessToHigherEducationDay (WANED).

Вузы Казахстана, в том числе и Aueзов University, должны ставить своей основной

задачей развитие навыков, ценностных ориентиров и поведенческих установок, которые дают гражданам возможность вести здоровую и полноценную жизнь, принимать обоснованные решения и реагировать на местные и глобальные проблемы посредством образования в интересах устойчивого развития и образования в духе глобальной гражданственности. Образование для устойчивого развития признается обязательным вектором воспитания гражданина каждой страны в течение всей его жизни и обучения в интересах будущего.

Экспериментальная часть. Шымкент, как и Алматы и Астану, отличает статус наиболее востребованного студенческого города страны. ЮКУ им. М. Ауэзова – ведущий университет южного региона страны. Как мы знаем, показателем успеха и качества образования являются мировые рейтинги лучших университетов мира. Одним из наиболее влиятельных глобальных рейтингов университетов является рейтинг лучших университетов мира (QS WorldUniversityRankings). В нем ЮКУ участвует с 2010 года. Несколько лет подряд ЮКУ им. М.Ауэзова входит в топ-3 лучших вузов Казахстана (см. таблицу 1). Также в региональном рейтинге QS «Развивающаяся Европа и Азия» (QS EmergingEuropeandCentralAsiaUniversityRankings) университет занимает 104-е место среди 350 лучших университетов стран Европы и Средней Азии.

Таблица 1 – Представленность казахстанских вузов в QSWUR

Наименование вуза	2019-2020	2018-2019	2017-2018	2016-2017
Казахский национальной университет им. аль-Фараби	207	220	=236	236
Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева	418	=394	336	=345
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова	491	480	501-550	601-650
Казахский национальный исследовательский технический университет им. К. И. Сатпаева	561-570	=464	411-420	411-420
Казахский национальный педагогический университет им. Абая	561-570	=481	491-500	501-550
Казахский национальный аграрный университет	651-700	651-700	-/-	-/-
Казахстанско-Британский технический университет	751-800	651-700	651-700	651-700
Карагандинский государственный университет им. академика Е.Букетова	801-1000	651-700	651-700	701+
Карагандинский государственный технический университет	801-1000	751-800	-/-	-/-
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Аблай хана	801-1000	801-1000	801-1000	701+

Источник: QSWUR

Контингент обучающихся студентов ЮКУ им. Ауэзова формируется по программам бакалавриата и высшего профессионального образования. Численность студентов в ЮКГУ ежегодно растет, в том числе и количество иностранных студентов, что соответствует трендам интернационализации высшего образования. Постепенно внедряется дистанционное образование и система «part-time» обучения (по вечерам и в выходные дни).

ЮКУ им. М. Ауэзова работает в соответствии с основными программными документами в сфере образовательной политики, в которых в той или иной степени наблюдается имплементация 62 возможных стратегий 4-й ЦУР по основным задачам. Иначе говоря, многие инициативы, предложенные в рамках 4-й ЦУР, уже нашли свое отражение в таких стратегических документах и программах, как Стратегический план развития РК до 2020 г., Законы РК «Об образовании», «О правах ребенка», «О социальной защите инвалидов», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», ГПРОН на 2016-2019 гг. и на 2020-2025 гг., Стратегический план МОН РК на 2017-2021 гг., стратегии «Казахстан-2030» и «Казахстан-2050» и др. Большинство данных документов регламентируют деятельность вузов, в том числе ЮКГУ им. М. Ауэзова. Так, например, принципы устойчивого развития, интегрированные в систему образования на всех уровнях, позволяют решить задачи повышения качества образования и способствуют осуществлению цели и задач, сформулированных в ГПРОН РК на 2016-2019 и 2020-2025 годы, среди которых модернизация содержания высшего и послевузовского образования в контексте мировых тенденций; разработка учебно-методического и организационного сопровождения перехода на обновление содержания образования; повышение квалификации преподавателей, в том числе в онлайн-режиме и др.

Результаты и их обсуждение. В условиях эпохи ЦУР казахстанские вузы, в том числе ЮКУ им. М. Ауэзова, продолжают обновлять свою систему образования на всех уровнях в соответствии с лучшими мировыми стандартами. Как мы знаем, казахстанским вузам представлена академическая свобода в определении содержания образовательных программ: в бакалавриате – до 55%, магистратуре – 70%, докторантуре – 90%. Все образовательные программы вузов разрабатываются в соответствии с модульным принципом их формирования. Это способствует выбору гибких траекторий обучения и помогает обучающимся формировать собственную карьеру. В целях укрепления связи образовательных программ с бизнесом и работодателями, повышения репутации вуза на основе данных о трудоустройстве и средней заработной плате выпускников в конце 2017 г. НПП «Атамекен» инициировал оценку образовательных программ вузов. В рамках первого этапа в программе приняло участие 114 вузов Казахстана. На основе учебных программ и статистической информации эксперты составили рейтинг.

Оценка вузов проводилась на основе актуальности образовательных программ, трудоустройства и средней зарплаты выпускников. Актуальность образовательной программы оценивалась участием ассоциаций и работодателей в ее разработке, актуальностью используемой литературы, новизной преподаваемых дисциплин, инвестициями, вложенными в ее разработку, количеством ППС с опытом работы по специальности, наличием аккредитации. Особенностью рейтинга стало анкетирование выпускников вузов на предмет их удовлетворенности обучением, релевантности навыков на рабочем месте.

Особое значение в Болонском процессе, участником которого Казахстан является с 2010 года, уделяется автономии вузов. В 2018 году принят Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам расширения академической и управленческой самостоятельности высших учебных заведений», согласно которому вузы республики получили академическую, финансовую, кадровую самостоятельность. В ЮКГУ внедряется корпоративный принцип управления, созданы Наблюдательные советы. В настоящее время с учетом положений данного Закона, а также Закона «О статусе педагога» и ГПРОН на 2020-2025 годы вносятся существенные дополнения в План по реализации стратегии развития Auezov University.

В ЮКУ совершенствуется система менеджмента качества, получило развитие обучение, ориентированное на результат, усилилась академическая мобильность студентов и преподавателей. В настоящее время ЮКУ им. М. Ауэзова имеет соглашения об

академических обменах с более 40 вузами Казахстана (в том, числе КазНУ им. АльФараби, ЕНУ им. Гумилева, КазНТУ им. Сатпаева, КазНАУ, АТУ, КГУ им. Ш. Уалиханова, ПГУ им. С. Торайгырова, СКГУ им. М. Козыбаева,) и свыше 30 зарубежных вузов Германии, Австрии, Бельгии, Испании, Италии, Чехии, Польши, Литвы, Латвии и других стран. ППС, докторанты, магистранты и студенты вуза активно участвуют в программах академической мобильности. На включенное обучение в рамках внешней академической мобильности обучающиеся были направлены за счет бюджетных средств, внебюджетных средств и за счет программы Эразмус+ - основного провайдера международных проектов. По программам включенного обучения Auezon University сотрудничает со следующими вузами-партнерами: Университет Хоф (Германия), Кемниц (Германия), Университет Кадиса (Испания), Политехнический университет Валенсии (Испания), Лодзинский университет (Польша), Сельскохозяйственный университет им. Гугона Коллантая,г. Краков (Польша), Вильнюсский технический университет им. Гедеминаса (Литва), Университет Приморска (Словения), Университет Падова (Италия), Стамбульский университет Культуры (Турция), Краковский университет Технологий (Польша), Люблинский технический университет (Польша), Университет Домброва Гурнича (Польша), Университет Барселона (Испания), Аусбург колледж (США), Университет им. Коменского в Братиславе (Словакия), Университет Сангюнг (Южная Корея).

Также успешно реализуется программа дудипломного образования, позволяющего также интеграции казахстанской высшей школы в международное пространство. Реализуются совместные образовательные программы (магистерские, докторские), в том числе с выдачей двойного диплома либо с выдачей диплома и сертификата вуза-партнера (Российский университет дружбы народов, Новосибирский государственный университет, МГИМО, МГТУ им.Н.Э. Баумана, РГУ нефти и газа им. Губкина, Научно-исследовательский университет «МЭИ» (РФ, Москва), Уральский Федеральный университет им. Первого Президента Ельцина (РФ, Екатеринбург), Научно-исследовательский университет информационных технологий, механики и оптики (НИУ ИТМО, РФ, Санкт-Петербург), Университет Путра Малайзия, Гамбургская высшая школа прикладных наук (HAW Hamburg, ФРГ) и др.

Удалось сделать ряд важных шагов по дальнейшему развитию кредитной технологии обучения, интеграции принятой в университете системы обучения в мировое образовательное пространство. Студенты самостоятельно выбирают индивидуальную траекторию обучения, формируют индивидуальный учебный план, имеют возможность выбора дисциплины и преподавателя.

Существенно улучшить организацию и выполнение самостоятельной работы студентами позволило внедрение более рациональной формы силлабуса, содержательная сторона которого значительно обогатилась различными видами заданий и формами контроля по каждому занятию. Усовершенствована система рейтинг-контроля, согласно которой график выполнения и контроля заданий студентом отслеживается через корпоративную сеть университета, что обеспечивает прозрачность и объективность выставления оценок, появляется возможность оперативно реагировать на отклонения в учебно-воспитательном процессе. Организация и контроль учебного процесса полностью осуществляется в информационной системе ИС ВУЗ, которая доказала свою состоятельность в условиях тотального обучения в период карантинных мер по предотвращению распространения COVID-19.

Следует отметить, что на академические успехи студентов оказывают влияние условия проживания. Международные исследования показывают, что студенты после академических условий желают улучшения качества общежитий вуза (50,5% и 41,8% соответственно). Для обеспечения студентов общежитиями Елбасы Н.А. Назарбаевым поручено до конца 2022 г. обеспечить строительство общежитий не менее чем на 75 тыс. мест. Строительство общежитий вузами будет реализовываться на принципах ГЧП. ЮКУ

им. М. Ауэзова, как и большинство вузов страны, в первую очередь обеспечивает местами в общежитии студентов только первого курса и обучающихся на государственных образовательных грантах

По примеру зарубежных и некоторых отечественных вузов (например, Назарбаев Университета) будут запущены программы «foundation», направленные на подготовку абитуриентов к поступлению и обучению в вузе. Сегодня качество подготовки выпускников среднего образования отличается от школы к школе. Программы «foundation» призваны сократить различия в предвузовской подготовке и обеспечить равный доступ абитуриента в вуз. Согласно Правилам организации деятельности подготовительных отделений вузов РК, подготовительные курсы в вузах организовываются с целью повышения уровня общеобразовательной и языковой подготовки граждан РК, иностранцев, оралманов и лиц без гражданства, проживающих в Казахстане, для поступления в вузы. Более того, в Узбекистане открыт учебно-консультационный пункт ЮКУ имени М. Ауэзова для оказания учебной и методической помощи абитуриентам и студентам. Подобное открытие филиалов вузов за рубежом способствует повышению репутации казахстанского высшего образования за пределами страны. Мировым трендом является интернационализация вузов, позволяющая высшему образованию стать отдельной экономической отраслью со своим потенциалом. В мире университеты, образовательные консорциумы и страны всеми силами пытаются привлечь иностранных студентов. Работа в данном направлении позволила значительно увеличить число принятых абитуриентов из Узбекистана.

В масштабе всей страны, также и Auezov University, реализуется программа «Рухани жанғыру», построенная на принципах и подходах устойчивого развития: культурная открытость, прагматичное использование ресурсов, защита окружающей среды, умение рационально планировать будущее, глобальная гражданственность и др. «Рухани жанғыру» направлена на укрепление нравственных и культурных ценностей, воспитание гражданина, отвечающего новым глобальным вызовам, и создание благополучных условий для будущего поколения. Осуществляется реализация программы «Руханижанғыру» - «новое гуманитарное знание. 100 учебников на казахском языке». В университете внедрены в учебный процесс полученные учебники на казахском языке в по следующим направлениям: философия, социология, психология, экономика, менеджмент, предпринимательство, религиоведение, лингвистика, антропология, инновация, медиа. Книги доступны во всех читальных залах Образовательно-информационного центра, абонементов, на сайтах <https://100kitap.kz/>. Учебники введены в список основной литературы в модульные образовательные программы, карты учебно-методической обеспеченности дисциплин специальностей бакалавриата и магистратуры, в модульные учебные программы дисциплин, в рабочие учебные программы (силлабусы), конспекты лекций, в методические указания семинарских и практических занятий. Проведена конференция в формате TEDx по теме «100 новых учебников».

Сегодня весь мир учится в Интернете. Глобальная сеть разрушает географические и временные рамки. Более того, онлайн-обучение стало необходимостью и ежедневной потребностью в условиях пандемии. Вузами Казахстана учреждена Национальная платформа открытого образования. Работу платформы (<http://moocs.kz/>) администрируют в рамках реализации послания Президента РК «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» и программы «Цифровой Казахстан». Преподавателями университета разрабатываются массовые открытые онлайн-курсы (МООК). В настоящее время активно разрабатываются МООК по ведущим дисциплинам, большинство из них выполнены и размещены на сайте ukgu.moock.kz/. Подписан агентский и лицензионный договор с КазНУ им. аль-Фараби на «Национальную платформу открытого образования Казахстана» для размещения массовых открытых онлайн-курсов с целью обеспечения возможности их освоения любыми физическими лицами. В университете

успешно реализуются мероприятия по внедрению массовых открытых онлайн-курсов на платформе OpenEdx. Для повышения квалификации профессорско-преподавательского состава по организации массовых открытых онлайн-курсов (MOOK) и внедрению результатов в учебный процесс отделом повышения квалификации научно-педагогических кадров совместно с Институтом дистанционного обучения организованы курсы повышения квалификации «Массовые открытые онлайн-курсы». Конечная цель данного курса – развить навыки преподавателей по применению современных образовательных средств обучения, повысить рейтинг и конкурентоспособность университета на рынке образования.

В университете реализуется идея обучения на трёх языках. Ведется работа по обновлению содержания учебных программ на всех уровнях образования; обеспечению преемственности обучения на трёх языках в контексте единой образовательной среды; проведению эффективных научных исследований, популяризации культурного проекта «Триединство языков».

Выводы. Таким образом, новый этап перехода мирового сообщества к реализации ЦУР тесно связан с формированием новой концепции образования. Как подчёркивается в выше отмеченной Инчхонской декларации, необходимо срочно сформулировать единую обновленную повестку дня в области образования, которая оказалась бы всесторонней, масштабной, стимулирующей и охватывающей всех без исключения. Отвечая на современные вызовы в области образования и анализируя пять приоритетных направлений, указанных в ЦУР, можно заключить, что в Казахстане, в том числе и ЮКУ им. М. Ауэзова, имеются все предпосылки для реализации 4-й ЦУР, а именно:

1. Совершенствование основных стратегических документов вуза согласно обновленному законодательству в области образования, гармонизированному с международными документами и открывающему большие перспективы для реализации 4-й ЦУР и повышения качества высшего образования.

2. Укрепление потенциала профессорско-преподавательского состава вуза посредством программ удержания высококвалифицированных специалистов и привлечения талантливой молодежи в вузы.

4. Продолжение работы по созданию равного доступа к получению высшего образования на базе ЮКУ им. М.Ауэзова (в рамках инклюзивного образования создание условий для студентов с особыми образовательными потребностями, работа с оралманами, слабоуспевающими студентами, сокращение доли выбывающих студентов и др.).

5. Создание условий для непрерывного образования всем слоям населения региона, в том числе поддержка и вовлечение молодежи в процесс непрерывного обучения для усиления ее роли в деле достижения устойчивого развития посредством ЦУР.

6. Поиск решений в области устойчивого развития через совместные проекты с привлечением негосударственных и неправительственных организаций, через информационно-просветительскую деятельность традиционных и новых СМИ, разработку и внедрение социально-ориентированных проектов и устойчивых практик, в т.ч. с использованием ИКТ.

Список литературы:

1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года // <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015>

2. Инчхонская декларация. Образование-2030: обеспечение всеобщего инклюзивного и справедливого качественного образования и обучения на протяжении всей жизни// <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813M.pdf>

3. Государственная Программа развития образования и науки в РК на 2016-2019 годы// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205> Национальный доклад о состоянии и

развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 года)//http://iac.kz/sites/default/files/0_nacionalnyy_doklad_za_2018_god_final_s_oblozhkami_na_sayt_compressed_0.pdf

4. Годовой отчет Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова за 2018-2019 учебный год. – Шымкент, ЮКГУ, 2019. – 276 с.

5. План по реализации стратегии развития Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова на 2019-2023 гг. – Шымкент, ЮКГУ, 2020. – 31 с.

Түйін. Мақалада Auezov University-дің 2015-2030 жылдар аралығындағы тұрақты даму мақсаттарын (бұдан әрі ТДМ) іске асырудағы әлеуеті қарастырылады. ЦУР дәуірінде ЮКУ им. М. Әуезов өзінің білім беру жүйесін барлық деңгейде үздік әлемдік стандарттарға сәйкес жаңартуды жалғастыруда. Бірлескен білім беру бағдарламалары (магистрлік, докторлық), оның ішінде қос диплом берумен немесе әріптес ЖОО дипломы мен сертификатын берумен табысты іске асырылуда. Оқу процесін ұйымдастыру және бақылау толығымен ЖОО АЖ ақпараттық жүйесінде жүзеге асырылады. Auezov University-де тұрақты даму қағидаттары мен тәсілдемелеріне негізделген "Рухани жаңғыру" бағдарламасы іске асырылуда. ҚР Президентінің "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері "жолдауын және" Цифрлық Қазақстан " бағдарламасын іске асыру шеңберінде».

Кілт сөздер: ТДМ, Инчхон декларациясы, тұрақты даму, білім беру мазмұнын жаңарту, қосдипломды білім беру, академиялық ұтқырлық, онлайн-оқыту, "foundation" бағдарламасы, ЖОО-ны интернационалдандыру, "Рухани жаңғыру".

Abstract. The article examines the potential of Auezov University in the implementation of the Sustainable Development Goals (hereinafter SDGs) for the period from 2015 to 2030. Auezov University follows the principles and goals of sustainable development around the world, including ensuring access to quality higher education for all. In the context of the SDG era, the Auezov University continues to update its education system at all levels in accordance with the best international standards. Joint educational programs (master's, doctoral) are successfully implemented, including those with the issuance of a double diploma or with the issuance of a diploma and a certificate of a partner university. The organization and control of the educational process is completely carried out in the information system of the IP of the university. Auezov University implements the "Rukhanizhangyru" program based on the principles and approaches of sustainable development. Within the framework of the implementation of the address of the President of the Republic of Kazakhstan "New development opportunities in the conditions of the fourth Industrial Revolution" and the program " Digital Kazakhstan»

Keywords: SDGs, Incheon Declaration, sustainable development, updating the content of education, double-degree education, academic mobility, online learning, foundation program, internationalization of the university, "Rukhani zhangyru".

ӘОЖ: 541.

Абдукаримова У.А., Нигматуллина Ж.Н., Кабылбекова З.Б.

аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.д., профессор. «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының меңгерушісі

М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ПӘНДІК-ПРАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ САБАҚТАРЫНЫҢ МАЗМҰНДЫҚ ЖӘНЕ ЖАСҚА САЙ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Есту кемістігі бар балаларды пәндік-практикалық оқытудың әдістемесі естімейтін және нашар еститін балаларды оқытуды, тәрбиелеуді және қайта тәрбиелеуді, сонымен бірге қоғамға бейімдеу, оңалтуда пәндік-практикалық оқыту жолдарын ғылыми негізде жете зерттеу болып табылады. Бұл пән қазіргі таңға дейін жеткілікті дәрежеде теориялық және әдіснамалық тұрғыдан жете зерттелген. Оның ғылыми негізделуі, әдістемелік қамтамасыз етілуі, оқу пәнінің мазмұны толық анықталған. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттер осы пәнді енгізудің бастамашысы болған С.А.Зыковтың тікелей жетекшілігімен жасалған. Дегенмен де қаншалықты зерттелді дегенмен де, әлі де зерттеуді қажет ететін тұстары жетерлік.

Пәндік-практикалық сабақтар (ППО сабақтары) - бұл коммуникативті-белсенділік жүйесіндегі тілді оқытудың ерекше және нақты ұйымдастырушылық формаларының бірі. Бұл сабақтардың түпкі метамақсаты - баланы сөйлеуді реттеудің көмегімен немесе мұғалімнің немесе оқушылардың өздері ұйымдастыратын ұжымдық-бірлескен пәндік-практикалық қызмет жағдайына қоя отырып, ауызша сөйлеу қажеттілігін тудыру.

Кілт сөздер: Есту кемістігі бар балалар, пәндік-практикалық оқытудың әдістемесі, әдістемелік қамтамасыз етілу, тілді оқыту, ауызша сөйлеу қажеттілігі.

Кіріспе. Дайындық сыныбы. Дайындық сыныбындағы пәндік-практикалық дайындық сабақтарында саңырау мектеп оқушыларының одан әрі жалпы және сөйлеу тілінің дамуына негіз қаланады. Бұл сыныпта оқушылар қоршаған ортаның объектілерімен: ойыншықтармен, ыдыс-аяқтармен, тамақ өнімдерімен және т.б. танысады, олар алғаш рет олармен мұғалім арасында байланыс орнатуға және бұйымдар жасау кезінде тиісті әрекеттерді орындауға қажетті сөздер мен сөз тіркестерін үйренеді. Студенттер қарапайым нұсқауларды түсінуді үйренеді (Допты алыңыз. Үй салу) және оларды орындау; жай сөйлеммен тапсырманың орындалғаны туралы хабарлау (көзім соқыр болды. Мен үй салдым); сұрақтарды түсініп (кім? не? кімдікі? не істеді?) және оларға жауап беру; мұғалімнің көмегімен бастауыш сұранысты, тілекті білдіру (алма бер. Мен қалаймын) мұғалімнің көмегімен олардың жұмысына қандай материалдар мен құралдарды қажет ететіндігін анықтап, атау; бөлек бөліктерден заттар жасау.

Белгілі бір дәйектілікте аталған қызмет түрлерін пайдалану мен кезектестіру әр түрлі қолмен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға қызмет етеді және ауызша қарым-қатынастың алғашқы күнделікті түсініктері мен дағдыларын жеткілікті меңгеру үшін қажетті қайталануды қамтамасыз етеді.

Теориялық бөлім. Балабақшада мұғалімнің бүкіл сыныппен фронтальды жұмысы сияқты сабақты ұйымдастырудың формасы кең қолданылады. Мұғалім балалардың іс-әрекетін ұйымдастырады: тапсырмалар береді, оларды орындауға көмектеседі, жұмысты орындағаны туралы есеп беруге итермелейді, сұрақтар қояды және оларға қалай жауап беру керектігін көрсетеді. Сабақтағы балалардың практикалық әрекеттерін күшейту үшін сабақтың кейбір кішкене бөліктерін басқаратын «кішкентай мұғаліммен» жұмыс («Түлкі мен қоян», «Жұлдыз», «Гүлді ваза» тақырыптары), кейбір жағдайларда бригадалармен, жұптарда жұмыс істеу қолданылады («Үйшік», «Тауық және балапандар» тақырыптары), бұл оқушылардың сөйлеу әрекетін кеңейтуге және байытуға мүмкіндік береді.

I сынып. Бірінші сыныпта пәндік-практикалық дайындық сабағында берілген

заттармен (ойыншықтар, ыдыс-аяқтар және т.б.) жұмыс істеу жалғасады: заттардың атаулары қайталанады және тұрақталады, олардың жасау қабілеттері жетілдіріледі. Сонымен бірге бұрын алған білімді нақтылау және тереңдету бойынша жүйелі жұмыстар жүргізіледі. Жұмыс оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуды жалғастыруды көздейді. Олардың үйренгендерін қайталаумен қатар, бірлескен өндіріс процесін толығырақ және тереңірек түсінуді қалыптастыру үшін қажетті, балалардың сөйлеу мәнерін жаңа типтегі сөздермен байытуға үлкен көңіл бөлінеді. Алғашқыда оқушылар бірдеңе сұрағанда, олар өзіне керек заттың қасиеттерін көрсетуді үйренуі керек (қызыл және көк қағаз бер), біреуін емес, көптеген заттарды атауы керек (қылқалам, қағаз және желім бер). Өтініш айтуды түсіндіру керек (мүмкін емес, көмектесіңізші). Балалардың сөйлеуіне қажетті көптеген жаңа сұрақтар енгізіледі (сіз не істейсіз? Қайда? Қайда? Кімге? Неге? т.б.), оларға тапсырмаларды дәлірек, дәйекті және саналы түрде орындау үшін қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді: балалардың өз араларында қарым-қатынас жасау қабілетін белсенді түрде қалыптастырады.

Осы мақсатта ол сөйлемдерді кеңінен енгізеді: Одан сұра, қандай екенін сұрау, Кімнен сұрау керек, ..., не екенін сұрау ...балаларды досымен байланысуға шақыру жеке мәлімдемесі бар досына, сонымен қатар сабақта іс-әрекеттердің мазмұнына байланысты шағын диалогтар жүргізу қабілетін жүзеге асыру. Студенттер тапсырманың орындалуы туралы сөйлеммен, бірнеше сөйлеммен, егжей-тегжейлі есеппен баяндауды үйренуі керек; жұмыс үшін қажетті материалдар мен құралдарға өтінімдер жазу; қарапайым жұмыс жоспарын құру; өнімді бөлшектерге және тұтастай талдау.

Бірінші сыныпта жаңадан іс-әрекеттер пайда болады: дизайндау, мүсіндер жасау, мозайкалармен және түрлі маталармен жұмыс жасау. Өнімдер тек модельмен ғана емес, сонымен қатар дизайнмен де жасалады. Мұғалімнің сыныптағы бүкіл сыныппен фронтальды жұмыстарынан басқа, «кішкентай мұғаліммен» жұмыс кеңінен қолданылады және оқушылар топтық жұмыс пен жұптық жұмыстарға машықтанады.

II санат

2-сыныпта оқушылардың жалпы дүниетанымы мен көзқарасы кеңейтіледі. Егер дайындықта және 1-сыныпта олар негізінен күнделікті өмірдегі заттар мен құбылыстарға (ойыншықтар, ыдыс-аяқ, жиһаз, киім, жеміс-жидек, көкөністер, жануарлар, ертегілер, қала көшелері және т.б.) енгізілсе, онда олар 2-сыныпта ұқсас нысандар (мектеп, мектеп-интернат, олардың үлгілері және т.б.), абстрактілі құбылыстарға және қоршаған ортаға байланысты (уақытты анықтау, күнтізбелер, жыл мезгілдері, сағаттар мен минуттар, көлік түрлері бойынша құру және пайдалану) жүзеге асырылады.

Саңырау балалардың сөйлеу дағдылары мұғаліммен де, олардың арасында да жетілдіріледі. II сыныпта оқушылар мұғалім тапсырмаларын балабақша мен I сыныпқа қарағанда күрделі вербальды формада түсінуі және орындауы керек. Мысалы:

«Алдымен сурет сал, содан кейін жазасың. Сізге қанша парақ керек екенін санаңыз. Қанша керек болса, сонша қарындаш алыңыз. Кім жақсы, кім нашар істегенін қарап, айтыңыз. Әр оқушыға екі парақтан таратыңыз. Жұмысыңызды аяқтаңыз және досыңызға көмектесіңіз. Үстіне (келесі) дұрыс жазыңыз. Асықпаңыз, әйтпесе жұмысты бүлдіресіз. Бір-біріңіздің жұмысыңызды тексеріңіздер».

Осы тапсырмалардың кейбіреулерін балалар тек түсініп орындап қана қоймай, өздігінен құрастыра білуі керек, яғни оларды белсенді сөйлеу барысында қолдана білуі керек. Мысалы:

«Суретті сол жаққа, ал конструктордың бөлшектерін оң жаққа қойыңыз. Мозайканы шкафтан шығарып, үстелге қойыңыз. Айтқандарыңызды қайталаңыз. Жұмысты тексеріңіз» деп жазды.

Балалардың сұраныстары, тілектері мен уәждері де күрделі түрде көрінеді. Мысалы:

«Мен әлі жасаған жоқпын, мені күтіңіз. Мен жасай аламын (жасай алмаймын). Маған сурет салу ұнайды (ұнамайды). Маған шеңберді кесу үшін қайшы керек. Мен

түсінбеймін, тағы айтыңыз. Маған тағы бірнеше қағаз беріңіз. Маған жетпеді». (Соңғы сұранысқа түсініктеме қосылады, сондықтан ол екі фразамең көрсетіледі).

Мұғалімнің нұсқауы бойынша немесе өздігінен досқа немесе басқа адамға жүгіну формасы жетілдірілуде. Мысалы: «Дәптерлерімді жинауға көмектесші. Тез жүр, мұғалім сені шақырып жатыр. Мен түсінбеймін, тағы айтыңыз. Серёжа, Нина Алексеевна сізге тақтаны сүрттіңіз деді. Нина Алексеевна сізден қарындаш сұрайды. Өтініш беру кезінде II сынып оқушылары бір емес, қатарынан екі сөз тіркесін қолдана алады. Мысалы: «Серёжа, тезірек сабаққа бар. Сізді Нина Алексеевна шақырып жатыр. Сізге көмектесуге рұқсат етіңіз. Нина Алексеевна сізге көмектесуді өтінді ».

II сыныпта оқушылар жаңа сұрақтармен танысады және оларға жауап береді. Мысалы:

«Не болды? Сіз маған қоңырау шалдыңыз ба? Сізге қай мезгіл ұнайды? Келесі сабақ қандай? Сізге қайшы не үшін керек? Ризасың ба? Қалай дұрыс жазу керек? Кімде бірдей қателік бар? Кім жақсырақ, кім нашар салған? Пәндік сабақ қашан болады? Біз қашан жұмыс жасаймыз? Сағат неше? Қалыңыз қалай? Сіз қанша қосымшаны жасай аласыз деп ойлайсыз? Менің жұмысыма көңіліңіз тола ма? Сіз аппликацияны ұнатасыз ба? Не туралы (кім туралы) жазу керек? Тағы не істеу керек? Кімде жақсы жұмыс бар? Сіз кіммен жұмыс істегенді ұнатасыз? «Бұл сыныпта оқушылар енді әр бөлек орындалған операция туралы ауызша және жазбаша есеп бере алмауы керек, сонымен бірге бүкіл жұмыс бойынша қысқаша есеп бере алады. Бұл олардың қатарынан бір емес, бірнеше сөз тіркестерін қолдануын талап етеді.

Ауызша сөйлеуді дамыту саңырау балалардың нақты және абстрактілі ойлау қабілетін жетілдірумен бірге жүреді. Осының арқасында екінші сыныпта жоспармен жұмыс кезінде оқушыларға жоғары талаптар қоюға болады. Егер бірінші сыныпта жедел және қысқа жоспармен алғашқы танысу болса, мұнда оқушылар қысқа жоспардың жеке тармақтарын үлестіре алады, бұл оларды үшінші сыныпта кешенді жоспармен жұмыс істеуге дайындайды.

Негізгі психикалық операциялардың одан әрі дамуы бар - талдау, синтез, жинақтау және салыстыру. Студенттер күрделі қолөнер жасай бастайды, бұл оларға неғұрлым нәзік, көп қырлы және сараланған талдауды қажет етеді. Егер бірінші сыныпта оқушылар негізінен екі затты салыстыруды үйренсе, екінші сыныпта олар салыстырмалы ұғымдарды білдіретін тиісті сөздік қорды игере отырып, үш немесе одан да көп заттарды салыстыруға көшеді: үлкен, үлкен, тіпті үлкен, көп шоу және т.б.

Сол сыныпта балалар заттарды жіктей бастайды. Іс-шаралар күрделене түсуде. Табиғи материалдардан модельдеу, металл конструктор бөлшектерінен конструкция пайда болды. Жұмыстың күрделі түрлері де қолданылады: қолөнерді сурет бойынша, сурет бойынша, презентацияға сәйкес алдын-ала эскизмен, күрделі ауызша негізде жасау.

Сабақта қолданылатын әр түрлі ұйымдастырушылық жұмыс формаларының үлесі өзгеруде. Егер дайындық сыныбында жұмыс негізінен мұғаліммен, ал бірінші сыныпта - мұғаліммен және «кішкентай мұғаліммен» қолданылса, онда екінші сыныпта топтық және жұптық жұмыс жиі қолданылады. Екінші сынып оқушылары қазірдің өзінде қарым-қатынас дағдыларын және ол мүмкін болатын диалогты жүргізуді игереді.

III класс

Үшінші сыныптағы пәндік-практикалық дайындық сабақтарында саңырау оқушылардың жалпы әрі сөйлеу қабілеттерін одан әрі дамыту мәселесі шешіледі. Ұсынылған әзірлемелер әр түрлі қызмет түрлеріне байланысты балалардың білімін жалпылау, нақтылау және кеңейту бойынша жұмыстарды қалай жүргізуге болатындығын көрсетеді («Күз» - қолдану, «Кесте», «Кафедра» - конструктор, оқылған оқиғаға негізделген макет және т.б.); жаңа ұғымдарды, идеяларды байланыстыру, жаңа білімді қалыптастыру туралы (шаблондар «Өзен және ондағы құрылыстар», «Ауыл», «Теміржол», «Көлік құралдары» және т.б.). Үшінші сыныптың бағдарламасы балалардың сөйлеу

қабілетін жаңа сөз тіркестерімен, сөйлеу бұрылыстарымен байытуға және мектеп оқушыларының сөйлеу белсенділігін арттыруға үлкен талаптар қоятын болғандықтан, сабақтарды дамытуда балалардың іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі формаларына үлкен көңіл бөлінеді: жұппен жұмыс. Мысалы, ұжымдарда және бір уақытта жұмыс жасау («Күз», «Ауыл»), ұжымдық және жеке жұмыстар («Өзен және ондағы құрылыстар») және т.б. Саңырау балаларды жұмысты ұйымдастырудың түрлі формаларында, дамуда арнайы оқыту керек деп есептей отырып мектеп оқушыларына бригадир таңдау («Күз»), жұмыс үлестіру (әңгіме бойынша макет), алдағы және аяқталатын жұмыстарды талқылауға («Теміржол», «Өзен және ондағы құрылыстар», «Үшөлшемді сурет) үйрету бойынша әдістемелік кеңестер беріледі), Әр түрлі жұмыс түрлері қызметтің бір түрінде көрсетіледі (мысалы, өз командасы жасаған эскиз бойынша жұмыс, басқа команда жасаған эскиз бойынша жұмыс). Ұжымдық жұмыс кезінде балалар ауызша сөйлеуді қолдану қажеттілігіне тап болады. Сабақтарды дамытуда балалардың іс-әрекетін ұйымдастырған кезде қолдануға болатын, сөз тіркестерінің үлгілі түрлері келтірілген, сөйлеу материалын енгізу мен бекітудің әдістемелік жолдары көрсетілген.

Осы сыныптағы пәндік-практикалық дайындық сабақтарында ауызша жүйелі сөйлеу ғана емес, жазбаша тілді қалыптастырып дамытуға үлкен көңіл бөлінеді. Ерекше оқыту қажеттілігі бар есту бұзылысы бар оқушы тек қосымшалармен жұмыс жоспарын орындап қана қоймайды, сонымен бірге өзінің жасаған қызметі туралы жазбаша түрде есеп береді, өзі жасаған объектіге сипаттама береді, жасалған затты бір-бірімен салыстырады және мұғалімнің сұрақтарына жауап береді. Ұсынылған сабақтардың барлығы дерлік жазбаша тапсырмаларды ендірудің мүмкін болатын нұсқаларын көрсетеді.

Жоғарыда аталған сабақтарда сабақтың тақырыбын анықтау кезеңдеріндегі («Күз», «Қақпақ салынған қорап», «Кесте», «Үш өлшемді сурет» және т.б.) балаларды жұмыста дербестікке үйретуге үлкен орын беріледі; жұмысқа дайындық («Үстел», «Орындық», «Қақпағы бар қорап», Велосипед), өнім жасау («Қақпақты қорап», «Бетбелгі» және т.б.) өндірілген өнімнің сипаттамалары («Велосипед», «Көлік құралдары» және т.б.).

IV класс

Пәндік практикалық сабақтың IV сыныптық оқу жоспары балаларға негізінен таныс емес заттарды жасауды, сонымен қатар пәндік-практикалық қызметтің жаңа түрлерін қамтиды. Бұл балалардың жалпы және сөйлеу қабілеттерін дамыту бойынша жұмысты жалғастыруға, сондай-ақ бұрын алған білімдерін бекітуге және кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен, мектеп оқушылары күрделі жұмыс жоспарын, күрделі қосымшаны жазуды үйреніп қана қоймай, сонымен қатар жедел және қысқа жоспарлар, қарапайым қосымшаларды құрастыру қабілеттерін бекітеді; орындалған жұмыстың ерекшеліктерін сипаттай отырып, олар бұрын таныс жедел есепке және т.б.

IV сыныпта оқытудың негізі - жаңа сөздерді, сөз тіркестерін, сөз тіркестерін енгізу арқылы балалардың сөйлеу тілін байыту арқылы балалардың сөйлеу әрекетін одан әрі жандандыру; тұжырымдардың өзгергіштігі бойынша жұмыс (балалар бір ойды әр түрлі типтегі сөйлемдер арқылы білдіреді); тәуелсіз мәлімдемелердің үлесін арттыру. Осы сыныптағы сабақтарда балалардың ауызекі сөйлеуін дамыту үшін балаларға бұрыннан белгілі ұйымдастырушылық қызмет түрлері қолданылады.

Қорытынды. Алдыңғы сыныптардан айырмашылығы, балалар көп дербестілікке ие болады. Олар өз басшыларын таңдайды, жұмыстарды таратады, орындайды және т.б. Егер балалар тобы мұндай тапсырмаларды орындай алмаса, оларға сыныптастары көмектеседі. Егер жұмыс жалпы қиындықтар туғызса, мұғалім көмектеседі. Бұл әдістемелік тәсіл оқушылардың топтық жұмысын көрсететін сабақтарды дамытуда көрінеді. Балалардың ұжымдық іс-әрекетін ұйымдастырған кезде мұғалім әдетте ұсақ-түйек тапсырмалар бермейді, бірақ сабақтың барлық кезеңдеріне қойылатын талаптарды қамтитын нұсқаулар береді («Жол жоспары», «Жазықтар мен таулар» және т.б.). Үшінші сыныптағыдай,

сабақтарда үлкен орын балалардың өзіндік жұмысына беріледі. Мұндай жұмыстарды жүргізу техникасы бірқатар сабақтарда сипатталған: «Геометриялық фигуралар», «Лагерь», «Электр тізбегі», «Қабырға күнтізбесі», «Аэропорт» және т.б. (Е. Н. Марциновская, Т. В. Нестерович, Т.) С.Зыкова. Саңыраулар мектебіндегі пәндік-тәжірибелік сабақтар.)

Әдебиеттер тізімі

1. Коноплева, А.Н., Лещинская, Т.Л. Интегрированное обучение детей с особенностями психофизического развития: монография. Мн. / Глава 1, раздел 2.2. М.: НИО, 2003.
2. Малофеев, Н.Н., Шматко, Н. Д. Интеграция и специальные образовательные учреждения: необходимость перемен. М : Дефектология. 2008. № 2. С. 86-94.
3. Специальная педагогика: В 3-х т.: учеб. / Пособие для студентов. Высших учеб. заведений/Под ред. Н.М. Назаровой. Т.3: Педагогические системы специального образования. Глава 9. М.: Изд. Центр «Академия», 2008.
4. Нейман, Л. В., Богомильский, М. Р. Анатомия, физиология и патология органов слуха и речи: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.И. Селиверстова. / Глава 5. Разделы 5.1 - 5.2 М. : Коррекционная педагогика ВЛАДОС, 2001. С. 224.
5. Боскис, Р. М. Учителю о детях с нарушениями слуха: Книга для учителя. 2-е изд., М.: Просвещение, 1988. С. 128. 6. Зыков А.С. Методика обучения глухих детей языку. М.: Москва. Просвещение, 1977.

Аннотация: Методика предметно-практического обучения детей с нарушением слуха - это научное исследование обучения, воспитания и перевоспитания глухих и слабослышащих детей, а также предметно-практические методы обучения в области социальной адаптации и реабилитации. Эта тема еще достаточно теоретически и методологически изучена. Полностью определены ее научное обоснование, методическое обеспечение, содержание дисциплины. Научно-методическая литература создавалась под непосредственным руководством С.А. Зыкова, инициировавшего внедрение данной дисциплины. Однако, как бы много ни было изучено, есть еще много областей, которые необходимо изучить.

Предметно-практические занятия (уроки ППО) - одна из уникальных и специфических организационных форм обучения языку в системе коммуникативной деятельности. Конечная мета-цель этих уроков - создать потребность в устном общении, регулируя речь ребенка или помещая ребенка в совместную групповую предметно-практическую деятельность, организованную учителем или учениками.

Ключевые слова: дети с нарушениями слуха, методика предметно-практического обучения, методическая обеспеченность, обучение языку, потребность в устной речи.

Abstract: Methods of subject-practical training of children with hearing impairment - this is a scientific study of training, education and re-education of deaf and debilitated children, as well as subject-practical methods of social training and education. This topic is still sufficiently studied theoretically and methodologically. Completely defined its scientific basis, methodological support, content of discipline. Scientific and methodological literature was created under the direct supervision of S.A. Zyкова, who initiated the introduction of this discipline. However, as much has not been studied, there are still many areas that need to be studied.

Subject-practical lessons (PPO lessons) - one of the unique and specific organizational forms of language learning in the system of communicative activity. The ultimate meta-goal of these lessons is to create the need for a regular communication, regulating the speech of the child or placing the child in a joint group subject-practical activity, organized by the teacher or students.

Keywords: children with hearing impairments, methods of subject-practical training, methodological provision, language learning, the need for oral speech.

УДК: 811.512.122.2

Калдыкозова С.Е., Баймурзаева К.Б., Алиева Г. А.
к.педагог.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова.Шымкент, Казахстан
преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАУИ В ОБУЧЕНИИ

Аннотация: В данной статье рассматривается необходимость использования наследия Ходжи Ахмеда Ясауи в учебно-воспитательном процессе. Основным видом воспитания, при котором осуществляется самосознание учащихся в формировании нравственных ценностей, является воспитательный процесс, в котором преобладает ценнообразование. Сегодня определение сущности, значения и специфики учения К.А.Ясауи - способствует восстановлению преемственности каналов между прошлым и настоящим нашей истории. Мировоззрение Ясауи - учение, ведущее человека к внутренней свободе. Учение Ясауи - это, с точки зрения его нравственной практической значимости, лекарство от социальной эпидемии общества, которое, находясь в эпоху науки и технологий, информации, остается без сознания от своего внутреннего мира, неспособно к нравственности и совести, охвачено массовым сексуальным насилием. В этих вопросах, с точки зрения нового критического отношения к себе, изучение учения Ясауи, как и требование времени, стало тоном нашей совести. В самой повседневной жизни он отстаивал учение об образовании, о грамотности населения, об открытии нового

Ключевые слова: система образования, учебно-воспитательный процесс, гуманистическая культура, национальные ценности, нравственная культура, ценности образования, мировоззрение, доктрина, смысл и специфика.

Введение. Ходжа Ахмед Ясауи - фундаментальная фигура своего времени, всегда озабоченная вопросами политического, социального, социокультурного значения, которые возникают в повседневной жизни. Ходжа Ахмед Ясауи был не только религиозным деятелем, но и замечательным поэтом, философом. Он тонко подмечал все стороны окружающей его действительности. Его волновало все: и мирская жизнь, и судьба правителей, и судьба самого народа. Будучи мудрейшим человеком, он понимал жизнь во всех ее проявлениях: и внешних - как мыслитель, и внутренних - как духовное лицо, имеющее связь с высшим духом природы.

Теоретическая часть. Произведения Ходжа Ахмеда Ясауи - стихи, диваны, рисаля - были широко популярны среди местных жителей. Он выступал не только как духовный наставник, но и как мудрый государственный деятель. В своих духовных проповедях, стихах и трактатах он откликнулся на злободневность, когда чувствовал, что может сказать народу свое откровенное слово. Ходжа Ахмед Ясауи призывал народ быть терпимым к людям иной веры:

Если будет перед тобой Неверный, не делай обиду ему.

От сердца жестокого, от души обидчика отвращается Господь.

О, Аллах, истинный! Такому рабу уготована преисподняя ада!

Согласно легенде, Ясауи вынужден был уйти от мирской суеты для служения Всевышнему. Он поселился в подземной келье города Яссы, около мечети, где и провел остаток жизни. В 1166/67 г. Ходжа Ахмед Ясауи умер и как великой святой был похоронен в городе Яссы в сооруженном для него мавзолее, который впоследствии превратился в место массового паломничества и поклонения мусульман. Созданная Ходжа Ахмедом Ясауи школа богословия стала центром притяжения для жаждущих знания. Благодаря его авторитету Туркестан стал самым значительным средневековым просветительным центром Казахстана.

После смерти шейха, созданный им духовный суфийский центр Ясауи продолжал активную деятельность, а возникший у могилы мемориальный комплекс стал одним из популярных во всей Центральной Азии мест поклонения. И как всегда было на мусульманском Востоке, место массового поклонения стало местом активной торговли, ремесленной и духовной жизни.

В то время, когда в нашей стране растет дух суверенитета, у нас есть возможность уделять больше внимания трудам и учениям К.А.Ясауи, педагогической и методологической форме усвоения ценностей национального и универсального человечества в его наследии. Сегодня определение сущности, значения и специфики учения К.А.Ясауи - помогает восстановить непрерывность каналов между прошлым и настоящим нашей истории. Мировоззрение Ясауи - это сознательная доктрина, ведущая к внутренней свободе.

С точки зрения моральной и практической значимости учение Ясауи, несомненно, является лекарством от социальной эпидемии современного общества в эпоху науки и технологий, информации, игнорирующей свой внутренний мир, неспособной к нравственности и дальновидности. Изучение учения Ясауи с новой критической точки зрения на эти вопросы и необходимость часа стало голосом нашей совести.

Появление личностных качеств у человека составляет основу культуры гуманизма, связывает с усвоением системы гуманистических ценностей. В этом контексте, судя по произведению Л.С. Выготского, сформировавшему генетическую закономерность культурного развития.

Следует признать, что психологический механизм формирования ценностей, обусловленный реформаторскими процессами, проводимыми в системе образования в республике в последние годы, недостаточно ориентирован на воспитательный процесс, недостаточно знаний и умений учителей для правильной организации формирования нравственных ценностей учащихся в воспитательном процессе.

Вхождение общественных понятий в сознание индивида – интерпретация превращает общечеловеческие ценности в высшие психические функции личности " ценность становится движущей силой деятельности. Механизм проникновения ценностей в сознание личности помогает объяснить духовную потребность личности.

Основным видом воспитания, при котором осуществляется самосознание учащихся в формировании нравственных ценностей, является воспитательный процесс с преобладанием ценностной стороны. Этот вид воспитания осуществляется в деятельностную сторону. «Деятельность личности - это сила, которая превращает совокупность внешних воздействий во внутренние развивающиеся изменения, в вновь возникающие качества личности"»

В этике (О.Г. Дробницкий, 1967), педагогике (О.С.Богданова, 1969,1672; Д. М. Гришин, 1979; Е.В. Бондаревка, 1980) и в психологии (К.К.Платонов, 1982; Нургалиева 1993) объяснили нравственную деятельность необходима. По мнению М.Н. Аплетаева, нравственная деятельность-это своего рода форма активности человека, его взаимодействия с окружающей средой, направленная на достижение нравственных целей человека, таких как общее благо, благо и свободное развитие личности, и регулирующая деятельность, осуществляемую по нравственным мотивам, доказанными средствами гуманности.

В народной и традиционной педагогике в качестве источника формирования мировоззрения и развития его интеллекта выдвигается, прежде всего, его мировоззрение, поддерживающее взгляды на общество, мир с окружающей средой и место в нем человека» Молодой человек без мечты - бескрылая «Ласточка», - народ. «Сила в знании, знание в книге». На практике было доказано, что знания, полученные в юности, служат благо на всю жизнь. Из этого следует, что их призывы к усвоению знаний с раннего возраста, особенно умному, раскрывают и интерпретируют ограниченность его

возможностей. «За азбукой - сад знаний», «Родник, в котором течет искусство, свеча, в которой горит наука», а книга - источник знаний, друг, советник человека в глазах народа. Для этого необходимо формировать у детей мировоззрение с раннего возраста.

Результаты и обсуждение. В Законе РК «Об образовании» главной задачей системы образования является создание необходимых условий для формирования личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей.

Разносторонне образованная культурно развитая личность должна обладать, прежде всего, одним целостным мировоззрением. А его основа берет свое начало с национального мировоззрения. Вот с этой точки зрения мировоззрение было бы очень ценным, если бы мы начинали с маленьких детей, то есть с детских садов. После обретения суверенитета в нашей стране некоторое время детские сады закрывались и уходили в застойные времена.

Сейчас повсеместно вновь открываются детские сады и вновь вводятся в эксплуатацию незаконные. Особое место в формировании национального мировоззрения детей детского сада занимает традиционная культура казахского народа, а также тюркско-Исламское мировоззрение, предложенное Х. А. Ясауи.

Ведь в традиционной и тюркско-исламской культуре сохранено богатое многовековое воспитание народа, отражена возможность и источник национального духовного богатства. Давайте дадим несколько отрывков из наследия Ясауи. Если молодые малыши воспитываются в домашних условиях от года до трех лет, то с трех лет начинают посещать детские сады. Поэтому в Хикметах Ясауи есть шумы хикметов для этой молодежи. Это можно читать и запоминать.

В один год мне каждый раз давали свою долю,
В два года пришел пророк.
Когда мне было три года, я знала, что он придет,
Поэтому в шестьдесят три я попал на землю.
В четырех чечевицах хактагаламустапа барды хурма,
Я указал путь, я положил в путь.
Куда бы я ни пошел, Кыдыр бабам вместе по дороге,
Поэтому в шестьдесят три я попал на землю.
В пять лет я решил на шариат,
На пути к религии я вел обычаем поститься.
Днем ночью я покался в зикре,
Поэтому в шестьдесят три я попал на землю
В шесть лет прямо бежал из халайыка,
Я не знаю, - сказал он.

И вот этот хикмет читает и комментирует стихи. В учебно-воспитательной работе могут использоваться как короткие рассказы, так и легенды, связанные с жизненным путем Ясауи. Например, маленькие дети могут научиться здороваться, делать благословение после еды, уважать, уважать старших и многое другое.

Ясауи с детства относился ко всему миру с уважением. Среди них особое место занимает уважение к учителю, медресе, людям, Корану, хадису. Ведь есть такая поговорка:» уважай учителя больше, чем твои родители". Важно помнить, что путь к жизни, образованию, науке-это только учитель. Ясауи основал свою Тарику на отношениях между муридом и муршидом и создал для них десять правил.

Я не знаю, - сказал он. Не следует забывать, что если из тьмы один путь-образование, то образование-это медресе. В медресе Ясауи почитали и тех рабов, которые служили людям в честь Аллаха, которые почитали Аллаха. А теперь, Аллах тарапыпан, который стал началом всего учения, науки, был удостоен чести «Курани Карим и Хадис", приписываемый Пророку Мухаммаду, посланному ко всем гражданам. Вот краткие хикметы об этом.

Когда Ходжа Ахмет вернулся домой из медресе, где он питался из сафари, чистых

источников благословенного времени, он работал в медресе со своим уважаемым учителем. Это могло бы поразить тех, кто видел в менталитете молодого ученика, в его сердце, будь то Всевышний или родитель, учитель.

Первым поздоровавшись с теми, кто встречался на пути, высокий мелодичный голос говорит: «Ассалаум алайкум» не так ли, как его поучение из хадиса Пророка Мухаммада. Молодой Ахмет Курани поставил Карима на крышу. Это также должно быть бесконечное уважение к Корану.

Заключение. Особое место в формировании мировоззрения учащихся, т. е. младших школьников, занимает тюркско-исламское мировоззрение, предложенное Ясауи.

Так, в начальных школах при прохождении уроков мировоззрения в первом классе проводятся мероприятия по следующим темам. Приветствие, тактичность в школе, дома и на улице, уважение к старшим и доброжелательность к младшим, взаимная тактичность. Растяжение и стояние в слове, манеры за столом и на кухне, имена, обозначающие интимные отношения и т.д.

Третий класс, понятие о трех жузах, история о земле, где рождается единство, запреты на окружающую среду, устойчивые выражения, связанные с природой и т.д. четвертый класс, казахское государство. Если взять отрывки из наследия Ясауи на простом языке и рассказать на такие темы, как суверенная казахская страна, ханы Казахского ханства, поэты и кюйши казахского народа, Казахская национальная одежда, великий ученый, святые и т.д., то дети могут без сомнения поверить в то, что, приняв его, они получат необходимую духовную пищу на всю жизнь.

К примеру, очень полезно, если рассказ ведется с учетом возрастных особенностей детей, с использованием коротких и интересных легенд и рассказов Ясауи о Диванихикмете, Мокроне и мунажатнама, Мират-уль-Кулуб, а также стихов, толгау, пословиц и поговорок на специально изучаемые темы. В то же время в стране, в обществе, становится все больше и больше «совершенного человека». Это мечта наших предков прошлого. К примеру, об этом всю жизнь воспевали Аль-Фараби, Жусуп Баласагуни, Ахмет Иугнеки, Х.А. Ясауи, Абай, Шакарим и др.

Список литературы:

1. Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Алматы, 2001. 136.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, 1991. 178 б.
3. Караев О. История Караханидского каганата [X- нач. XII в.в.] Фрунзе, 1983.
4. Сыздықов С. Қарлықмемлекетінің тарихы. Алматы, 2000. 89б.
5. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан – летопись трех тысячелетий. Алматы. 1992. С.144
6. Кодар А. Концепты Степного Знания // Қазақ төркеніеті – Казахская цивилизация. 2001. №1. С.69.
7. Қасқабасов С. Қазақтың халық утопиясы // Жұлдыз. 1990. №6. С. 184-192.
8. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. Алматы: Евразия, 2005. С. 15.
9. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. Алматы: Казахстан, 2016. С. 64.

Түйін: Бұл мақалада Қожа Ахмет Ясауи мұрасын оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану қажеттілігі қарастырылады. Моральдық құндылықтарды қалыптастыруда студенттердің өзін-өзі тануы жүзеге асырылатын тәрбиенің негізгі түрі-бұл баға жағынан басым болатын тәрбие процесі. Бүгінде Қ.А.Ясауи ілімінің мәні, маңызы мен ерекшелігін айқындау - тарихымыздың өткені мен бүгінгі арасындағы арналар сабақтастығын қалпына келтіруге ықпал етеді. Ясауи дүниетанымы адамды ішкі еркіндікке жетелейтін ар түзейтін ілім. Ясауи ілімі - моральдық практикалық маңызы тұрғысынан бүгінгі ғылым мен технология, ақпарат дәуірінде отырып, өзінің ішкі әлемінен

хабарсыз қалған, имандылық пен арды ойлауға қабілетсіз, жаппай нәпсіқұмарлық жайлаған қоғамның әлеуметтік индетінің емі екендігі даусыз. Осы мәселелерде өзімізге жаңаша сын көзбен қарау тұрғысынан Ясауи ілімін зерттеу, әрі уақыт талабы, ар ожданымыздың үніне айналды. Ол күнделікті өмірдің өзінде оқу-білім, халықты сауаттандыру, көкірек кезін ашу ар түзейтін (хал) ілімін қалыптастыру жөнінде көптеген құнды ойлар айтып, осы игілікті іске өзі де белсене араласып отырды.

Кілт сөздер: оқу-тәрбие үрдісінде, құндылықтар, жүзеге асырылатын тәрбиенің, дүниетаным, ілім, маңызы мен ерекшелігі.

Abstract: This article deals with the necessity of using the heritage of Khoja Ahmed Yasawi in the educational process. The main type of education, in which students' self-awareness in the formation of moral values is carried out, is an educational process with a predominance of the value side. Today, the definition of the essence, significance and specificity of the teachings of KA Yassavi - helps to restore the continuity of channels between the past and present of our history. The Yasawi worldview is a conscientious doctrine that leads to inner freedom. From the point of view of moral and practical significance, Yasawi's teaching is undoubtedly the cure for the social epidemic of today's society in the age of science and technology, information, ignorant of its inner world, incapable of morality and foresight, widespread sexuality. The study of the teachings of Yasawi from a new critical point of view on these issues has become a matter of time and the voice of our conscience. One of such topical issues is the topic of education. The scholar was deeply aware of the importance of teaching and educating the spiritual, moral and spiritual culture of the whole country, the native people

Keywords: education system, educational process, humanistic culture, national values, moral culture, in the educational process, values, values of education, worldview, doctrine, meaning and specificity

ӘОЖ: 541.18

Амиров М.М., Сейтханова А.Б., Байжанова М.Т.

магистр, аға оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ПӘНДІК ОРТАНЫҢ БАСТЫ МІНДЕТІ

Түйін: Заманауи техникалық оқу құралдарының толық қанды пайдалан отырып оқу процесінің модернизациясын жасау және соның нәтижесінде оқу процесінің тиімділігін арттыру білім алушыдарымыздың ақыл-ой белсенділігін жетілдіруге, мұғалімдердің шығармашылығының дамуына ықпал етеді. Оқу процесін ақпараттандыру, компьютерлендіру пәнді оқытуды ұйымдастырудың маңызды факторларының бірі. Оқытудың жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану білім беруші мен білім алушы арасындағы алшақтықты жойып қана қоймай оны әрі қарай жетілдіре беру стратегиясын ұйымдастыру, оқыту, тәжірибелі оқытушыларды тартуға және студенттердің қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада қазіргі кездегі білім мен ғылымның ұштастығын білдіретін ақпараттық технологияның жедел дамуға үлесі туралы негізгі прогрессшіл бағыттарды таңдау тәсілдері келтірілген.

Кілт сөздер: Ақпараттар қоры, алгоритм, технология, флеш технология, оқыту құралы, стратегия, ақпараттық мәдениет, электрондық кесте, оқу құралы, гипермәтін.

Кіріспе. Қоғам дамуының қарқынды юолуы, сол қоғам мүшелерінің қазіргі хамауи технологияны жетік меңгеруіне тікелей байланысты болатындығы бәрімізге мәлім. Ақпараттық технологияны меңгеру және компьютерлік технологияны өз өмірімізде қолдана білу үлкен жетістіктерге әкеледі. Әрбір адам баласы өзінің кәсіби біліктілігін арттырып отырумен қатар өзінің компьютерлік сауаттылығын да үнемі

жетілдіріп отыруы тиіс. Кәсіби шеберлікке қол жеткізу үнемі алға ұмтылу, жаңа технологияларды меңгеру сияқты талаптар қояды.

Болашақ кәсіп иелері бәсекелестіктері олардың жаңа ақпараттық технологияны меңгеру деңгейімен бағаланады. Кәсіби маман даярлау оларды дайындаушы ұстаздардың білгірлігі мен біліктілігіне тікелей байланысты. Кәсіпке баулу кезінде әрбір оқытушы шәкіртке тек білім емес оны әрі қарай ғылыммен ұштастыра білуді үйретуі қажет

Мамандардың кәсіби даярлығының сапасын көтеру жөніндегі заман талабы педагог кадрларды даярлау мәселесіне де тікелей қатысты. Ұстаздарды даярлауды жетілдірудің маңыздылығы - педагогика ғылымының даму деңгейі қоғам дамуының қажетті шартына айналғандығынан деп түсінеміз.

Теориялық талдау. Компьютерді қолданып пәнді оқытуда келесі функциялар жүзеге асатыны анықталды: таным процесінде іргелі орын алатын модельдеу әдіснамасын жалпы түрде танып білу; математикалық, жаратылыстану-ғылыми бағыттағы пәндер жиынтығын оқып-үйрену, дамыту; программалау және дербес компьютерді қолдануға қатысты білімділікті, дағдыны дамыту және тереңдету.

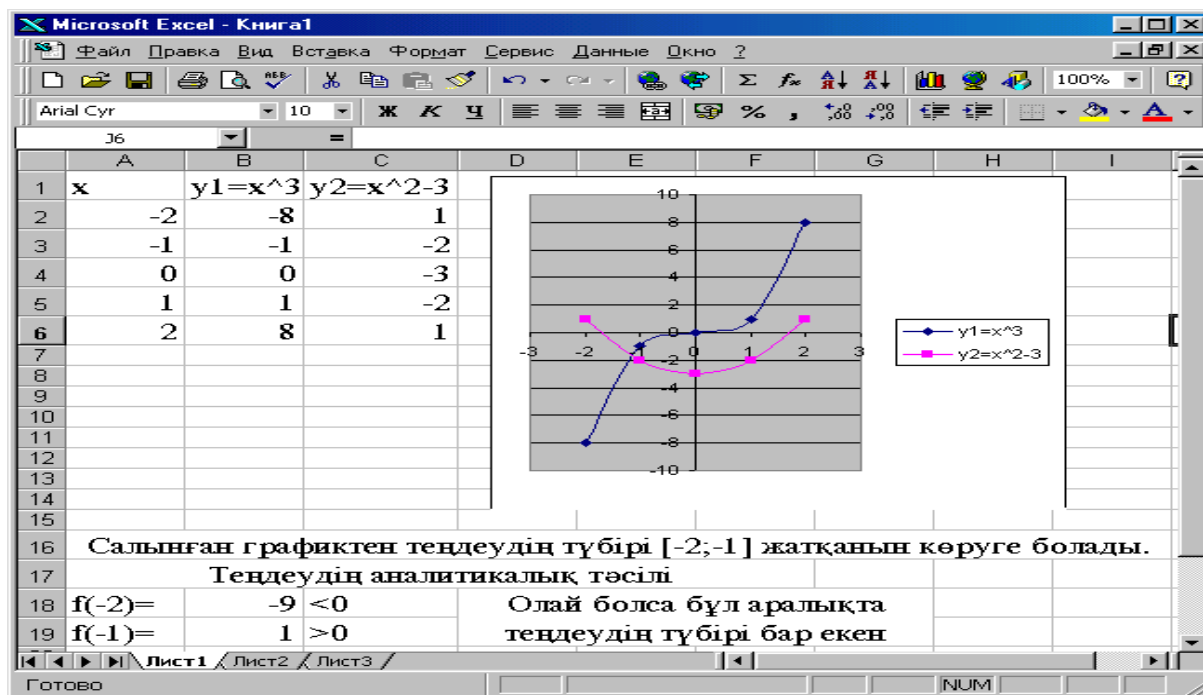
Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу жоғары оқу орындарындағы пәнді оқыту іс-тәжірибелерінен есептеу математикасын оқытуда курс мазмұнына қарай екі бағытта оқытылатынын байқадық.

Біріншісі – классикалық сандық әдістерді құрудың математикалық негіздерін оқыту. Екінші бағыт бойынша классикалық сандық әдістердің теориясымен қоса, оларды шығару алгоритмдерін жетік оқыту және программалаудың әдіс-тәсілдерін үйрету қарастырылады.

Жүйелі түрде оқыту – жүйе құраушы объектілерді елестету, оқып-үйрену және жобалаумен байланысты қазіргі білім берудің әдіснамалық бағыттарының бірі. Ол ғылымдар арасындағы рефлексияның формасын, пәнаралық байланысты, жалпығылымилық сипатты, философиялық білімді көрсетеді.

Қазақстанда білім беру түрлері бірнешеу болғанымен, олардың жұмыс істеу құрылымы, принциптері негізінен бір-біріне ұқсас. Бұл бағыттағы жұмыстарды зерттей келе, ақпараттық білім беру ортасының құрылымы мен мазмұнын жобалаудың теориялық принциптерін және оның негізгі компоненттерін көптеген ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз.

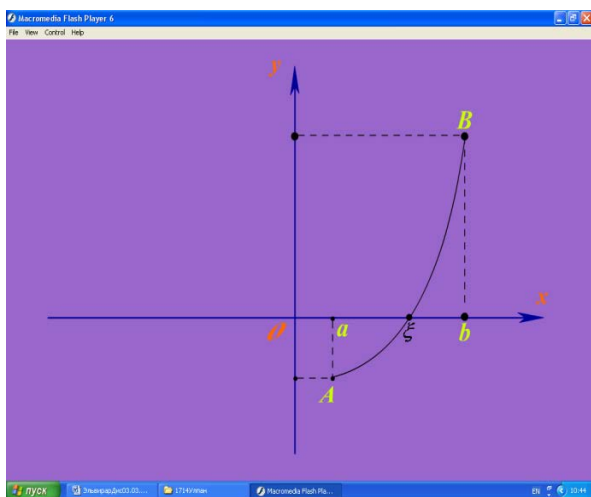
Практикалық нәтижелер. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдана отырып пәнді игерту, оны қолданушылардың өзара ақпарат алмасуы және зерттелетін объектілер, үдерістер немесе өзгерістердің экрандағы бейнелерімен жұмыс жасауын жақсарту; екіншіден берілген пәндік облысқа қатысты оның заңдылықтарын оқытуболып табылады. Сандық әдістер пәнінің лабораториялық және практикалық сабақтарындағы есептеулерде MS Excel электрондық кестесін қолдану тиімді. Себебі, әр студент әрбір сандық әдістің шешілу алгоритмін түсініп, есептің шешімін компьютердегі электрондық кестені қолдану арқылы әрі жылдам, әрі көрнекі түрде алу мүмкіндігіне ие болады. Нақты мысал ретінде Excel электрондық кестесінде $x^3 - x^2 + 3 = 0$ теңдеуінің түбірін бөліктеу есебін шығару көрінісі 1-суретте көрсетілген.

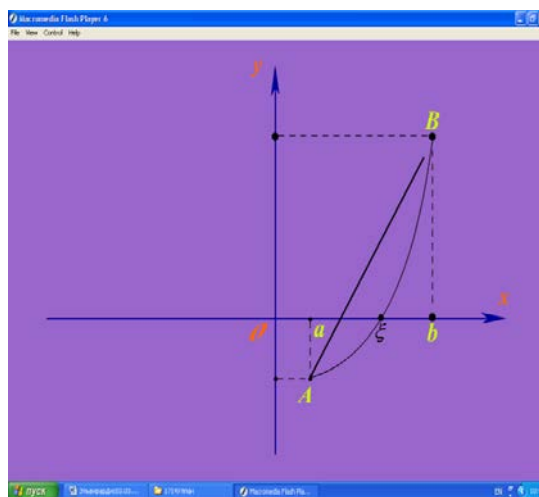
Сурет 1. $x^3 - x^2 + 3 = 0$ теңдеуінің түбірін бөліктеуге Excel-ді қолдану көрінісі.

Теңдеудің түбірін бөліктегеннен кейін оның жуық мәнін табуда кесіндіні қас бөлу, жай итерация, хорда, жанама әдістерін қолдануға болады.

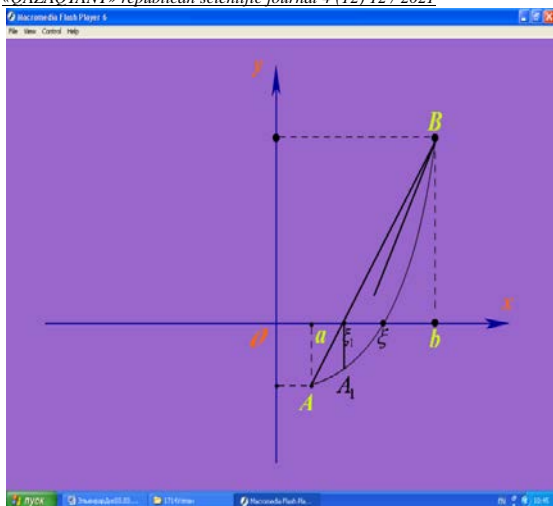
Компьютердің Macromedia Flash технологиясын қолдану демонстрациялық әдісті жүзеге асыру құралы болғандықтан, біз оны бұл әдістердің геометриялық мағынасын ашуға қолдандық. Macromedia Flash технологиясы арқылы демонстрациялау фрагменттері келтірілген мысалдың бірі ретінде хорда әдісінің кескінінің бірін көрсетейік. Бұл кескіндер 2- суретте келтірілген.

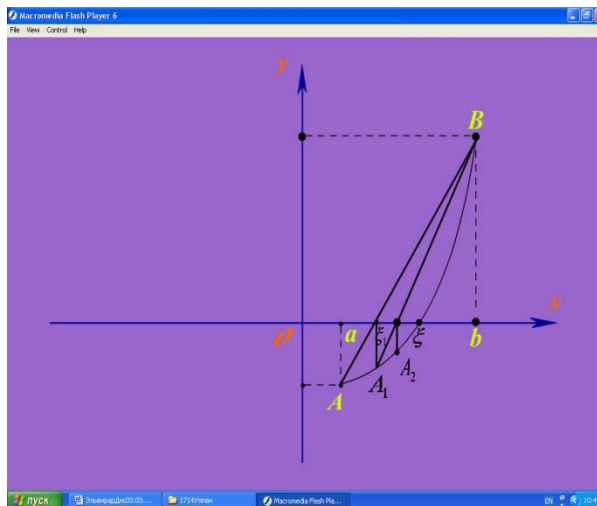
Сурет 2. а)

Сурет 2. ә)

Сурет 2. б)

Сурет 3. в)

Сурет 2. Хорда әдісін Macromedia Flash технологиясы арқылы демонстрациялау фрагменттері

Практикалық сабақта Excel электронды кестесін пайдаланып берілген есепті жуықтап шешу әдістерімен шығару жолы 3-суретте көрсетілген. Дәл осы үлгіге ұқсас басқа да жуықтап шешу әдістерін қолданатып есептерді шығаруды автоматтандыру процесіне Excel-ді қолдануға болады.

кесіндіні қаж бөлу әдісі				жай итерация әдісі			
с=(a+b)/2 формуласы қолданылады				f(x)=0 теңдеуі x=g(x) түрге келтірілуі тиіс			
a	b	c	f(x)	x ₀	x ₁	x ₂	x ₃
-2	-1	-1,5	-2,625	x ₀ = -2	x ₁ = (-2-3) ^{1/3}		x = 1,26
-1,5	-1	-1,25	-0,515625	x ₂	-1,121982035		-1,122
-1,25	-1	-1,125	0,310546875	x ₃	-1,203037747		-1,203
-1,25	-1,125	-1,1875	-0,0847168	x ₄	-1,15796616		-1,158
-1,19	-1,125	-1,1575	0,109368016	x ₅	-1,183837543		-1,1838
-1,19	-1,16	-1,175	-0,00285938	x ₆	-1,16924847		-1,1692
-1,175	-1,16	-1,1675	0,045575578	x ₇	-1,177559356		-1,1776
-1,175	-1,168	-1,1715	0,019806799	x ₈	-1,172852019		-1,1729
-1,175	-1,172	-1,1735	0,00686826	x ₉	-1,175527004		-1,1755
-1,175	-1,174	-1,1745	0,000385431	x ₁₀	-1,174009731		-1,174
-1,175	-1,1745	-1,17475	-0,00123669		-1,174871246		-1,1749
e11-e10 < e Жауабы: C=-1,1745				x10-x9 < e Жауабы: x = -1,1749			
Хорда әдісі				Жанама әдісі			
x(i)=b-f(b)*(b-a)/(f(b)-f(a)) формуласын пайдаланамыз, x(i)=b				x(i)=a-f(a)/f'(a) формуласын пайдаланамыз			
f(a)	b	f(b)	x(i)	f(x(i))	f'(x(i))	x(i)	
-9	-1	1	-1,1	-1,1	3*(-2)^2-2*(-2)+16	-1,44	
-9	-1,1	0,459	-1,1437	-2,0596	9,1008	-1,2137	
-9	-1,144	0,196	-1,1619	-0,2609	6,8465	-1,1756	
-9	-1,162	0,081	-1,1694	-0,0067	6,4972	-1,1746	
-9	-1,169	0,033	-1,1724				
-9	-1,172	0,013	-1,1737				
-9	-1,174	0,005	-1,1742				
Жауабы: -1,1742				Жауабы: -1,1746			

Сурет 3. $x^3-x^2+3=0$ теңдеуін кесіндіні қаж бөлу, жай итерация, хорда, жанама әдістерімен шығаруда Excel кестесін қолдану.

Компьютерлік технологияны қолдану компьютердің бар мүмкіндіктерін қолдану, ақпараттық және математикалық мәдениетті қалыптастыру, информатика және математика пәндерінің пәнаралық байланыс жүзеге асырылады.

Қорытынды. Қорыта келе, біз қарастырып отырған ғылыми-педагогикалық зерттеулердің үлес салмағы жоғары оқу орындарында болашақ информатик, математик мұғалімдерді даярлауды жетілдірудегі сандық әдістер пәнін оқытудың дидактикалық негіздерін ашуға, пәннің әдістемелік жүйесін жетілдіруге бағытталған, соның негізінде

Бұл бағыттағы жұмыстар негізінен сандық әдістерді оқытудағы компьютерлік технологияның қолданысы тұрғысынан қарастырылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақпараттық технологиялар көмегімен сандық әдістер пәнін оқыту ерекшеліктері // Бастауыш мектеп, Алматы, 2017, №126 8-9-б.
2. Сандық әдістер пәнін оқытудың әдістемелік жүйесі туралы // Бастауыш мектеп, Алматы, 2007, №10-11, 12-15-б.
3. Ақпараттық-коммуникациялық пәндік орта – сандық әдістерді оқыту құралы // Ізденіс, Алматы, 2008, №2, 263-267-б.
4. Болашақ математик мұғалімдерді 12 білім беру жүйесіне даярлау // Қазақстан жоғары мектебі, Алматы, 2008, №26 20-23-б.
5. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

Аннотация: Создание модернизации учебного процесса с полным использованием современных технических средств обучения и, как следствие, повышение эффективности учебного процесса способствует совершенствованию умственной активности обучающихся, развитию творчества учителей. Информатизация, компьютеризация учебного процесса - один из важнейших факторов организации изучения дисциплины. Использование информационно-коммуникационных технологий обучения позволит не только устранить разрыв между обучающимся, но и организует стратегию его дальнейшего продвижения, привлечет опытных преподавателей и повысит интерес студентов. В данной статье представлены подходы к выбору основных прогрессивных направлений по вкладу информационных технологий в ускоренное развитие, выражающие сопряжение современного образования и науки.

Ключевые слова: база информации, алгоритм, технология, флеш-технология, учебное пособие, стратегия, Информационная культура, электронная таблица, учебное пособие, гипертекст.

Abstract: Creating a modernization of the educational process with the full use of modern technical training tools and, as a result, improving the effectiveness of the educational process contributes to improving the mental activity of students, the development of creativity of teachers. Informatization, computerization of the educational process is one of the most important factors in organizing the study of the discipline. The use of new information technologies of training will not only eliminate the gap between students and students, but also organize a strategy for further promotion, training, attracting experienced teachers and increasing the interest of students.

This article presents approaches to the selection of the main progressive directions for the contribution of information technologies to accelerated development, expressing the interface of modern education and science.

Keywords: information base, algorithm, technology, flash technology, textbook, strategy, Information culture, spreadsheet, textbook, hypertext.

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

УДК: 159.99/.37.032

¹Бажан Т.М., ²Касымжанова А.А.

¹психолог-практик, магистр социальных наук, преподаватель.
ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²к.психол., профессор, Университет «Туран». Алматы, Казахстан

**МЕДИАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ**

Аннотация: С 2011 года медиация в Казахстане является законодательно утвержденной процедурой внесудебного урегулирования споров (конфликтов) при непосредственном участии третьей стороны – медиатора. Практика медиативного управления конфликтами имеет многовековую историю. В Казахстане истоки медиации связаны с практикой привлечения биев к урегулированию спорных ситуаций. основополагающие нормы медиативного процесса требуют соблюдения принципов добровольности, равноправия участвующих сторон, беспристрастного и независимого поведения медиаторов, недопустимости вмешательства третьих сторон в процесс, сохранения анонимности и конфиденциальности. В статье обосновывается целесообразность организации медиативных служб в высших образовательных учреждениях и необходимость формирования у студентов конфликтной компетентности, в том числе, путем приобщения к практике медиативного урегулирования конфликтов (споров) в среде сверстников; кратко представлена история становления медиативных служб; освещены критерии конфликтной компетентности и возможные медиативные приемы.

Ключевые слова: медиация; медиация в образовании; медиативная служба образования; примирение; урегулирование конфликтов и споров; профилактика конфликтов; конфликтная компетентность.

Введение. Развитая культура конструктивного урегулирования конфликтов является условием всестороннего развития общества и сохранения в нем мира.

В 2011 году в Казахстане законодательно была введена медиация как альтернативная суду форма разрешения конфликтов (споров) при непосредственном участии третьей, нейтральной стороны [1].

Теоретический анализ. Предтечей медиации в Казахстане можно считать институт биев – традиционную форму судебной власти кочевого общества. Бий выступал неподкупным судьей, мудрецом, авторитетом, хранящим общественные ценности и обычаи и принимающим мудрые и мирные решения [2].

Почетный титул бия мог заслужить человек, обладающий незаурядным умом, ораторским мастерством, знающий и чтящий народную культуру, умеющий принимать обдуманные и взвешенные решения в эмоционально сложных обстоятельствах. Главной обязанностью биев было сохранение мира в обществе [3].

В отличие от беков-биев других тюркоязычных стран, казахские бии, прежде всего, являлись представителями правосудия и нормотворчества, и основное внимание с их стороны уделялось морально-нравственным сторонам совершаемых людьми поступков [4]. Прогрессивность и демократичность суда биев выражались в учете национальных и культурных особенностей всех участников конфликта, что требовало от бия, как посредника (медиатора), знания национальных ценностей, обычаев, традиций [5].

Основы современного института медиации были заложены в конце 40-х годов XX столетия в США в ответ на растущее число конфликтов между профсоюзами и работодателями, а в качестве медиатора-посредника стали выступать представители

министерства труда. И в 1947 году была сформирована Федеральная служба США по медиации и примирительным процедурам (Federal Mediation Conciliation Service, FMCS).

Следующим этапом развития современного института медиации становится организация Центров справедливости соседей и активное внедрение в 70-х годах прошлого века «программ соседской медиации» с целью несудебного урегулирования споров, возникающих между соседями. Благодаря данным программам у людей, в том числе финансово несостоятельных, появилась возможность эффективно разрешать широкий круг проблем (конфликтов). Растущая ценность и популярность у населения данных программ были связаны с возможностью разрешить даже длительные конфликты между сторонами, находившимися ранее в дружественных отношениях и утратившими их.

Согласно Американскому этическому стандарту медиаторов медиация - это процесс урегулирования конфликтов при поддержке беспристрастного специалиста, медиатора, помогающего сторонам отыскать необходимую для разрешения конфликта информацию [6]. Иницилируемый медиатором между конфликтующими сторонами открытый диалог проходит несколько стадий: конфронтации – предубеждения – недоверия - агрессивного взаимовосприятия - направленности на урегулирование - налаживания отношений.

Опираясь на успешный опыт программы, в 1984 году Ричард Коэн (Richard Cohen) основывает Ассоциацию Школьной Медиации (School Mediation Associates), членами которой становятся более 80 среднеобразовательных учреждений, а функции медиаторов после прохождения специальной подготовки начинают осуществлять педагоги и учащиеся [7].

Медиация в образовательной сфере являет собой интеграцию педагогического, психологического, социального опыта, что в значительной степени способствует повышению качества межличностных отношений и улучшению психологического микроклимата в учебном заведении. Медиатор нацелен на прояснение позиции каждого участника конфликта, что способствует нахождению адекватных способов решения проблемы. В свою очередь понимание позиции оппонента позволяет расширить взгляд на проблему, устранить негатив по отношению друг к другу, что особо актуально в полиэтничном, поликультурном обществе.

Овладение приемами медиации позволяет студентам эффективно разрешать разнообразные конфликты, повышать поликультурную, конфликтную, коммуникативную, информационно-аналитическую, управленческую компетентности и психологическую культуру, в целом. Студенты, овладевшие инструментами медиации, способны урегулировать конфликты посредством сотрудничества, учитывая и принимая различия между людьми, снижая пристрастность и предубежденность по отношению к оппонентам и между ними. Умение эффективно урегулировать конфликты и споры повышает авторитет студентов у ровесников, что положительно сказывается на формировании адекватной самооценки. Актуальным является привлечение студентов из группы риска по девиантному поведению к процессу примирения в качестве медиаторов между конфликтующими ровесниками. Инструменты медиации развивают критическое мышление, здоровую рефлексивность, способность действовать и мыслить конструктивно даже в эмоционально сложных ситуациях.

Тренинговые программы, проводимые медиатором-куратором для медиаторов-учащихся, включают разнообразные приемы, повышающие конфликтную компетентность студентов. Компетентность успешно разрешать конфликтные ситуации достигается за счет овладения студентами следующими знаниями и умениями:

- Сущность конфликтов, виды, структура конфликтов.
- Инструменты разрешения конфликтов.
- Эффективные приемы ведения переговоров.
- Теория и практика медиации.
- Психология вербальной и невербальной коммуникации.

- Развитие эмпатии.
- Умение бесконфликтного выражения собственных чувств и потребностей.
- Умение совладать со стрессом в ситуациях конфликта.
- Умение осуществлять и принимать конструктивную критику и вести продуктивный диалог с оппонентом и др. [8].

Инструменты медиации, которыми могут овладеть студенты, многообразны: психотерапевтические приемы, понимание закономерностей групповой динамики, модерация, элементы психологического консультирования, приемы социально-психологического тренинга, андрагогика и многое другое. К медиативным приемам относятся следующие:

- Активное слушание, способствующее пониманию чувств другого человека.
- Безоценочное отражение (парафраз), как показатель внимательного отношения к словам говорящего.
- Изменение враждебно сформулированных высказываний на высказывания нейтрального и приемлемого характера.
- Обобщение – прием для удержания в фокусе внимания основной проблемы.
- Призыв к вербализации переживаемых эмоций/чувств.
- Использование эхо-ответов – повторение эмоционально заряженных слов/фраз говорящего для акцентирования его внимания на сказанном.
- Контрсуггестия как воздействие с целью актуализировать (усилить) возражение.
- Призыв к конкретизации сказанного.
- Знание языков невербальной коммуникации.
- Отслеживание ключевых высказываний.
- Внимание к симптомам (телесным, вегетативным проявлениям).
- Использование ассоциаций, метафор, образной речи, аналогий, притч.
- Вовлечение сторон в ролевую игру «Желаемое состояние дел».
- И многие другие [9].

Выводы. Польза включения студенческой молодежи в практику внесудебного урегулирования конфликтов связана с необходимостью повышения конфликтной компетентности как части профессиональной культуры будущего специалиста. Конфликты – неотъемлемая часть жизни, и развитие навыков их урегулирования способствует личностному росту студента на этапе профессионального становления. Множество конфликтов, возникающих в жизни молодых людей, не попадают в поле зрения педагогов и родителей, что повышает актуальность обучения студентов приемам медиации.

Привлечение студентов в работу медиативных служб ВУЗов способствует усвоению ими способов гуманного разрешения конфликтов в различных сферах жизнедеятельности. Студент, владеющий медиативным инструментарием, способен самостоятельно и эффективно разрешать собственные конфликты, может выступать посредником в урегулировании чужих споров, а так же передавать имеющиеся знания своим сверстникам, тем самым поддерживая многовековой народный опыт и традицию мирного и мудрого урегулирования споров и конфликтов.

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2021 г.). - [Электронный ресурс] - online.zakon.kz. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376#pos=3;-106
2. Садвакасова З.М., А.К. Файзуллина А.К., Садыкова Н.М./Психология медиации и переговоров: учебное пособие – Алматы: Қазақуниверситеті, 2020. – 294 с.
3. Андре Л.И. О степном законе: Материалы по обычному праву казахов. Алматы, 1998. Сб. 1. С. 164

4. Зиманов С.З. Мир права казахов «Жаргы» — уникальная система права./ Т. 5./ Алматы, 2012. С. 46.

5. Федотова И. Суд биев как демократический институт отправления правосудия в казахском традиционном обществе. Идеология и политика стран Востока. - Идеология и политика стран Востока – [Электронный ресурс] – Режим доступа: file:///C:/Users/1-PC/Downloads/sud-biev-kak-demokraticheskiy-institut-otpravleniya-pravosudiya-v-kazahskom-traditsionnom-obschestve.pdf

6. ALEXANDER, Nadja and STEFFEK, Felix. Making mediation law. (2016). Research Collection School Of Law. Available at: https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research/2232

7. Юферова М. А., Коряковцева О. А., Бугайчук Т. В., Стрелова А. И. Медиация в образовании : учебно-методическое пособие / М. А. Юферова, О. А. Коряковцева, Т. В. Бугайчук, А. И. Стрелова. Ярославль : РИО ЯГПУ, 2018. – 67 с.

8. Ричард Коэн «Медиация ровесников в школах. Школьники разрешают конфликт» / авторизованный перевод с англ. Одесса: ООМГ, 2001. 202 с.

9. Бесемер, Христоф. Медиация. Посредничество в конфликтах./Перевод с нем. Н.В.Маловой. – «Духовное познание», Калуга, 2004., 176 стр.

Түйін: 2011 жылдан бастап Қазақстанда медиация үшінші тарап - медиатордың тікелей қатысуымен дауларды (жанжалдарды) соттан тыс реттеудің заңнамалық бекітілген рәсімі болып табылады. Қақтығыстарды медиативтік басқару практикасының көп ғасырлық тарихы бар. Қазақстанда медиацияның бастауы даулы жағдайларды реттеуге биді тарту тәжірибесімен байланысты. Медиативтік процестің негізін қалаушы нормалары қатысушы тараптардың еріктілігі, тең құқылығы, медиаторлардың әділ және тәуелсіз мінез-құлқы, үшінші тараптардың процеске араласуына жол бермеу, жасырын және құпиялылықты сақтау қағидаттарын сақтауды талап етеді. Мақалада жоғары оқу орындарында медициналық қызметті ұйымдастырудың орындылығы мен студенттердің қақтығыс жағдайларындағы құзыреттілігін қалыптастырудың қажеттілігі негізделеді, соның ішінде құрдастарының ортасында қақтығыстарды (дауларды) медиациялық жолмен шешу тәжірибесіне бастама беру арқылы; медиациялық қызметтердің қалыптасу тарихына қысқа шолу жасалған, қақтығыстағы құзыреттілік критерийлері сипатталған және қолданылуы мүмкін медиациялық әдіс-тәсілдер қарастырылған.

Кілттік сөздер: медиация, білім беру ортасындағы медиация, білім беру ортасындағы медиациялық қызмет, татуласу, қақтығыстар мен дауларды шешу, қақтығыстардың алдын алу, қақтығыстардағы құзыреттілік.

Abstract: Since 2011, mediation in Kazakhstan has been a legally approved procedure for extrajudicial settlement of disputes (conflicts) with the direct participation of a third party - the mediator. The practice of mediative conflict management has a centuries-old history. In Kazakhstan, the origins of mediation are associated with the practice of attracting biyas to resolve disputed situations. The fundamental rules of the mediative process require respect for the principles of volunteerism, equality of the parties involved, impartial and independent behavior of mediators, the inadmissibility of third-party interference in the process, the preservation of anonymity and confidentiality. The article substantiates the expediency of organizing mediation services in higher educational institutions and the need for students to develop conflict competence, including by introducing them to the practice of mediation settlement of conflicts (disputes) among peers; summarizes the history of the formation of mediation services; highlights the criteria of conflict competence and possible mediation techniques.

Key words: mediation; mediation in education; mediation service of education; reconciliation; settlement of conflicts and disputes; conflict prevention; conflict competence.

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

ӘОЖ: 821.512.122

Ыбырайым Ә.О., Халикова Н.С., Омаров Н.Қ.

филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЖАЗУШЫ Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІС

Түйін: Мақалада көркем-эстетикалық ізденістер мен Т.Әлімқұловтың тілдік стилінің ерекшеліктері қарастырылады. Көркем образ мәселесі, шындықты бейнелеу принциптері және кейіпкерді құру ерекшеліктері әдебиеттану ғылымының негізгі мәселесі болып табылады. Өмірдің тарихи өзгеруі адамның өзін, оның дүниетанымын, идеяларын өзгертеді. Өмірді көркемдік түсіну адамның ішкі әлемін түсінуге әкеледі. Осылайша, ерекше кейіпкерлер, түпнұсқа образдар, әдеби типтер пайда болады. Мақаланың негізгі мақсаты-Т.Әлімқұловтың прозасында әдеби образ жасаудың құрылымдық элементтері мен принциптерін ғылыми жүйелеу. Мақалада ұлттық образ жасауда ерекше қолтаңбамен және ұлттық қазақ мінезінің терең бейнесімен ерекшеленетін жазушының көркемдік шеберлігінің өзіндік ерекшелігі қарастырылады. Бұл мақалада бейненің ерекшелігін құру және кейіпкер табиғатының бірегейлігі, көркемдік vos мәселелерінің жеке аспектілері қарастырылады.

Кілт сөздер: шығарма, салыстыру, эпитет, образ, сингорманизм, мақал-мәтелдер, көркемдік

Кіріспе. Қай ұлттың, қай халықтың басынан өткерген тарихи кезеңдерімен, өмір тіршілігімен байланысты туындаған салт-дәстүрімен, өнерімен, дәстүрлі мәдениетімен терең танысу үшін ең алдымен сол ұлттың әдебиетіне ден қою керек. «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы» [1]. Белгілі бір халықтың тағдыры, өмір-тіршілігі, әдет-ғұрпы және мәдениеті оның ұлттық әдебиетінен көрініс тауып отырады.

Әдебиеттің құдірет күші – адам жанының тереңіне еніп, сезім пернелерін шертуінде, адамға рухани азық болуында. Ежелден «асыл сөздің» қасиетіне жетіп, оны бағалай білген халқымыздың әдеби дамуы тұтас әдеби кезеңдер мен құбылыстарды қамтиды. Ауыз әдебиетінен бастау алып, ғасырлар бедерінде үнемі дамып, жаңарып, өсіп отырған әдебиетіміздің өзіндік ұзақ тарихы бар. Осы тарихи кезең әдебиет әлеміне құнды көркем туындыларды әкелді. Әдеби дәстүр әдеби процесс өзегінде жалғасын тауып, дамып, үнемі жаңарып, жаңғырып отырды.

Өмір шындығы көркем әдебиетте көркем шешімдер арқылы ашылатыны белгілі. Яғни, қандай шығарма болсын негізінен белгілі көркемдік бейнелеу құралдары мен әдіс-тәсілдердің нәтижесінде дүниеге келеді. Олар өзінше жүйе түзе келе, шығарманың басқаға ұқсамайтын ерекше табиғатын құрайды. Шығармада қолданыс тапқан бейнелеу құралдары мен тәсілдері шығарманың көркемдік деңгейінің көрсеткіштері. Бейнелеу құралдары әдебиетте көбінесе ұғым сөз қолдану тәсілдері, бейнелі сөздер, жалпы түрде құбылту деп аталатын метафора, метонимия, астарлау, теңеу, эпитет және дыбыстық қайталамалар деген мағыналарда қолданылады. Олардың шығарма қасиетін арттырудағы маңызы зор. Автордың идеясын жүзеге асыратын шығарманың тілі. Олай болса, шығарма

тілінің құнарлылығының жоғары болуы шарт. Жазушы тілі бейнелі, образды болумен қатар терең ойға құрылуы тиіс. Көркем шығармада шеберлікке жетудің жолдары көп. Түптеп келгенде, солардың ең бастысы – шығарманың тілі. Көркем, шынайы тіл шығарманың қадір-қасиетін айқындайды.

Теориялық талдау. Жазушы халықтың тіл мәйегі – қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер және көркемдік форманың жекелеген элементтері – теңеулер мен эпитеттерді, басқа да бейнелеуіш сөз өрнектерін шығарма мәтініне, кейіпкер сөзіне, авторлық баяндауларда орын тауып, ұтымды пайдаланылып отыруы қажет. Кейіпкер образын сомдауда, тарихи шындықтың шежіресін шертуде сөз маржандарының әсері зор. Сондай-ақ, шығарманың ішкі құрылысы да жазушының айтар ойына негіз боларлық көркемдік шешім ретінде үлкен жүк көтеріп тұрады.

60-80-жылдар қазақ қаламгерлері туындыларының бір ерекше тұсы да – халықтың тіл мәйегі – мақал-мәтелдерді шығарма мәтініне, кейіпкер сөзіне, авторлық баяндауларға орын тауып, ұтымды пайдаланып отыратындығы. Бұған мысалды Тәкен Әлімқұлов туындыларынан көптеп кездестіруімізге болады. Тәкен шығармаларында мақал-мәтелдерді өз мақсатына орай орынды қолданып отырған. «Келгенше қонақ ұялады, келген соң үй иесі ұялады», «Жақсының дидары алыс, даңқы жақын», «Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң көре алмайды», «Бір күн тұзын тартқанға қырық күн сәлем», «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесін», «Күш атасын танымас» т.б. Осылайша жазушы шығармашылық табысына қазақ ауыз әдебиетінің ықпалы, өнегелі үлгісі өз әсерін тигізіп отырды. Сондай-ақ Тәкен шығармаларында халық тіліндегі тұрақты тіркестер мен ауыс мағынадағы сөздер тонның ішкі бауындай кірігіп, жымдасып жатады. Мысалы, «әңгіменің тамызығына тұтана бастады», «бес саусағындай белгілі», «тілі мүкіс шежіре», «аузының салуы бар», «қадамы құтты екен», «қысқа жіп күрмеуге келмей», «көңілдің көзін ашып», «жүрек қылын шертетін», «от ауызды, орақ тілді», «оқ бойы озып келу», «қой үстінде бозторғай жұмыртқалағандай», «түймедейден түйедей әңгіме туғызған», «мұрттай ұшыру», «сегіз қырлы, бір сырлы», «сүт пісірімдей уақыт», «аузымен орақ ору», «инемен құдық қазу», «ағынан жарылу», «тоғыз жолдың торабы», «тепкенде темір үзер», «сағы сынған, тауы шағылған» т.б.

Тәкенге тән тағы да бір ерекшелік жазушының тың теңеулерді шебер пайдалануынан көреміз. «Бейне кәрі шалға ұзатылған намысты қыздай сыңсып», «сайысқа түсетін балуандай», «құмар ойнаған қудай сазарып», «Шал қақпаннан қарғып өтетін әккі қасқырдай», «сыбызғышы құсын шақырған бүркітшідей», «сүттей ұйып, сілтідей тұнып», «жібектей есілген леп, құйындай ұйытқыған ысқырық», «Түкті шалдың жыбырлаған беті тілі күрмелген шежіреге ұқсаса», «Кербездей сылқылдаған сылқым домбыра», «Дауыл соққанда сендей соқтығысып, ұлардай шулайтын шерлі қамыстан шыққан текті сыбызғы», «күркердей шоқталған үрейлі жандар», «көп қасқырдың үстінен қараған кәрі бүркіттей», «әуеде шырылдаған бозторғайды арбаған айдаһардың лебіндей ыстық та үйірімді ысқырық», «сұңғақ, сұлу домбыра тұсаулы жібектей әсер етті», «Домбыра да алғашқы аптығы басылған тарпаң тұлпардай әсем ырғаққа ауыса берді» т.б. Тәкен шығармашылығының ұлттық ерекшелігін қазақ халқының бай ауыз әдебиеті үлгілеріне зор мән берушілік белгілерінен анық байқаймыз.

Тәжірибелік бөлім. Халық тілінің теңіздей тереңінен асыл сөз теруге жалықпаған суреткер ғана әдебиетте үлкен жетістікке қол жеткізіп, шеберлік шыңына шыға алады. 60-80-жылдардағы қазақ әдебиетін сөз еткенде туындылары сөз оралымдары, тіл байлығымен ерекшеленетін қаламгер Т. Әлімқұлов шығармашылығын жеке дара бөліп қарастыру қажеттілігі туындайды. Себебі жазушы шығармалары өз қаламдастарынан жанрлық, композициялық, лексикалық, жалпы тілдік-стильдік жақтарынан ерекшеленіп тұрады.

Тәкен шығармаға әдемі әуез беретін тіркестерді жиі пайдаланып отырған. «Орманның сусылы, бұлақтың сылдыры, көлдің күрсінугі», «тозған дауыс, шытынаған сыбызғы», «өкінішті уіл, сыңсыған саз», «сыбдырлаған қалың тал, күрсінген құрдым көл,

көкте жүзген зуыл» т.б.«Қоңыр күйлер, жұмбақ сарындар, ақжелең әуендер, қисынды құбылыстар, кербез келісімдер, лала лебіздер» деп сөздерді қосарлап қолдануда да жазушы шеберлік танытады. «Біреулер тамсанады, біреулер күрсінеді, енді біреулер демін ішіне тартып сұрланады», «Күні бойы сейіл, сүйсініс, күйініш, үміт, наз, нала домбыра тілінің түйсікшіл шежіресіне айналады» деп, сезімнің сан алуан бояуын қайталай келе оларды тірілтеді. «Мәңгілікпен сырласқан, ұғысқан, баян табысқан жардай», «Үгілеген, аһылаған, қамыққан, торыққан әуен» деген тіркестердегі есімшелі сөздерді топтап қолдану да Тәкен қолтаңбасына тән құбылыс.

Тәкеннің «Кертолғау» атты әңгімесінің көркемдік әлемі өзінше бір дүние. Әңгімеде Тәкен домбыра үнінен шыққан дыбыстарды, әуендерді, ызыңдарды бейнелі түрде көркем суреттеп өтеді. «Бипыңдаған биязы жібек дыбыстар қоңыр күздің сары желіндей ызыңдап белестің сағымындай нәзік толқып, титық құртады», «Булыққан, үйірілген, боздаған дыбыстар бас қосып, бейне бір хормен ән шырқағандай, аңқылдап, аңырап кетті» деп жалғыз-жалғыз сөздерді тіркестіре келе дыбыстың қасиетті үнін оқырманына сезіндіре жеткізеді. Тәкеннің домбыра жайлы жазған өзге де туындыларын оқи отырып, құлағымызға домбыра даусының күмбірлеген үні естілгендей әсер аламыз. «Жиендік» әңгімесінде: «Кенжештің еті қатпаған балауса саусағы бұралаң дыбыс, сыңсыған ызыңдарға ерекше дәмді әуен бітіріп, күйдің бояуын қоюлатып, жаңа қалыпқа түсіре бастады», «Көкейкесті» әңгімесінде: «Дүбірлеген дыбыстар қара дауылдың екпініне ұқсап, үрей ұшырады. Бірте-бірте жібектен түйілген түйіндей көркем шалыс басталып, домбыра ыңқылдауды шығарды. Бағанағы ақжелең дыбыстар сарғайып, қоңырланып, балаусалық ширыққандай, саумал ашынғандай, ащы үйірімдер дүбірлеп кетті», Ал «Сарыжайлау» әңгімесінде «дәмді саз, құйқылжыған дыбыстар», «жүйріктей жүйткіп, жорғадай тайпаланатын ырғақтар», «дөңгеленген дыбыстар», «шәлкем-шалыс дыбыстар» деп домбыраның қос ішегінен шығып жатқан неше түрлі дыбыстарды қара сөз құдіретімен суреттеп береді.

Ұлттың рухани әлемі мен жан сұлулығын, ерлігі мен өрлігін, даралығы мен дарындылығын, дархандығы мен даналығын т.б. сан алуан қасиеттерін күй әуені шежіре етіп шертіп береді. Қазақ халқының рухани қазынасы сыбызғы, қобыз, домбыра жазушы қаламына ілініп, көркемдік қуаты жоғары дүниелер туындаған. Адам рухы ең алдымен тілі арқылы қалыптасса, содан кейін музыка, ырғақ, әуен, күй мен ән арқылы шыңдала түсетіні белгілі. Күй құдіреті ғажайып музыка үнімен жүрек қылын тербейтін қасиетке ие. Сол қасиетті оқырманына шынайы жеткізіп, күй тілін сезіндіре алған қаламгердің бірі – Тәкен Әлімқұлов болатын. Жазушының стилін шығармаларында кездесетін бейнелі ойларынан іздеуіміз керек. Тәкеннің творчестволық даралығы, стилі ойларын бейнелі түрде жеткізуінен байқалады. Тәкен тудырған сөйлемдер түгелдей көркем образға құрылып жатады.

Көркем әдебиетте бейнелі сөз, көркем өрнек деген ұғымдар бар. Көркем әдебиет ең алдымен жазушының тіл байлығы арқылы бағаланады. Көркем шығарманың эстетикалық нысанын, идеясы мен тақырыбын ашуда, жазушының шығарма арқылы көрсеткісі келген өмірлік шындығын бейнелеуде, кейіпкер бейнесін сомдауда, жалпы шығарманың мұрат бағдарын айқындауда ең басты құрал тіл болып табылады. Әр жазушының өзіне тән жазу стилін, жазушының ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын танытатын басты белгі де шығарма тілде жататындығын айтып өттік. Қаламгер Т. Әлімқұлов шығармаларындағы көркемдегіш тәсілдер, сөйлем құрылысындағы ерекшеліктер жазушының алға қойған мақсатына жұмыла қызмет етеді. Көркем шығарманың көркемдігін арттыруға сөздердің мағыналары ғана қызмет етіп қоймай, сөйлемнің синтаксистік құрылымы да белгілі бір дәрежеде өз әсерін тигізеді екен. Тәкен туындыларында кездесетін бірыңғай мүшелі сөйлемдердің шығарма көркемдігін арттыруға әсері үлкен. «Көкшетау мен Айыртаудың сылқылдаған бұлағы, күрсінген көлі, шулаған орманы, сыбызғы шалған желі Ақанды ерте әлдиледі» Енді бір шығармаларында

«Желден басқа ермегі болмай құлазып жатқан жесір жайлау», «Талайдың басын жұтқан мыстан құм», «Мейірімсіз көлденеңдеген Ақкемер» деп, жазушы табиғи ортаны жандандыра суреттей келе, шығарма әсерлілігін, сөздегі образдылықты күшейтеді.

Тәкен Әлімқұлов шығармаларындағы сөйлемдердегі етістіктер де басты назар аударуды қажет етеді. Себебі сөйлемдердегі ерекше қолданыстағы етістік сөздер көркемдік рең беріп тұр. Олар қайталанып келіп, оқиғаға екпін дарытып, авторлық ойға көркемдік салмақ қосады. Сөйлемдердегі етістіктерге -дай, -дей жұрнағының тіркесе келуінің жиі кездесуі «Қараой» әңгімедегі ақын тағдырының, оның көңіл-күйінің өмір шындығымен үндесе келген байланысын қамтамасыз етіп тұрғандай. Сондай-ақ, әңгіменің соңында суреттелген Махамбет өлімінен кейінгі қаралы жағдайды беруде жазушы (келмей кетті, өткізіп жатты, арыздасты, қала берді, етпеттеп еңіреді, айнала берді, боздады, аңырады, дөңгеленіп бара жатты, ай тұтылды) сияқты етістіктердің бірінен кейін бірінің қолдануы ақын трагедиясының, жалпы адам мен заман трагедиясының бар шындығын ширықтыра жеткізудегі дәл табылған көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады [1, 110 б.]. Яғни, мәтіннің драматизмге толы ереше динамикасын беруге сөйлемдердің құрылысы мен қимыл-қозғалысты білдіретін сөздердің (етістік) еселей қолданысы қызмет етіп тұрғанын байқау қиын емес. Шығармадағы әр түрлі формадағы етістіктердің көтерер көркемдік жүгі үлкен. Қаламгердің «Махаббат күйігі» әңгімесінде: «Енді, әйел зілдей жүкті қолымен алма кезек көтеруге мәжбүр болды. Ұдайы қираландап, майысып, талмаурап шарасыздықтың сапарына шыдап бара жатты». Етістіктің көтерер көркемдік жүгін Әуезов шығармаларынан да байқаймыз. Ұлы жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ақын бойындағы ауыр қасіретті жазушы психологиялық тұрғыда былай бейнеленеді: «Абай үшін қазір дүние жыртылып, бұзылып, құлап, тозып бара жатқандай. Бұл білген жақын дүние дәл солай» Мұндағы көсемше формалы етістіктердің бірінен кейін бірінің тізбектеле қолданылу арқылы ақын трагедиясы тереңдей түседі.

Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты, табиғаттың адамға бағынбайтын заңдылықтарын суреттеген Тәкен әңгімесі «Текті қасқыр» деп аталады. Қасқыр туралы М.Әуезовтің «Көксерек» повесі классикалық туындылардың қатарында екені белгілі. Көксеректің табиғат қалыптастырған жыртықшылық характерін адамның өзгерте алмайтынын көрсеткісі келген Әуезов туындысы арқылы жазушы сол заманның өмірлік шындығын алға тартады. Әуезов Көксерек характері арқылы табиғаттың өзіне ғана аян қатал мінезін көрсетуді мақсат етсе, Тәкен де өз әңгімесіндегі аңшы баласын іліп әкеткен қасқырдың кегі арқылы тылсым табиғаттың өз тәртібі бар екендігін дәлелдейді. Бөлек сілемдерін суреттеумен басталатын әңгіме жалғыз қалған қасқырдың адамнан өш алу әрекетін баяндайды. Тіршіліктің қызығы аңшылық деп ұғатын Бұғыбай әңгімеде көкжал қасқырды таспен төмпештеп өлтіргенде сол қақпанның күндердің күнінде өзіне қырсық боп жабысатынын білген жоқ. Көкпарға тартылған көкжал қасқыр үшін, көзі ойылған күшіктері мен аңшының еншісінде кетіп, адамның асырауына үйреніп келе жатқан бөлтірігі үшін алынған кек әңгімеде әсерлі суреттелген. Қасқырдың қасиеттерін сөз еткен Тәкен «түкті жүрек, асау қан» текті бөлтіріктердің төркінін ұмытпайтынын баяндайды. Әңгімеде жазушы жалғыз қалған ақ қасқырдың сағынышқа толы ішкі қиналысын дәл бейнелеп бере алған. «Қасқыр жаңа туған айға қарап ұлыды. Ай баяу жылжыды. Бөрі мен қарының ежелгі жауы: «Қасқырым, сенің дәуренің өткен!» дегендей бірте-бірте толықсып, сәулесін шаша бастады. Қасқыр жылжымалы айды паналап, жортты. Жүрекке шапқан ыстық қан суынып, денесі шімірікті...» [2, 136 б.].

Қасқырдың күшіктері жатқан үңгір туралы аңыздық желіні әңгіме сюжетіне енгізе отырып, жазушы шығарманың әсерлілігін күшейтеді. «Осы апан туралы ел аузындағы аңызды бала кезінде естігенді. Апанның түбінде байлаулы айдаһар бар-мыс. Үңгірдің уілі айдаһардың демінен пайда болады-мыс. Бағы заманда қазақтардан қашқан басқыншы қытайлар қазына тығып кеткен деген лақапқа иналушылардың үңгірге шырақ алып түсе алмағанын да бұғыбай еміс-еміс біледі» [2, 132 б.].

Жазушының «Қараой» әңгімеде жазушы Махамбет өмірінің соңғы сәтінің шындығын психологиялық тұрғыда шебер жинақтаған. Әңгіме барысында Махамбет өткен өмірінің басты кезеңдерін көз алдына елестетіп, өмір жолына ойша шолу жасайды. Жалғыздықтан көңілі жабырқаған ақын Қараойға қарап сыр шертеді, өмірінде жасаған істерінің оң – терісін саралап шығып, оған өзінше баға береді. Әңгімеде Махамбетті қалың елмен «астарластырушы» Ықыласқа күдікпен қараған ақынның ішкі күйінің терең толғаныстарын дамыта отырып суреттеуде жазушы шеберлік танытқан. Авторлық баяндаулардағы образды оралымдар мен соны көркемдік бейнелеу құралдарының жиі кездесуін жазушы шығармашылығының табысы деп түсінуімізге болады. Олар шығармадағы кейіпкердің жан әлеміндегі құбылыстарын өмір шындығымен ұштастыра беруде өте тиімді көркемдік тәсіл ретінде қызмет атқарып тұр. Соның бірі шығарма бойында кездесетін теңеулердің ерекше қолданысы. Әңгіме басында жазушы Махамбеттің көңіл-күйін өз үйлесімін тапқан теңеулер арқылы табиғи ортамен бірлікте берген. Әңгіме желісінде ақынның тығырыққа тірелген тағдырын, жалғыздығын, көңіліндегі күдікті ойларын жеткізуде автор теңеулерді шеберлікпен қолданып отырған. Сол арқылы әлеуметтік орта шындығы да көрініс тауып отырады.

Балалық шағындағы Қараой қойнауын көз алдына елестете, оның бүгінгі «жатырқау түзге» айналған бейнесін ақынның көңіл-күйімен қатар өрбіте берудегі теңеулер жазушының айтайын деген ойын дәл жеткізіп тұр. «...Баяғы балдай балалық, сағынышты шақ қалған ойпаң – көзіне оттай ыстық та, жаудай жат та. Ынтыға есейген, торыға тоқыраған, дерттен қайта ашынған ақын Қараойды бірде қайта құтайған құтқа баласа, бірде елі ауып кеткен сары жұрттың төрінде төңкеріліп жатқан қара шаңыраққа ұқсатады. Көзі көміліп қалған бұлақ, бастаулар тілі байланған шежіредей ыммен сыр шертсе, сансыз жылдың дауылына, жауынына шыдаған тамырлы өсімдіктер көзі тірі куәдей сыбдырлайды...» [3,85 б.]. Мәтін бойындағы тосын, тың теңеулер өзіндік ерекшелігімен мен мұндалап қол бұлғап тұрғандай. Тәкеннен мұндай тосын қолданыстарды көптеп кездестіруімізге болады. «Дөңбекшіген ақынның көңіліне тыңнан мұңды өлең оралып, тұла бойы қорғасындай балқып бара жатты. Тал түсте тұтылған күндей қаралы, қараңғыда аққан жұлдыздай азалы, көкейден кетпес бейнелер елестеп, екпінді ұйқасымын таба бастады...» Мұнда да ақынның ішкі көңілін берудегі теңеудің қызметі айқын аңғарылып тұр. Ықыласты Жантық бейнесімен қатар қоя көз алдына елестеткен Махамбет ақынның бойындағы күдікті ойын жазушы әңгімеде: «...Енді Ықылас кешіккен сайын сыбайлас аңшыдай сүйсіндірмей, сауықшыл жардай күдік туғыза бастады...» деген образды ой оралымдарымен күшейте түседі. Бұл теңеулі сөздер қазақ ұғымына ғана етене жақын, ұлттық бояуы қанық. Жаумен жалғыз алысқан Махамбетті автор «құрыққа ілінген құландай» [3,85 б.]. деп бейнелі суреттесе, баласы Нұрсұлтанның өжеттілігін «оқ жыландай атылды» деп сипаттайды.

Нәтижелер мен талқылау. Ерте заманнан бері адам өзінің ой-пікірін суретті сөз арқылы беруге ұмтылған. Осының нәтижесінде эпитеттер туындап отырды. Эпитеттер әдеби шығармалардағы кейіпкер портретін жасауда, образын сомдауда, табиғи ортаны суреттеуде қолданыс табумен қатар уақыт өте келе әлеуметтік мән-мағынаға да ие болды. Эпитеттер шығармада жай қолданылмай, суреттеліп отырған жайдың мәнін аша түсу үшін пайдаланылады. Олардың кейіпкер бейнесін сомдаудағы ролі зор. Жазушы «Қараой» әңгімесінде Ықылас бейнесін «жансыз жолаушы», «күдірейген жауырын», «тұманды көз» сияқты эпитеттерді қолдана келе ашқан. Мұндағы эпитеттердің астарында жағымсыз образ, жағымсыз мағына жатқанын байқауымызға болады. «Махамбеттің теңдессіз үлкен жүрегі тынымсыз дүрсіл қағумен болды» деген сөйлемдегі «теңдессіз үлкен жүрек» тіркесі арқылы жазушы Махамбеттің халқының қамын, жері мен елінің азаттығын ойлап соққан үлкен жүрегін бейнелеп жеткізген. Сондай-ақ әңгімеге шырай беріп көркемдігін арттырып тұрған эпитеттерді орынды қолдану арқылы жазушы өз шеберлігін байқатады: «сылдыраған бұлақтар, сыңғырлаған шолпылар, төрт аяғын тең баса тайпалаған жорғалар,

жел жетпес жүйріктер, желпінген самал, ескен жел, ұйытқыған құйын, салалы саусақтар, құйқылжыған дыбыстар, шалқыған жаз, салтанатты жайлау, сауыры жалпиған шексіз дала, сары садақты сарбаздар, қара мылтықты мергендер, қылышты қылилар, сойылды сотқарлар, дөңгеленген дыбыстар, салалы саусақтар, құйқылжыған дыбыстар, шалқыған жаз, салтанатты жайлау, кербез домбыра» т.б. Тәкен тудырған осындай сұлу сөз иірімдері автор идеясына бағынып, шығарма көркемдігін арттырады. Жазушы пайдаланған барша көркемдік тәсілдердің жиынтығы шығармадағы идеяны ашуға қызмет етеді.

Қорытынды. Тіл – халықтың асыл да қымбат бағалы байлығы. Қаламгер адам өмірінің шындығын тіл арқылы оқырманның көз алдына алып келіп, жүрегін сәулелендіретін басты құрал, қуаты мол сырлы бояу. 1960-80 жылдар қазақ әдебиеті көркем тілімен құнды. Бабалар тастап кеткен өрнекті сөз – сарқылмас қазына. Біздің жазба әдебиетіміз өзінің туу, есею шағында ауыз әдебиетінің інжу-маржанынан, кәусар бұлағынан нәр алған. Аталмыш кезең қаламгерлері ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, әдеби тілімізді дамытты, бейнелі, образды сөйлемдерінің астарына терең ой дарыта білді.

Шығарманың эстетикалық мәні, оқырманға әсері оның көркемдік деңгейіне, көркемдік құнарлығына байланысты. Кейіпкер бейнесін жинақтауға ықпал ететін көркемдік әдістер, бейнелеуші-көркемдеуші құралдар жүйесі, кейіпкер характерін жасаудағы бейнелеу құралдарының қолданылу принциптері, шығарманың жалпы көркемдік болмыс-бітімі 60-80-жылдардағы қазақ прозасында үлкен жетістіктерімен көзге түсті.

Әдебиеттер тізімі:

1 Әбдезұлы Қ.Т. Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80-жылдардағы қазақ прозасы (дәстүр және жалғастық): Монография. Алматы: Қазақ университеті, 2005. 576 б.

2 Әлімқұлов Т. Кертөлғау: Әңгімелер, поэмалар және повестер. Алматы: Өнер, 1988. 365 б.

3 Әлімқұлов Т. Сырлы наз: Таңдамалы әңгімелер, повестер. Алматы: Жазушы, 1977. 360 б.

4 Әбдезұлы Қ. Тарихи тұлға және қазақ әдебиеті: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 163 б.

5 Әлімқұлов Т. Шежірелі сахара: Повестер және әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1976. 192 б.

Аннотация: В статье рассматриваются художественно-эстетические поиски и особенности языкового стиля Т.Алимкулова. Проблема художественного образа, принципы изображения действительности и особенности создания характера – основная проблема литературоведческой науки. Историческое изменение бытия изменяет и самого человека, его мировоззрение, идеи. Художественное осмысление жизни приводит к осмыслению внутреннего мира личности. Таким образом, возникают уникальные характеры, оригинальные образы, литературные типы. Основной целью статьи является научная систематизация структурных элементов и принципов создания литературного образа в прозе Т.Алимкулова. В статье рассматривается своеобразие художественного мастерства писателя, которые отличались особым почерком в создании национального образа и глубоким изображением национального казахского характера.

В данной статье рассматривается создания специфики образа и уникальность природы персонажа, отдельные аспекты проблем художественного воссоздания типа, характера, образа, проанализировать художественно-образительную и образно-стилистическую систему, систему средств и приемов, определяющих художественный уровень литературного национального произведения и способы реализации в нем авторской идеи.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в структурно-системном плане рассматриваются специфика персонажей и проблемы художественного решения их произведениях Т.Алимкулова.

Ключевые слова: произведение, сравнение, эпитет, образ, сингорманизм, пословицы-

поговорки, художественность

Abstract: The article deals with artistic and aesthetic searches and peculiarities of the language style of T. Alimkulov. The problem of the artistic image, the principles of depicting reality and the features of character creation are the main problem of literary science. The historical change in being alters both the person himself, his worldview, his ideas. The artistic comprehension of life leads to a comprehension of the inner world of the individual. Thus, unique characters, original images, literary types arise. The main goal of the article is the scientific systematization of structural elements and principles of creating a literary image in the prose of Alimkulov. The article considers the originality of the artistic skill of writers, who differed in their special handwriting in the creation of the national image and with a deep depiction of the national Kazakh character. This article deals with the creation of a specific character and the uniqueness of the nature of the character, certain aspects of the problems of artistic recreation of the type, character, image, analyze the artistic and figurative and figurative-stylistic system, the system of means and techniques that determine the artistic level of the literary national work and the ways in which the author's ideas. The scientific novelty of the research is that for the first time in the structural and systemic plan the specific character of the characters and the problems of their artistic solution in the works of T. Alimkulov are considered.

Key words: work, comparison, epithet, image, syngromania, proverbs-proverbs, artistry

ӘОЖ 81`373 (043,3)

¹Утегенова Г.Ж., ¹Базарбекова Н.Ш., ²Карымшакова А.Т.

¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филолог.и.к., доцент, Бишкек МУ (Қырғызстан)

ҰЛТТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДИАЛЕКТІЛІК ЛЕКСИКА

Түйін: Диалект – белгілі аймақта өмір сүретін қауымның тілі, оның диалект екендігі келесі топтың тіліне қарсы қою арқылы ажыратылады, сондықтан ұлттық тілдерде диалект саны бірнешеу болады, әйтпеген күнде оның диалектілік сипаты болмайды, ұлттық әдеби тіл диалектілердің негізінде пайда болады, сол себепті диалект тарихы халық тарихымен тамырлас, онымен құрдас. Тіл этноспен бірге жаралып, бірге өмір сүреді десек, оның бастапқы белгісі өсу, даму, қарым-қатынас көріністері осы күнгі диалект ретінде айқындалған сөздерінде сақталған. Диалект халықтың материалдық (үй құрылысы, түрі, құрал-жабдық, киім, үй жабдықтары) және рухани мәдениетіне (салт-дәстүр, халықтық музыкалық шығармашылық) қатысты қалыптасқан кешенді тілдік және тілден тыс көрсеткіштер деген пікірін дамытады. Диалектіні кешенді-синкретті түрде зерттеудің жемісті болатындығын, ареалдық, ареалдық-типологиялық ізденістерде ежелгі славяндардың тілін, дінін, тұрмысын жаңғыртуға этнолингвистиканың болашағы зор.

Кілт сөздер: лексикология, диалектология, диалект, этнос, жалпыхалықтық заңдылықтар.

Кіріспе. Диалектілік сөз жергілікті тілдің лексикалық бірлігі (элементі) ретінде ерекше күрделі сөйлеу аясында өмір сүреді, қызмет етеді. Диалектілік сөз (тіл) – жүйелердің жүйесі, сан қыры күрделі бірлік. «Сложность структуры диалектического языка обусловлена не только территориальным, но и социально-классовым, возрастным, но и жанрово-стилистическим», – дейді [1,11], диалектілік сөздің күрделі табиғаты жайында О.И.Блинова. Диалектілік сөздің (лексиканың) күрделілігі диалектінің, диалект иесінің өмір сүру ортасымен түсіндіріледі. Басқа халықтар және басқа түркі халықтары сияқты қазақ этносының ұлттық тілі қалыптасқаннан кейінгі кезеңінің өзінде атамекен, атажұртынан әлемнің төрт бұрышына түгел дерлік қоныс аударып, бөтен тілдік ортаға түсуіне және өз ортасына өзге тіл өкілдерін көптеп қабылдауына тура келді. Мұндай жағдайда тілдердің өзара әсер етуі, қостілділік, көптілділік процестері жүреді, диалектінің оқшаулануы да кездеседі, бұған алыс, жақын шет елдердегі қазақ диаспорасы тілін

жатқызуға болады. Оқшауланған сөйлеу өзінің негізгі диалектілік, ауызекі тобының көлемінен алыс болмаса да, оған басқа туыстық, туыстық емес тілдер әсер етеді. Қарақалпақ жеріндегі қазақтар қарақалпақ, өзбек, түрікмен халықтарымен араласқан, сондықтан олардың тілінде аталған тілдердің ықпалы байқалады. Осылайша, Өзбекстан, Түрікменстан, Қытай, Моңғолия, Ресей қазақтарының тілі үлкен әсер етеді, дегенмен оқшауланған сөздер жалпыхалықтық лексиканың негізін сақтайды, сондықтан диалектілік лексика шығу тегіне байланысты: дәстүрлі диалект құбылыстары және дәстүрлі емес диалект ерекшеліктері болып бөлінеді[2,16].

Жергілікті ерекшеліктердің тамыры терең. С.Аманжолов оны ертеде ру, тайпа тілдерінің соқпағынан іздейді. «Рулар мен тайпалардың тарихынан тіл тарихы мен халық тарихының даму сатыларын білуге болады. Өйткені біртұтас тілдің қазіргі диалектілерінің түп тамыры, бастамасы халық тарихында жатыр» [3,22]. Диалектілік лексикада сол ежелгі ру, тайпа тілінің қалдығы саналатын жандық (ұсақ мал), үріптес (туыстас), сой (тұқым [2,16] сөзлерімен қатар асы (биік, қыр, үстірт), баламан ер (балаларға арналған ер), деңгел (сыбаға, мүше) т.б. сөздер дәстүрлі диалектілік құбылыстарға жатады.

Диалектілік лексиканың да іштей өзгеріс, дамуға, толығып-баю жолы бар, ол жалпыхалықтық тілге тән заңдылықтардан бөлек емес. Жергілікті ерекшеліктердің құрамындағы туыс тілдерден, туыстық қатысы жоқ өзге тілдерден енген, сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған: дәліз, шиша [2,16] және бақса, сенек, дайы, дүкерт; көрсетпе, жатыс күн, барлау тәрізді сөздер дәстүрсіз диалектизмдер тобын құрайды.

Теориялық талдау. Диалектикалық лексика - бұл тақырыптың-құбылыстың атауын білдіретін сөздер тобы ғана емес, сонымен қатар сөздің мағынасындағы әртүрлі вариациялардың дамуымен сипатталатын диалектикалық лексика, сондықтан мағынаның құбылысына байланысты лексикалық ерекшеліктер мен семантикалық ерекшеліктер жүйеленеді. Қысқаша шолу бүгінгі таңда диалектілік лексикологияның проблемаларын анықтады, біріншіден, диалект лексикасының тарихи әлеуметтік құрамын, диалектілердің шығу тегін, тарихын (дәстүрлі, дәстүрлі емес ерекшеліктер), екіншіден, диалект сөзі, оны тану критерийлерін көрсету (диалект, диалектизм), үшіншіден, диалектілік лексиканы сөздік, номиналды семантикалық даму контекстінде жүйелеу (лексикалық, семантикалық ерекшеліктер) және диалект сөзін кездесу жиілігі бойынша топтастыру (қатысты → сәйкес., диалект лексикасы саласындағы ғылыми ойлауды жүйелеуге мүмкіндік береді.Ең бастысы, диалектілік лексиканы этнолингвистикалық тұрғыда зерттеудің маңыздылығын пайымдатады және «этнодиалектизмдерді» танудың ұстанымын белгілейді.

Этнодиалектизмдер де диалектілік сөз, алдымен, ол диалектілік сөзді сипаттайтын қасиетке ие, яғни: этнодиалектизмдердің белгілі аймақта қолданылу, таралу изогласы болады; белгілі ұғым, аймаққа тән ұғымдар мен түсініктер, объектілерді бейнелеуге болатын дәреженің номинациялық белгісі; жергілікті сипаттағы ұлттық түсті фразеологиялық бірліктердің үлкен қоры бар; жергілікті табиғи, географиялық ерекшеліктерді көрсететін семантик; бағалау мағынасындағы ерекше ұлттық бірегейлік мазмұнды лексемалармен ерекшеленеді; тарихи кезеңнің іздерін сақтайды; белгілі бір әдет-ғұрыптардың, материалдық мәдениеттің көріністерін жеткізетін ақпарат бола отырып, халықтың өмірінде орталық орын алады; әдеби тілде баламасы бар немесе жоқ. Осылайша, этнодиалектизмнің белгісі этнолингвистикалық мағынаны түсінуге, көруге, этномәдени құжаттық ақпаратты көбейтуге және мүмкін болса, мағынаны жаңғыртуға бейімділік деп санауға болады.

Жалпы, жергілікті ерекшеліктердің қазіргі жағдайы орыс диалектологиясында «полудиалект» (жартылай диалект сипаты) ретінде белгіленеді. Ол тек диалектте сөйлейтін аймақ жоқ, ал жалпыхалықтық тілдің әсерінен пайда болған тілдік құрылым тілдік органы білдіреді, ана тілінің әлеуметтік құрамына, әдеби тілді меңгеру деңгейіне байланысты. Ол үшін сөйлеуде әдеби тілдің нормасына қатысты сөздерді іздеудің қажеті жоқ, мысалы, қазақ тілі жергілікті ерекшеліктері, жалпы белгілері аз біртұтас тіл ретінде

қарастырылады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесінде қызмет етуі жағдайында әдеби тілдің қолданылуы күшейіп, жергілікті элементтердің ығыстырылуы басталады-табиғи құбылыс, бірақ мұндай кезеңде әдеби тіл жалпы халықтық сөздерді байыту көздерінің бірі болып табылатын диалектілік лексикадан алынады, диалектілік лексикаға сүйенеді. Бұл диалект лексикасы, жалпыхалықтық тілмен қатар, бір аймақта бар, ауызекі сөйлеу формасы болып табылатындығын көрсетеді.

Осылайша, этнолингвистика-бұл ұлтты танудың мақсатын көздейтін ғылым, осы мақсатта этногенез бен этностың тарихы, этнос тарихындағы алуан түрлі қатынастар арқылы өтетін тілдік процестер, этностың қалыптасуы мен дамуындағы тілдің функциялары мен рөлі, этностың дәстүрлі мәдениетінің ойлау қызметінің тілдегі көрінісі, семантика, этностың дүниетанымдық ерекшелігі, оның басқалардан айырмашылығы, өзіндік ерекшелігі ұлттық тіл арқылы ашылады. Жалпы, бұл этностың күрделі ұғымын толық түсінуге және тұтас бейнені ұсынуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты тайпалардың тарихы, кейбір мағыналық белгілерден басталған этнолингвистика бағыттары-сан тарауы. Кеңестік кеңістікте оның: этимологиялық, диалектологиялық және этносты «тіл айнасында» зерттеу (Кайдар мектебі) бағытында жүргізіліп келе жатқаны туралы М.М.Копыленко пікірі белгілі. Қазіргі антропоцентристік парадигма шеңберінде тілге адамның ойлау әрекетіне қатысы тұрғысынан қарау қажеттілігі мәселесі пісіп-жетілді деп есептейді когнитивтік лингвистика мамандары [4,4], өйткені тіл – ойды тілдік құрылымдарға жинақтап жеткізуші құрал, бұл жолда қолданылатын білім тіл туралы ғана емес, әлеуметтік контекстегі жалпы элем туралы, тілдік қатынас принциптері, фондық білім т.б. туралы ғылым. Міне, сондықтан этнолингвистика этнос бітімін зерделеуде когнитивті, коммуникативті, универсалды, құрылымдық (структуралық), тарихи т.б. этнолингвистика болып сараланып қалыптасып келеді, дегенмен кез келген этнолингвистикалық зерттеу біржақты болмайды, белгілі халыққа тән ерекшеліктер жан-жақты әр қырынан, бір-бірімен байланыстыра қарастырылғанда ғана этностың дүниетанымы, ділі, мәдениеті – тұтас болмысы танылады.

Сондықтан диалектілік лексика қазақ этносы болмысын танытудың бір көзі ретінде алынып, қазақ этносы әлемінің тілдік бейнесін жасауда тіл иесі табиғатын тіл деректерінің ішкі мазмұны арқылы ашу тұжырымдамасы ұсынылып отыр, өйткені тіл – ғасырлар бойы қалыптасқан этномәдени ақпаратты, этникалық ерекшелікті сақтаушы, жеткізуші құрал.

Терминдер қолданысындағы ала-құлалықты ретке келтіру үшін жұмыста жалпы диалектология, қазақ тілі диалектілерінің санына қатысты диалект терминін, говор ұғымына қарата сөйленіс терминін, сонымен қатар зерттеу мақсатына орай этномәдени деректі диалектілік сөз этнодиалектизм терминімен аталды.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөздер қолданылу аясына қарай үлкен екі топқа бөлінеді. Оның біріншісі – жалпы халыққа тусінікті, қазақ халқы түгел қолданатын сөздер де, екіншісі – таралу аясы шектеулі, белгілі территорияда ғана қолданылатын диалект не әлеуметтік: ортаға қызмет ететін кәсіби сөздер, терминдер, арго, жаргондар.

Бірінші топқа енетін жалпы халық қолданатын сөздер бүкіл әдеби тілдің негізін құрайды, және тілімізде сөз жасауға негіз болады. Онсыз халық бір-бірімен қатынас жасауы мүмкін емес. Қандай ойды жеткізсек те, біз сол жалпы халықтық лексиканы пайдаланамыз.

Ал, таралу аясы шектеулі сөздер тек белгілі бір территорияда ғана қызмет етеді.

Бұл екі топқа жататын сөздердің арасын бөліп тастауға да болмайды. Қазір бағбан, пияз, шабдалы, алмұрт, алхоры сияқты сөздер әдеби тілде қолданылып жүр. Ал, олар бау-бақша өсіруші онтүстік қазақтарының тілінен енген кәсіби сөздер.

Ал, жалпы халық тіліндегі кейбір сөздер диалектизм қатарында жұмсалуды да мүмкін. Мысалы, төртіп сөзі Батыс Қазақстанда нұсқау (инструкция) мағынасында қолданылады.

Қолданылу аясы тар лексиканың түрлері мыналар: диалект сөздер, арго, жаргондар.

Орыс диалектологиясында мағыналық-тақырыптық зерттеу Ф.П.Филиннің 1936 жылғы мақаласынан басталады деп есептелінеді, бұл – кезінде Одақ көлеміндегі тілдерді айтпағанда, шетелдік тіл ғылымында да кең тараған әдіс, осының нәтижесінде жергілікті ерекшеліктер бір шама толық жиналып, сөздіктер, атластар жасалды, алайда жергілікті ерекшеліктерді бұлай тізіп жинау үстінде асбтрактылы ұғым атаулары, нақты заттық ұғым атаулары тобының сыртында қалады және диалектологтар аймақтағы белгілі тақырыптық топтарын ғана сөзетіп, сөздердің парадигмалық синтаксистік байланыс мәселелеріне назар аударылмайтынын ескертеді. Осыған байланысты бұдан кейінгі екінші бағыт жергілікті ерекшеліктерді лексика-семантикалық тұрғыда жүйелі түрде сипаттау болса, орыс диалектологтарының үшінші тобы тілдің лексика-семантикалық деңгейінің негізгі бірлігі лексика-семантикалық парадигмаларды айқындау мәселесімен, төртінші тобы диалектілік синоним, антонимт.б. семантикалық құбылыстарды зерттеу мәселесімен айналысып жүр, орыс диалектологиясындағы зерттеудің келесі бағыты – диалектілік лексиканы тұтас жүйе түрінде зерттеу.

Диалектикалық семантиканың кейбір мәселелерін қарастыратын М. Атабаеваның жұмысында диалект лексикасы заттарды, сын, ым-ишараларды және т. б. білдіретін сөздердің сипатына қарай топтастырылады, зат есімдердің қырық тоғыз тақырыптық тобы, сын есімдердің алты атауы, тоғыз етістік [5, 28] жіктеледі, ал Ш. Сарыбаев пен О.Накысбекова өңірлік лексика туралы қазақ диалектологиясы бойынша, ұғымдық-атаулық мағынасы бойынша (зат есімдер, сын есімдер, сандар, әрекеттер, уақыттар, орындар, көңіл-күйлер, есімдіктер, макротоптар, ішкі жіктелген микротоптар) жазылған материал қорытылады[2, 102]. Бұларды жалпы түркілік лексикалық қабаттың мағыналық-тақырыптық топтарына қарағанда толыққаны айқын, себебі қазақ этносында көшпелі тіршіліктен отырықшылыққа ауысты, осыған сәйкес тіршілік әуенінде өзгерді, кәсіптің түрлері, оларды меңгеру мәдениеті қалыптасты, тұрмыс-салттыңда ұлттық белгілері айқын сараланды, егертіл – халықтың тұрмыс-тіршілігінің айнасы десек, тұрмыс-тіршіліктің қазаны қайнаған жері – ауыл, белгілі аймақ. Диалектілік лексиканың төлқабаты – осы өзіндік дамудың жолына түскен қазақ этносы тыныс-тіршілігінің бейнесі. Сыдырғай, тақта, төгу – кілем, алашатоқуға, сужүргізу, гүлөсіру, сынамүйізт.б. ою-өрнекке, женшекей, қымыран, қазанжаппа, қарма – тамаққа, бесақа, сықсима – құрал-жабдық, тілашар, чілдекүзет – әдет ғұрып; желкеарық, біртақта, отау/отақт.б. – егінге, күтіп-баптау, суаруғабайланысты атаулар диалектілік лексиканың төл қабатын құрауға қатысты. Диалектілік лексиканың негізгі, көлемді бөлігін қамтитын төл қабат сөз жасам тәсілдері арқылы пайда болған аталымдардан тұрады (аяқ, бат, аша, мұзхана, баспа, жатыскүн, дыбыстыадамт.б.).

Әдебиеттер тізімі:

1. Блинова О.И. Введение в современную региональную лексикологию. Томск: ТГУ, 2015. 257 с.
2. Сарыбаев Ш., Накысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы: Ғылым, 2009. 192 б.
3. Аманжолов С.А. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы: Сөздік-словарь, 2014. 536 б.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. Алматы: Ақылкітабы, 2007. 178 с.
5. Атабаева М. Диалектілік сөз мағынасы. Алматы: РБК, 2006. 116 б.

Аннотация: Диалект-это язык общины, живущей в известном регионе, то, что он является диалектом, различается путем противопоставления языка следующей группы, поэтому в национальных языках количество диалектов несколько, в противном случае он не будет иметь диалектного характера, национальный литературный язык возникает на основе диалектов, поэтому история диалекта укоренена в истории народа, ровесника с ним. Если говорить о том, что язык

создан и живет вместе с этносом, то его первоначальный признак-проявления роста, развития, общения-сохраняется в словах, определенных как диалект в наши дни. Диалект развивает мнение населения о сложившихся комплексных языковых и внеязыковых показателях материальной (домостроение, тип, оборудование, одежда, бытовая техника) и духовной культуры (традиции, народное музыкальное творчество). Плодотворным является комплексно-синкретическое изучение диалекта, в ареальных, ареально-типологических изысканиях этнолингвистики в возрождении языка, религии, быта древних славян.

Ключевые слова: лексикология, диалектология, диалект, этнос, общенародные закономерности.

Abstract: A dialect is the language of a community living in a well-known region, the fact that it is a dialect is distinguished by contrasting the language of the next group, therefore, there are several dialects in national languages, otherwise it will not have a dialect character, the national literary language arises on the basis of dialects, therefore the history of the dialect is rooted in the history of a people of the same age with it. If we talk about the fact that a language was created and lives together with an ethnic group, then its initial sign-manifestations of growth, development, communication- is preserved in words defined as a dialect today. The dialect develops the opinion of the population about the existing complex linguistic and non-linguistic indicators of material (housing construction, type, equipment, clothing, household appliances) and spiritual culture (traditions, folk music). The complex syncretic study of the dialect, in the areal, areal-typological researches of ethno-linguistics in the revival of the language, religion, and life of the ancient Slavs is fruitful.

Keywords: lexicology, dialectology, dialect, ethnos, national patterns.

ӘОЖ: 811.512.122.2

¹Бахтибаева Ф.А., ¹Баймурзаева Қ.Б., ²Абдыханов В.К.

¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан

ИЛИАС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада Илияс Жансүгіров өлеңдерінің көркемдік-стильдік сипаты қарастырылған. Жансүгіров өлеңдері Қазақстан тарихындағы елеулі белестерді, ел басындағы қуанышты да қиын күндерді, әр кезеңде өмір сүрген тұлғалардың өмірін дәріптеуге арналған. Шығармаларының басты мақсаты - ескі өмірді, бүгінгі ұрпақты таныту, сол кезде замандастарының ашуы мен өшпенділігі отқа оранды. Жалпы Қазақстандағы, тіпті манстамайлардағы халықтың көне тарихын ақын осылайша ой елегінен өткізіп, синтездей отырып. Қанай билеген сол зұлмат заманда еңбекшілер халық жасаған рухани қазынаға үңілді. Илияс Жансүгіровтің әдебиеттің басқа жанрындағы шығармалары бар. Соның бір қыры – фольклорға сіңірген еңбегі. Бала кезінен өнерге жақын болған Илияс әдеби мұраға, сиқырлы сөзге ерекше мән берген. Әкенің ықпалы балалық шағында болса, оның есейе келе жинақтаған ескі әдеби мұрасы шығармашылық өсу жолында үлкен көмек болмақ. Шығармаларда қазақ ауылының өмірі, ондағы таптық күрес, жаңа дәуір адамының санасындағы әлеуметтік-психологиялық өзгерістер, елдік, ержүректік бейнеленген.

Кілт сөздер: поэма, сюжет, әдеби шығарма, жағымды кейіпкер, сипаттама, салыстыру, метафора, фольклор, әдеби мұра, таптық күрес.

Кіріспе. Жансүгіровтің ұзын сарынды эпикалық поэмалары қазақ тарихындағы елеулі кезеңдерді, ел басындағы қуаныш пен ауыр күндерді, әр заманда өмір сүрген

адамдар өмірін жырлауға арналған. Өнер тақырыбындағы алғашқы «Күй» атты поэмасын 1929 жылы жазды. Сырттай қарағанда, бұл поэмада халық жадында сақталған «Боз інген» аңызы толғанатын сияқты. Ал, үңіле зер салсақ, поэма арнасы сол аңыздан кеңірек. Поэма ертедегі халық дарынының құдыреттілігін, адамның жан дүниесін тебірендетін сиқырлы эстетикалық күшін танытуды мақсат еткен. Ақын алдына қойған ол мақсатын орындап шыққан. «Күй» — лиро-эпикалық шығарма. Поэманың сюжеті бар. Сол сюжетпен киюласып, тамырласып жатқан лирикалық шегініс те мол. Баяндау, суреттеу қатар жарысып, поэманың жалпы бітімі сындарлы болып шыққан.

Әдетте, тартылған әдемі күйдің сазын сөзбен жеткізу мүмкін емес дейміз. Бұл рас. Қобыздағы күйдің әсерін, оның мазмұнын айтып беру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Бұған ақын болу керек. Ақын болғанда қарабайыр ақын емес, дүлдүл ақын болу керек. Ал, І. Жансүгіров күйдің суретін әсерлі өрнекпен беруде ерекше талантын айқын танытты. Күйдің «кейде талмаураған, толықсыған» шағын, «кейде өжет, кейде долы, кейде паң, кейде дарқан» қалпын дәл бейнелейді. Бүкіл табиғаттың тамылжыған жанды келбетін, адамдардың көңіл күйінің алуан сырын бейнелеген ғажайып күйдің әсерлі толқынын ақын аудармай, қаз-қалпында бере алған. Ақын жырының өзі де әсем бір сазға айналып, оқырманның құлағынан кіріп, бойын алып кетеді. Күйді, сол күйдің құдіретін жеткізіп айта білген тіл өнерінің асыл қасиетін танып, тамашалай түсесің. Халықтың сондай алтын қазынасы болған ғажайып күйлерді орындаушы, қолынан өнер тамған қобызшыны да ақынның шабыттана, әсерлі суреттегенін көріп, қайран қаласың.

Теориялық талдау. Қобызшыны Молқыбай шалдың «Боз інгенді» боздатқан өрен өнерін жеріне жеткізе толғай отырып, ақын сол күйді тыңдаған шақтағы адамның алатын сиқырлы әсерін әдемі де шебер суреттейді.

Тұтастай алғанда, «Күй» — ақынның тарихи тақырыпқа поэма жазудағы алғашқы творчестволық сәтті ізденістерінің жемісі. Жоғарыда айтылған кейбір қайшылық-олқылығына қарамастан, «Күй» — қазақ поэмасының тарихындағы өнер тақырыбына арналған алғашқы сәтті туындының бірі. Илиястың 1934 жылы жазылған «Күйші» поэмасы қазақтың эпикалық поэзиясындағы елеулі құбылыс болды. «Күй» ақынның поэма жанрындағы өнер тақырыбын қозғауының басы, әдемі бастамасы болса, «Күйші» соның сатылы, заңды жалғасы еді. «Күйшіде» ақын өнер тақырыбын өрістете түсті. Көркемдік шешімі тұрғысынан қарағанда, ақын ілгеріледі. Сюжеттік, композициялық, образдық, тілдік шеберлік бағытында ақын алғашқы поэмасынан гөрі «Күйшіде» өсу, биіктеу үстінде болғанын толық аңғартты.

Илияс Жансүгіровтің осы «Күйші» поэмасы кең тынысты, асқақ әуенді, қатыгездік пен зұлымдықты өнер арқылы жеңе білген қазақ әдебиетіндегі қайталанбас ірі де көркем туынды. Мұнда негізгі сюжетпен қоса, Қарашаш пен Күйші арасындағы терең психологизм, адам сезімдерінің шарпысулары ақынның шалқар шабытына, шексіз фантазиясына, табиғи ағысына барынша ерік берілгені айқын аңғарылады.

Қарашаш – «Күйші» поэмасындағы басты кейіпкердің бірі. Автордың түпкі ой қазығы бойынша, ол – ұнамсыз тұлға. Солай бола тұрса да, оның кейбір адамдық қасиеттерін де ақын жарқыратып алға жайып салған. Ол алған беттен таймайтын, орта жолда бөгеліп қалмайтын, алдына қойған мақсатын орындамай тынбайтын, қайратты, кесек мінезді тұтас характер. Ол мәмілеге келуді, шегінуді білмейтін өр тұлға ретінде есте қалады. Қарашаш ақылсыз әумесер де емес. Ашумен қатар ақылы да бар.

Тәжірибелік бөлім. Күйші жігіт басында оянған махаббат сезімін де ақын келістіре толғайды. Жалпы жастық, махаббат деген үлкен рухани күш. Ол адамды шабыттандырады, қанат бітіріп, көкке ұшырады. Бойға бұрқыраған жігер-күш беріп, тау қопартады. Адам санасын нұрландырып, мол жарыққа кенеледі. Қарашашқа ынтыққан поэмадағы күйші жігіт халі осындай. Бұрынғы өзі тартып жүрген тоқсан түрлі күйді қоя тұрып, шабыт қанатына мінген өнерпаз өз жүрегінің жаңа күйін – махаббат күйін төгеді.

Поэмадағы күйші жігіт – есте қаларлықтай кесек тұлға. Ақын оның асқан

өнерпаздығын, өміріндегі бұралаңы бар күрделі сәттерді құлпырта сөз бояуларымен айқын суреттеп берген. Домбырадағы тоқсан құбылған құдіретті күйдің адам сезімдерімен ұштасқан кейде реалистік, кейде романтикалық кейпін -өрісін ақын өрен шабытпен өлең өрнегіне шебер түсірген. Күйші жігіттің барлық қадір-қасиеті – халықтың бойындағы асыл мінез, қадір-қасиеттердің жарқын көріністері. Бұл шығарманың бүкіл рухынан көрініп тұр.

Нәтижелер мен талқылау. Поэмада адамдар тұлғасы нақтылы сипатталған. Бірі ұнамды, бірі ұнамсыз дегендей. Поэманы оқығанда есте қалып қоятын кейіпкердің бірі — хан Кенесары Қасымов. Кенесары – тарихи шындыққа сәйкес, өзінің зұлымдығымен, жауыздығымен айқын көрінеді. Бұл жөнінде акаемик Қ. Жұмалиев: «Ақын сөз арасына, кейбір ғана қысқаша сурет, баяндау, репликалар арқылы, Кененің жексұрындық мінез-құлық әрекеттері де шеберлікпен көрсетеді. ...Жауыздық, қара жүректілік, менмендік, қара халықты менсінбей, оларға тәкаппарлықпен қараушылық бәрін бір-екі шумақпен-ақ ақын түйіп берген емес пе?»[1] — деп поэмадағы Кенесары бейнесі жөнінде дәл топшылау жасады.

«Күйші» поэмасының қозғайтын негізгі мәселесі қазақ халық күйлерінің – күй өнерінің ғажайып сыр-сипатын, қоғам, адам өміріндегі ерекше рөлін көрсету десе де болғандай. Міне, осы бір халықтың рухани байлығын тіл өнерімен әсерлі толғаған ақын поэмасында сол құдіретті өнерді жасаушы авторын да үнемі есте ұстап отырады. Ақын ғасырлар бойы жасалған рухани байлық – күй өнерін жасаушы халық, халықтың дана дарыны деп дұрыс түсінеді де, сол халықтың нақты өкілі ретінде үйсін руынан шыққан күйші жігітті алады. Күйші жігіт те поэманың орталық кейіпкері. Ұнамды кейіпкер.

Ілияс Жансүгіровтің «Күйші» поэмасының көркемдік сапасы аса жоғары. Сонымен қатар, идеялық мазмұны да терең. «Күйші» кезінде де, кейін де идеялық қадір-қасиетімен жарқырап көзге түседі. Қазақ поэмаларының тарихындағы аса көрнекті туынды ретінде бүкіл жұршылыққа кеңінен танылған, оның халықтық шығарма – асыл рухани байлық екені хақ. Сондықтан да, «Күйші» поэмасы Ілияс талантының шарықтаған шағының тамаша туындысы.

Ақынның өнер тақырыбына жазылған тағы бір туындысы – атақты «Құлагер» поэмасы. Бұл поэманы ақын қазақ халқының ардагер ұлы Ақан серіге арнаған. Ақан сері – ХІХ ғасырдағы қазақ елінің рухани мәдениетінің тарихынан елеулі орын алатын белгілі өнер қайраткері. Ол – дарынды композитор, ақын әнші. Өзі өмір сүрген заманының әр қилы мәселелерін айқын өнер тілімен көрсете білген, оның әдеби, музыкалық мұрасы мол. Ақан серінің әдеби музыкалық, әншілік еңбектері жайлы көптеген ғылыми-зерттеу еңбектері бар. Сол еңбектердің барлығында Ақан серінің асқан өнерпаздығы, халықтың рухани азығы болған тамаша поэтикалық, музыкалық шығармалар бергені айрықша атап көрсетілген. Поэмаға арқау болған оқиға – тараудың басындағы тұсында сері болсын, пері болсын, өмірімен ұнаған Ақан және тұлпар ат Құлагер.

«Күйші» поэмасындағыдай, бұл поэмада да Ақан өмір сүрген заманға, қоғамға деген ақынның авторлық тенденциясы айқын. Поэманың толғану атты кіріспесінде-ақ Ілияс Жансүгіров Ақан сері өмір сүрген феодалдық заманға өз көзқарасын толық білдіріп өтеді:

“Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,
Көңілі судай тасып, оттай маздап.
Ескі күні елім көрген енді ойласам,
Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ”.

Негізгі мақсаты – ескі өмір мен бүгінгі ұрпақты таныстыра отырып, сол шірік заманға өз замандастарының ыза, кегін өршіте түсу. Осылай толғана отырған ақын халқының ескі тарихын, тұтастай қаралап, мансұқтамайды да. Қанайшылар билеген сол қара түнек заманда еңбекші халық жасаған рухани асыл қазынаға да үңіледі.

Сырттай қарағанда, поэманың негізгі сюжеті Ақан серінің бір әніне ғана құралған

сияқты. Ал, мұқият қарағанда, поэманың идеялық шеңбері одан да кеңірек. Сол бір уақиғаның керегесін кеңіте отырып, ақын бас кейіпкер Ақанның трагедиясын ашады. Ақан трагедиясы Ақан сияқты мыңдардың трагедиясы екенін жинақтап танытады. Ақан өмірін жырлай отырып, сол бүкіл феодалдық заманның зұлымдығын, ірік-шірігін әшкерелей түскен. Поэманың идеялық түйіні, міне, осында.

Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – сюжетті поэма. Поэма сюжетін құрайтын оқиғалар асты бейнелеген тарауларда ат жарысын, Құлагердің мерт болуын, сонымен байланысты Ақанның қайғы-шерге көмілуін суреттеген тарауларда баяндалған. Өзге поэмаларға қарағанда, бұл поэманың сюжеттік-композициялық бітімінде өзгешелікте бар екені рас. Мәселен, оқиғаны басынан бастамай, аяғынан алып қарасақ та жеткілікті. «Туған жер» атты басқы тарауда ақын Көкшетауда жападан-жалғыз қайыңды көлеңкелеп отырған кара шалды, оның үстінде ілулі тұрған аттың қу басын әңгімелейді. Міне, осы әңгіме-жұмбақтың сырын айтпақ боп ақын шегініс жасайды. Бүкіл оқиғаны сол шегініс арқылы береді де, «Аттың азалы әні» деген соңғы тарауда баяғы алдыңғы тараудағы кара шал мен аттың қу басына қайта оралады. Поэма сюжетін құрудағы бұл қаусырмалы композицияны ақын шебер де ұтқыр пайдаланады.

Поэманың бас қаһарманы – Ақан сері Қорамсаұлы. Осы бас кейіпкер өмірін бейнелеген поэма жанрының шеңберінен аспай, осы жанрдың адам образын мүсіндеудегі көркемдік мүмкіншілігін белгілі дәрежеде ұтымды пайдаланғанын көреміз. Ол ең алдымен оқырман қауымды Ақан серімен біраз таныстырып өтеді. Бұл ретте ақын Ақан серіге кең көлемде мінездеме беріп кетеді. Сол мінездеме арқылы Ақан серінің ұнамды тұлғасы анықтала бастайды.

Поэмадағы Ақан сері образын сөз еткенде Құлагерді айту аса қажет. Ақынның Құлагерді суреттеуі және оның қадір-қасиеттерін баяндауы бас кейіпкер бейнесін тұлғаландырып тұр. Ақан серінің Құлагері туралы және сол Құлагердің өкінішті қазасы жайлы шығарған әнінің хикаясы жөнінде ақынның поэма жазуы – қазақ поэмасының тақырыптық-мазмұндық арнасындағы ұлттық ерекшелікті де аңғартады. Атқа байланысты оқиға жайлы арнайы поэма жазуы ақынның өз халқының ежелден келе жатқан ұлттық психологиясымен тығыз байланысын танытады.

Ілияс Жансүгіров ауыз әдебиетіндегі, жазба әдебиеттегі дәстүрді тек қана жалғастырып қойған жоқ, өзінше өрістетті. Мәселен, Ілияс суреттеген Құлагердің Қобыландының Тайбурылынан, Алпамыстың Бйшұбарынан, Қамбардың кара қасқасынан, Төлегеннің Көкжорғасынан өзгешелігі бар. Ауыз әдебиетіндегі аттар әсірелеу арқылы берілсе, Ілияс Құлагерді әсірелемейді де, кейіптеп суреттемейді.

Құлагер – Ақан серінің сұлулығы, идеалы. Оның түсінігінде ондай тұлпар енді келмесі анық. Сол тұлпармен жүрек түкпіріне ұялаған әсемдік, көркемдік бәрі жоғалған. Оның бұрынғыдай ән айтуы да, ел арасында жайрандап жүруі де екі талай. Құлагерге жұмсалған айбалта, Ақанның өзіне тиген, ол енді тірі өлік.

Сол заманның зұлым-күшінің нақтылы өкілі ретінде поэмада көрінетін кейіпкер – Батыраш. Ол – Ақан серіге қарама-қарсы бейне. Ақан серімен майданданға ашық шықпай, жар астынан бұқпантайлап келіп, өз арам ниетін іске асырады. Ашық әрекетке баспайтыны – ол Ақан серінің жақтайтын дүйім елден қаймығады, жасқанады.

Ал, поэманың тіл байлығы төтенше. Өзге поэмалардағыдай, бұнда да ақын еркін төгілген, образды бейнеге бай құнарлы тілімен оқырманды эстетикалық ләззатқа бөлеп, бірден баурап алады.

«Құлагер» поэмасындағы ақынның көркемдік шеберлігі, тілінің аса шұрайлығы жайлы М. Қаратаев «Қазақ поэзиясының Құлагері» деген ғылыми зерттеуінде: «Мұндағы ұмытылмас сұлу картиналар, айқын, әдемі образдар, шындықтан туған романтикалық леп, бұлақша сылдыраған нәзік лирикалық сезім, серпінде, кең эпикалық құлаш, балы сорғалаған құнарлы бай тіл, ұйқасы сыңғыраған кәдімгі он бір буынды кара өлеңнің мінсіз-мүлтіксіз үлгілері «Құлагер» поэмасын шын мәнінде поэзияның «сұлу сарайы»,

Жансүгіров творчасының биік шыңы деуге толық дәлел бола алады» — деп түйген болатын. Тілінің байлығы, тазалығы, мөлдірлігі мен бейнелілігі жағынан «Құлагер» — қазақ поэзиясындағы ең үздік поэмалардың бірі.

Қысқасы «Құлагер» дастаны ақын туралы, оның тағдыры десек те, оның негізгі өзегі – Ақан трагедиясы арқылы әлеуметтік орта және замана лебі, қуанышы мен қайғысы кең көлемде жырланған ірі лиро-эпикалық поэма.

Соның дәлелі ретінде, дарынды ақын қаламын жоғарыда аталған поэмалары сарындас, сапасы да еш кем емес «Көбік шашқан», «Исатай», «Бақытты Жамал», «Мақпал», «Рүстем қырғыны», «Мәйек», «Кәмпеске», «Байкал» толғаулары басталған күйінде аяқталмай, жарық көрмей қалған. Кедергі болған жайт – оның нағыз творчестволық өрлеу жағында жазықсыз жапа шегіп, мерт болуы. Алайда оның тірі кезінде 20 жыл бойы жазып кеткен мол мұрасы қазақ әдебиетінің барлық сапасына үлкен үлес болып қосылып, мәдениетіміз бен өнеріміздің алтын қоры қомақтана түсті.

«Исатай» поэмасында белгілі нарын қозғалысындағы еркіндікті, азаттықты аңсаған оқиға негіз болған. Исатай төңірегіндегі шаруалардың топтасуы, ортақ жауға деген ашу-ызалары сенімді өріс алады. Сондай-ақ, өнер иесі, кедей – Жалдықара мен хан тұқымынан шыққан Қарлыға арасындағы сүйіспеншілік, еркіндікке ұмтылулары сендіреді. Автор Исатай бейнесін төңірегіндегілердің ауыз бірлігін, ортақ жауға өшпенділіктерін нанымды ашады.

«Байкал» поэмасы Сібір халықтары арасында кеңінен тараған аңыз желісінде жазылған. Поэма оқиғасы Байкал есімді шал меноның қыздары төңірегінде өтеді. Мазмұны, Ангара атты қыз Енисей деген жігітке ғашық болады. Байкал оларға қарсылығын араларына тау-қорған қойып береді. Ангара басындағы ауыр жәйді Бұлақ сіңілілеріне айтып, солардың көмегімен жол тауып Енисейге қосылады. Ангараның Енисейге қосылып, Байкал көлінің дауылды сәттерін ақын адам өмірінің жастық сәтіме, өмірдегі, ордабасындағы көзқарас, тіршілік тынысымен аңыздық сюжет негізінде жеткізеді. Мазмұны тартымды, сюжеті қызық, әсерлі оқылатын бұл поэма – махаббат тақырыбын сәнді суреттеумен мәнді.

Талқылау. Негізінен алғанда жоғарыда еске алған поэмалар қазақ ауылының өмірін, ондағы таптық тартысты, жаңа дәуір адамның ой-санасын, елдік пен ерлік жолындағы әлеуметтік-психологиялық өзгерістерді танып-таразылауда берер дерегі, рухани нәрі мол.

Ілияс Жансүгіров әдебиет саласының басқа жанрларындағы еңбектері жетерлік. Сондай бір қыры – фольклористағы еңбегі. Жасынан өнерге жақын болып өскен Ілияс ел аузындағы әдеби мұраларға, сиқырлы сөзге ерекше ден қойған. Бала кезінде әкесінің әсері болса, өсе келе өз бетімен жинаған ескі әдеби мұралары, шығармашылық өсу жолына көп қолғабысын тигізеді

Қорытынды. Қоғамдық өмірдің ірі қайраткері, асқан дарын иесі Ілияс Жансүгіровтің шығармашылық мұрасын аз сөзбен бағалағанда, ол – халқының мәңгі қадірлеп, ардақтауына, мақтаныш етуіне лайық, кесек поэзиялық мұра қалдырған ер тұлғалы нағыз азамат ақын.

Ілиястың поэзиясының ауқымы қаншама мол, шалқар болса, оған айтылар ой-пікір де осал болмаса керек-ті. Ілияс Жансүгіров ақталғаннан кейінгі тұста жарық көрген (1960 жылдар мен 1986-1998 жылдары) таңдамалы шығармаларына қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті ғылыми-зерттеушісі академик Мұхаметжан Қаратаев, Әбділда Тәжібаев, Мырзабек Дүйсенов, Тұрсынхан Әдірахманова, Рымғали Нұрғалиев, Бақыт Сарбалаев және тағы басқа ілиястанушылар өз тарапынан ақын поэзиясының сан-салалы құпиялары мен ашылмаған қыр-сырын дәйекті зерттеу еңбектері мен монографиялар жазып, сол арқылы дүйім жұртты бір серпілтті. Осы игі қадам арқасында әдебиет жиырма жылға тарта поэзия нәрімен сусындатқан Ілияс ақынның кейбір танылмай, көрінбей жатқан асыл көмбелері, тіс жарар таза бұлақ кәусары баяу жылжып, қазақ әдебиеттану

ғылымының алтын қорына қосылды. Бүгін Илияс Жансүгіровтің күйлі, сыршыл сан ғасырлық, «Сұлу сөзбен алтын сарай салдыртқан» өлмес поэзиясы қазақ жұртының қымбат қазынасы, осы арқылы оның өр тұлғасы алаш елінің құлай сүйген адал да қадір тұтар сүйікті перзентіне айналды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Бес ғасыр жырлайды. I том. А.,1993.
- 2 Иманғазин М.Илияс прозасындағы дәуір дидары. Т.,2000ж.
- 3 Дербісалин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. А.,1990.
- 4 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. А.,1959.
- 5 Иманғазин М. Жан қайығын жарға ұрдым. А.,1994.
- 6 Бердібай Р.Қазақ эпосы А.,1995.
- 7 Иманғазин М. I.Жансүгіров шығармашылық лабораториясы. Автореферат. А., 1998
- 8 Иманғазин М. Қазақ поэзиясының құлагері//Егемен Қазақстан, 1993, 13 ақпа
- 9 Кеңесбаев І. «Қазіргі қазақ тілі»
- 10 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977
- 11 Қаратаев М. I.Жансүгіров. А., Жазушы 1961
- 12 Ысқақов А. 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»

Аннотация: В статье исследуется художественно-стилистический характер стихотворений Ильяса Жансугурова. Стихи Жансугурова посвящены прославлению знаменательных вех в истории Казахстана, радостных и трудных дней в начале страны, жизни людей, живших в разное время. Основная цель его работ - представить старую жизнь и сегодняшнее поколение, чтобы в это время разгорались гнев и ненависть современников. Так размышляя, синтезируя поэтом древнюю историю народа, который, в общем, Казахстан и даже в манстамаиды. «...В те мрачные времена, когда правили канайцы, рабочие заглядывали в духовную сокровищницу, созданную народом». У Ильяса Жансугурова есть произведения других жанров литературы. Одна из граней - его заслуги в фольклоре. Ильяс, который с детства был близок к искусству, особое внимание уделял литературному наследию, волшебному слову. Если влияние отца в детстве, то старое литературное наследие, накопленное им по мере взросления, будет большим подспорьем на пути творческого роста. В произведениях отражается жизнь казахского аула, классовую борьбу в нем, социальные и психологические изменения в сознании человека новой эпохи, страны и мужества.

Ключевые слова: поэма, сюжет, литературное произведение, положительный герой, описание, сравнение, метафора, фольклоримстика, литературное наследие, классовая борьба.

Abstract: This article examines the artistic and stylistic nature of the poems by Ilyas Zhansugurov. Zhansugurov's poems are dedicated to the glorification of significant milestones in Kazakh history, joyful and difficult days at the beginning of the country, the lives of people who lived at different times. The main goal of his works is to present the old life and today's generation, so that at this time the anger and hatred of his contemporaries flare up. So reflecting, synthesizing the poet of the old history of the people, which, in general, Kazakhstan and even in the Mansyqtamaids. In those dark times, when the Kanays ruled, the workers looked into the spiritual treasury created by the people. Ilyas Zhansugurov has works of other genres of literature. One of the facets is his merit in folklore. Ilyas, who since childhood was close to art, paid special attention to the literary heritage, the magic word. If the father's influence in childhood, then the old literary heritage accumulated by him as he grows up will be of great help on the path of creative growth. Basically, the poems written above reflect the life of the Kazakh aul, the class struggle in it, social and psychological changes in the consciousness of a person of

a new era, country and courage.

Keywords: poem, plot, literary work, good character, description, comparison, metaphor, folklorism, literary heritage, class struggle.

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-МӘДЕНИАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

УДК: 81,276.6:34

Керимжанова А.С., Баймурзаева К.Б., Абдыханов В.К.
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.филолог.н., доцент. ЮКППУ. Шымкент, Казахстан

**ФОНЕТИКА - ОТРАСЛЬ НАУКИ,
ИЗУЧАЮЩАЯ ЗВУКОВУЮ СИСТЕМУ ЯЗЫКА**

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности звукового строя речи. Особое внимание уделяется на фонетическую сторону речи, которая является звуковым материалом, требующим особого исследования. Автор данной статьи показывает, что фонетика тесно связана с одной стороны акустикой, с другой стороны физиологией и подчеркивает, что при исследовании необходимо применять те методы, которые применяются в области указанных наук. В статье фонетика русского и казахского языков исследуется в сопоставительной форме, доказывается, что звуки в казахском языке имеют свою специфику, свои закономерности образования. Фонетика не ограничивается исследованием звуков и закономерностей языка. Проблема о звуках имеет особое место в фонетике. А фонетика рассматривает звуковой состав и звуковую взаимосвязь. Звуки в языке являются способом существования языка:

Ключевые слова: языкознания, фонетика, экспериментально-фонетический метод, звук, исследования, речь, язык, акустический метод, теория

Введение. .. Фонетика основная область языкознания, она рассматривает звуковые особенности речи. Основной объект исследования фонетики классификация звуков речевой аппарата т. е. органов речи: ударение, слог. Различные звуковые закономерности включают слог и интонацию. Фонетика в зависимости от целей исследуемого объекта подразделяется на историческую, сравнительную, сопоставительную, описательную. Историческая фонетика является актуальной областью исторической грамматики, рассматривая закономерности развития языка с исторической точки зрения. [1]

Во второй половине XIX века царская Россия завершила колонизацию казахской степи и началось массовое переселение русских крестьян. Это заставило еще активнее изучать язык, религию, быт, обычаи казахского народа. С этой целью российские ученые опубликовали ряд исследовательских работ. Среди них ценные труды, которые до настоящего времени не утратили своего научного значения. Появились первые казахские газеты, началось возрождение книгоиздания на казахском языке [2].

В этом месте родился первый комментарий, исследования по казахскому языку, казахско-русский и русско-казахский словари. Казахские слова были написаны русской графикой (письменностью). Для изучения звукового строя, произношения, норм языка это имеет большое значение по сравнению с арабским письмом [3].

Фонетическая сторона речи, представляющая собой естественную звуковую материю, требует особых методов исследования (метод). Таким образом, фонетика, с одной стороны, связана с акустикой, с другой физиологией (а также анатомией), и методы, используемые в этих науках должны использоваться и здесь.

Обычно об этом говорит экспериментальный метод, а также рассматривает связь. Из этого следует, что эксперимента без аппарата не будет. Рассмотрим простейший пример из области фонетики: в казахском языке существуют закономерности формирования звуков.

Однако для того, чтобы точно знать акустическую характеристику звуков – силу, темп, растяжимость, а также их артикуляционную природу, то есть то, как это делается с участием определенных органов, недостаточно прочувствовать восприятие, его следует рассматривать с помощью соответствующих аппаратов.

Экспериментальная (греч. – наблюдать, экспериментировать) фонетика, экспериментально-фонетический метод – исследование звуков речи с использованием аппаратов, используемых в области акустики и физиологии.

Экспериментально-фонетический метод следует разделить на две большие группы:

1. Посредством акустического метода рассматриваются речевые звуки, их акустические свойства.

2. С помощью физиологического метода или соматического метода определяется, какие органы участвуют в создании звуков, их артикуляционные особенности [4].

Каждый из этих методов подразделяется на несколько методов в зависимости от типа используемого инструмента (аппарата).

- 1) акустический метод;
- 2) Кимографический метод;
- 3) осциллографический метод;
- 4) метод кинофотосъемки

3. экспериментальная фонетика широко используется и в казахской лингвистике. Фонетика-отрасль науки, изучающая звуковую систему языка.

Язык человека-это язык звука. Звуки языка - это способ существования каждого языка. Язык не стал бы ни средством общения, ни средством обмена мнениями, если бы слова не произносились в виде словосочетаний между звуками. Звуковая сторона языка позволяет ему существовать на протяжении веков, передаваться из поколения в поколение[5].

Звуковая сторона языка-это форма существования слов и грамматических способов. В определенной степени можно сказать, что словарный и грамматический строй составляют содержание языка, а звуковая сторона составляет его материальный покров, его физическую форму.

Звуки языка, как правило, произносятся внутри слова. Но определенный звук не ограничивается употреблением в составе одного специального слова, а продолжает использоваться в составе многих слов. Количество слов, составляющих лексику языка, в звуковом плане состоит из десятков различных сочетаний звуков. С этой точки зрения звук не привязан к определенному слову, а в определенной степени обособлен от него, абстрагируется от конкретных слов. Об этом свидетельствует тот факт, что звуковые закономерности в языке имеют одинаковое отношение ко всем словам. В качестве примера можно назвать закономерность произношения гласных в первых слогах слов в коренных языках или законность произношения гласных в открытых слогах всех слов в русском языке и другие звуковые закономерности.

Лексические и грамматические явления в языке находятся в постоянном контакте, взаимодействии со звуками языка, фонетическими явлениями в звуковой системе языка. Лексическим элементом является грамматический элемент, выраженный определенным звуком или сочетанием звуков, через которые он живет. При этом язык имеет свои

специфические свойства и особенности в звуковом отношении и различные законы, поэтому звуки языка, законы звука являются предметом изучения специальной области языкознания – фонетики[6].

Фонетика не ограничивается только звуками языка и законами звука. Вопросы о звуках языка, их составе, закономерностях изменения звуков в языке, безусловно, занимают важное место в фонетике. Однако не исключает, что вопрос о звуках языка занимает центральное место в фонетике. Изучение звуков и рассмотрение других проблем звукового языка, таких как вопрос слогов, акцентов и интонаций, происходит в тесной взаимосвязи между собой. Более того, учение о звуках языка и слогах, ударениях имеет непосредственное отношение к письменному типу языка. Теория письма базируется на данных словообразования, на фактах звуков языка [7].

Таким образом, изучаемые фонетикой – это звуковые составы и способы, проявляющиеся во всех ситуациях и функциях языка, и связи между типом звучания языка и типом записи.

Список литературы:

1. Мырзабеков С. звуковая система казахского языка. Алматы "словарь словаря" 1999 г.
2. Казахский язык Фонетика: учебное пособие / Р. Т. Наралиева.- Алматы: Казахский университет, 2017. 120 С.
3. Исак, Б. Казахский язык [текст]: учебное пособие / Б. Исак, Э. Оразбаева. - Шымкент: R-DIAR, 2014. 156 С.
4. Современный русский язык. Фонетика. Орфоэпия. Е.Г. Малышева 2012г. 104 стр.
5. Современный русский язык (Модуль Фонетика) 2013г. стр.52.
6. Фонетика современного русского литературного языка. А. Грищенко. 2020г. стр.119.
7. Касевич В.Б. Фонетика современного русского литературного языка. 2011г. стр.208.

Түйін: Бұл мақалада сөйлеудің дыбыстық құрылымының ерекшеліктері қарастырылады. Ерекше зерттеу әдістерін қажет ететін есте қаларлық дыбыстық материал болып табылатын сөйлеудің фонетикалық жағына ерекше назар аударылады. Осы мақаланың авторы фонетика бір жағынан акустикамен, екінші жағынан физиологиямен (сонымен қатар анатомиямен) байланысты екенін және осы ғылымдарда қолданылатын әдістерді де қолдану керектігін атап өтті. Мақалада орыс тілі мен қазақ тілінің фонетикасы салыстырмалы түрде зерттеліп, қазақ тілінде дыбыстардың өзіндік жасалу заңдылықтары бар екенін атап көрсетеді. Фонетика тек тілдегі дыбыстар мен дыбыстардың заңдылықтарын зерттеумен шектелмейді. Тілдегі дыбыстар туралы мәселе фонетикада ерекше орын алады. Ал фонетика дыбыстық құрам, дыбыстардың өзара байланысын қарастырады. Тілдегі дыбыстар – әр тілдің өмір сүру әдістері болып табылады.

Кілт сөздер: тіл білімі, фонетика, сараптама-фонетикалық әдіс, зерттеулер, сөйлеу, тіл, акустикалық әдіс, теория.

Abstract: This article examines the features of the sound structure of speech. Particular attention is paid to the phonetic side of speech, which is a natural sound material that requires special research methods. The authors of this article noted that phonetics is related to acoustics, on the one hand, and physiology (as well as anatomy), on the other, and here, too, the methods used in these sciences should be used. The article comparatively studies the phonetics of the Russian and Kazakh languages, emphasizing that the Kazakh language has its own laws of sound formation. Phonetics is not limited to the study of sounds and patterns of sounds in language. The question of sounds in language has a special place in phonetics. And phonetics considers the sound composition, the relationship of sounds. Sounds in a language are the way of life of every language.

Keywords: linguistics, phonetics, experimental-phonetic method, sound, research, speech, language, acoustic method, theory

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН**

УДК: 745/749

¹Kunzhigitova G.B., ¹Beysenbayev S.K., ²Nurtayev U.N.

¹chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹doktor of pedagogical science, academician, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²candidate of pedagogical science, Nizami TSPU, Tashkent, Uzbekistan

**SOME FACTS OF DEVELOPMENT HISTORY
OF TRADITIONAL KAZAKSTANS' CRAFTS**

Abstract: The article presents genesis analysis and development of traditional crafts in Kazakhstan. The manuscript reflects innovative trends in Kazakh arts and crafts, one of the oldest forms of social consciousness, and represents an artistic image of reality. The evolutionary path of folk art can be considered to begin from its first mentions in medieval Bukhara historian mentions - of the early 16th century Ibn Ruzbihan. In 1509, the historian published valuable information about unique ornaments of Kazakh clothing and household items.

It is possible to know the reality of folk art through material production and spiritual culture. A country that wants to join the ranks of civilized countries must provide quality education and reasonable upbringing for future generations, instilling in them traditions, art, culture, national spirit, literature and history of the native people. The history that developed and strengthened over thousands years and passed down from generation to a generation through artifacts. Therefore, the study of this topic remains relevant at all times.

Keywords: traditional crafts' of the Kazakhstan, innovative directions, Kazakh national ornament, Kazakhstan artist, patriotism, history of Kazakhstan.

Introduction. The purpose of this work is systematic study of mutual connections between traditions and innovations in arts and crafts of independent Kazakhstan.

The objectives are as following:

1) consider different space-time modules in traditional arts and crafts, and reveal features of Kazakhstan in arts and crafts context via traditionalist strategy;

2) analyze innovative solutions in creative search, in modern art masters work and identify the corpus of new images, motifs and trends in modern arts and crafts.

Our ancestors weaved, embroidered, painted, cut, molded, minted and embossed household items, clothing and other ornaments-amulet. The original patterns in the end became not only an amulet. (Mussayeva, Mussayev Rinat, Mussayev, Yessimova, Tankish 2020)

A work of decorative and applied art is determined by the master's personal signature, vision, inner world, creativity. Art historians consider decorative and applied art to be the oldest art form. This art form, inherited from father to son, is a branch of art that has been passed down from generation to generation as a spiritual and aesthetic wealth of mankind. Decorative handicrafts gave birth to several branches of art.

The main task in creating handicrafts is to reveal the artistic nature of decorative arts and crafts between space and time.

There are special scientific research of folk art and craftsmanship for more than 100 years. Many scholars have left in-depth research and valuable data on the artistic features of the Kazakh national handicrafts. For instance, Academic Margulan A.Kh. collected a lot of work on the yurt

(52); Mukanov M.S. compiled an album book (5-10); H.Argynbayev in their work 'Handicrafts (craft) of the Kazakh people' described the art of Kazakh masters who processed metal, wood, precious stones and glass (31).

In his article 'Future Orientation: Spiritual Revival', Leader of nation N.Nazarbayev said: "On the way to revival, we must revive the virtues inherited from our ancestors, instilled in our blood and rooted in our roots today. ... We have entered a new era, when today's new name will become old tomorrow" (Nazarbayev1).

Methods.The research is based on an integrated approach, it combines methods from different areas of humanitarian knowledge. When studying the material, the historical and cultural methods were used to understand formation and development of decorative and applied art in Kazakhstan. Interpretation of yurt decorations of the Saka period, the first documentary mentions of the Ibn Ruzbikhan ornament, interests of a modern person about national origins and mysterious principles of human existence - all were taken into consideration.

The formal, stylistic analysis of applied art was used when considering the compositional and mass-forming principles of Kazakh ornament. These were based on ancient tribes' art - Sakas, Usuns, Huns, Turks, Kangles and Kipchaks.

To identify stylistic, national-romantic, eclectic, sentimental-romantic, pluralistic tendencies and artistic characteristics of decorative and applied art, the artistic-historical method was used.

The comparative historical method and cultural tradition, the consideration of art as information, shows that traditional art works well with modern decorative and applied art. That is 'self-identification of an ethnic group and indicator of nationality scale'.

Results.Development of decorative and applied arts of Kazakhstan is the interaction of traditional forms and innovative searches.

Several achievements were made during the study of development genesis of arts and crafts in Kazakhstan. They are the following:

1) Aesthetic, artistic features of decorative and applied art were considered a form, image, applied art material. Traditional development is considered refraction in modern creativity of aesthetic, spiritual-moral, ethical, national values.

2) Symbolic significance of artistic decision revealed spatial and temporal structure of traditional arts and crafts.

3) Development of applied arts in Kazakhstan for the first time was reviewed via a correlation of traditional methods and innovative search for shaping. Decorative and applied arts' development was analyzed from innovative features' point of view.

Discussion.Kazakh handicrafts have been preserved in the Saka, Kipchak, Kimak and Turkish cultures since the early days of their association - a rich treasure, inexhaustible wealth, national values that come with antiquity history. From that time on, the Kazakhs passed on to their descendants the spiritual knowledge about their art culture and crafts. Today, the art of decorating household items, weaving carpets, decorating equipment, making and decorating felt products is flourishing.

Any kind of folk art is closely connected with the history of society and the profession of masters. Applied art is divided into two groups: 'male' and 'female' arts, for example: men's arts - stone, clay, bone, horn, metal, woodwork and decoration. Types of women's arts include embroidery, edging, embroidery, shea wrapping, embroidering, leather sewing. Kneading, felting, shea weaving were done jointly by men and women (Makhan 1).

Mastery skills is the art needed to perform work at a high level, using the decorative arts' materials in a harmonious and rational way.

The content of cultural and spiritual values can be deduced from Kazakh steppes' heritage. Artifacts found during archeological excavations show the material level of household items formed before our time.

Historians and ethnographers date yurts to the Saka period. Initially, the rugs on the floor

were printed without ornaments. Later, due to the awakening of aesthetic tastes of the population, the decoration of yurts began. Women processed the wool in various technological ways and made the necessary products, they spun the wool, learned to weave fabrics on a simple "spider" weaving machine, made ropes for making yurts; engaged in sewing outerwear and made leather utensils, sandals, shoes, belts. Whereas, men decorated household items with precious stones, bones and horns.

The first written information about the Kazakh arts and crafts can be found in medieval Bukhara historian's work, IbnRuzbikhan, in the early XVI century. In 1509, he published valuable information about the ornaments on Kazakh clothes and household items (Dzhalilova 43).

One of the integral elements in national art is ornament, the rhythmic patterns that enhance the decorative and artistic quality of the product.

Ornamentation has infinitely wide content, diverse topics, unguided language and semantic mystery. It is not just decoration, it is a code bearing information, a kind of universal key that reveals the wealth of folk culture. (Torebaev, Karibayev, Botabayev, Kemeshov, Serikuly, Beisenbayeva, 237)

During his visit to Mangystau, English traveler Anthony Jenikson left manuscripts about the interior and exterior decorations of the round yurt, colorful carpets that decorated the house (Seredonin64).

During XVIII century and second half of the XIX century, foreign travelers and ethnographers collected various data on Kazakh decorative crafts.

From the very beginning of XIX century, traditional Kazakh handicrafts have reached a high level of development.

XIX century and second half of XX century, Kazakh intellectuals such as S.Babazhanov and Sh.Valikhanov collected ethnographic data on Kazakh handicrafts. At the beginning of XX century, traditional crafts' development of the Kazakh people became widespread.

1917y. - a new stage of ethnographic research began. Research Society of Kazakhstan contributed to collecting craft data (Kadyrbaev165).

Scientific research on Kazakh decorative and applied arts in the tsarist Russia can be found in 'Niva', 'Russian art sheet / Russian art sheet', 'World illustration', 'Siberian leaf', 'Resurrection'. (Belyaeva, Zinovyeva, Nikiforov240)

Information on Kazakh decorative and applied arts in the Soviet Union can be found in 'Applied Art / Decorative Art', 'Art', 'Around the World', 'Soviet Asia', 'Soviet Artist', 'Fine Arts of the People', 'Fine Arts of the Oriental People'. Exemplary works of Kazakh decorative and applied art are in the collection of Museum of Anthropology and Ethnography under the USSR Academy of Sciences, a photo album of the best works of national crafts, special articles appeared in magazines.

Works of Kazakh decorative and applied art were exhibited in special exhibitions in foreign cities. For example: in 1862 - in the city of Nizhny Novgorod, 1865 - in St.Petersburg, 1867 - An exhibition was held at the Museum of Anthropology and Ethnography of Moscow University.

XIX-XX centuries were distinguished by the revival of national culture. In 1868, an exhibition of decorative and applied arts was organized by the publishing house "Steppe Catalog / Steppe Vedomosti" in the Siberian region, which featured yurts of N.Sagindayev from Akmola and M.Zhanaidarov from Atbasar; the collection "Masters of Kazakh applied art" includes photos by M.Bulange; materials collected from the expedition of Sh.Valikhanov to the Kokshetau region were published; in 1861, Kazakh yurt equipped with handicrafts was presented at the exhibition in Paris. (Amirgazin78)

In 1876, at the International Exhibition of Orientalists in St.Petersburg, Sultan Sh.Valikhanov and decorative and applied arts of leather, carpenters and jewelers were presented.

In 1882 - Moscow, 1888 - Yekaterinburg, 1890 - Tashkent, 1890 - October, 1890 - In the

cities of Tomsk and in 1907-1910 crafts exhibitions were organized in other cities of the Soviet Union. Kazakh national handicrafts were introduced to foreign people, propaganda work was carried out. A. Stasov and N. Potanin organized special museums for the collection and storage of works of applied art. (Ibrayeva49)

The applied art of the Kazakh people is closely connected with the applied art of the Russian people and with fraternal people of Central Asia.

XX century, German scientist and ethnographer R. Karutz studied the educational value of ornaments, which are the main part of the national applied art in the Mangistau region. He appreciated the close connection between the beauty of the surrounding nature and the ornaments created by masters, their emotional meaning and aesthetic elegance of masters. (Balkenov17)

Many art critics expressed their views on decorative applied art and its main element, ornament. For example, K. Amirgazin: 'Ornament - the art of harmony' (46); K. Ibrayeva: 'Decorative applied art is a special type of fine art that depicts the ideas of everyday life in a conventional symbolic form' (24); Zh. Balkenov: 'The Kazakh pattern is the main part and logical continuation of the cultural achievements of the Kazakh people'. (18)

In 1926, the International Exhibition was organized in Paris, in the capital of France, where the works of Sh. Seydakhmetova, R. Barlybayeva, K. Dosymov and designer R. Ilyaeva were presented, which were highly appreciated by the audience.

In 1958, the 10th day of Kazakh art and literature 'Golden belt sign fashion, precious furniture adorn the country' was organized in Moscow, the capital of Russia. More than 1000 exhibits of creative handicrafts were presented at the exhibition with the participation of Kazakh applied arts' masters - N. Sarynbayeva from Turgai, Sh. Mustafin, K. Koshkenova from East Kazakhstan. (Karutz191)

An art critic A. Dudin deeply studied the Kazakh national handicrafts and performed watercolor sketches of ornaments. During an expedition to Central Asia, the researcher drew sketches of handicrafts on paper.

Opinion of L. N. Gumilev on the material and spiritual culture of the Kazakh people: 'The culture of nomads before our era is unique. Moreover, in the XVIII-XIX centuries, the culture of nomads was much higher than the culture of tribes'. (18)

The Kazakh state was part of the USSR for almost a century, a period characterized by the slow development of national applied arts. Our country is characterized by the revival of national treasures, traditions and crafts, which were forgotten during the dependence period.

Art critic V. E. Gusev in his research writes: 'People recognize the integrity and purposefulness of their original art - through the diversity of aesthetic qualities and its natural and aesthetic complexity'. (Vlasova 173)

Kazakh masters are distinguished by their individuality. Famous Kazakh writer, public figure, academic of the Academy of Sciences of Kazakhstan M. S. Mukhanov in his research concluded: 'Folk crafts are a spiritual and material mirror of the people. Through this material production and spiritual culture, it is possible to understand the reality of folk art. It was a surprise to mankind that such a new art passed from civilization to professional art and with them to the arts and crafts'. (5)

An art critic A. Kantsedikas said about folk art: 'Traditional art had the effect of protecting the general spirituality of the generation from outsiders. It has become a tool to prevent foreign phenomena and elements that enter the cultural life of the people'. (7)

Conclusion. People all over the world are interested in Kazakh cologne. As the cultural level of the Kazakh people grows, so does the value of our handicrafts. Undoubtedly, the development and prosperity of the ancestral profession, the formation of ancestral heritage, contributes to the cultural development of the nation.

In his article 'Focus on the Future: Spiritual Renewal' Nazarbayev N. A. noted that: '... it is necessary to think about completely new ways to present our cultural treasures to the world community'. (1)

References list:

1. Timofeev, Alexandr S., 2016. Istoriya v tablizah I shemah.[History in tables and diagrams]. / compiled by A.S. Timofeev / SPb.: Victoria plus, 112p.
2. Makhan, Nurgali. 2016. A few words from the first epoch in the history of the Kazakh Khanate. available at:<http://ult.kz/post/kazak-khandygy-tarikhynyn-algashky-daurinen-birer-soz1>. (accessed 04.11.2016) (in Kazakh)
3. Dzhililova R.P., 1976. Fazlallah Ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman – name - yi Bukhara (Notes of Bukhara guest). Seriyay ‘Pamaynikipismennosty Vostoka’. [Series ‘Monuments of writing of the East’] / Translation, preface and remarks of R.P. Dzhililova. XXVII. M. C. 117. (In Russian)
4. Torebaev, Borizhan P. Karibayev, Sarsenbay U. Botabayev, Galymzhan E. Kemeshev, Dildabay A. Serikuly, Zh. Beisenbayeva, Shuga K. 2017. Ornament: history of occurrence, use in textile design. *Technologiyatexstilnoypromyshlennosty*. [Technology of the Textile Industry]. № 6 (372). P. 235-239 (In Russian)
5. Kadyrbaev, Mir K., 1959. Monuments of the early nomads of Central Kazakhstan. *Trudy Instituta Istoriy, Archeologiy i Ethnography Akademiy Nauk Kazakhskoy SSR*. [Labor of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], vol.7. Alma-Ata. P. 162-203.
6. Belyaeva, Ludmila N. Zinovyeva M.K. Nikiforov N.N., 1961. *Bibliografiya periodizheskih izdaniy Rossiy* [Bibliography of periodicals of Russia 1901-1916] Vol.4.-Leningrad: 1961, P.203-267 (In Russian)
7. Amirgazin, Kairtay Zh., 2004. Kazakh koloneri. [Kazakh handicrafts]. Almaty: Dike Press. 162p. (In Kazakh)
8. Ibrayeva, Karlygash, 1994. *Kazakhskiy ornament*. [Kazakh ornament]. Almaty: Oner. 125 p. (In Russian)
9. Balkenov, Zhursin, 2004. Spiritual knowledge and modernity in the ornament art. *Kazakhstan mektebi*. [Kazakhstan school]. №9. 17p. (In Kazakh)

Аннотация: Представленный в статье анализ генезиса и развития традиционных ремесел Казахстана отображает инновационные направления в казахском декоративно-прикладном искусстве, как одной из древнейших форм общественного сознания, представляющей художественный образ действительности. Эволюционный путь народного творчества рассматривается с момента его первых упоминаний в трудах средневекового бухарского историка начала XVI века Ибн Рузбихана. В 1509 г. историк опубликовал ценные сведения об орнаментах казахской одежды и предметов быта.

Страна, ставящая своей целью вхождение в ряды цивилизованных стран, должна обеспечить качественное образование и разумное воспитание будущих поколений, прививая им традиции, искусство, культуру, национальный дух, литературу и историю родного народа, которые развивались и крепились на протяжении тысяч лет и передавались из поколения в поколение через артефакты. Поэтому изучение данной темы остается актуальным на все времена.

«Летопись» декоративно-прикладного искусства казахского народа раскрывается через историко-культурный и сравнительно-исторический методы. Дошедшие до нас артефакты являются свидетелями «тайн» античности знакомят нас с бытом, обычаями, профессиями и культурой людей разных периодов, дающий представление об образе жизни населения через формально-стилистический и искусствоведческий методы исследования.

Ключевые слова: традиционные ремесла Казахстана, инновационные направления, казахский национальный орнамент, казахстанский художник, патриотизм, история Казахстана.

Түйін: Мақалада келтірілген Қазақстанның дәстүрлі өнердің пайда болуы мен дамуын талдау шындықтың көркем бейнесін бейнелейтін, қоғамдық сананың ежелгі түрлерінің бірі ретінде, қазақ сәндік-қолданбалы өнеріндегі жаңа бағыттарды көрсетеді. Халық шығармашылығының даму жолы 16 ғасырдың басындағы ортағасырлық Бұхара тарихшысы Ибн

Рузбиханның еңбектерінде алғаш рет аталған кезден бастап қарастырылады. 1509 жылы тарихшы қазақ киімдері мен тұрмыстық заттардың ою-өрнектері туралы құнды мәліметтер жариялады.

Халық қолөнер шеберлері ұлттық наным-сенімдерге жүгіне отырып, әр ою-өрнекке, құраққа терең мағынаны «демдейді». Құрақ - кесінді-өрнек немесе ою-өрнек, дәстүр бойынша, анасы өз қызының жасауына «бата», «тілекпен» қоса болашақ өміріне ізгі ниетпен тігіп қосады. «... Тамшыдан көл жиналған» тәрізді қиындылардан құрастырылған құрақ ізгі ниетпен тігіледі: «қызым өмір жолың баспалдақтар тәрізді - «Баспалдақ» құрағы; айналанда көптеген достар мен туыстарың болсын - «Айналым» құрағы; «Төрт құбылаң түгел болсын» - «Баспалдақ» құрағы; «бойтұмар» қорғап жүрсін - «Тұмарша» құрағы», - деп анасы қызына «ақ өмір жолын» тілеп құрақтарды жасауына қосады.

Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу барлық уақытта да өзекті болып қала береді.

Кілт сөздер: Қазақстанның дәстүрлі қолөнері, жаңашыл бағыттар, қазақ ұлттық ою-өрнегі, қазақстандық суретші, патриотизм, Қазақстан тарихы.

ӨОЖ: 746.42

¹Дайрабаева Г.И., ¹Есенбаева К.А., ²Молдосанова Н.Д.

¹аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, И.Раззаков атындағы ҚМТУ. Бішкек, Қырғызстан

КИІЗ БАСТЫРМАЛАУ ӨНЕРІН ИГЕРУ СӘН ДИЗАЙНЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

Түйін: Мақалада киізден жасалған бұйымдарды жасау үшін инновациялық технологияларды қолдану әдістері және олардың рухани және тарихи тәжірибесін сақтайтын ұлттық нақыштағы бұйымдарды жасаудағы рөлі ашылады. Киіздің бірқатар артықшылықтары мен кемшіліктері, оның адам үшін маңызы көрсетілген. Киіз жасау технологиясы-ең көне және сәндік -қолданбалы өнердің бірден-бір әдемі дүниесі. Бұл тек қол еңбегін қамтиды және тоқу және тіпті тоқу құралдары пайда болғанға дейін пайда болды. Соңғы уақытта көптеген қолөнер шеберлері үшін өте танымал. Халықтық қолданбалы өнер-этностың көркемдік өзін-өзі көрсету формаларының бірі, онда мәдени-өркениеттік сәйкестіліктің өзіндік ерекшелігі, қоршаған ортаны эстетикалық түрлендіру әдістері кең және терең бейнеленген. Шеберлер қажетті заттарды, балаларға арналған жұмсақ ойыншықтарды, аксессуарларды, жүннен жасалған үй декорларын жасайды. Қолдан жасалған бұйымдар өзінің бірегейлігімен, бірегейлігімен жоғары бағаланады және суретші шеберінің шығармашылық қиялының көрінісі болып табылады. Соңғы уақытта киіз айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Шеберлер ежелгі дәуірден бастап жаңа тәсілдерді іздеп, олардың көпшілігін тапты! Қазір фелътмейкерлер-киіз шеберлері, интерьер заттарын, картиналарды, сөмкелерді, жиһаздарды, кәдесыйлар мен ойыншықтарды, жылы пальто мен күртешелерді, аса жұқа жеңіл киімдерді жасайды. Әр түрлі заттар мен текстураларды жасауға арналған көптеген технологиялар бар.

Кілт сөздер: қолөнер, фелътмейкер, өндірістік, кәсіпшілік, табиғи материал, нунофелтинг

Кіріспе. Киіз бастырмалау өнері ата-бабамыздан қалған мирас ретінде әдемі дүниелердің бірі. Жалпы, киіз өнерінің шығуы, тарихы, қолданылуы, қазіргі заман ағымында әр түрлі салаларда сұранысқа ие болып жатқандығы көз қуантады. "Киіз" сөзі түріктің "ojlyk" сөзінен шыққан және сөзбе-сөз аударғанда "төсек жапқыш" дегенді білдіреді. Материалдың бұл түрі жүннен жасалған, тоқыма емес әдіспен жасалған тығыз тоқыма массасы болып табылады. Киізден жасалған бұйымдар адамдарға мыңдаған жылдар бойы қызмет етіп келеді және осы уақытқа дейін бұл материал өзектілігін және танымалдылығын жоғалтқан жоқ.

Ұлттық жаңғыру үдерісі тек қазақ тарихына деген қызығушылықтың артуымен ғана емес, сондай-ақ өзіндік салт-дәстүрлердің жандануымен қатар жүреді. Қазақ дәстүрлерінің жандануы бүгінде Қазақстанда тарихи сабақтастықты қалпына келтіру ретінде

қабылданады. Адам б.з. д. 40-35 мың жылдан астам жасампаз еңбекпен айналысқан сәттен бастап сәндік-қолданбалы өнердің пайда болуына алғышарттар қалыптаса бастады. Құралдарды жасау біртіндеп форманың интуитивті сезімін дамытып, нығайтты. Ерте палеолит дәуіріндегі қарапайым әшекейлер сәндік функцияны да, утилитарлық функцияны дақтарды, ал соңғысы айқын басым болды – қарапайым ою-өрнектермен безендірілген құралдардың тұтқалары қолында сенімді болды. Адамзатқа сурет салу, мүсіндеу, сүйек пен тас ою дағдыларын игеру үшін ондаған мыңжылдықтар қажет болды. Олар белсенді тұтыну заттарының ортасында, табиғи объектілерде дамыды. Киіз басу тарихы ғасырлар бойы тереңге кетеді. Алғашқы кілем Нұх кемесінде пайда болды деген аңыз бар. Ер адам тоқуды үйренбестен бұрын жүнді илеуді үйренді.

Теориялық бөлім. Киіз Орта Азия халықтарында киіз үй - тұрғын дайындау кезінде пайдаланылды. Киіз үйдің жоғарғы жағы мен қабырғаларының киіз жабынының қалыңдығы тұрғын үйдің ішін жылумен қамтамасыз етіп, киізді су өткізбейтіндіктен және ыстықтан сақтады. Сонымен қатар, киіз-бұл қажет болған жағдайда орамға оралып, басқа жерге тасымалданып, қайтадан таралуы мүмкін материал. Сол кездегі үлкен бұйымдарды өндіру - мысалы, үйге арналған кенептер - ер адамдар айналысқан, өйткені процесс айтарлықтай физикалық күш - жігерді қажет етеді. Қазіргі уақытта әртүрлі жүннен жасалған бұйымдарды жасау шеберлігі өзінің жаңа туылуын бастан кешуде. Кесу кезінде жануардан адамгершілік жолмен алынған жүн-бұл тірі материал, қазір суретшілер мен шеберлер нағыз ғажайыптар жасайды. Киіз (felt-ағылш., filz-нем., feutre-франц., vilt-голланд.) қазір Еуропадаөте танымал.

Киіз, дәстүрлі идеяларға сәйкес, зұлым рухтар мен жау күштерінен қорғап, жылу мен суықтан құтылды. Киіз үйдің ежелгі тарихы болса да, ол иіру мен тоқудан әлдеқайда кешірек пайда болды, бұл жүн киіз үшін ең жақсы шикізат болып табылатын қойдың салыстырмалы түрде ұзақ өмір сүруімен байланысты. Жабайы қойдың жүні іс жүзінде оралмайды, өйткені оның шашында қабыршақты қабат жоқ, сонымен қатар бір жануардан 3-5 кг жүн алуға болады, ал киіз үй жасау үшін 100-150 кг кетеді.

Киіз басу Памир, Тибет, Кавказ, Алтай, Карпат және Балқан, Батыс Азияның кенауақтарында таралған қолөнер екені баршаға мәлім.

Қазақстан аумағында киіз басудың таралуы кездейсоқ емес, өйткені ғасырлар бойы ұлы қазақ даласы өз қалалары мен ауылдарының оазистерінде Ұлы Жібек жолының керуендерін қабылдаған. Жібек жолының негізгі бағыттары Қазақстан Республикасының аумағында елдің оңтүстігі арқылы жатты. Қытайдан сауда керуендері Сайрам, Яссы, Отырар, Тараз қалалары арқылы, одан әрі Орталық Азия, Персия, Кавказ және сол жерден Еуропаға көшті. Мұның бәрі көшпенділердің киізден (киіз үйден) жасалған мобильді тұрғын үйлер, ат киімдері, былғарыдан және киізден жасалған бұйымдар сияқты тарихи жетістіктерін мақтан тұтуына себеп болды. Олар қымыз (бие сүтінен жасалған сусын), аңшы құстармен аң аулау өнерінің, ішекті аспаптардың өнер тапқыштары болды.

Киіз басу - қазақтың дәстүрлі өнерінің ең танымалдарының бірі. Киіз көшпелі қазақ тайпалары мәдениетінің түп тамырына терең бойлап жатыр. Ол тауар ретінде ғана емес, көшпенділердің күнделікті өмірінде таптырмайтын элемент ретінде де қолданылды. Қазақтар киіз үйлерде, түрлі-түсті киіз кілемдермен және тұрмыстық заттармен безендірілген киіз үйлерде тұрды, киізде ұйықтады, киіз киім киді, жылқыларды киізбен жапты. Ол зұлым рухтар мен жау жебелерінен қорғап, жылу мен суықтан құтылды. Киіз басу өнері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда осы қолөнердің жандануы жүріп жатыр. Киіздің табиғилығы, экологиялылығы, жеңілдігі мен қолайлылығы, сондай-ақ қой жүнінің денсаулыққа пайдалы қасиеттері бүкіл әлемде жоғары бағаланады.

Дегенмен, дәстүрлі кәсіпшілік өнімдері ең алдымен көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының сұраныстарына жауап беруді жалғастырды. Қазақ қоғамында қолөнер өндірісінің ерлер мен әйелдерге нақты бөлінуі байқалды. Ерлердің құрамына

темір ұстасы, зергерлік бұйымдар, ағаш ұстасы, былғары, сүйек кесу, тас кесу сияқты қолөнер түрлері кірді, ал әйелдердің құзыреті жүнді өңдеу, тоқу, кесте тігу, тоқу және т. б. Ағаш өңдеу қолөнері халыққа үй шаруашылығын және күнделікті өмірді енгізу үшін қажет көптеген заттарды берді. Ағаш шеберлері дайындаған аса құнды өнім киіз үй қаңқасының көптеген элементтері болды.

Көшпелі тұрғын үйдің (кереге), күмбезді тіреулердің (уық), шеңбер-шыңырау (шаңырақ), есік (есік) негіздерінің жылжымалы секцияларын жасау айтарлықтай біліктілікті талап етті. Киіз үйдің ағаш бөліктерін өндіру әсіресе орманға бай Қазақстанның солтүстік аудандарында, атап айтқанда, Көкшетау уезінде кең тараған. Кейбір ағаш элементтер, еңалдымен есіктер мен дөңгелек шыңдар ою-өрнекпен жабылған. Күрделі оюлармен, негізінен өсімдік оюының элементтерімен ағаш жиһаз заттары: азық-түлік пен ыдыс-аяқты сақтауға арналған лари (кебеже) және шкафтар (асадал), киімге арналған ілгіштер (адалбакан), кереуеттер (төс-ағаш), сондай-ақ әртүрлі ағаш ыдыстар мен басқа да тұрмыстық заттар жабылған. Егіншіліктің дамуымен ағаштан жасалған жерді өңдеуге және егін жинауға арналған құралдарға қажеттілік артты. Ағаш шеберлерінің қолөнерінде ер-тоқым өндірісі маңызды болды. Көшпелі шаруашылықтың қажеттілігі тасылатын шикізатқа негізделген және ат әбзелдерінің, үзеңгілердің, ат әбзелдерінің барлық түрлерін жеткізетін ұсталық өндірісін де (ұсталық) қанағаттандырды. Сондай-ақ, егістік құралдарының металл бөлшектері, орамалар, пышақтар және т.б. ішкі нарыққа арзан зауыттық тауарлардың көптеп келуіне байланысты дәстүрлі темір ұстасының көлемі мен маңызы төмендеді. Киіз бұйымдарын жасау кезінде табиғи бояғыштар бір-бірімен жақсы үйлесіп, халық шеберлеріне түрлі-түсті бояғыштарды қолдана отырып, түрлі-түсті дәстүрлі өрнектер жасауға мүмкіндік берді. Киіз әдетте әртүрлі қалыңдықтағы панельдер түрінде жасалды. Жіңішке киіз бас киім ретінде пайдаланылды, қалыңдан сауыт, аяқ киім, киіз үй мен жылқыларға арналған жабындар жасалды. Киізді безендірудің және сәндеудің бірнеше әдістері белгілі: үлгіні илеу; киізбен, матамен, терімен аппликация; сәндік тігісті қолдана отырып киізбен қаптау (мозаикалық әдіс); киізге кесте тігу, бисермен және қабықпен безендіру; киізге сурет салу және т.б. олардың негізгілері бүгінгі күнге дейін сақталған. Тұрмыстық киізден жасалған бұйымдарды өндіру технологиясы, мысалы, киізден жасалған киіз кілем, өте қарапайым болды: жүн қабаттарға салынып, олардың біріне кілемнің ою-өрнектері кірді, ал екінші қабаты оның негізі болды. Содан кейін жүн сабынды ыстық сумен суланған (үйде жасалған сабын майдалап туралған және суда ерітілген) және қабаттарды жылжытпауға тырысып, алақанмен сыланған.

Киіз-бұл арнайы технологиямен өңделген жүн және одан жасалған бұйымдар. Үйді жылыту қажеттілігінен туындаған бұл ежелгі қолөнер көптеген халықтардың көшпелі өмір салтына байланысты. Уақыт өте келе киіз үй тек қана киіз үйлерде емес, сондай-ақ отырықшы үйлерде де салттық рәсімдер мен сәндік бұйымдарда белсенді қолданылады.

Көшпелі халықтардың діни материалы - киіз, бүгінде еңзекті және заманауи материалдардың біріне айналды. Бұл экологиялық, қарапайым, пластикалық, көп функциялы. Одан заттар қолмен жасалады және қолдың жылуын көтереді.

Киіз бұйымдар халыққа өзінің түп-тамырын еске сала отырып, қазақтардың мәдени құндылықтарын айқын көрсетеді. Киізден жасалған бұйымдардың кең тізімі. Бұл киіз үйлермен жабылған жиналмалы құрылымды білдіретін якуттардың, моңғолдардың, қырғыздардың тұрғын үйлері. Бұл киіз үйді толтыратын тұрмыстық заттар – тоқылмаған кілемдер, төсектердің негізі, киім және аяқ киім, бас киімдер, әртүрлі сөмкелер, орамалдар, жануарларға күтім жасайтын заттар. Көптеген халықтар үшін, әсіресе көшпелі халықтар үшін киіз өмір бойы адамға қызмет еткен тоқыма бұйымдарының негізгі түрі болды. Қазіргі заманғы қолөнершілер киізден түрлі сәнді киімдерді жасайды: куртқалар, тақырыптар, орамалдар, шарфтар, бас киімдер. Сөмкелер, шаш қыстырғыштары, зергерлік бұйымдар (киізбен танысу әдетте осыдан басталады), тәпішке және аяқ киім өте танымал.

Үйге арналған сәндік заттар — гүлдер, вазаларға арналған әшекейлер және т.б.

өндірісі де кең таралған. Жеке бағыт-бұл матадан, ең алдымен табиғи жібектен киіз жасау. Бір-бірімен оңай байланысатын, бірақ сонымен бірге басқаша әрекет ететін екі табиғи материалдармен жұмыс істеудің бұл әдісі сізге ерекше және таңқаларлық әдемі заттарды алуға мүмкіндік береді.

Киіз-өте икемді және жан-жақты материал. Ежелгі тарихына қарамастан, ол жанкүйерлерді көбірек тартады, өйткені киіз экологиялық таза, ал қазіргі қоғам табиғи заттар мен маталарды жақсы көреді.

Киіздің танымалдығы тек жаңарып келеді және бұл «қолмен иленген» материалдың болашағы зор. Бүгінгі таңда оның бір технологиясының ішінде киіз жасаудың бірнеше техникалық әдістері ерекшеленеді. Дәл осы техниканың көмегімен шебер көптеген түрлі және ерекше киіз бұйымдарын жасай алады. Олардың ішінде ең көп тарағандары – киіз жасаудың үш технологиясы: тегіс технология кілемдер, панельдер, киіз үйлерге, көрпелерге арналған материалдар алу үшін қолданылады; жіксіз әдіс таралған жүнмен қапталған киім моделінің картон жақтауын кесуді қамтиды, ал төсеу процесі дәл осылай жүзеге асырылады; көлемді технология сфералық заттарды – шарлар, жеміс – жидектер, ойыншықтар жасауға мүмкіндік береді.

Киіз өндіру технологиясының жоғары сапасы мен жетілдірілуі көбінесе дәстүрлі техникаларға және қазіргі заманғы суретші-шеберлердің киізден жасалған композициялар мен сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарын жасаудың бірегей (дәстүрлі емес) тәсілдерін ойлап табумен белсенді жұмыс істей отырып, оларды одан әрі шығармашылық тұрғыдан қайта ойластыруына міндетті.

Киіз басу өнері әр өңірде өзінің ерекшелік технологиясымен өңделіп отырған. Оңтүстік өңірінде киіз басу мынадай кезеңдерден өткен: 1. Жүнді қопсыту; 2. Қоспаны араластыру және майлау; 3. Негіздерді дайындау; 4. Негіздерді тығыздау және сіндіру; 5. Әрлеу.

Құрғақ илеу үшін қажетті материалдар мен құралдар:

1. Ине. Инелерде оларды жіктеуге болатын бірнеше параметрлер бар: қалыңдығы, көлденең қимасы, тістердің саны

Қалыңдығы (мөлшері) негізгі параметр болып табылады. Қалың инелер бастапқы кезеңде қолданылады, олар әдетте объектінің бастапқы пішінін құрайды, негізгі кезеңде орташа қалыңдықтағы инелер, ал пішіндер мен сызықтар жұқа инемен аяқталады. Құрғақ илеуге арналған инелер секцияның бірнеше түрінде болады. Негізгі: үшбұрышты, тәж, жұлдыз тәрізді. Үшбұрышты қимасы бар инелер өніммен негізгі жұмыс кезеңінде қолданылады. Саңылаулар бүкіл жұмыс бетіне таратылады, ал пішіннің қарапайымдылығы иненің өнімге өтуін жеңілдетеді, құлау процесін тездетеді. Жұлдызды бөлім негізінен жұмыстың соңғы кезеңінде қолданылады, мысалы, өнімнің бетін жылтырату қажет болған кезде. Тәжі бар қимасы бар инелер тек ұштың соңында ғана кесіледі. Осының арқасында ине өнімді деформациялай алмайды, сәйкесінше сәндік элементтерді, өрнектерді өнімге құю үшін қолданылады.

2. Ине ұстағыш. Ине ұстағыш-бұл әдетте ағаштан немесе пластиктен жасалған қалам, оған бір-бірден бірнеше ине салынған. Киіз басу-әлемдік мәдениеттің жарқын, ерекше құбылысы, сонымен бірге қалыптасқан дәстүрлерге және жаңа технологияларды дамытудың айтарлықтай әлеуетіне ие.

Қазіргі заманғы танымал құю әдістеріне шибөрі техникасы кіреді, ол құрғақ және дымқыл филцингіті, сондай-ақ тігуді (батик техникасымен жақсы үйлеседі) қамтитын аралас әдіс болып табылады.

Nuno-felting немесе Nuno-киіз (nuno felting) –бұл термин жүнді матаға «орау» әдісі деп аталады (Nuno-жапон матасы). Бұл фелтинг техникасының атауы жапондық тамырларға ие болса да, ол өткен ғасырдың соңында Австралияда дамыған.

Бастапқыда киізден жасалған бұйымдар жеке немесе отбасылық пайдалануға арналған. Олар қарапайым және тек утилитарлық болды. Ғасырлар бойы айтарлықтай

өзгеріссіз өтуге мүмкіндік берген олардың таңғажайып өміршеңдігін мойындау керек. Дүниетанымның, климаттық және тұрмыстық жағдайлардың ерекшеліктерінің ерекше ерекшеліктерін қалыптастырды.

Рулық қоғамдастықтың жойылу процестері, бір жағынан, кейде ішінара, кейде өнімдердің семантикалық жүктемесін толығымен жоғалтуға әкелді, екінші жағынан, олар сыртқы іске асыруға бағытталған қолөнердің дамуын күшейтті. Шебер-қолөнершінің өңделген материалдың мәнін терең түсінуі заттарды-құбылыстарды, заттарды сәндік-қолданбалы өнердің керемет, аяқталған туындысы ретінде жасауға мүмкіндік береді, ол қолданылатын материалдың табиғи қасиеттерін айқын және дәл көрсетеді. Бүгінгі таңда қолөнер мен қолөнерді Ұлттық мұра санатына сенімді түрде жатқызуға болады, оны сақтау, сақтау және көбейту керек.

Жаһандану дәуірінде мемлекет үшін бұл міндет өте өзекті болуға тиіс, өйткені сәндік-қолданбалы өнер ұлттық бірегейлікті сақтауға көмектеседі.

Нәтижелер мен талқылау. Қазақтың бұл әдемі дүниесін жаңғыртуда және оны киімде қолдануда Отандық дизайнерлер көп жұмыс атқарды. Ұлттық құндылығымызды дәріптеп шетел фейшн сән әлемінде киізден бастырмалау техникасымен қыз-келіншектерге, ерлерге арналған киім үлгілерін паш етті. Отандық өнімдерден оның ішінде киіз басу технологиясын меңгеріп жұмыс жасап жүрген дизайнерлердің бірі:

Ая Бапани - қазақстандық киіз басудан белгілі жас дизайнер. Қазір дизайнер өзінің «Ауа Варани» брендімен жұмыс істейді. Өз шабытын тарих, этнография, өнерден тартады. Ол, қазақ ұлттық стилінің элементтерін көшіріп қана қоймай, ұлттық өнердің мәнін де жеткізеді, ол силуэтте, түстерде және топтамадағы әрбір бейненің үйлесімінде көрініс табады. Қазақ халқының бай мәдениеті жас әрі талантты дизайнердің этникалық шығармаларындағы басты көрініс болды. Ол өзі туралы жақында ғана мәлімдеді, бірақ оның киізден жасалған коллекциялары шетелдік дизайнерлерді жігерлендіріп, қазақстандық жұлдыздардың сүйікті брендіне айналды. Қазақстан аумағын мекендеген көшпелі халықтарға да жүн илеу құпиясы белгілі болды.

Киіз илеу технологиясын қазіргі кезеңде жан-жақты терең зерттеп, оның денсаулыққа да пайдалы жақтарын айтуда. Ертеректе киізден киіз үйлер, кілемдер, киім мен тұрмыстық заттар, аяқ киім жасалды. Қалыңдықтың себетіне міндетті түрде киіз үй, текеметтер, сырмақтар, аяққап (заттары сақталған чемодандар) кірді. Сәукеленің ішкі жағы да киізден жасалған. Дәстүрлер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Халық емшілері жалаң аяққа киізден жасалған тәпішке киюге кеңес береді. Сондай-ақ, мұндай төсенішті кереуеттің жанына қою жақсы. Киіз жалаңаяқтың түбін жүн түктерінің микроколдары есебінен уқалайды. Ланолин – жүн құрамындағы жануар балауызы-ревматикалық, буын және бұлшықет аурулары үшін, сондай-ақ остеохондроз, ортопедиялық аурулар үшін медициналық жақлау үшін негіз. Тағы жүн жүйкені тыныштандырады, тамырларды кеңейтеді. Киізден жасалған киім мен аяқ киім жылуды жақсы сақтайды, қан айналымын жақсартады.

Киіздің бірқатар артықшылықтары бар, ең маңыздылары:

- Беріктік: мата сүртілмейді, созылмайды, зақымдану қиын;
- Экологиялық таза: киіз-бұл табиғатқа да, адамға да зиян тигізбейтін табиғи материал;
- Бактерияға қарсы қасиеттері: микробтар, саңырауқұлақтар немесе қалыптар ұлпада басталмайды;
- Жылу өткізгіштік: материал ылғалды жақсы сіңіреді және аязға жол бермейді. Бұл әсіресе құрылыста (оқшаулау ылғал мен сызбаларға жол бермейді) және қысқы аяқ киім өндірісінде өте маңызды;
- Жұмсақтық және антистатикалық қасиеттері;

• Жеңілдік: айтарлықтай тығыздықта киіздің салмағы аз, тозған кезде ол ысқыламайды немесе шаршамайды;

• Төмен баға: өндіріс кезінде қымбат жабдық пайдаланылмайды, сондықтан қорытынды баға төмен.

Артықшылықтардың көптігіне қарамастан, материалдың кейбір кемшіліктері бар:

• Егер дұрыс күтім жасалмаса, заттар кішірейуі мүмкін;

• Жоғары сіңіргіш қасиеттеріне байланысты киіз ұзақ уақыт кебеді;

• Киіз көбелектерге өте тартымды, сондықтан оны қол жетімді емес жерде сақтау керек.

Қорытынды. Қазіргі уақытта киізден жасалған кілемдерге аз көңіл бөлінеді, өйткені жұмыс көп уақытты қажет етеді және көп уақытты қажет етеді, өйткені ХХ-ХХІ ғғ. бұл қазіргі заманғы инновациялық технологиялардың ғасырлары, онда уақыт өте тез ұшады және өнімділік өткен ғасырларға қарағанда 2-3 есе көп болуы керек, адамдарда уақыт жетіспейді. Бірақ біздің жастар бір орында тұрмайды және бізді жаңа идеялармен қуантады, сән дизайнерлері жоғары сән әлеміне есік ашады.

Дизайнерлер киізден жасалған костюмдерімен көрерменді өзінің жылы түсімен, классикалық түс схемасымен, формаларының қарапайымдылығы мен ыңғайлылығымен қызықтырады. Мен мұндай костюмдермен жүруге қарсы болмас едім, өйткені олар ерекше және жаппай өндіріске енбейді. Айтпақшы, костюм сөзі (итал. Costume – әдет-ғұрып, әдет-ғұрып) - адамның әлеуметтік, ұлттық, аймақтық тиістілігін, оның жынысын, жасын, кәсібін көрсететін, бір ой мен мақсатпен біріктірілген киім заттары мен элементтерінің белгілі бір жүйесі. Костюмнің маңызды функциясы – бұл белгі, өйткені костюм коммуникацияның ерекше түрі, яғни. Ол айналасындағыларға адам туралы ақпаратты хабарлайды: оның әлеуметтік мәртебесі, саяси құмарлықтары, діни көзқарасы, эстетикалық талғамы, және біздің жағдайда, ұлттық мәдениетте, егер адам өзінің ұлттық костюмінде болса, өзін құрметтей бастайды.

Сурет 1,2,3 - Қазіргі заманауи киізден жасалған дизайнерлік модель

Киім дизайнері өз идеяларын, ең алдымен киім үлгілерінде, ал шығармашылық тұжырымдамасын маусымдық киім топтамаларын үнемі көрсету қажеттілігімен байланысты сән көрсетілімі түрінде ұсынады. Осылайша, бұл нәрсе жалпы өмір салтының көрінісі, ал киізден жасалған киім – бұл адамның және оның өмір салтының көрінісі. Халықаралық деңгейге шығу үшін жастарымызды қолдаудың уақыты келді деп ойлаймын.

Менің ойымша, біздің мақтан тұтатын халқымыз өзінің адамгершілік және моральдық негіздерімен лайықты өмір сүрді және өмір сүреді, және қазіргі әлемде рухани бағытында өз жастарын тәрбиелеп, оларды ұмытуға болмайтын өткеннің бір бөлігін қалдырады.

Киіз басу-әлемдік мәдениеттің жарқын, ерекше құбылысы, сонымен бірге қалыптасқан дәстүрлерге және жаңа технологияларды дамытудың айтарлықтай әлеуетіне ие.

Қазіргі заманғы киіз басу көптеген ұрпақтардың шығармашылық әзірлемелерін белсенді пайдалана отырып, көптеген ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеге сүйенеді.

Киізден жасалған бөлшектерді киімдегі тығыздағыштардың құрылымдық элементі ретінде пайдалану жылу қорғау қасиеттерін жақсартуға, силуэтті және үлбір киімдерінің стильдік шешімін сақтауға, бұйымның бүкіл пайдалану мерзіміішінде конструкциялық шешімді сақтауға ықпал етеді. Киіз төсеніштердің икемділігі мен икемділігін арттыру үшін жүн талшықтарының екі қабатты диагональды орналасуын қолдануға болады.

Киіз басудың заманауи технологияларының арқасында киімді жобалау процесінен синтетикалық тоқыма немесе тоқылмаған материалдардан жасалған қолданбалы бөлшектерді пайдаланудың классикалық технологияларын қолдануды алып тастауға болады.

Киіз басу процесі классикалық және инновациялық бағыттардың синтезінің бірі киімді жобалау процесін дамытуда мысалы болып табылады. Киіздің бірегей ерекшеліктері әртүрлі қасиеттері мен сәндік дизайны бар әртүрлі мақсаттағы бұйымдарды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанибеков Ө. Қазақ киімі. Алматы: Өнер, 2005. 109 б.
2. Бернюкова А.С. Применение технологий войлоковаления в изготовлении современной одежды // Международный студенческий научный вестник. 2017. № 6
3. Масалимов Т.Х., Ахадуллин В.Ф. Художественный войлок: учеб.пособие. Уфа, 2007. 141 с.
4. Бойко Е. А. Изделия из войлока «Издательство АСТ», «Издательство Астрель». М, 2011.
5. Зайцева А. Войлок и фетр. Большая иллюстрированная энциклопедия // Издательство: "Эксмо". 2011. 208 с.
6. Ковылина А. // Идеи для валяния // Украина, 2010. 30 с.

Аннотация: В статье раскрываются применение инновационных технологий для создания изделий из войлока и их роль в создании изделий с национальным колоритом, сохраняющий свой духовный и исторический опыт. Перечислены ряд достоинств и недостатков войлока, его важность для человека. Технология изготовления войлока — одна из самых древних. Она предполагает исключительно ручной труд и появилась задолго до появления ткацких станков и даже вязальных инструментов. В последнее время очень популярна техника валяния для многих мастеров-прикладников. Народное прикладное творчество — одна из форм художественного самовыражения этноса, в котором емко и глубоко запечатлено своеобразие культурно-цивилизационной идентичности, приемы эстетического преобразования окружающей бытовой среды. Мастера создают необходимые вещи, мягкие игрушки для детей, аксессуары, предметы домашнего декора из валяной шерсти. Изделия ручной работы высоко ценятся своей уникальностью, неповторимостью и представляют собой воплощение творческой фантазии мастера художника. В последнее время войлок претерпел существенные изменения. Мастера с давних пор искали новые подходы и новые технологии к валянию и нашлось их не мало. Современные фелтмейкеры это мастера войлочного дела, которые создают предметы обихода, интерьера, картины и сумки, игрушки, мебель, сувениры, теплые пальто и куртки, тончайшую легкую одежду. Инновационных технологий для создания предметов и различной фактуры много.

Ключевые слова: ремесло, фелтмейкер, производство, промыслы, природный материал, нунофелтинг

Abstract: The article reveals the use of innovative technologies for the creation of felt products and their role in the creation of products with a national flavor, preserving its spiritual and historical experience. A number of advantages and disadvantages of felt, its importance for humans are listed. The technology of making felt is one of the most ancient. It involves exclusively manual labor and appeared long before the appearance of looms and even knitting tools. Recently, the felting technique has been very

popular for many applied craftsmen. Folk applied art is one of the forms of artistic self-expression of an ethnic group, in which the originality of cultural and civilizational identity, methods of aesthetic transformation of the surrounding household environment are succinctly and deeply imprinted. Craftsmen create the necessary things, soft toys for children, accessories, home decor items from felted wool. Handmade products are highly valued for their uniqueness, uniqueness and represent the embodiment of the creative imagination of the master artist. Recently, felt has undergone significant changes. Masters have been looking for new approaches to felting for a long time and found a lot of them! Now feltmakers are masters of felt, creating interior items, paintings, bags, furniture, souvenirs and toys, warm coats and jackets, the thinnest light clothes. There are many technologies for creating various objects and textures.

Keywords: craft, feltmaker, production, craft, natural material, nunofelting

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONSUBJECT HEADINGSART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

УДК: 518.65.65.754

¹Ибрагимова Э.А., ²Урунбасарова Э.А., ¹Адилова Ш.С.

¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²профессор педагогических наук, Казахский Университет ЭФМТ. Нур-Султан, Казахстан

¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ОТРАЖЕНИЕ ПЕСЕННО – ПОЭТИЧЕСКОГО ИСКУССТВА
КАЗАХСКОГО НАРОДА**

В НАСЛЕДИИ Э.С.ВУЛЬФСОНА И А.Н.СЕДЕЛЬНИКОВА И Н.Г.МАЛЛИЦКОГО

Түйін: Авторлардың бұл ұжымдық мақалаларында қазақ төнкерісіне дейін өмір сүрген белгілі орыс зерттеушілерінің қазақ халқының музыкалық мәдениетінің дамуына қосқан үлесі жайлы ақпарат беріледі. Жоғарыдағы аталған авторлардың мақалаларында басылымында қазақ халқының рухани мәдениетінің негізгі компоненттері назар аударылған. Мақала авторлардың пікірлері бойынша қазақ халқының музыкалық-поэтикалық өнері көшпелі қоғамда маңызды орын алады. Біздің дана бабаларымыз жасаған музыкалық әуендер мен әндер көшпенділердің поэтикалық жан дүниесі мен ішкі әлемін, олардың жасампаздыққа деген құштарлығын және әлемді қабылдауға мүмкіндік береді. Әрине, дүниеге келген кезден бастап көшпелі қазақтардың әні мен әуені барлық жерде шырқалады, бірде-бір оқиға қазақ әншілері - импровизаторлардың қатысуынсыз өтпегенін баршаға аян. Ғасырлар бойы дәстүрлі номадтық қоғамда музыкалық-поэтикалық өнер ерекше орын алды. Жалпы көшпелі қазақтардың күнделікті өмірін олардың дәстүрлі музыкалық мәдениетінсіз елестету және тіпті елестету қиын болды.

Кілт сөздер қазақтың ұлттық аспаптары, қобыз, домбыра, әндер мен күйлер, әуендер, қазақ әндерінің өзіндік ерекшелігі.

Введение. Провозглашение независимости Республики Казахстан, рост национального и духовного самосознания тюркских народов создали благоприятные предпосылки для возрождения духовно-нравственных устоев и ценностей, традиций и обычаев, менталитета, основных компонентов духовной культуры казахского этноса, языка, письменности, литературы, музыкально – поэтического искусства того или иного народа. Исторические истоки зарождения музыкально-поэтического искусства тюркских народов уходят своими глубокими корнями в седую древность в эпоху появления человечества на земном шаре.

Теоретическая часть. На протяжении ряда столетий музыкально-поэтическое искусство занимало особое место в традиционном номадическом обществе. Вообще трудно было вообразить и даже представить повседневную жизнь кочевых казахов без их

традиционной музыкальной культуры. В привольных степях Казахстана в местах расселения казахов всюду можно было услышать национальные мелодии, песни и кюи в исполнении профессиональных певцов – импровизаторов. В них отражены их многогранные судьбы, повседневная трудовая жизнь, нужды и мечты к созиданию и совершенствованию идеалов и ценностей.

Так, например, известный дореволюционный российский исследователь Э.С.Вульфсон в своей работе «Киргизы» охарактеризовал песенно- поэтическое искусство казахов, роль и место казахских национальных мелодий, кюев в традиционном быту кочевников. В вышеуказанной книге автор пишет: «В традиционной жизни казахов песня занимает важное место. Киргизы (казахи – авторы) при любых случаях жизни обращаются к песне. Подъезжая к аулу кочевники громко начинают петь песни, тем самым предупреждая хозяина о своем приезде. Кочевники с особым почтением относятся к своим профессиональным певцам. Киргизы (казахи – авторы) мастерски исполняют свои любимые песни под аккомпанимент домбры, либо кобыза или сыбызгы» [1].

В этой же работе автор пишет: «В казахских степях особой популярностью пользуется состязание певцов-импровизаторов. В бескрайних степных просторах Туркестанского края везде и повсюду слышна музыка, через нее кочевники передавали свое душевное состояние последующему поколению. В песнях кочевников отражена картина изменения природных условий Туркестана, их рельеф местности, степи и горы» [2].

На наш взгляд, выводы и заключения автора вполне правдивы, корректны и обоснованы с научной точки зрения.

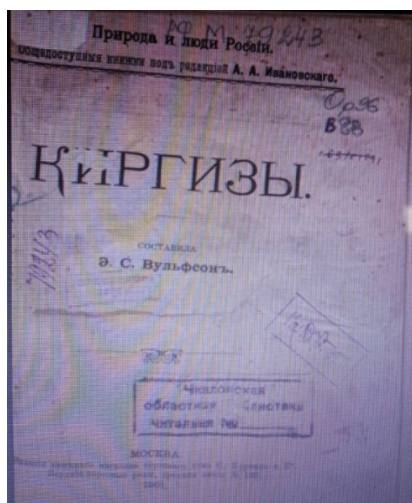

Рисунок 1,2, из книги Э.С.Вульфсона «Киргизы»

Рисунок 3. из книги Э.С.Вульфсона «Киргизы»

В данной работе Э.С.Вульфсона «Киргизы» освещается процесс лечения больных казахов лекарями – баксами. В условиях кочевого образа жизни номады непременно обращались к народным лекарям баксы. Прежде всего он с помощью своего национального инструмента кобыза начинает исполнять громко песню, чтобы ее услышали все собравшиеся в юрте люди. Киргизы (казахи -авторы) верят в существование злых сил, которые приходят в образе хищных животных, птиц, для того, чтобы навредить больному. Войдя в кибитку баксы подойдя к кровати больного и беря его за руку, начинает громко исполнять мелодии, закончив пение, баксы берет в руки овечий навоз и начинает гадать, вскоре он осведомляет хозяина, что для того, чтобы больной выздоровел, надо принести в жертву барана, причем он идет в ту сторону, где находятся стадо баранов, и сам выбирает барана. Вынув еще не остывшие легкие барана, он ударяет ими три раза больного и потом бросает их собакам» [3].

На наш взгляд, автор в целом верно охарактеризовал основные функции и методы лечения баксов больных киргизов (казахов – авторы).

В другом труде известного дореволюционного российского исследователя А.Н.Седельникова «Распределение населения Киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура» освещены вопросы, касающиеся музыкальной культуры казахского народа. В частности автор замечает: «При внимательном изучении казахской музыки можно вполне выявить ее оригинальные мотивы и ее лаконичные формы. Киргизские (казахские – авторы) певцы пользовались огромным авторитетом и уважением в степи, везде их встречали с радушием и оказывали почет» [4].

Результаты и обсуждение. В целом, автор на наш взгляд, верно охарактеризовал роль и место казахских певцов в традиционном быту кочевников. Важный вклад в развитие музыкальной культуры казахского народа внес известный дореволюционный российский исследователь Н.Г. Маллицкий, который в своем труде «Казахи – этнографический очерк» отмечал: «В казахской народной поэзии особое место занимает пение. Кочевники, разделившись на две группы начинают исполнять свои любимые песни. Казахские певцы, в том числе и акыны во время посещения казахских аулов непременно начинают исполнять свои песни, в них отражена вся повседневная жизнь казахов, занятия, образ жизни быт и культура» [5].

Мы разделяем точку зрения Н.Г.Маллицкого и считаем, что казахские профессиональные певцы разъезжавшие по казахским аулам всегда были желанными гостями исполняемые ими песни вселяли в сердца защитников нашего Отечества чувства патриотизма и любви к родной земле.

Заключение. В заключение статьи хотелось бы отметить, что благодаря трудам дореволюционных российских ученых вся мировая зарубежная общественность смогла познакомиться с богатейшей историей, культурой и музыкой казахского народа. Музыкально - поэтическое творчество казахского народа по сути выступает в качестве важного компонента этнографических знаний, особенно о тех исторических периодах, о которых сохранилось недостаточное количество письменных источников. Исполнители народных казахских песен и мелодий на протяжении длительного времени выполняли функции устных летописцев, благодаря которым сохранилось немало ценной исторической и этнографической информации. Следует всегда помнить, что на протяжении длительного времени музыкально-поэтическое творчество казахского народа выполняло немало важных функций, в том числе функцию передачи духовно-культурной информации от одного поколения к другому. Также на наш взгляд, музыкально-поэтическое творчество на всем протяжении ее успешного функционирования всегда выступало в качестве яркого выразителя лучших черт этнической идентичности

казахского народа.

Список литературы

- 1 Э.С.Вульфсон Киргизы. Москва, 1901. С. 32.
- 2 Там же. С. 34.
- 3 Там же. С. 39-40.
- 4 А.Н.Седельников Распределение населения Киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура // В сборнике Россия. Полное Географическое описание нашего Отечества под ред В.П.Семенова Том 18. СПб., 1903. С. 205.
- 5 ЦГА РУз. Ф. 2231 (личный фонд Н.Г. Маллицкого), оп. 1, д. 49, л. 60.

Аннотация: В данной коллективной публикации авторов была предпринята попытка научного переосмысления вклада известных дореволюционных российских исследователей колониального периода в развитие музыкальной культуры казахского народа. В публикации авторов излагаются основные компоненты духовной культуры казахского народа. Как справедливо подчеркивают авторы статьи музыкально-поэтическое искусство казахского народа занимает важное место в их традиционном быту. В созданных нашими мудрыми предками музыкальных мелодиях и песнях раскрывается поэтическая душа и внутренний мир кочевников, их стремление к созиданию и мировосприятию. Безусловно казахская национальная музыка сопровождала кочевников повсюду, где бы они не находились, с момента их появления на свет везде звучала песня и мелодии кочевых казахов, ни одно мероприятие не проходило без участия казахских певцов – импровизаторов.

Ключевые слова: Казахские национальные инструменты, кобыз, домбра, песни и напевы, мелодии, богатство и своеобразие казахских песен.

Abstract: In this collective publication of the authors was an attempt to redefine the scientific contribution of the famous pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period in the development of musical culture of the Kazakh people. The authors publish the main components of the spiritual culture of the Kazakh people. As the authors of the article rightly emphasize the musical and poetic art of the Kazakh people occupies an important place in their traditional existence. In the creation of our wise forefathers of musical melodies and songs, the poetic soul and inner world of nomads is revealed, their aspiration to create and worldview. Undoubtedly, the Kazakh national music accompanied the nomads everywhere, where they were not, at the moment of their appearance in the world sounded the song and melody of the nomadic Kazakhs, not a single event was attended by Kazakhs without participation.

Keywords: Kazakh national instruments, kobyz, dombra, songs and melodies, melodies, riches and peculiarities of Kazakh songs.

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН АҚТАУ
РЕАБИЛИТАЦИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
REHABILITATION OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION**

- 1 **Карибаев С.Ө.** 5
тарих ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**БОЛЬШЕВИКТИК МАҚТА ДАЙЫНДАУ НАУҚАНШЫЛДЫҒЫНЫҢ
БАРЫСЫ МЕН ЗАРДАПТЫ НӘТИЖЕЛЕРІ**

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 2 **¹Жүнісбаев А.Ә., ²Қоңыратбаев О.М.** 14
¹ ғылыми қызметкер, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дің
Еуразиялық ғылыми-зерттеу институты. Алматы, Қазақстан
² тарих ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ОРТА АЗИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕУ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ТҰТАСТАНУ ТАРИХЫ**

- 3 **¹Алдаберген М.Н., ²Калиев.Ж.Н., ¹Орынбасарова.Г.Ж.** 24
¹ тарих ғ.к, доцент. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
² педагогика ғ.к, доцент. Мемлекет тарих институты. Нұр-Сұлтан, Қазақстан
¹ тарих ғ.к, аға оқытушы. ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
**ХVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚОҚАН ХАНДЫҒЫ МЕН ҚАЗАҚ-
ҚЫРҒЫЗ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

- 4 **Батырбекқызы Г., Құлбай Б.С., Боташев Е.Т.** 28
доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҰЛЫ ДАЛА ТҰЛҒАЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

- 5 ¹Тажмуханова Н.Е., ²Ерметов А. 35
¹к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
²д.ист.н., и.о.профессора НУУз им.М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан
**ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ
ТЮРКОВ ПЕРИОДА РЕНЕССАНСА (IX-XII вв.)**

- 6 **Боранбаев С.Р., Тулебаев Қ.Т., Құлтай Ж.Б.** 42
филология ғ.д., доцент. «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар»
ғылыми-зерттеу институтының директоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ.
Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов ат. ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖӘДІГЕРЛІКТЕРДІ САЛЫСТЫРА
ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

- 7 **Әлімбаев М.Е., Құлтай Ж.Б., Демесинова Л.С.** 46
филология.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов ат. атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ**

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

- 8 ¹Батырбекқызы Г., ¹Жуманова Қ.Т., ²Айтеке К.А. 50
¹PhD доктор, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²магистр, аға оқытушы Мирас университеті. Шымкент, Қазақстан
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

- 9 **Торғаутова Ш.А., Косанбаев С.К.** 61
магистр истории, начальник Научного центра «История и этнология»
ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.ист.н., доцент кафедры «История Казахстана»
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
**ЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УКЛАДА И ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ
ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ РОССИЙСКИХ ЭТНОГРАФОВ
ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА - К.К.АБАЗА И В.Д.ТРОНОВА**

- 11 **¹Көбжасарова З.И., ¹Касымова М.К., ²Ветохин С.С.** 71
¹техн.ғ.к., доцент.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹химия ғ.к., профессор.М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²физ-мат.ғ.к., доцент БГТУ, Минск, Беларусь
ЖЕНТ ҚАЗАҚТЫҢ ЕРЕКШЕ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМЫ
- 12 **¹Булекбаева Л.А., ²Нежати Демир** 75
¹PhD докторант, Қазақ ҰҚПУ университеті. Алматы, Қазақстан
²доктор, профессор, Гази университеті. Анкара, Түркия
«ҚАЗАҚЫ ДАСТАРХАН» - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ ӨЗЕГІ
- 13 **Teukeev J.A., Esenova A.E., Agarova K.M.** 79
candidate of Historical Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
candidate of Sociological Sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
master's degree, senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
THE ROLE OF ETHNOPARKS AS ONE OF THE MEANS OF IMPLEMENTING THE «ROUHANI ZHANGYRU» PROGRAM
- ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**
- 14 **¹Абай Г., ¹Торманова А., ²Svitous A.** 78
¹PhD, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
¹преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
²Baltic Foundation, Vilnius, Lithuania
ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА НА ПОЛУЧЕНИЕ ГОНАДОТРОПИНА ИЗ СЫВОРОТКИ КРОВИ ЖЕРЕБЫХ КОБЫЛ И ЕГО БИОЛОГИЧЕСКИЕ КАЧЕСТВА
- 15 **Мырзалиев Д.С., Сейдуллаева О.Б., Жумалиев Б.Б.** 95
техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАШИНА ЖАСАУДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ
- 16 **Әрметова К.Т., Жұлдызбаева С.Е., Якубова Р.Р.** 99
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІ, ЖАҢА ЖАМБЫЛ ФОСФОР ЗАУЫТЫНДАҒЫ НАТРИЙ ГЕКСАМЕТАФОСФАТЫ ӨНДІРІСІ
- 17 **Высоцкая Н.А., Кабылбекова Б.Н., Бекжигитова К.А.** 105
к.хим.н., доцент, ЮКУ. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., доцент, ЮКУ. Шымкент, Қазақстан
к.техн.н., доцент. ЮКУ. Шымкент, Қазақстан
ОЧИСТКА СИСТЕМ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ – ВАЖНЫЙ ЭТАП В ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

- 18 **Нурымбетова Р.У., Құдабаев Р.Б., Моминова С.М.** 109
магистр. аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр. аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
доктор PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІСТАН ӨНІРІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН
САҚТАУ ЖӘНЕ ҚАЛАНЫ ӨРКЕНДЕТУ**

**ТҮЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY**

- 19 **¹Жуманова Г.М., ¹Кожамкулова И.Е., ²Нурсой М.** 113
¹магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹экон.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²экон.ғ.д.университет Мугла,Турция
АБАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

- 20 **Сайдуллаева Н. С.** 117
физ-мат.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**АРМАНЫ АСҚАҚ КӨШТІҢ КЕРУЕНБАСЫ.
ҚҰДАЙҚҰЛОВ АНАРБАЙ ҚҰДАЙҚҰЛҰЛЫНЫҢ –
ҒАЛЫМ, АКАДЕМИК 70 - ЖАСТА**

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

- 21 **Ертаев М.А.** 121
социология ғ. к., доцент. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
**ЕҢБЕККЕ ЖАҒАША ҚАТЫНАСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ
ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІРЛІГІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

- 22 **Нуртазина А., Назанова Г.Ж., Елгонова С.Д.** 128
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
СӨЙЛЕУ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕНІ БЕЛГІЛЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

- 23 **¹Сүлейменова Л.А., ²Айхынбай К.Т., ²Шаймерденова Г.С.** 132
¹техника ғ.к., ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан
²магистр., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²магистр., аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ЗНАЧЕНИЕ ИКТ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

- 24 **Спанов М.Ж.** 138
философ.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
АДАМЗАТТЫҢ РУХАНИ ЖЕТІЛУДЕГІ –
ФАРАБИДІҢ КЕМЕЛ АДАМ ИДЕЯСЫ

МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES

- 25 **¹Арымбаева К.М., ¹Жиенбекова А.А., ²Мамадалиев С.Т.** 144
¹педагог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹философ. ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰУ Алматы, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ
ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
- 26 **¹Мұхамедин М. М., ²Абдрашева Б. Ж., ¹Турдалиева Ш. Ж.** 154
¹педагогика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²әлеуметтану ғ.к., доцент, Е.Бөкетов атындағы Қар.У, Қарағанды, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ
МЕН ДЕМАЛЫСТА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY

- 27 **Kulanova D. A., Abdikerimova G. I., Yesbolova A. Y.** 158
candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
PhD, Senior Lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
HUMAN CAPITAL IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC: MANAGEMENT
AND FURTHER DEVELOPMENT
- 28 **Niyazbekova R.K., Pashava S.A., Beknazarov B.D.** 165
doctor of Economics, Professor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economic Sciences, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
DEMOGRAPHIC CONDITIONS FOR THE FORMATION
OF LABOR RESOURCES OF THE TURKESTAN REGION
- 29 **¹Alzhanova A.A., ¹Полежаева И.С., ²Nursoi M.** 173
¹candidate of economic sciences., docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
¹candidate of economic sciences, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
²doctor Phd, Mugla Sitki Kocman University. Mugla, Turkey
TRANSFORMING LABOR MARKET OF THE MODERN MEGAPOLIS

- 30 **Тулегенова Б.А., Джусупбекова Г.Т.** 180
доктор PhD, старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к. педагог. н., старший преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ОСВОЕНИЕ ОСНОВ ДОЛГОСРОЧНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ –
КАК ПУТЬ К ФИНАНСОВОМУ БЛАГОСОСТОЯНИЮ КАЗАХСТАНЦЕВ**

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

- 31 **Кукеев А.К.** 185
магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ПРОФИЛАКТИКА КАК ЭЛЕМЕНТ МЕХАНИЗМА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЕМ**

- 32 ¹Амангелдиева Ә.С., ¹Бихондиева А.Б., ²Сюттибаева А. 193
¹заң ғ.магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²заң ғ.к., доцент, Мираc университеті. Шымкент, Қазақстан
**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢДЫЛЫҚ ҚАҒИДАТЫ
ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕССКЕ ҚАТЫСАТЫН ӨЗГЕ ДЕ АДАМДАР**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 33 **Усенова А.М.** 198
доктор PhD, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ
ҚҰРЫЛЫМЫ**

- 34 **Төрбек Е.Ж., Абдуалиева М.А.** 203
PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МЕКТЕП ГЕОМЕТРИЯСЫН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК
РЕСУРСТАРДЫ БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ-ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ**

- 35 ¹Сугир Ф.Б., ¹Бекназарова Р.К., ²Акылбаев М.И. 210
¹преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
¹старший преподаватель. ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²к.техн.н., доцент. Директор НИЦ ЦАИУ. Шымкент, Казахстан
«ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЕ» ҚҰТТЫ БІЛІК

- 36 **Жаңабекова Р.С., Пазылова Д.Т., Тлеуов А.С.** 213
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
БІЛІМДІ ЕЛ – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚТЫҢ КІЛТІ
- 37 **Хамитова Б.М., Арынбаева Р.А., Кизбаева Ж.К.** 217
техн.ғ.к., қауымдастырылған профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,
Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ПАЙДАЛАНУ**
- 38 **Шакенова М.Т., Ахметжанова Г.А.** 222
к.филолог.н., доц. кафедры РЯЛ ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.филолог.н., доц. кафедры РЯЛ ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ПОТЕНЦИАЛ AUEZOV UNIVERSITY
В РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ**
- 39 **Абдукаримова У.А., Нигматуллина Ж.Н., Кабылбекова З.Б.** 229
аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.д., профессор. «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының
меңгерушісі
М.Әуезов ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ПӘНДІК-ПРАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ САБАҚТАРЫНЫҢ
МАЗМҰНДЫҚ ЖӘНЕ ЖАСҚА САЙ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 40 **Калдыкозова С.Е., Баймурзаева К.Б., Алиева Г. А.** 234
к.педагог.н., доцент, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова.Шымкент, Казахстан
преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ
ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАУИ В ОБУЧЕНИИ**
- 41 **Амиров М.М., Сейтханова А.Б., Байжанова М.Т.** 238
магистр, аға оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Ауэзов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ПӘНДІК ОРТАНЫҢ БАСТЫ
МІНДЕТІ**
- ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**
- 42 **¹Бажан Т.М., ²Касымжанова А.А.** 243
¹психолог-практик, магистр социальных наук, преподаватель.
ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²к.психол., профессор, Университет «Туран». Алматы, Казахстан
**МЕДИАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 43 **Ыбырайым Ә.О., Халикова Н.С., Омаров Н.Қ.** 247
филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филология.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ЖАЗУШЫ Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІС

- 44 ¹Утегенова Г.Ж., ¹Базарбекова Н.Ш., ²Карымшакова А.Т. 253
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.и.к., доцент, Бишкек МУ (Қырғызстан)
ҰЛТТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДИАЛЕКТІЛІК ЛЕКСИКА

- 45 ¹Бахтибаева Ф.А., ¹Баймурзаева Қ.Б., ²Абдыханов В.К. 257
¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан
**ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

- 46 **Керимжанова А.С., Баймурзаева Қ.Б., Абдыханов В.К.** 263
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.филолог.н., доцент, ЮКГПУ. Шымкент, Казахстан
**ФОНЕТИКА - ОТРАСЛЬ НАУКИ,
ИЗУЧАЮЩАЯ ЗВУКОВУЮ СИСТЕМУ ЯЗЫКА**

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
(ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ).
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 47 ¹Kunzhigitova G.B., ¹Beysenbayev S.K., ²Nurtayev U.N. 266
¹chief instructor, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
¹doktor of pedagogical science, academician, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
²candidate of pedagogical science, Nizami TSPU, Tashkent, Uzbekistan
**SOME FACTS OF DEVELOPMENT HISTORY
OF TRADITIONAL KAZAKSTANS' CRAFTS**

- 48 ¹Дайрабаева Г.И., ¹Есенбаева К.А., ²Молдосанова Н.Д. 271
¹аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, И.Раззаков атындағы ҚМТУ. Бішкек, Қырғызстан
**КИІЗ БАСТЫРМАЛАУ ӨНЕРІН ІГЕРУ
СӘН ДИЗАЙНЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ**

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР)
CREATIVE DIRECTIONS SUBJECT HEADINGS
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

- 49 ¹Ибрагимова Э.А., ²Урунбасарова Э.А., ¹Адилова Ш.С. 278
¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²профессор педагогических наук, Казахский Университет ЭФМТ. Нур-Султан, Казахстан
¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ОТРАЖЕНИЕ ПЕСЕННО – ПОЭТИЧЕСКОГО ИСКУССТВА
КАЗАХСКОГО НАРОДА
В НАСЛЕДИИ Э.С.ВУЛЬФСОНА И А.Н.СЕДЕЛЬНИКОВА И
Н.Г.МАЛЛИЦКОГО**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQSTANÝ» respublikaalyq ғылыми журналы 4 (12) 12 / 2021
«QAZAQSTANÝ» respublikanский научный журнал 4 (12) 12 / 2021
«QAZAQSTANÝ» republican scientific journal 4 (12) 12 / 2021

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - д.ист.н., профессор, академик НАН РК Председатель правления - ректор ЮКУ имени М.Ауэзова;

Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», руководитель Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. – кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 24.12.2021, Формат 60x80^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3754, 22.12.2021
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2021© М.Әуезов атындағы ОҚУ

